A sajtótörténeti különszám elé

A *Magyar Könyvszemle* a 2014. évi 4. és 2015. évi 1. számai után ismét sajtótörténeti különkiadással jelentkezik. Az itt közreadott anyag a *Sajtó és nyilvánosság a hosszú 19. században* című tudományos konferencia előadásain alapul, amely az MTA Művelődéstörténeti Osztályközi Állandó Bizottságának Sajtótörténeti Munkabizottsága, valamint az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport ELKH 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelye – jelenlegi nevén OSZK Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport – közös szervezésében, a nemzeti könyvtárban zajlott le 2022. június 3-án. Az esemény már a második eleme volt a kutatócsoport által 2019-ben, hagyományteremtő céllal megkezdett emlékkonferencia-sorozatnak a műhely egy esztendővel korábban elhunyt vezetője, Lipták Dorottya tiszteletére. A tudományos seregszemlén, ahol doktori tanulmányokat folytató és már tapasztalt kutatók egyaránt részt vettek, nyolc szekcióban összesen huszonkét előadás hangzott el (egy könyvbemutató kerekasztal-beszélgetés mellett).

A konferencia, illetve az összegyűjtött tanulmányok megjelenése egyfajta pillanatképet ad a hazai sajtótörténeti kutatásokról, illetve lehetőséget nyújt a jelen összevetésére a szűk egy évtizeddel korábbi viszonyokkal. A 2014–2015-ös sajtótörténeti különszámok szerkesztői előszavában Szajbély Mihály, az MTA Sajtótörténeti Munkabizottságának akkori elnöke indokoltan állapította meg, hogy a testület által készített összeállítás szövegei módszertani és elméleti szempontból egyaránt tarka anyagot alkotnak, hűen tükrözve a „tárgykör kutatásának aktuális hazai helyzetét", valamint „a diszciplína körüli, újabb keletű és korántsem csak magyar nyelvterületre korlátozódó bizonytalanságokat". Hazai sajátosságként azonosította viszont a sajtótörténeti kutatások intézményi hátterének szinte teljes hiányát. Akkoriban az országban egyedüliként az OSZK kis létszámú, mindössze háromfős kutatócsoportja folytatott szervezett formában, elsődleges forrásfeltáráson alapuló sajtótörténeti kutatómunkát a 19. század vonatkozásában. Az egyetemek kommunikáció szakos tanszékei általában szintén alacsony létszámú munkatársi gárdával dolgoztak, és legfeljebb egy oktató foglalkozott hangsúlyosan médiatörténeti témákkal. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjában működött, továbbá a 2012-ben létrejött Médiatudományi Kutatócsoport, amelynek azonban

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.313-316

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 313 2024. 03. 21. 14:34:44

teljes egészében külső támogatásra kellett támaszkodnia, így nem rendelkezett szilárd, hosszú távú tervezést lehetővé tévő intézményi keretekkel.[1]

2023-ra ez a helyzet inkább hátrányára változott, elsősorban annak következtében, hogy az MTA BTK kereteiben dolgozó kutatócsoport még 2019-ben megszűnt. A diszciplína legfőbb intézményi bázisának jelenleg is az OSZK kutatócsoportja számít, amelynek taglétszáma változatlanul három főből áll. Összességében tehát ugyanaz mondható el, mint ami 2014-ben: a sajtótörténeti kutatómunka „mára leginkább személyes érdeklődés függvényévé vált".[2]

Az intézményi háttér bizonytalanságai ellenére ugyanakkor – ahogyan jelen összeállításunk is igazolja – számos szakember foglalkozik a hosszú 19. század sajtótörténetének különböző vonatkozásaival. Ez nem is meglepő, hiszen napjainkban egyre nagyobb szerepet kap a média befolyása a társadalmak életében, ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy számos tudományterület kutatói kezdtek el foglalkozni a nyilvánosság és a kommunikáció problémakörével, megnövelve az interdiszciplináris megközelítés jelentőségét.[3]

A *Magyar Könyvszemle* jelen száma tizenhét tanulmányt közöl, amelyek tematikai megoszlása jól tükrözi az aktuális kutatói érdeklődés súlypontjait. Három szerző választotta vizsgálata tárgyául az egyes személyiségek sajtótörténeti hatásának elemzését. Czinege Szilvia azt mutatja be, hogy a konzervatív arisztokraták egyik vezéregyénisége, Apponyi György gróf lapalapítóként milyen szerepet játszott a *Die Debatte* és a *Der Katholik* című orgánumok működésében az 1860-as, 1870-es években. Mátay Mónika a reformkori pesti nyilvánosság egyik kiemelkedően sikeres szereplőjének, Nagy Ignácnak a pályáját – és részben emlékezetét – mutatja be, amellett érvelve, hogy a sokféle műfajban alkotó író és újságíró a kor egyik celebjének számított. Pető Bálint Cherrier János (1839–1886) életútját rekonstruálja, aki kivételes szívósságról tett tanúbizonyságot nyomdászként és lapkiadóként: egyaránt az ő nevéhez fűződik az első helyi nyomda felállítása Léván, Gyöngyösön és Szentesen.

Három tanulmány a vizualitás kérdéskörét helyezi előtérbe: Mészáros Zsolt párizsi levéltári kutatások alapján tárja fel, hogy az 1840-es évek magyar nyelvű divatlapjai miként használták fel – és vették át – a népszerű francia periodikák illusztrációs anyagát, és összehasonlító elemzés keretében mutat rá a tematikai és grafikai hasonlóságokra, illetve különbségekre. Tamás Ágnes azokat a karikatúrákat elemzi, amelyek a magyar élclapokban különböző szépművészeti alkotások átalakításával, aktualizálásával, az időszerű politikai eseményekre való utalásokkal ellátva jelentek meg 1890–1910 között. Bóka Melinda a Kotányi cég rajzos paprikahirdetéseit teszi vizsgálat tárgyává, amelyek a *Borsszem Jankó* című élclapban jelentek meg az első világháború időszakában, egyszerre szolgálva a cég

[1] Szajbély Mihály, *Bevezető* = *Magyar Könyvszemle,* 130(2014), 4, 413–414.

[2] *Uo*., 414.

[3] Lipták Dorottya, *Írjunk médiatörténetet, de hogyan? Historiográfiai megközelítés* = *Magyar Könyvszemle,* 130(2014), 4, 431.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 314 2024. 03. 21. 14:34:44

üzleti érdekeit, valamint a magyar társadalom háborús önmozgósítására vonatkozó propagandacélokat.

A 19. század egyik legnépszerűbb képes, családi lapját, a *Vasárnapi Ujság*ot két szerző is nagyító alá veszi. Rózsafalvi Zsuzsanna a hetilap tudománynépszerűsítő és ismeretterjesztő írásaira összpontosít, feltárva a korszak néhány fontos tudósának lapbéli jelenlétét, ezen keresztül pedig a tudománynépszerűsítés módszertanát. Fabó Edit Mátyás király alakjának reprezentációját mutatja be, és azt elemzi, hogy a reneszánsz uralkodó imázsa hogyan illeszkedett a dualista időszak múltfelfogásába.

Népszerű megközelítési módnak számít a tartalomelemzés, a konkrét történelmi események sajtóbeli megjelenésének vizsgálata, illetve az egyes lapok politikai irányvonalának rekonstruálása. Döbör András tanulmányában azt mutatja meg, hogy az 1830–1831-es lengyel felkelés történéseiről milyen forrásokból szerzett értesüléseket, illetve milyen információkat közölhetett a cenzúra által erősen ellenőrzött kortárs magyar sajtó. Hasonlóan drámai történelmi korszakot vizsgál Krizsán Bálint, aki az 1849–1850-ben Vida Károly szerkesztő-tulajdonos által kiadott, óvatosan kormánykritikus hangvételű *Figyelmező,* illetve a magyar konzervatív mozgalom között fennálló viszonyt teszi mérlegre. Bordás Bertalan összehasonlító vizsgálatában a brit és a magyar sajtó reakcióit veti össze az 1875–1878-as nagy keleti válság eseményeire, és azt vizsgálja, hogy a brit publicisták állásfoglalásai mennyiben befolyásolhatták a hazai politikai sajtó cikkeit, amivel a korszak külpolitikai döntéshozatali mechanizmusainak jobb megértéséhez is hozzá kíván járulni. Turbucz Péter a jeles történész, Marczali Henrik első világháború idején írt munkáit vizsgálja meg, amellett érvelve, hogy a tudós tehetségét a háborús propaganda szolgálatába állította, ami a korszakban született publicisztikáiban, szaktanulmányaiban és úgynevezett hadi beszédeiben egyaránt tetten érhető. Molnár Dávid tanulmánya békésebb témát tárgyal, amennyiben egy kultúrharcot vesz górcső alá: az *Egri Munkás* című, 1910–1911 között fennálló szociáldemokrata lap antiklerikális cikkeinek segítségével, a helyi közélet kontextusába ágyazva vizsgálja meg, hogy a baloldali munkásmozgalom hogyan igyekezett eszméit terjeszteni a magyar katolicizmus egyik legfontosabb központjában. Ujvári Hedvig multidiszciplináris eszközökkel tárja fel, hogy Gustav Mahler budapesti működéséről, az Operaház igazgatójaként végzett szervezői és művészi munkájáról milyen véleményt fogalmazott meg a korszak legfontosabb fővárosi német nyelvű lapja, a *Pester Lloyd*.

A sajtó és a közönség viszonyát két tanulmány vizsgálja: Dede Franciska azt tárja fel, hogy a dualizmus korának népszerű irodalmi folyóiratai, *A Hét* és az *Uj Idők* milyen „interaktív" módszerekkel kísérelt meg rendszeres kapcsolatot fenntartani olvasóival, hogyan motiválta őket alkotásra, a lap tartalmához való tevékeny hozzájárulásra. Fleisz János azt elemzi, hogy az erdélyi, partiumi és bánsági sajtó helyzete hogyan alakult a 19. század utolsó évtizedében, a helyi lapok miként alkalmazkodtak a lehetőségekhez, illetve közönségük elvárásaihoz. Klestenitz Tibor pedig azt mutatja meg, hogy a Magyar Protestáns Irodalmi

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 315 2024. 03. 21. 14:34:44

Társaság megalakulásának bonyolult történetében hogyan kapott szerepet a vallásos népsajtó ügye.

A jelen összeállításban helyet kapó tanulmányokat tehát a témaválasztás és a módszertan terén egyaránt a sokszínűség jellemzi, ugyanakkor ez a sokféleség reményeink szerint megmutatja a sajtótörténetben rejlő kutatási lehetőségek gazdagságát.

Klestenitz Tibor

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 316 2024. 03. 21. 14:34:44

Mészáros Zsolt

A reformkori divatlapok divatmetszeteinek francia forrásairól*

A divatlapok a reformkor szellemi pezsgésének meghatározó fórumaiként és katalizátoraiként szorosan kötődtek a modern irodalmi nyilvánosság és sajtó kialakulásához, a társadalmi-kulturális folyamatokhoz, a hazai iparhoz, valamint nem utolsósorban a nemzeti/európai identitás újrafogalmazásához. Mindemellett a képek előállításában, forgalmazásában, új grafikai technikák terjesztésében szintén kulcsszerepet töltöttek be változatos képanyagaik révén.[1] A divatlapok műmellékleteinek állandó eleme volt a színezett divatkép, amelyre a szerkesztők nagy gondot fordítottak előfizető-táboruk növelése érdekében.[2] Az üzleti szempontokon túl a divatkép egyrészt összefüggött a lap önmeghatározásával, kommunikációjával, a hasábjain hirdetett társadalmi-kulturális eszmékkel, másrészt az európai sajtópiaccal, mivel a divatmetszetek zöme bevallottan vagy rejtetten párizsi eredetű, általában a konkrét forrás megnevezése nélkül. Tanulmányomban ezeknek a korábban kevéssé vizsgált képátvételeknek feltárásához és értelmezéséhez kívánok hozzájárulni az 1840-es évek három divatlapja, a *Honderü,* az *Életképek* és a *Pesti Divatlap* kapcsán. Ehhez a sajtóhálózathoz tartoztak a magyarországi német nyelvű divat-, illetve divatot is adó folyóiratok *(Der Spiegel, Der Ungar, Pannonia),* de a térszűke miatt most csak érintőlegesen esik szó róluk.[3]

A korabeli műmellékletek, így azon belül a divatképek áttekintését nehezíti, hogy a periodikák utólag egybekötött évfolyamaiban nem mindegyik őrződött meg, mert

* Jelen tanulmány a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával készült.

[1] Pataky Dénes, *A magyar rézmetszés története, A XVI. századtól 1850-ig,* Bp., Közoktatásügyi, 1951, 39–40; Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története a XIX. században,* Bp., Akadémiai, 1960, 19; Dezsényi, Béla, *Gravures sur bois d'origine allemande et française dans le plus ancien „illustré" hongrois = Armarium, Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum,* Hrsg. von Piroska Dezsényi Szemző und László Mezey, Bp., Akadémiai, 1976, 294–295; Kőszeg Ferenc, *Magyar folyóiratillusztrációk 1830–1848 = Művészet Magyarországon 1830–1870, I,* szerk. Szabó Júlia, Széphelyi F. György, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1981, 141–144; Révész Emese, *Az Ország Tükre. A képes sajtó Magyarországon 1780–1880,* Bp., Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár, é. n. [2012], 14.

[2] Rédey Judit, *A 19. századi divatlapok és divatképek* = Kovács Ferenc, Rédey Judit, Tompos Lilla, Török Róbert, *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században,* Bp., Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2010, 10.

[3] Rózsa Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években,* Bp., Argumentum, 2013.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.317-336

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 317 2024. 03. 21. 14:34:44

efemer mivoltukból adódóan megsemmisültek, elkallódtak vagy szobadísznek használták, illetve grafikaként értékesítették a műtárgypiacon.[4] Így némelyek eleve nem kerültek kötetekbe, másokat később szedtek ki onnan, aminek eredményeként a divatlapok évfolyamainak divatképeit hiányosan ismerjük. A fennmaradt anyagnál pedig számolni kell a divatképek nem megfelelő helyre való illesztésével.

Szerencsés esetben a metszeten feltüntetett lapszám, vagy az adott évfolyam divatképeinek sorszáma eligazít. Azonban előfordul, hogy híján vagyunk efféle jelzésnek, mert nem szerepelt a lapon, vagy mert a bekötésnél a kilógó részeket levágták, ezáltal megsemmisítve a rajta lévő adatokat. Ilyenkor a képmagyarázatok tisztázhatják az adott divatkép megjelenési idejét, amellett, hogy a kép keletkezéséhez, jelentéséhez, kulturális, társadalmi, kereskedelmi vonatkozásaihoz szolgáltatnak adatokat, amennyiben közöltek hozzá leírást, nem hiányzik a bekötött évfolyamból, és ha nem túl szűkszavú. A műmellékletekhez tartozó képmagyarázat, divatlevél vagy szerkesztői közlemény gyakran került a borítékra, amelyet viszont nem mindig kötöttek be.

A helyes dátum megállapítása a divatképátvételek tanulmányozásánál különös fontossággal bír: a párizsi kompozíciót milyen késéssel közölte a magyar lap, illetve a hazai versenytársak közül melyik közölte hamarabb. Az időfaktor pedig összefüggött a kép beszerzési módjával és a szerkesztői stratégiával. Mindezek fényében célszerű a divatlapok több könyvtári példányával dolgozni, mert ami az egyikben nincs meg, a másikban megvan és fordítva.[5] Persze, így sem tárul elénk a műmellékletek (közel) teljessége, erre leginkább – Kőszeg Ferenc javaslata nyomán – a korszakot átfogó, divatképekre is kiterjedő hazai folyóiratillusztráció-katalógus kínálna megoldást felhasználva Lakatos Éva és Busa Margit mellékleteket is listázó sajtóbibliográfiáit, és bevonva a grafikai, valamint könyvtári gyűjtemények minél szélesebb, határon inneni és túli körét.[6]

A reformkori divatképek francia eredete a magyar szakirodalomban ismert, ám a források feltérképezését sokáig akadályozta a korabeli francia lapokhoz való itthoni korlátozott hozzáférés, valamint a képek összegyűjtésének és több lap párhuzamos tanulmányozásának nehézkessége a korábban rendelkezésre álló technikai apparátussal. Napjainkban mindezt nagymértékben megkönnyítik az egyre fejlődő okoseszközök, valamint az utóbbi évtizedek gyorsuló ütemű digitalizációja révén gyarapodó hazai és külföldi online sajtóadatbázisok (nálunk az Arcanum Digitális Tudománytár, Franciaországban a Gallica). Ugyanakkor a hely-

[4] Trócsányi Zoltán, *Divatképek a falon = Magyar Könyvszemle,* 65(1941), 2, 205; Dezsényi Béla, *Hová lettek régi divatlapok mellékletei? = Magyar Könyvszemle,* 66(1942), 3, 333–334; Kőszeg 1981, i. m. 144–145.

[5] Kutatásom során elsősorban az Arcanum Digitális Tudománytárra támaszkodtam, a jegyzetben feltüntettem, ha az adott hivatkozás nem innét származik. Kontrollként a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Könyvtára példányait forgattam. Ezúton is hálásan köszönöm kollégáim segítségét.

[6] Kőszeg 1981, i. m. 145; A 19. századi lapok képkínálatának rekonstruálásáról ld. Révész Emese, *A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok példáján = Magyar Könyvszemle,* 125(2009), 4, 409–410.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 318 2024. 03. 21. 14:34:44

ben történő, „analóg" kutatás sem válik okafogyottá. Egyrészt elengedhetetlen a folyóiratok anyagiságának megtapasztalása, az olyan fizikai jellemzők közvetlen megfigyelése, mint az archiválás módja (kötetben, füzetekben), a papír minősége, a nyomdatechnikai megoldások, a formátum, a használat, a divatkép színvilága, másrészt nem mindegyik divatlapot digitalizálták, harmadrészt a beszkennelt példányokból hiányozhatnak lapszámok, egész évfolyamok, borítékok, műmellékletek, így több könyvtári példányt kell megnézni.[7]

A digitális és a nem digitális, azaz helyben, a dokumentum kézbevételén alapuló kutatómunka tehát az egymástól eltérő megközelítésből, vizsgálati módszerből és információállományból fakadóan hatékonyan egészíti ki egymást. Persze ilyenkor sem árt tekintetbe venni a nyomtatott források és digitális rekordok esetlegességét, töredékességét, sporadikusságát, mediális különbségeit, illetve az egyéni koncentráció határait. Ez gyakorlatban röviden azt jelentette, hogy a kutatás során egy vagy több divatlap hevert előttem az asztalon, illetve a digitalizált változatok a laptop képernyőjén külön ablakokban megnyitva a képegyezések, a kép- és motívumvándorlások detektálása érdekében. A hiányzó adatokat, a formai-anyagi sajátosságokat a nyomtatott kiadványokban ellenőriztem, viszont a digitális tartalmakban könnyebben tudtam keresni, azokból képeket lementeni. Ezt követően az így összegyűjtött vizuális anyagokat az elektronikusan elérhetetlen könyvtári dokumentumokról készített munkafotóimmal egyesítve adatbázist építettem. Ennek eredményeképpen kirajzolódott azon 19. századi francia divatlapok – további kutatásokkal még bővíthető – köre, ahonnét a reformkori társaik divatmetszeteiket merítették.[8]

A külföldi képek átvétele a hazai illusztrált sajtóban bevett gyakorlatnak számított, az *Ábrázolt Folyóirat* (*Képesujság*, *Mulattató Képesujság*, 1848) részben a francia *Illustration* fametszeteit használta, a *Fillértár* (1834–1836) és a *Garasos Tár* (1834) pedig az angol *Penny Magazine* és a német *Pfennig-Magazin* mintáját követte.[9] A sajtóillusztrációk cirkulációja azonban globális szinten is működött, hiszen a 19. századi nagy európai képes hírlapok *(The Illustrated London News, L'Illustration, Illustrirte Zeitung)* világszerte elérhetők voltak. Olvasótáboruk túlnyúlt országhatárokon, vizuális anyagaik mint transznacionális termékek (transnational products) terjedtek kontinensről kontinensre eladásokon, engedélyezett vagy engedély nélküli utánközléseken és újrafelhasználáson keresztül.[10]

---

[7] Az időszaki kiadványok digitális és materiális közegének elméleti-módszertani kérdéseiről bővebben ld. Török Zsuzsa, *Periodika-tudomány, periodika-kutatás, Az angolszász paradigma = Irodalomtörténeti Közlemények,* 126(2022), 2, 221–245.

[8] A Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj jóvoltából lehetőségem nyílt a 19. századi francia divatfolyóiratokat átnézni és egybevetni magyar társaikkal. Az 1840-es évek divatlapjait a következő párizsi intézményekben vizsgáltam: La Bibliothèque du Musée des Arts Décoratifs, La Bibliothèque de l'Institut national d'histoire de l'art – Espace Jacques-Doucet, La Bibliothèque historique de la Ville de Paris.

[9] Dezsényi 1976*,* i. m. Egy másik lapcsoport, a korban népszerű almanachok képkölcsönzéseiről ld. Vayerné Zibolen Ágnes, *Barabás Miklós, az illusztrátor = Művészettörténeti Értesítő,* 27(1978), 2–3, 129–130.

[10] Smits, Thomas, *The European Illustrated Press and the Emergence of a Transnational Visual Culture of the News, 1842–1870,* London–New York, Routledge, 2020.

A divatperiodikák kutatói már régóta felismerték a divatképek nemzeteken keresztül vezető áramlását, nevezetesen a francia divatmetszetek európai és tengerentúli importját, mintaadó szerepét különböző országok divatsajtójában.[11] Vonzerejüket igényes kiállításuknak, ragyogó színezésüknek, művészi színvonaluknak és nem utolsósorban a francia főváros divatirányítói rangjának köszönhették. A 19. század folyamán a divatlapkiadói partnerkapcsolatok differenciálódásával és kiszélesedésével, a testvérkiadványok és a különböző nyelvű lapváltozatok megjelenésével a szövegek és képek transznacionális cseréinek összetett rendszere valósult meg.[12] Mindehhez hozzájött a szellemi tulajdon átfogó védelmének jogi rendezetlensége, az ezt szabályozó államközi egyezmények hiánya – legalábbis a század első felében –, ami kedvezett a francia divatlapok és műmellékleteik kalózkiadásai, utánzatai, kompilációi burjánzásának többek között a belga, német, brit, amerikai területeken.

A reformkori divatlapok szerkesztői tehát a külföldi képek hol engedélyezett, hol engedély nélküli újraközléseivel a korban általános magyar és európai illusztrálási gyakorlathoz kapcsolódtak. F. Dózsa Katalin úttörő tanulmányában a 18. század végétől az 1830-as évekig elemezte az európai divatlapformák születését és alakulását, valamint a divatképek útját és variációit elsősorban francia–német viszonylatban. Az általa is felvázolt, Párizsból kiinduló képelosztó hálózatban fontos állomás volt Frankfurt és Bécs.[13] Ebbe a hálózatba tagozódott Pest, ahová a divatmetszetek német nyelvű divatorgánumok közvetítésével vagy egyenesen Párizsból érkeztek.

Másolatok és változatok

Az acélba metszett divatképet a szövegénél vastagabb, jobb minőségű papírra nyomtatták, kézileg színezték, és mellékletként illesztették a laphoz. Az előfizetők toborzását szolgálta a kompozíciók színes dekorativitása, az új ruhamodellek, valamint kiegészítők bemutatásának gyakorlati haszna az öltözékek megrendelésében vagy otthoni elkészítésében, azontúl, hogy a nyomdatechnika fejlődésével és a közönség növekedő képigényével az illusztráció egyre fontosabbá vált a hazai sajtóban.[14]

---

[11] Smits 2020, i. m. 68; A francia divatképek másolatainak, változatainak szerteágazó európai és amerikai hálózatáról ld. Kleinert, Annemarie, *Original oder Kopie? Das Journal des Dames et des Modes (1797–1839) und seine zahlreichen Varianten = Francia, Forschungen zur westeuropäischen Geschichte,* 20(1993), 3, 99–120.

[12] Van Remoortel, Marianne, *Women Editors and the Rise of the Illustrated Fashion Press in the Nineteenth Century = Nineteenth-Century Contexts,* 39(2017), 4, 270.

[13] F. Dózsa Katalin, *A divatlap születése és alakulása a 18. század végétől 1830-ig = Divat, kultúra, történelem, Divattörténeti tanulmányok,* szerk. F. Dózsa Katalin, Szatmári Judit Anna, Szentesi Réka, Bp., ELTE Eötvös, 2018, 36–76.

[14] Révész 2012, i. m. 14.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 320 2024. 03. 21. 14:34:44

A műmellékletek üzleti jelentősége lemérhető a divatlap-vállalkozások egymás közötti pereskedésében, ahogy a divatképkiadásban igyekezték kiszorítani versenytársaikat. 1829 októberében Johann Schickh, a *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* kiadója feljelentette Wiesen Ferencet, az első magyarországi, egyébként szintén német nyelvű divatlap, a *Spiegel* szerkesztőjét, amiért 1828 júliusától kezdve lapja mellékleteként a *Wiener Zeitschrift* divatlapjait adta utánnyomásban. A jogi huzavona végén a *Spiegel*nek megtiltották a bécsi divatlapok utánnyomását, de egyúttal megengedték a párizsi divatlapok átvételét.[15] Pár évvel később, 1833-ban pedig Wiesen kérte a helytartót bécsi példára hivatkozva, hogy az akkor frissen alapított *Regélő-Honművész*, az első magyar nyelvű divatlap kizárólag magyar divatképeket közölhessen, neki pedig tartassék fenn joga a külföldiekre. A *Wiener Zeitschrift* is megtámadta a *Regélő-Honművész*t mondván, utánnyomja az ő divatképeit. A szerkesztő, Rothkrepf (utóbb Mátray) Gábor védekezése szerint nem okozott kárt, mert a *Regélő* kevesebb előfizetővel bírt, és később jelentette meg ezeket a képeket az osztrák folyóirathoz képest. Mindkét ügyben a magyar fél javára ítéltek.[16]

A hazai és a külföldi sajtópiacon megfigyelhető, divatképkiadásra irányuló monopolizáló kísérletek nem rettentették el a konkurenciát. Erről árulkodik, hogy az 1842. január 1-jétől *Regélő-Pesti Divatlap* címen megújuló *Regélő-Honművész* beharangozója olyan divatképeket ígért, amelyek „majd eredetiek', majd eredeti párisi és bécsi divat után másoltak".[17] Érdemes emlékeztetni, hogy a császárváros öltözködéskultúrájának egyéni vonásai dacára divatlapjaitól sem állt távol, hogy francia divatképek nyomán dolgozzanak.

Az 1840-es évek három magyar nyelvű divatlapjának fő referenciapontja az öltözködés terén pró vagy kontra Párizs, divatképeik visszatérő jelzője a párizsi, de hogy pontosan mely francia periodikából kölcsönözték, azt elvétve nevezték meg. Viszont nyomra vezetnek a divatlevelekben, hírrovatokban, előfizetési felhívásokban, szerkesztői közleményekben, képleírásokban elejtett utalások: a magyar szerkesztők méltatták az adott francia divatorgánumot, idéztek belőle, saját mellékleteik nívóját ahhoz mérték. Például a *Honderü* 1843-ban visszatérően emlegette az elegáns kivitelű *Sylphide* publikációit: örömmel konstatálta, hogy ez a francia divatlap a *Honderü*höz hasonlóan a ruhákon kívül kitért viselőikre; a városi kövezet kérdésében,

[15] Kósa János, *Az utánnyomás eltiltása Magyarországon = Magyar Könyvszemle,* 64(1940), 4, 388–389.

[16] Ferenczy József, *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig,* Bp., Lauffer, 1887, 180–182.

[17] Garay János, *Előfizetési felhívás a magyar szép világhoz az új Regélő iránt,* 1841. október 30., különnyomat, Budapesti Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum, ltsz.: 82.315. A lap Garay–Erdélyi korszakáról ld. T. Erdélyi Ilona, *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap,* Bp., Akadémiai, 1970.

egyetértően hivatkozta véleményét a faburkolat előnyeiről; dicsérte egyik kottamellékletének nyomdatechnikai újítását.[18]

Amennyiben összevetjük a két folyóirat 1843-as divatképanyagát, akkor több egyezésre bukkanunk, pontosabban a *Sylphide* bizonyos kompozíciói egy az egyben vagy részleteiben visszaköszönnek a *Honderü* műmellékletein, amelyek feliratain már semmi nem utal a párizsi eredetre. Míg a francia divatképekre nyomtatott információk magukban foglalják az újságcímet, a kiadóhivatal székhelyét, a nyomdát, a lapszámot, a képszámot és az ábrázolt modellhez kötődő párizsi divatárusok nevét-címét, addig a magyar divatlapok mindezt az utánnyomás során lecserélik olyan saját adatokra, mint cím, lapszám vagy képszám. Pesti szabókat a nemzeti divatképeknél tüntetnek fel. A lemásolt és a francia referenciáktól „megtisztított" kompozíción már csak a magyar metsző névjegye szerepel, néhány kivételtől eltekintve. Az *Életképek* 1844-es évfolyamának első füzetéhez tartozó divatképen ugyanis a kor keresett hazai metszője, Perlaszka Domokos szignója mellett egy másik aláírás is felfedezhető, Jules Davidé, aki a *Moniteur de la Mode* fő rajzolójaként ismert.[19] Meg is találjuk ennek a metszetnek az előzményét a francia divatlap 1843. december 10. számában. Az *Életképek* 1844-es évfolyamának első felében még párszor ott marad Jules David kézjegye a divatmellékleteken, valószínűleg Perlaszka vagy valamelyik segédje buzgalmában véletlenül azt is lemásolta. Mindazonáltal az ugyanezen évfolyam második félévére szóló előfizetési felhívás csupán annyit jelzett diszkréten, hogy az *Életképek* divatképei „legszebbek és legfinomabbak valamennyi lapokéinál (a' franczia ‚Moniteur de la mode'-ot kivéve)".[20] Az 1843 áprilisában indult *Moniteur de la Mode* az évtized vezető divatlapjává vált, attraktív divatképeit előszeretettel reprodukálták francia és külföldi időszaki kiadványok.[21] A *Moniteur* divatmetszeteihez a hazai magyar és német nyelvű divatsajtó egyaránt szívesen nyúlt. Például a *Spiegel* egy alkalommal szokatlan őszinteséggel elárulta, hogy ebből a lapból kölcsönözték az aktuális számhoz illesztett divatképüket.[22]

1842-től számítva az eddigi kutatások alapján a három magyar nyelvű divatlap több francia periodika műmellékleteit használta váltogatva, vagy huzamosabb ideig valamelyiket privilegizálva. Petrichevich Horváth Lázár *Honderü*je: *La Mode, La Sylphide, Petit Courrier des Dames, Le Journal des Tailleurs, Le Moniteur de*

---

[18] *Divatcsörgettyű = Honderü,* 1843. február 18., 254; *Pesti salon heti szemléje = Honderü,* 1843. március 18., 384; *Pesti salon heti szemléje = Honderü,* 1843. április 29., 575; *Pesti salon heti szemléje = Honderü,* 1843. december 16., 770.

[19] Tétart-Vittu, Françoise, *Dessins de mode: Jules David (1808–1892) et son temps,* kiállítási katalógus, Paris, 1987.

[20] *Mi hír Budán? = Életképek,* 1844. 9. füzet, boríték, 32., PIM Könyvtár, ltsz.: 2021.227.1.

[21] A lap később is megtartotta vezető pozícióját a francia, illetve a nemzetközi sajtópiacon. Lapigazgatója Adolphe Goubaud a 19. század második felére saját divatlap-birodalmat épített ki. Gaudriault, Raymond, *La Gravure de mode féminine en France,* Paris, Editions de l'Amateur, 1983, 70–71.

[22] *Mignon-Zeitung = Der Spiegel,* 1844. február 14., 102.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 322 2024. 03. 21. 14:34:44

la Mode, Psyché, Les Modes Parisiennes. A *Regélő-Pesti Divatlap* Garay János és Erdélyi János, majd 1844-től Vahot Imre alatt: *Le Follet, Petit Courrier des Dames, Le Journal des Tailleurs, Le Moniteur de la Mode, La Mode, Les Modes Parisiennes*. A Frankenburg Adolf által gondozott *Életképek: La Mode, Le Moniteur de la Mode, Petit Courrier des Dames, Les Modes Parisiennes*. A magyar szerkesztők jóformán ugyanazon csoportból válogattak, legalábbis nagy az átfedés, így megesett, hogy egy-egy párizsi metszet végigvonult a hazai divatlapokon.[23] Ennélfogva a divatkép erős versenyhelyzetet teremtett a felek között nemcsak amiatt, hogy melyiké a legszebb, hanem hogy melyikük közli a leggyorsabban.

A francia műmelléklet átlagosan két-három hét, illetve a körülményektől függően egy, vagy esetenként több hónap múlva jelent meg a reformkori divatsajtóban. Az egyes orgánumok nem mulasztottak el élcelődni vetélytársaikon, ha azok hozzájuk képest utólag adták ugyanazt a párizsi metszetet. Főleg a *Pesti Divatlap* szerette magát éllovasnak beállítani a többiek rovására, de a sorrend mindig változott. Viszont kétségkívül az éles verseny miatt az idő, az időzítés, a gyors reagálás egyre nagyobb súllyal esett latba a lapkészítés terén, hiszen az előfizetők számának megtartása és gyarapítása múlott rajta. Ez a folyamatos lépéskényszer figyelhető meg 1844 végén a *Honderü* és a *Spiegel* intézkedéseiben. A magyar nyelvű divatlap december elején bejelentette az 1845-ös évre szóló újítását, a papírbábok és cserélhető toalettjeik rendszeres szétküldését: „Továbbá, meg kell magunkat fosztani a meglepetés' örömétől, s leleplezni tisztelt előfizetőink előtt jövő évben adandó divatbábainkat, nehogy más lapoktul megelőztetni láttassunk."[24] A sietség oka az lehetett, hogy egy héttel korábban a *Spiegel* szintén öltöztethető divatfigurákat „à la Psyché" ígért a következő évre. Hozzátéve, hogy ilyet eddig egy német lap sem szállított.[25] Az, hogy a *Honderü* tervét megneszelte a *Spiegel*, és cselekedett, vagy fordítva, a rendelkezésre álló információkból nem derül ki. Az „à la Psyché" azt sugallja, hogy a *Honderü*é sem önálló invenció, bár maga nem fedte fel a forrást. Helyette megtette a *Pesti Divatlap* munkatársa, aki kaján rigmusokban leplezte le a konkurenciát a következő címmel: „A Honderü általa föltalált párisi Psyche bábalakokat ad előfizetőinek!"[26] Valóban az említett *Psyché* (1834–1878) című divatlaphoz kötődött a „poupée gravure" műfaja, példányait a Francia Nemzeti Könyvtár és a Galliera Divatmúzeum őrzi.[27] Az eset tanulsága, hogy egyfelől az egymással rivalizáló, marakodó hazai divatlapok árgus szemekkel figyelték, kritizálták és utánozták a másik képanyagait, másfelől a képanyagok hátterének feltárásakor a vetélytársakat érintő közleményeket is érdemes böngészni.

---

[23] Például a *Le Moniteur de la Mode* 1846. április 30-i divatmetszetének útja a hazai divatsajtóban így alakult: *Der Ungar,* 1846. május 23., *Életképek,* 1846. május 23., *Honderü,* 1846. tavaszutó (május) 26. (csak a nőalak a gyerekkel), *Pesti Divatlap,* 1846. tavaszutó (május) 28.

[24] *Heti Szemle = Honderü,* 1844. télelő (december) 7. 373., PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1844.

[25] *Vorläufige Anzeige: Der Spiegel 1845 = Der Spiegel,* 1844. november 30., címlap.

[26] -vsz- Gyula [Bulyovszky Gyula ?], *A Honderü általa föltalált párisi Psyche bábalakokat ad előfizetőinek! = Pesti Divatlap,* 1845. télhó (január) 1., 20.

[27] Gaudriault 1983, i. m. 68.

A magyar divatkép sokszor a francia hasonmása, ám az sem szokatlan, ha módosítottak az eredeti színeken, hozzárajzoltak-kicseréltek motívumokat vagy több metszet részletéből rakták össze. Ilyenkor a végeredmény a metsző leleménye vagy egy korábbi összeállítás másolata. A kompiláció a másolás kreatívabb formájaként megnyitotta az utat a képváltozatok megsokszorozódásának mind a francia, mind a külföldi divatsajtóban.[28] A *Honderü* 1843. június 17. számának divatképén a sétapálcás, cilinderes úriember alakja és annak kőmellvédes, falombos háttere a *Journal des Tailleurs* 1843. június 1-jei, a két hölgy a *Petit Courrier des Dames* 1843. május 30-i számából származott. Ezt a párosítást megtaláljuk természeti háttér nélkül a Maciet-albumban Modes de Paris felirattal (1843. Nr. 24.).[29] Ez a francia felirat szerepel a *Petit Courrier des Dames* és a *Journal des Tailleurs* divatképein, de itt a gótbetűs tipográfia, a gyengébb metszés, a kísérő információk hiánya és a kompiláció német eredetre mutat. (Egyébként a *Spiegel* metszetei is ilyen feliratúak.) Ráadásul a Maciet albumlap jobb alsó sarkában ceruzával az a könyvtári rájegyzés olvasható, hogy Allemagne. A fentiekben ismertetett francia divatképekből összeállított kompozíció tehát német (bécsi) közvetítéssel érkezhetett hozzánk. A keresést még izgalmasabbá teszi, amikor a képelemeket nem kettő, hanem három kompozícióról ollózták össze. A *Pesti Divatlap* 1845. május 8-i számának divatmetszetén a jobb szélső, ölében nyitott albumot tartó, ülő nőalak, illetve a szobabelső berendezése (szék, függöny, asztal könyvvel, faragott kandallópárkány porcelánvázával) a *Mode* 1845. február 25-i, a bal szélső hölgy a *Mode* 1845. március 5-i, a kettő között álló harmadik női figura a *Mode* 1845. március 15-i műmellékletéről származott. Kisebb módosításokra ad példát az *Életképek*ben 1847. október 10-én megjelent divatkép, amely a *Moniteur de la Mode* 1847. szeptember 20-i számának metszetén alapult. Tyroler József az előképhez képest összébb húzta az alakokat, feltehetően a magyar keskenyebb lapformátumához igazodva. Ezáltal a két nő egymáshoz közelebb került, az asztalkán pedig egy könyv fért el a francia eredetin látható kettő helyett.

A párizsi divatképek magasabb művészi színvonalával, kiállításuk igényességével, közönségre gyakorolt vonzó hatásával minden szerkesztő tisztában volt, ezért sem mondtak le róluk műmellékleteik összeállításakor. Míg a francia sajtóban a divatképek rajzolóját és az ő alkotómunkáját (annál is inkább, mert művészekről van szó), nálunk a divatképeket másoló, kompiláló metszőt és az ő ügyességét helyezték a fókuszba. Az hazai mesterek elismerése arra vonatkozott, hogy mennyire hűen találták el a párizsi eredetit, amiben a belföldi ipar fejlődésének bizonyítékát látták a kortársak: „Bátorkodunk tisztelt előfizetőinknek Perlaszka urnak lapunk' számára készített e jelen müvére figyelmeztetni. Az annyi gond és

[28] Ld. Kleinert 1993, i. m.; F. Dózsa 2018, i. m.

[29] N° série 214, Modes XIX siècle, 20. (1842–1843), Bibliothèque du Musée des Arts Décoratifs, Paris. A francia Iparművészeti Múzeum Könyvtárában őrzött mintegy 5000 Maciet-album téma szerint kötetekbe rendezett ikonográfiai gyűjteményt alkot. A divatra vonatkozó kötetek évre lebontva önálló műmellékletek, kisnyomtatványok és lapkivágatok formájában tartalmaznak beragasztott divatképeket.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 324 2024. 03. 21. 14:34:45

csínnal van kivíve, mikép honi iparunknak valóban dicséretére válik".[30] A metszőt a divatlap munkatársai közé számították, hiszen az orgánum fontos eleméért felelt. A hírrovatokban, szerkesztői közleményekben rendszeresen utaltak szakértelmére vagy hanyagságára, élet- és családi eseményeire. A divatsajtó folyamatos megrendelésekkel látta el a metszőket, akik segédjeikkel, tanítványaikkal több periodikának dolgoztak.[31]

A reformkori szerkesztők a francia divatképek engedély nélküli utánnyomását a honi ipar önállósodása jeleként üdvözölték. Kommunikációjukban a párizsi kompozíció a pest-budai metsző újrametszése által magyar termékké vált. Az 1840-es évek divatképeit övező hazafias szólamokban az *eredeti* nemzetietlen és a *másolat* nemzeti fényben tűnt fel, az utóbbinak tulajdonítva a nagyobb eszmei értéket. Pontosabban a másolatot eredetinek minősítették a magyar közreműködők révén. Mindez kiegészült a hazai kultúra, művészet támogatásának szükségességével, annak pénzügyi vonzatával, ahogy Vahot Imre kijelentette: „én ezentul sem fogok külföldről eredeti párizsi divatképeket hozatni, a nélkül is igen sok pénz vándorolván ki e szegény honból, s a belföldi müvészet emeléséért még igen keveset tettünk."[32]

Amikor tehát azt mondták a lapok, hogy felhagynak a külföldi képek meghozatalával, az nem azt jelentette, hogy maga a kép ne lett volna továbbra is külföldi származású, csak az előállítása történt Pesten, ami persze nemcsak az országban tartotta a pénzt, hanem a lap kasszájában is. A külföldieskedés vádja nem annyira a képek eredetét, mint inkább készíttetőjének, készítőjének identitását, földrajzi helyzetét érintette. Ennélfogva a *Pesti Divatlap* számára sem okozott ellentmondást, amikor 1844. október közepi, bevallottan párizsi divatképét sajátként, hazaiként bocsátotta a nyilvánosság elé: „E csinos képet Pesten készitek, s bizony nem sokkal áll hátrább a Párisból hozatott eredeti divatképeknél — Minek hát e részben a külföldieskedés?"[33]

A következő fejezetben a reformkori divatmellékletek nemzetiesítésének más formáit, más gyakorlatait vesszük közelebbről szemügyre.

Interkulturális képvándorlás – nemzeti kontextus

Thomas Smits amellett érvelt könyvében, hogy a képes hírlapok illusztrációinak nemzetközi megosztása, formálva a transznacionális vizuális kultúrát, egységesítette a hírértékű események ábrázolását, de kitért arra is, hogy ezzel együtt a képek jelentését befolyásolta a szerkesztői válogatás, a szövegkörnyezet, az olvasó

---

[30] *Műmelléklet = Honderü,* 1845. tavaszelő (március) 27., 248., PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1845.

[31] A 19. századi pest-budai réz- és acélmetszésről bővebben ld. Pataky 1951, i. m. 37–47.

[32] Vahot Imre, *A Pesti Divatlap jövő uj évi folyama iránt = Pesti Divatlap,* 1847. november 25., 1507.

[33] *Műmelléklet = Pesti Divatlap,* 1844. őszhó (október) 13., 32. Az ehhez a számhoz mellékelt divatkép előzménye: *La Mode,* 1844. szeptember 25.

földrajzi pozíciója, kulturális, társadalmi háttere.[34] A francia divatmetszetek globális terjedése szintén transznacionális jelenséggé avatta a párizsi divatot. Megfigyelhető esetükben a megjelenítés homogenizáló tendenciája, ugyanakkor a 19. század első felében még jobban burjánzott a grafikák utánnyomása, alakítása, kereszteződése, reciklikálása által létrehozott másolatok, verziók és kalózkiadások szövevényes rendszere. A korabeli divatképek mozgása, transzformációja, sajtóközegenként változó jelentése párhuzamba vonható a „kivág-másol" újságírás (scissor-and-paste journalism) működési elvével, amely során a szerkesztő az átvételre kiválogatott külföldi sajtóközleményeket a helyi olvasóközönség számára fordította, adaptálta, nemzetiesítette.[35] Stephan Pigeon a szöveges elemek újrakódolását, azaz áthelyezését egyik kontextusból a másikba, valamint az ilyenkor végbemenő kulturális-társadalmi átkereteződést háromlépéses, kivágás-átdolgozás-beillesztés folyamatként írta le.[36] Ez a logika a divatképeknél is azonosítható, ami rávilágít interkulturális dimenziójukra.

A reformkori öltözködés mindkét nemnél értelmiségi, közéleti viták tárgyaként a nemzeti önazonosság, a szellemi és ipari értelemben vett önállósodás kérdéseit vetette fel.[37] A Védegylet 1844-es megalapításával, az iparvédő mozgalom kibontakozásával a divat gazdasági, morális, kulturális szerepe felértékelődött, és összekapcsolódott a belföldi termékek hazaszeretetet kifejező fogyasztásának éthoszával.[38] Maguk a divatlapok aktívan részt vettek ennek a diskurzusnak az alakításában, népszerűsítették a nemzeti divatot, a Védegylet törekvéseit. Egyre határozottabban bírálták a külföldi divat követését, a magyar ruhával a nemzeti nyelv, művelődés, irodalom, zene, tánc összefüggésében foglalkoztak. A szerkesztők olyan, önálló tervezésűnek mondott divatmellékletekkel kívántak függetlenedni a párizsi ízléstől, mint Barabás Miklós divatrajzai vagy a magyaros modelleket felvonultató nemzeti divatképek. Intézkedésük nem előzmény nélküli, hiszen korábban a *Regélő* vagy a *Tudományos Gyűjtemény* rendszeresen publikált nemzeti öltözeteket.

Az 1840-es évek divatlapjai a nemzeti azonosulást kiterjesztették a külsőre is, aminek értelmében a hazafias/honleányi öltözködés a nemzetépítés eszközeként vette fel a versenyt vagy inkább a küzdelmet a nemzetrombolóként interpretált külföldieskedés ellen. Ebből a szempontból a kor divatlapjai közül Petrichevich

---

[34] Smits 2020, i. m.

[35] Egy 19. századi brit női magazinon keresztül brit–amerikai kontextusban vizsgálja a jelenséget Pigeon, Stephan, *Steal it, Change it, Print it: Transatlantic Scissors-and-Paste Journalism in the Ladies' Treasury, 1857–1895 = Journal of Victorian Culture,* 22(2017), 1, 24–39. Erről a típusú újságírásról a 19. századi magyar sajtó kapcsán ld. Török Zsuzsa, *Transnational Scissors-and-Paste Journalism Victorian Women Writers in the Hungarian Szépirodalmi Figyelő = Kősziklára építve, Írások Dávidházi Péter tiszteletére,* szerk. Panka Dániel, Pikli Natália, Ruttkay Veronika, Bp., ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet Anglisztika Tanszék, 2018, 403–409.

[36] Pigeon 2017, i. m. 26.

[37] Lukács Anikó, *Nemzeti divat Pesten a 19. században,* Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2017.

[38] S. Laczkó András, *A reklám helye, A védegyleti agitáció és Garay János Iparvédegyleti dala = Verso,* 5(2022), 1, 52.

Horváth Lázár *Honderü*jének osztották a negatív szerepet. Vetélytársai szerint az arisztokrata körökhöz idomult, majmolta a külföldi divatot, nélkülözte a nemzeti irányt, ápolta a frivolitást és a hiúságot. A szerkesztő kétségkívül felvállalta frankofón ízlését, kedvező véleményét a francia divatképek művészi szépségéről, illetve nyíltan hangoztatta, hogy a „divatra nézve a legjobb franczia lapok lesznek forrásaink."[39] A Párizsból érkező képek közreadását általában a közönség igényével indokolta, valamint azzal, hogy divat- és szalonlapként olvasóihoz méltó, kitűnő műmellékletet köteles adni: „Nem nemzetiség ellenességből tehát, hanem azért rendelte meg a Honderü Párisból képeit, hogy müvelt hölgykezek közt forgandó lapjának annál becsesb, annál tetszkedőbb kiállítást adhasson."[40] Továbbá a pesti metszők gondosabb munkára ösztönzésével védekezett: „S minthogy épen bajtársainkrul szólunk, eszünkbe juta a Pesti Divatlappá változott Regélő collegánk' ellenünk felhozott azon vádja, miszerint műmellékleteinknek külföldön készíttetését nemzetiségünk' rovására kivánta föltudni. Mi azt bizonyosan nem külföldieskedésből tesszük, hanem azért, hogy t. előfizetőinknek szebb műmellékletekkel szolgáljunk, mig másfelől a városunkban eddigelő olly hanyag aczél, réz és kőmetszőket e hasznos verseny által nagyobb erőfeszítésre buzdítsuk."[41] Ugyanakkor Petrichevich lapja szintén közölt nemzeti öltözetet propagáló cikket és illusztrációt, támogatta az iparvédelmi törekvéseket. A korabeli szellemi életben és vizuális kultúrában játszott szerepe jócskán túlmutatott a róla alkotott sematikus képen, ami a kortársak és az utókor elmarasztaló ítéletének felülbírálatát teszi szükségessé.[42]

Az *Életképek* 1843 novemberében közzétett előfizetési felhívása a nemzeti szellemiséget helyezte a lap programjának középpontjába.[43] Ezt látszik tükrözni a rá következő év harmadik számának két báli ruhás hölgyet ábrázoló divatképe, amelynek leírását a farsangi divatlevélben találjuk: „Mindkettő fejer-selyem viganó, fölvetövel; a' kék szinü kivált igen szépen fog állani szőke hölgyeinknek; a' másik fejér patyolatból nemzeti szinü zsinórral és bojtokkal, szépen a' barnáknak."[44] A divatkép valójában a *Petit Courrier des Dames* 1844. január 10-i metszetének hű utánnyomása egy apró, ám lényeges eltéréssel, a bal oldali nőalak

---

[39] *Heti Szemle = Honderü,* 1844. őszutó (november) 23., 337, PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1844.

[40] Petrichevich Horváth Lázár, *Előfizetési felhivás a Honderü czimű szépirodalmi, művészeti és divatlap 1847-ik évi folyamára,* 1846 december, különnyomat, PIM, ltsz.: Any.73.234.

[41] *Heti Szemle = Honderü,* 1844. nyárhó (július) 27., 64, PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1844.

[42] A szakirodalomban rögzült kedvezőtlen kép megváltoztatására vállalkozik új források és interdiszciplináris szempontok bevonásával Kaszap-Asztalos Emese, *A művészet enthusiastája: Petrichevich Horváth Lázár, Egy pályakép kultúratudományos perspektívái,* doktori értekezés, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2018. A reformkori divatlapok között felállított rangsor újragondolásáról ld. Pintér Györgyi, *Sajtókutatás – divatlapkutatás, A reformkori divatlaptörténetírás esélyei = Médiakutató,* 14(2013), 4, 40.

[43] Frankenburg Adolf, *Jelentés az „Életképek" 1844-diki folyama iránt,* 1843. november 15., különnyomat, PIM, ltsz.: Any.72.103. A lap eszmeiségéről, irányáról bővebben ld. Tamás Anna, *Az Életképek (1846–1848),* Bp., Akadémiai, 1970.

[44] S** [Szlávy Sarolta], *Divat – Kedves Rózám*! = *Életképek,* 1844. 3, 160.

ruháján az eredetileg piros-fehér zsinórdíszítés a magyaron piros-fehér-zöldre váltott, imigyen a szerző beillesztette a modellt a divatlevélben tudósított pesti táncmulatságok forgatagába.

A nemzeti eszme különösen meghatározta az 1844 júliusától *Pesti Divatlap*ként továbbműködő *Regélő-Pesti Divatlap* tartalmát és kommunikációját. Szerkesztője, Vahot Imre a címváltozást és a megújuló lapot bejelentő előfizetési felhívásban kifejtette a „minden tekintetben jó és nemes irányú, tisztán magyar szellemü" programját, amelyben a divatképeknek hiúságot, külföldieskedést tulajdonított, bár azért havonta két igen díszes kiállítását adott belőlük.[45] Nem önmagában a divatot, hanem a párizsi ízlést kárhoztatta, mert romlott és egyeduralkodó, holott „magyar hazánkban nem idegen, nem külföldi, de mindenben magyar divatnak kell divatoznia".[46] Ezzel összhangban a *Pesti Divatlap* 1844. július 21-i, bevallottan párizsi divatképének leírásában kritikai hangvétel érvényesült: „Hát az a kis kecske minő derék! mintha a természet ölére épen nem illő két párisi dámát föl akarná öklelni. Ezen, legelőször a párisi Moniteur, azután az Ungar által közlött és még többek által közlendő divatkép egy pillanatra csinos szemlegeltető; de ugyan mit ér? – mi haszna van nálunk? –Semmi! – Széles ez országban talán egy nő sem fog öltözködni e kép után hanem magyarországi ruhakészitőink szabása, izlése szerint öltözködik majd minden magyar nő. Bizony bizony divatlapjaink nem adhatnak haszontalanabb dolgot ezeknél a párisi divatképeknél!"[47] Ugyanebben az évfolyamban további, párizsiként hivatkozott, valójában a *Moniteur*ből, illetve *Mode*-ból vett metszetekre lelhetünk csúfondáros kommentárok kíséretében. Vahot szerkesztői eljárása kettős, bár hiúnak, külföldieskedőnek, haszontalannak bélyegezte a divatképeket, közlésüket továbbra sem függesztette fel, bár gúnyolódott rajtuk, előfizetői mégiscsak megkapták a vágyott párizsi divatképeket.

Vahot a műmellékletekhez nemzeti funkciót társított, „mellyek látásában ne csak a szem, de a honszerető szív is gyönyörködjék."[48] Bizonyára ennek jegyében erősödött fel a lap 1845-ös divatanyagainak magyaros jellege a korábbiakhoz képest. Rögtön az évfolyam első divatképét a hozzákapcsolódó leírás magyar divatképként tálalta az olvasóknak, hangsúlyozva a ruhamodellek hazai gyártmányát: „Az egyik nő belföldi fekete bársony vagy selyem zekét és ruhát visel; a másik – annak az angyali arczunak dísz- vagy bálöltönye szinte szép és egyszerü,

[45] Vachot[!] Imre, szerkesztő, Erdélyi János, kiadó, *Előfizetési felhivás a' Pesti Divatlap-ra* [1844], különnyomat, PIM, ltsz.: Any.65.18.

[46] [N. N.] [Vahot Imre], *Társaséletünk: I. Magyar divat = Pesti Divatlap,* 1844. nyárhó (július) 1. hete, 4.

[47] *Műmellékletek = Pesti Divatlap,* 1844. nyárhó (július) 3. hetében, 96. Ez a divatkép korábban az *Életképek*ben is megjelent 1844. július 10-én, PIM Könyvtár, ltsz.: 2021.227.1. A *Pesti Divatlap* nyilván nem akarta megemlíteni, hogy az *Ungar*on kívül egy magyar nyelvű vetélytársa szintén megelőzte.

[48] A szerkesztő [Vahot Imre], *Szerkesztői számadás = Pesti Divatlap,* 1844. télelő végén – utolsó szám, 179.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 328 2024. 03. 21. 14:34:45

s ez világos kék carton vagy cziczböl [pamutszövet] készülve magyar hölgyeinken legjobban, legdiszesebben állana."[49]

A honi textilek viselése a *Pesti Divatlap* által is pártolt védegyleti mozgalommal került a honleányi kötelességek közé, a kék karton, azaz a kékfestő pedig épp az 1844–1845-ös téli szezonban futott be gyors karriert.[50] Mindazonáltal ez a divatkép a *Mode* 1844. december 5-i metszetének utánközlése, egyedül a jobb oldali nő ruhájának és fejdíszének rózsaszíne módosult kékre és pirosra a magyar verzión. Az *Életképek* megoldásához hasonlóan itt is színmódosítással és képmagyarázattal írták felül az eredeti kompozíciót úgy, hogy – eltüntetve annak francia eredetét – a helyi kulturális, társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokhoz igazították, jelesül a korban népszerű iparvédelmi törekvésekhez csatolva magyar nemzeti jelentésréteggel látták el. A leírásban ekként lesz a kékre átszínezett ruha védegyleti kék karton, a feketén hagyott zeke belföldi gyártmány.

Erre a típusú honosításra még számos példát nyújt a *Pesti Divatlap*. Az 1845. február derekán közreadott magyar menyasszonyi öltözet felirata és képmagyarázata Keresztessy Samu pesti szabót reklámozta, miközben a kompozíció a *Spiegel* 1843. tavaszi, párizsi menyasszonyi toaletteket bemutató divatképét alakította át magyarrá. Az öltözékek köténnyel, elől fűzött ruhaderékkal, aranyszegéllyel, más díszítményekkel egészültek ki.[51] A *Pesti Divatlap* 1847. augusztus 5-i divatgrafikáján szereplő tudnivalók (Nemzeti Divatkép, Pesti Divatlaphoz) és kalligrafikus szignó (ifj. Vidéky János) önálló invenciót sugallnak. Ugyanakkor a *Mode* két évvel korábbi, 1845. március 26. számához illesztett Victor Adam *Modes Longchamps* című litográfiájának színezett metszet változatáról van szó, amely a párizsi lóversenyek elegáns világát transzformálta hazai jelenetté: a háttérben hegy látszik várrommal, a kocsisok dolmányszerű libériát, tollas süveget viselnek, az előtérben lovagló hölgy bal oldali férfikísérőjén huszár uniformis feszül.[52] Ezek az átvételek árnyalják a gyors közlés jelentőségét a divatlapkészítésben, arra mutatnak, hogy esetenként az újdonság értéke nemkülönben múlik a régi újrahasznosításán.

A francia modellek magyarítása óhatatlanul felidézi a korabeli dörgedelmeket vagy ironikus odaszúrásokat, köztük a *Pesti Divatlap*éit, azon kereskedők ellen, akik külföldi textilt magyarként árulnak „nemzeti", „isten áldd meg a magyart" felirattal, meglovagolva az országos iparvédelmi felbuzdulást.[53] Vahot szerkesztői gyakorlata nem sokban látszik különbözni ettől, azonban helyesebb, ha nem szű-

[49] *Műmellékletek II. Magyar divatkép = Pesti Divatlap,* 1845. télhó (január) 1., 23.

[50] Erről bővebben ld. Lukács 2017, i. m. 84–86.

[51] Kérdés, hogy az ismeretlen metsző a német verzióból, vagy annak párizsi mintájából indult ki. *Pesti Divatlap,* 1845. télutó (február) 16., képleírás a 230. oldalon. Az idevágó divatmelléklet tévesen a 23. számnál található az Arcanumon. Előzménye: *Modenbild. Nro. 13. Paris, 20 März. Neueste Brautanzüge = Der Spiegel,* 1843. április 1. A német nyelvű lapban közölt divatkép párizsi forrását még nem sikerült azonosítani.

[52] Az Arcanum digitalizált példányában tévesen a 39. számhoz fűzve.

[53] Idézi Lukács 2017, i. m. 83.

kítjük egyszerű hamisításra az ilyen típusú átcímkézést, hanem szélesebb kontextusba helyezzük, és olyan folyamatok metszetében vizsgáljuk, mint a modern sajtó kialakulása, a *nemzeti* megalkotása mögött húzódó diskurzusok széttartó, egymásba olvadó összjátéka, a képek transznacionális forgalma, az értelemadást és a kompozíciót dinamikusan befolyásoló kép–szöveg–közeg interakciója. A szövegátvételeknél a Pigeon által vizsgált kivágás-átdolgozás-beillesztés processzus kiterjeszthető az időszaki kiadványok között mozgó képek interkulturális vándorlására. Ennek a folyamatnak a során másik társadalmi-kulturális-nyelvi közegbe jut a vizuális közlemény, amelyet az adott lap szellemi környezete, a műmellékletekhez csatolt szöveges elemek, illetve a kompozíciós beavatkozások újrakereteznek.

Az így végbemenő nemzetiesítés főként a női divatképeknél figyelhető meg, noha a magyar férfiruha ugyanúgy eszmecserék, polémiák témáját képezte a lapok hasábjain. Létezett ugyan férfi, sőt nemzeti férfi divatkép a reformkori divatorgánumok kínálatában, de esetükben nem igazán tapasztalható domesztikáló művelet, pedig az úriemberek öltözködésének korabeli európai trendjeiben felbukkantak olyan ruhadarabok és díszítmények, amelyek rokoníthatók a magyar viselettel, mint a párizsi divatlapokban (Franciaország algériai gyarmatosításának hatására) burnusznak hívott, gazdagon zsinórozott kabáttípus. A reformkori divatmetszeteket azonban a szerkesztők jellemzően a honleányi nevelés szolgálatába állították. Bár kétségkívül a *Pesti Divatlap* űzte magas szinten, más divatlap sem tartózkodott a képek honosításától, sőt általánosságban a divatújságírást – kozmopolita aurája dacára – eleve átszőtte a nemzeti eszme az elmúlt századokban.[54] Erre egy külföldi példa: a *Bazar* 1865. december 15-i címlapját díszítő női felöltő neve a porosz dicsőséget hirdető Frédéric le Grand (Nagy Frigyes), a német divatlap francia kiadása, a *Mode Illustrée* 1865. december 24-i számának ugyanazon modelljéé már a francia vitézségre utalva Paletot Garde-Française.

Beszerzési módok

Vahot Imre lapmenedzselési technikái, képkiadási és képterjesztési vállalkozásai meghatározó szerepet játszottak a hazai sajtó- és irodalmi piac történetében.[55] Találékonyságát a műmellékletek terén a fentiekben hozott példák is bizonyítják. Visszaemlékezései azonban a *Pesti Divatlap* szépirodalmi-eszmei jelentőségére és saját érdemeire összpontosítottak, a divatanyag hátterére nem tértek ki különösebben. Ezzel nincs egyedül, mert Frankenburg Adolf memoárja sem nyilatkozott róla, talán abból az általa említett megfontolásból, miszerint az „okos háziaszszony elzárja vendégei előtt a konyhaajtót, s ildomos lapszerkesztő nem engedi titkos

[54] Nelson Best, Kate, *The History of Fashion Journalism,* London–New York, Bloomsbury, 2017, 6.

[55] Demmel József, *Az irodalom (szociális) hálója: Közelítések Vahot Imréhez = Sic Itur Ad Astra,* 20(2009), 59, 254, 261.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 330 2024. 03. 21. 14:34:45

műhelyébe pillantani olvasóit."[56] A divatlapokban elszórt utalások, illetve a szerkesztők levelei azonban mégiscsak segítenek egyes részletek rekonstruálásában.

Az *Életképek* 1844 júliusa végén arról értesítette előfizetőit, hogy a párizsi levelezőjük közbenjárására „a' 'Moniteur' képei, még mielőtt Parisban kiadatnak, másolás végett derék rézmetszőnknek el fognak küldetni, ugy hogy a' parisiakkal a' mieink majdnem egy időben jelenendnek meg' s igy csakugyan a' legujabb divatot adhatjuk."[57] Frankenburg lapja addig is vett át a *Moniteur*ből metszeteket, ahogy jelezték az ottmaradt Jules David aláírások, de erről tapintatosan hallgatott. A hír szerint a korábbinál jobb beszerzési módot talált, amit az exkluzivitás és a gyorsaság kiemelésével már nem volt rest megosztani közönségcsalogatóként. Az ügy további fejleményeiről nincs hír. A *Pesti Divatlap* szerkesztője viszont egyből reagált az *Életképek* bejelentésére, és az ő krakéler stílusában, a kor szavajárásával, külföldieskedéssel vádolta meg a lapot, „azért igéri legujabban, hogy az ő divatképei ugyanakkor fognak megjelenni Pesten, mikor a Moniteur divatképei Párisban, – 'noha a mi mult számban adott Moniteurféle képünk hasonmása, még csak e héten jelenik meg az Életképek mellett! s két hét mulva a Honderű mellett! Furcsa! ezek az urak annyira bálványozzák a párisi divatot, s mind a mellett is, hogy a divat fő érdeke ujdonságban, gyors közlésben áll, mindketten elkésnek divatképeikkel".[58]

Ezután nem sokkal Vahot Imre sógorához, Erdélyi Jánoshoz, a *Pesti Divatlap* kiadójához fordult levélben, aki ekkor a francia fővárosban tartózkodott. Arra kérte, hogy ismerkedjen meg a *Moniteur de la Mode* nyomójával, adjon neki pár frankot, hogy a divatképek első lenyomatát vékony papíron, levélben elküldje Vahot pesti címére. A nyomó szállását jól jegyezze fel, hogy később Vahot közvetlenül felvehesse vele a kapcsolatot. Amennyiben nem boldogulna a *Moniteur*rel, akkor a *Modes Parisiennes* nyomója iránt érdeklődjön, mivel annak a mellékletei is gyönyörűek. Sógorát tanáccsal is ellátta a lakcím kipuhatolásához: „Legjobban megtudhatod ezt a szerkesztőségnél azon ürügy alatt, hogy a nyomó szépen dolgozván te is akarsz vele valamit nyomatni".[59] Feltehetően az *Életképek* ilyen módszerrel próbált a *Moniteur* divatképeihez jutni, legalábbis a fentiekben idézett bejelentés hasonló tervet vázolt. Talán éppen ez adta az ötletet a konkurens szerkesztőnek, aki következő, Erdélyihez címzett levelében visszatér a témához: „Mert édes barátom itt másféle képekről szó sem lehet, mint a Moniteur divatképeiről, miután e tekintetben a Honderűvel gyors közlés dolgában pompásan lehet versenyezni; […] már két képet közöltem a Moniteur után két héttel hamarabb mint a Honderű, és úgy egy hónappal adhatnám elébb, mi a lapnak sokat használ-

---

[56] Frankenburg Adolf, *Emlékiratok,* második kötet, Pest, Emich, 1868, 122.

[57] *Életképek,* 1844. július 24., boríték, PIM Könyvtár, ltsz.: F663.1844.2.

[58] [N. N.] [Vahot Imre], *Irodalmunk: Extrafinom bors és paprika az Életképek s a Honderű szerkesztőjének = Pesti Divatlap,* 1844. nyárutó (augusztus) 1. hete, 155.

[59] *Vahot Imre levele Erdélyi Jánoshoz, 1844. augusztus–szeptember = Erdélyi János levelezése,* első kötet, s. a. r. és jegyz. T. Erdélyi Ilona, Bp., Akadémiai, 1960, 228. Köszönöm Kovács Idának, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 331 2024. 03. 21. 14:34:45

na."[60] Vahot havi egy képet szeretett volna a nyomótól, és azzal a hírrel sürgette meg rokonát, hogy rá hivatkozva pár nap múlva meg fog jelenni a *Pesti Divatlap*-ban egy közlemény, miszerint október közepétől *Moniteur* metszeteket adnak.[61] Erdélyi nem tudta vagy nem akarta teljesíteni Vahot Imre kérését, és meg is neheztelt rokonára, hogy nem várva meg válaszát, kellemetlen helyzetbe hozta őt a nyilvánosság előtt.

Vahot nem adta fel, és még egyszer megkísérelte rávenni Erdélyit francia divatképek megszerzésére. Bevallotta neki, hogy addig egy postaszolgától kapott különféle, például *Moniteur de la Mode* és *Mode* divatképeket, és különösen az utóbbi acélmetszetei után dolgoztatott Vidéky (Kohlmann) Károllyal, azok eleganciája miatt. Viszont Csekonicsné már nem járatta a *Mode*-ot, amelynek a magas éves előfizetési díjára való tekintettel arra kérte Erdélyit, hogy a francia divatlap szerkesztőjénél eszközöljön ki a *Pesti Divatlap* számára divatképeket, „még pedig az első lenyomott és festett példányokból levélben, vagy couvertben. Ha ez lehetséges, kifizethetnéd az egész évi díjt, s én nagy köszönettel adnám vissza."[62] Vahot most sem ért célt, de valamilyen más megoldást sikerült találnia, mert később is használt *Mode*-metszeteket.

A levélváltások tükrében úgy tűnik, Vahot szerkesztőként semmiképpen sem kívánt lemondani a francia divatképekről, amellett, hogy egy gazdaságos, bár nem kevésbé obskúrus képszerzési gyakorlathoz nyúlt. Mindenesetre érthető, ha nem reflektált erre a lapban vagy a visszaemlékezéseiben, hiszen egyrészt nem volt publikus (hogy egy előkelő hölgy postáját dézsmálja), másrészt nem felelt meg saját nemzeti élharcos imázsának (mi mindent megtesz a francia divatképekért). Egyébként a divatlapküldemények felbontása, csonkolása, eltűnése visszatérő problémát jelentett a korban. A *Honderü*t sem érték váratlanul az ilyen természetű reklamációk: „Újra panaszok érkeznek mindenfelől lapjaink' vagy hiányos megérkezte, vagy, s még több felől azok' teljes kimaradása miatt. Erre, újdonság' ingerével biró divatbábjaink miatt, el valánk készülve."[63]

Vahottal szemben Petrichevich más úton szemlézte a külföldi divatlapokat, a *Honderü* szerkesztősége féltucat francia és néhány londoni periodikát járatott.[64] A lap divatanyagában 1843 végén következett be fordulat, amikor a hazai sajtópiacon rendhagyó módon felvették a kapcsolatot egy párizsi divatlappal metsze-

---

[60] *Vahot Imre levele Erdélyi Jánoshoz, 1844. szeptember 24. = Erdélyi János levelezése,* i. m. 230.

[61] „Erdélyi barátunk, mint e lap kiadója, nem feledkezett meg Párisban a Pesti Divatlapról, mert – miként most érkezett leveléből értjük –, divatképeinkre nézve olly czélszerüen rendelkezett, miszerint a Honderü mellett igen későn megjelenő Moniteurféle divatképeket mi már a jövő hónap közepétől fogva, sokkal hamarabb fogjuk adhatni, mint bármelly belföldi lapunk." *Fővárosi nyilt hírek = Pesti Divatlap,* 1844. őszelő (szeptember) 4. hetében, 401.

[62] *Vahot Imre levele Erdélyi Jánoshoz, 1844. december 31. = Erdélyi János levelezése,* i. m. 239.

[63] *Memorandum = Vidéki Futár a Honderühez,* 1845. télhó (január) 25., 76, PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1845.

[64] *Pesti salon heti szemléje = Honderü,* 1843. április 29., 575.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 332 2024. 03. 21. 14:34:45

teik kölcsönzése ügyében. Ennek eredményeképpen meghirdették eredeti párizsi divatmellékleteik megjelenését az 1844-es évre: „Lapunk magas müveltséget igénylő hölgyek' számára szentelt divatlap levén, nem ritkán hallottunk szép ajkakat panaszra nyilni divatképeink ellen, azoknak hibás rajza, félszeg színezése, nem mindig tapintatos választékossága miatt stb. (pedig a mi képeink minden budapestiek közől legjobban valának fizetve). E panaszokat is tehát elháritandók, a Honderüt olly divatképekkel kivántuk ellátni, mellyekhez nem csak a honi, de az egész ausztriai birodalom, sőt egész Németország' legfinomabb képei sem hasonlíthatók; divatképekkel, mellyek Párisban is leg- és legszebbek levén (következőleg) legjelesb valami, mit e nemben az európai müvészet előállítni tud. E divatképek aczélba metszve, lapunk' számára legdrágább atlaczpapirosra nyomva és tökéletes művészséggel szinezve az annyira költséges posta' utján 14 nap alatt Párisból Pestre érkezendenek, és havonkint háromszor fognak lapunkhoz mellékeltetni."[65] Emiatt 40 pengő krajcárral drágább lett az előfizetés. Petrichevich Horváth Lázár az 1844-es évfolyamban a *Moniteur de la Mode* metszeteit publikálta az eredeti francia szövegelemekkel együtt, Honderü feliratú fejléccel kiegészítve. Márciusban a közönség kérésére külön előfizetést nyitott a divatképekre félévre 4 pengőforinttal (szöveg és egyéb műmellékletek nélkül).[66] Második félévre pedig a párizsi képekhez igazítva megnagyobbította a lap méretét, illetve szebb papírra és új öntetű betűkre tért át.[67] Az előfizetői felhívás tartalma, a metszetek Honderü fejléce és francia felirata arra enged következtetni, hogy a képek magyarországi közlésére megállapodást kötöttek a párizsi kiadóval. Sőt, személyes ismeretség is kísérte az üzleti együttműködést, ugyanis Petrichevich színházi páholyában látták a *Moniteur* egyik szerkesztőjét.[68]

Korábban már szó esett róla, hogy a *Moniteur* pazar képei közkedveltek voltak a honi divatlapszerkesztők körében, de egyedül Petrichevich közölte ezeket a párizsi kiadó engedélyével, ami a szállítási költségekkel együtt nem kis anyagi terhet jelentett. A megrendelt divatmellékletek postán jutottak el Pestre, így a távolságból, az utak aktuális állapotából, az időjárási viszontagságokból vagy más váratlan eseményből adódóan nem mindig lehetett tartani a tizennégy napot, az *Életképek* vagy a *Pesti Divatlap* kárörömére. A csomagok olykor kiszámíthatatlan érkezése negatívan befolyásolta a lapszámok és mellékleteik pontos megjelenését.

---

[65] Petrichevich Horváth Lázár, igazgató, Emich Gusztáv, kiadó, *Előfizetési meghivás és figyelmeztetés a Honderü divatképeire 1844-re. S még egy pár szó,* Pest, 1843. november, különnyomat, PIM, ltsz.: Any.65.19. Valóban, a német nyelvű divatorgánumok inkább kopírozták a francia divatképeket, de további kutatást igényel annak tisztázása, hogy a Habsburg Birodalomban vagy a tágabb régióban volt-e más korabeli divatlapnak képátvételekre vonatkozó üzleti kapcsolata a *Moniteur de la Mode* párizsi kiadójával.

[66] *Honderü,* 1844. tavaszelő (március) 2., 308.

[67] *Heti Szemle = Honderü,* 1844. tavaszhó (április) 20., 517.

[68] „A' ‚Honderű' páholyában láttuk mult vasárnap Dumont urat, a' franczia ‚Moniteur' egyik szerkesztőjét, ki igen figyelmesen nézte 's a' nyájas páholyur által magyaráztatá magának a' ‚két pisztoly' előadását." *Mi hír Budán? = Életképek,* 1844. december 4., 756.

Egyik alkalommal a divatképeiket hozó delizsánsz érkezése összeesett a lap kiadási napjával. Azért, hogy az új képeket ne egy héttel később kapják kézhez a pest-budai olvasók, a lap kiosztási napját szombatról vasárnapra tették át.[69] Máskor az őszi esőzések akadályozták a postakocsit, ami késleltette az esedékes műmelléklet szétküldését.[70]

A szállítási zavarok mellett néha maga a *Moniteur* csúszott meg. 1844. január végén előfizetőik elnézését kérték a két előző lapszám késedelméért, mivel a divatképek gondos, evégett hosszadalmas kivitelezése – megrajzolása, metszése, nyomása és színezése – a szokásosnál lassabban zárult le az előfizetői tábor rohamos növekedése következtében, de több munkást felvettek a megugrott kereslet kielégítésére.[71] Végül a *Honderü* felhagyott a lapszámaihoz illesztett, eredeti párizsi divatmellékletekkel a védegyleti mozgalomra és a hazai metszők szakmai fejlődésére hivatkozva, bár megjegyezték, hogy erre „nem kevéssé lettünk pontatlan szállíttatásuk által is kényszerülve".[72] Frankenburg Adolf utólag, a visszaemlékezésében némi rosszmájúsággal kollégája döntésének pénzügyi vonzatát pedzette, amely kétségtelenül szintén szempont lehetett: „a gonosz nyelvek ezt olcsó liberalismusnak mondták, miután a furfangos szerkesztő ezáltal olcsóbb képeket kapott."[73]

1844 decemberében Petrichevich a francia fővárosba utazott többek között Erkel *Hunyadi László*jának külföldi bemutatását elősegíteni, de szerkesztőként olyan cél is lebegett a szeme előtt, mint megismerkedni „azon mozgonyerőkkel, mik a franczia divatjournalistica' életerejét lüktetik, s a használhatót jövő évben a Honderünél is életbe léptetendő."[74] Mozgalmas kint-tartózkodásáról írt élvezetes úti leveleiben beszámolt irodalmi látogatásokról, a társaséletről, a tudományos és zenei világról. Bizonyára találkozott a divatsajtó ottani képviselőivel, ellátogatott szerkesztőségekbe, habár ilyesmiről nem tudósított. Párizsi fametszeteket, városi látképeket ígért az olvasóknak, ám divatképet nem említett.[75]

Mindenesetre a *Honderü* továbbra is szoros összeköttetésben maradt a *Moniteur de la Mode* igazgatóságával, mivel 1845-re az öltöztethető papírbaba mellé közkívánatra – a laphoz járó mellékletektől függetlenül – külön előfizetést nyitott párizsi divatképekre félévenként 5 pengőforinttal.[76] Pár hónappal később a *Moniteur* kiadója levélben elállt az egyezségtől, az erről tájékoztató szerkesztői közle-

---

[69] *Honderü,* 1844. télhó (január) 27., boríték belső oldala, PIM Könyvtár, ltsz.: F3.630.1844.

[70] *Honderü,* 1844. II. félév 19. szám, idézi Kőszeg 1981, i. m. 141.

[71] *A nos abonnés = Moniteur de la Mode,* 1844. január 30., 96, Bibliothèque de l'Institut national d'histoire de l'art – Espace Jacques-Doucet, ltsz.: 4 PER RES 90.

[72] *Heti Szemle = Honderü,* 1844. őszutó (november) 23., 337, PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1844.

[73] Frankenburg 1868, i. m. harmadik kötet, 34.

[74] *Heti Szemle = Honderü,* 1844. télelő (december) 21. 402., PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1844. Az utazásról bővebben ld. Kaszap-Asztalos 2018, i. m. 81–86.

[75] Petrichevich Horváth Lázár *Új levelek Emiliához* című párizsi élményeiről szóló sorozata 1845 első felében. Az új francia műmellékletekről ld. P. H. L. [Petrichevich Horváth Lázár], *Új levelek Emiliához XI. = Honderü,* 1845. télutó (február) 18. 138, PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1845.

[76] *Heti Szemle = Honderü,* 1844. télelő (december) 7. 374., PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1844.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 334 2024. 03. 21. 14:34:45

mény nem részletezte az okokat.[77] Legközelebb az 1847-es évfolyamra hozattak ismét Párizsból divatképeket.[78] Az előfizetői felhívás nem nevezte meg a forrást, de a mellékletekről világosan kiderül, hogy a *Modes Parisiennes*-nel, az 1840-es évek másik kelendő, pompásan kiállított divatorgánumával állapodtak meg.[79] A lapokon megmaradtak az eredeti francia jelzések és információk, továbbá alul a párizsi divatüzletek és a kiadó között magyar nyelvű mondat jelent meg: „Buda-Pesten à Honderuvel Kaphato". Az ékezetek hiánya, illetve az „a" betű fölé a francia helyesírásban használt balra döntött ékezet (accent grave) arra mutat, hogy a francia fővárosban tették rá ezt a sort.

Petrichevich Horváth Lázár 1847 végén eladta a *Honderü* tulajdonjogát Emich Gusztávnak. A szerződésből kiderül, hogy a lap felhalmozódott adósságai részben a párizsi divatképek megrendeléséből, szállításából származtak.[80] A francia metszetek hivatalos úton történő beszerzése tehát – akár itt, akár a *Moniteur* esetében – jelentős többletköltséggel járt, nem csoda, ha a többi magyarországi divatlap ódzkodott ettől.

A *Pesti Divatlap* 1847-ben szintén főleg a *Modes Parisiennes*-ből másolt metszeteket, persze, engedély nélkül. Jellemző a reformkori magyar és német nyelvű divatlapokra az egymással való polemizáláson túl a különböző közlemények, rovatok, ötletek, mellékletek átvétele a másiktól. Frankenburg szavaival élve, „mihelyt valamely magyar szerkesztő valami újjat gondolt ki vagy kezdett, azt azonnal testvéri indulattal osztották meg vele collegái, holott pedig különben nem igen álltak egymással testvéri lábon."[81] A *Honderü* 1847. augusztus 31-i, legálisan vásárolt francia metszetén az olvasó nő kezében lévő újságborítón a „Modes Parisiennes / Aubert", a *Pesti Divatlap* 1847. szeptember 9-i, ugyanennek a párizsi kompozíciónak a lekoppintott változatán a „Pesti / Divat / Vahot" felirat betűzhető ki, ami nemcsak a korszak hazai divatlapjainak versenyszelleméről, hanem szerkesztőik különböző képkezelési stratégiáiról és a műmellékletek változatos beszerzési módjairól is tanúskodik.

Összefoglalás

Jelen tanulmányban a reformkori divatképek francia forrásait vizsgáltuk a metszetek transznacionális forgalmának tükrében. A Párizsból közvetlenül vagy német közvetítéssel érkező divatképeket a hazai divatlapok másolták, módosították,

---

[77] *A párisi képek' t. cz. külön előfizetőihez = Vidéki Futár a Honderühez,* 1845. tavaszelő (március) 15. 212, PIM Könyvtár, ltsz.: F7.636.1845.

[78] Petrichevich Horváth Lázár, *Előfizetési felhivás a Honderü czimű szépirodalmi, művészeti és divatlap' 1847-ik évi folyamára,* 1846. december, különnyomat, PIM, ltsz.: Any.73.234.

[79] Gaudriault 1983, i. m. 71.

[80] Dezsényi Béla, *A Honderű válsága 1847 decemberében = Magyar Könyvszemle,* 82(1966), 2, 154.

[81] Frankenburg 1868, i. m. harmadik kötet, 116.

kompilálták, újrahasznosították vagy engedéllyel közölték. Beszerzési módjuk függött a lap anyagi helyzetétől, a szerkesztő kapcsolatrendszerétől, találékonyságától. A kép növekedő sajtópiaci jelentőségét érzékeltetik a szerkesztők erőfeszítései az új divatmetszetek mielőbbi megszerzéséért. Az ebből adódó erős versenyhelyzetben a vetélytársak figyelték, bírálták, utánozták egymást. Bár a divatkép különálló mellékletként illeszkedett a lapszámba, összefüggött a lap tartalmával, programjával, a hasábokon hirdetett társadalmi-kulturális eszmékkel, továbbá kihatott a lap méretére, megjelenésére, előfizetési díjára. Megfigyelhető a képátvételek interkulturális dimenziója, ahogy a módosítások és a leírások révén a párizsi kompozíciókat beillesztették a reformkor szellemi közegébe, megváltoztatva közben jelentését, nemzetiesítették. A divatmetszetek útjának nyomonkövetése hozzájárul a korabeli képhasználat, valamint a hazai divatlapok egymáshoz és az európai sajtóhálózathoz való viszonya mélyebb megértéséhez, amellett, hogy a modern lapcsinálás korai szakaszának szerkesztői műhelytitkaiba is bepillantást enged.

Mészáros, Zsolt

On the French Sources of the Fashion Plates of the Hungarian Reform Era Fashion Magazines

In the illustrated press of the 19th century, the circulation of texts and images operated on a global scale. Researchers of fashion periodicals have long recognized the flow of fashion images across nations, namely the European and overseas import of French fashion magazines, and their exemplary role in the fashion press of various countries. The fashion images that came directly from Paris or via German media were copied, modified, compiled, recycled or published with permission by the fashion magazines of the reform era. The fashion image was related to the paper's self-definition, communication, socio-cultural ideals promoted in its columns, and the European press market. It was common practice for the editor and engraver to adapt the composition of French origin to the local environment by changing the textual and visual elements, which thereby acquired a new meaning and became national. In my study, on the one hand, I examine the French sources of Hungarian fashion images, and on the other hand, the circulation and modifications of these fashion images in reform-era Hungarian fashion magazines: how they problematize the concept of the nation, the domestic-foreign dichotomy, social gender roles, the relationship between the transnational and the national context.

Keywords: 19th century, fashion magazine, illustrated press, transnationalism, Hungarian Reform Era.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 336 2024. 03. 21. 14:34:45

Mátay Mónika

Egy reformkori író-celeb: Nagy Ignác

Szerencsés a történész, ha választott hőse hátrahagyott valamilyen önmagát megörökítő dokumentumot, legyen az levél, önéletrajz, napló, esetleg memoár. Nagy Ignác készített egy rövid írást, amelyben bemutatkozik. Ugyan a néhány oldalas szöveg egyetlen hagyományos kategóriába sem illeszthető disztópia, vagy azt is mondhatnánk, egy (rém)álom leírása, de éppen különössége teszi érdekessé és alkalmas kiindulóponttá portréja elkészítéséhez.

A most divatos kifejezéssel élve, sajátos ego-dokumentum a *Torzképek* tárcaösszeállítás negyedik, azaz utolsó kötetében szerepel, ott is a legutolsó helyen, *Zajtay* cím alatt.[1] Nagy Ignác írói álneve Zajtay, a néhány oldalas életképben saját magára vonatkozó vízióját osztja meg a közönséggel. „Látjátok ott a váci utcában azon középnagyságu alakot, meglehetősen divatos öltözetben…" – kezdődik az önbemutatás.[2] Az író, rögtön az első mondatban, tegezi olvasóját. Ez mindenképpen egyfajta magabiztosságot sejtet, amikor a szerző tudja, már olyan bizalmi viszonyt alakított ki a publikummal, hogy a közvetlen hangvétel nem tolakodó, hanem megengedhető, sőt előnyös. Nagy Ignác kedves ismerősként invitálja városi sétára olvasóját. Persze nem akármilyen sétára, hanem a bennfentes megfigyelő, tudatosan bámészkodó és közben minden apró információt összeszedegető újságíró terepfelderítésére.

Zajtay, azaz Nagy Ignác a belvárosból, az események csomópontjából, a forgalmas Váci utcáról kezdi kutatókörútját. Mindenre kíváncsi, ami körülötte történik és figyelemre méltó: megnézi a boltokat, ha csoportosulást vesz észre, megáll és figyel. Benéz fürdőkbe, kertekbe, kávéházba, kiskocsmákba, csapszékekbe,

[1] Nagy Ignác, *Magyar titkok I–XII,* Pest, Hartleben, 1844–1845, IV. 317–339. Az írás eredetileg az *Athenaeum*ban jelent meg a szerző életkép-sorozata egyik darabjaként: Nagy Ignác, *Beszélyek* I–III, Bp., Egyetemi Nyomda, 1843, II. 153–162. Ld. ehhez Luchmann Zsuzsanna kiváló dolgozatát az életkép műfajáról, kialakulásának társadalomtörténeti hátteréről: Luchmann Zsuzsanna, *A zsidó alakja a reformkori életképekben = Kalligram,* 6(1997), 11–12, 93–100. Luchmann – jogosan – Nagy Ignác 1842–1843-ban az *Athenaeum*ban megjelent (majd a *Torzképek*ben összegyűjtött, újra kiadott) sorozatát tekinti a műfaj első tudatos, sorozatos felbukkanásának a nyilvánosságban, amikor a „hétköznapi pesti utca – valamennyi társadalmi és társadalmon kívüli csoportjával […] nyer polgárjogot az irodalomban *Nagy Ignác* Zajtay néven írt sorozata révén". *Uo.,* 94.

[2] Nagy 1844, i. m. IV. 319. A saját kiadású *Torzképek*ben Nagy modern írásmódot használ, mellőzi a cz-t, ami az *Athenaeum*ban még régies formában szerepel.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.337-357

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 337 2024. 03. 21. 14:34:46

olyan helyekre is, ahová, amint írja, nadrágos ember a lábát sem tenné be. Végigmegy az utcákon, sétányokon, piacon, hídon, ligeteken, és persze ellátogat a színházakba és a hangversenyekre, mindenhová, ahol valamit látni vagy hallani lehet: „[…] minden szóra és tényre gondosan figyel. Vélitek talán, hogy kém, vagy isten tudja, minő veszélyes ember ezen egyén?”[3] Nem veszélyes, csak kicsit különös, ahogyan magáról mondja, „bohó”, mert nem szereti a visszaélést és a csalást. S mivel az olvasói nem tudnak maguk utánajárni az őket körülvevő világ eseményeinek, az éppen formálódó nagyvárosi hétköznapok fonákságainak, vállalkozik a közvetítőszerepre.

Az újságíró nemcsak megfigyelési terepeire, hanem dolgozószobájába is meginvitálja közönségét. Az írószekrényen, egy méretes papíron hosszú lista látható vagy kétszáz címmel, amelyek nagyrészt még feldolgozásra várnak. Az örökmozgó sajtómunkás folyamatosan munkában van, és bár állandóan dolgozik, sosem ér a megírandó témák végére. A budapestiek – mintegy megelőlegezve a városegyesítést, Nagy Ignác következetesen ezt a kifejezést használja – bőségesen kínálnak újdonságot: társadalmi állástól függetlenül minden csoportra jellemző a normaszegés, a határok átlépése, a szabályok megkerülése, a fonák viselkedés. A rengeteg feladattal szembesülve zsong már az író feje, amikor nyílik az ajtó, és egy idegen lép a szobába.

Az ismeretlen egy korábbi írást, *A szolgáló* címen megjelent gúnyiratot kéri számon, mert abban rossz hírét keltették.[4] A tárca egy szép fiatal lányról szól, aki vidékről a fővárosba szegődött cselédnek, hogy megtakarításából fedezhesse a hozománynak valót, s szülőfalujába visszatérve férjhez menjen, családot alapítson. A lányt eredetileg Pannának hívták, pesti szolgálóként azonban Netti lett, és nemcsak a neve változott, házigazdája elcsavarta a fejét. Amikor az úrnő, a gazda felesége felfedezte a liezont, Nettinek mennie kellett. A háziúr egy darabig még szállást bérelt számára, látogatta, de később ráunt, s a lány, ahelyett, hogy újabb munkát keresett volna, egy bordélyba szegődött. Nettit kliensei Ninának szólították, a sorsa ettől kezdve megpecsételődött. Hamarosan tönkrement, egészsége is megromlott, kórházba került. A végjátékban Rebeka, a zsibárusné hozza a szomorú hírt: Nina, azaz Netti/Panna meghalt, hátrahagyott ruháit az ápolótól vette meg néhány fillérért. „Hány ily szomorú történetet mondhatnának el Budapest kórházai?!”[5]

Az nem derül ki Nagy Ignác szövegéből, ki valójában a dolgozószobájában felbukkanó látogató, aki találva érezte magát, mindenesetre nagyon indulatos. Ugyan mindaz, ami a riportban szerepel, igaz, mégis be akarja törni a leleplező cikk szerzőjének a fejét. Sorban érkeznek a szerkesztőségbe a panaszosok, akik számon kérik, hogy nyilvános gúnyolódás céltáblájává váltak: „[…] mindnyájan az első vádját ismétlik, és fenyegető kifejezésekkel elégtételt követelnek”.[6] Ezután,

[3] *Uo.,* 320.

[4] Nagy 1844, i. m. II. 287–298.

[5] *Uo.,* 298.

[6] Nagy 1844, i. m. IV. 322.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 338 2024. 03. 21. 14:34:46

mintegy végső, óriási haláltáncban, felvonulnak az életképekben pellengérre állított arszlánok, arszlánnők, kocsisok, varrólányok, boltoslegények, mészárosok, aggastyánok és pólyás csecsemők, a bosszúszomjas, kifigurázott pestiek. A lincshangulat áldozatául esett írón végül az orvos sem hajlandó segíteni, mert felette is pálcát tört, rajta is élcelődött. „Az írót tiporják, tagjait vagdalják, ereit megnyitják, a gyermekek haját tépik, a varrólyányok bőréhez varrják öltönyeit, mások fűrészt ráncigálnak végig testén; mások pedig még tovább mennek irtózatos kegyetlenségökben, s fejéből kérlelhetetlenül szedik ki mind azon gondolatokat, mellyek nincsenek tetszésökre, s megsemmisítik azokat nem gondolva azzal, hogy maga az isten ajándékozá azokat a boldogtalan áldozatnak."[7] A sok gyötrés végez a város boldogtalan krónikásával, két gebe vonszolja ki tetemét a temetőbe. De még ott is akad egy dühödt olvasója, a vérig sértett sírásó. Az igazmondó író holttestét végül – hollók lakomájaként – az árokba vetik. Ott azonban víz van, a főhős felébred, s megkönnyebbülve tapasztalja, hogy az összes átélt borzalom csak lidércnyomás volt.

Jelentéktelen irodalmi mesterember

A *Zajtay* címmel közölt életkép az író pályája csúcsán, 1844-ben jelent meg a *Torzképek*ben. Ugyanekkor a *Pesti Divatlap Magyar írók jellem- és életrajzai* sorozatában az egyik irodalmi portrét Nagy Ignácnak szentelte a szerkesztő.[8] A V. I. aláírással jegyzett írás szerzője nyilvánvalóan Vahot Imre, aki 1844-től szerkesztette a lapot, s Nagy Ignác pályaképét és egy tőle származó életképet ugyanabban a számban adott közre.[9]

Vahot nagy tehetségű és szorgalmú írónak nevezi Nagy Ignácot, aki „az utóbbi években olly fényes állást vívott ki magának".[10] A vázlatos életrajzi összegzés után az irodalmi sikerek felvonultatása következik – címekben és számokban kifejezve. Szerepelnek a színdarabok, elbeszélések, s az *Athenaeum*ban a *Budapesti élet* című rovatban publikált életképek: „Ekkor gerjeszte maga iránt olly nagy figyelmet az *Athenaeum*ban Zajtay álnév alatt megjelent *Budapesti Élet* czimü elmés, gúnycsipős torzképei által […]".[11] Vahot összesen hatvankét elbeszélést, tizenkét színművet s egy, a *Külföldi Regénytár*ban kiadott regényt vesz számba, s mindezt az irodalmi „terméynek roppant összegének" nevezi.[12]

Akármi is állt a Nagy Ignácot magasztaló írás közlésének hátterében – hiszen végső soron riválisról volt szó –, az éles szemű szerkesztőnek sikerült megragadni Nagy Ignác diadalának titkát. Látható volt, jelen volt minden lehetséges irodal-

[7] *Uo.,* 335.
[8] *Pesti Divatlap,* 3(1844), 18, 77–78.
[9] *Uo.,* 66–68.
[10] *Pesti Divatlap,* 3(1844), 18, 77.
[11] *Uo.*
[12] *Uo.,* 78.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 339 2024. 03. 21. 14:34:46

mi fórumon, különféle műfajokban zúdította a közönségre írásait. Persze nem csupán az írások mennyisége figyelemre méltó, stílusuk is megnyerő. Vahot szerint Nagy Ignác sikerének titka a fentiek mellett a „leleményes ész, ép vidály [humor], találós satyrai él, s inkább játszi dévajság, mint igen keserü gúnycsipősség […] előadása, nyelve sima, folyékony, tiszta, világos, mi fölötte erős emeltyű ahhoz, hogy az író népszerűvé, kedveltté tegye magát."[13] A személyes írói erények mellett két további okkal magyarázható Nagy Ignác népszerűsége – állítja Vahot. Az egyik, hogy a fővárosi életet, annak is „leginkább korcsjelenségeit magyar szellemben" bírálja, a másik pedig a megyei tisztújítás hibáinak, visszaéléseinek kigúnyolása.[14] Nagy vitathatatlanul ígéretes tehetség, aki mindössze néhány év irodalmi karrierrel a háta mögött tett szert hírnevére, s nyilvánvalóan további fényes pálya előtt áll. Mindenesetre így ítélte meg a helyzetet a pályatárs 1844-ben, amikor Nagy Ignác harmincnégy éves volt.[15]

Tíz évvel később, 1854 márciusában Nagy meghalt. Az általa szerkesztett és kiadott *Hölgyfutár*ban Tóth Kálmán, a segédszerkesztője tett közzé tényszerű, az életrajzát, munkásságát részletesen bemutató megemlékezést. „Szétszórt munkái nagy tömegekre szaporodván […]" – jegyzi meg Tóth.[16] Nagy Ignác örökösen dolgozott. Ugyan az utolsó két évét ágyban töltötte, de nem hagyta abba a napi munkát.[17] „Marc. hó 19-én halt meg, s még 18-án ágyban ülve teljesité a lap revisioját […]".[18] Toldy Ferenc nekrológjában azt írja róla, „nem hagyott ő classicai becsű műveket maga után," de szorgalmas volt és minden erejével a közönségigény kiszolgálására törekedett.[19] Német neveltetése ellenére magyar íróvá lett, a saját elhatározásából és szorgalmából – ez volt talán a legfontosabb irodalmi érdeme. Újságot írt és szerkesztett, színdarabot írt és fordított, színmű- és regénytárat adott közre. Pályája csúcsát a *Tisztújítás* jelentette (1842) – az Akadémia levelező tagjává választották. A Sue nyomán született *Magyar Titkok* a közönségsiker dacára túlzóan, irreálisan negatív képet adott a magyar viszonyokról, kedvezőtlen kritikát kapott – állítja a visszaemlékező. Ettől kezdve Toldy szerint Nagy Ignác karrierje hanyatlásnak indult, bár a szabadságharc után elsőként tett kísérletet az irodalom újraindítására: „Első volt ő, ki a' catastroph után a' szépirodalmi időszaki sajtót *Hölgyfutár*ával felélesztette; de valamint a' világ, úgy ő sem volt többé a' régi".[20]

A 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben többször nevezték elfelejtett írónak. Ez ebben a formában sosem volt igaz, a különféle irodalmi kiadványokban és az országos sajtóban is rendszeresen felbukkant a neve.

---

[13] *Uo.*

[14] *Uo.*

[15] Ld. továbbá Szigethy Gábor, *Uracsok, arszlánnők, Válogatás Nagy Ignác műveiből,* Bp., Magvető, 1980, 370.

[16] Tóth Kálmán, *Nagy Ignác = Hölgyfutár,* 1854. április 6., 258.

[17] A *Múlt és Jelen* kritikáját szó szerint veszi át a *Regélő, Regélő Pesti Divatlap,* 2(1843), 14, 446.

[18] Tóth 1854, i. m. 258.

[19] Toldy Ferenc, *Nagy Ignác emlékezete = Új Magyar Múzeum,* 4(1854), 2, 236.

[20] *Uo.,* 238.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 340 2024. 03. 21. 14:34:46

A fiatal, pályakezdő irodalmár, Szinnyei Ferenc 1902-ben alapos életrajzi kismonográfiát készített Nagy Ignácról, amely a biográfia mellett műveiről is átfogó képet adott.[21] Születése 125. évfordulója alkalmából, 1935-ben Zsoldos Benő közölt vázlatos portrét az íróról, eszerint kitűnő megfigyelőképességgel és újságírói leleménnyel rendelkezett, nemcsak közölt egy hírt, hanem képes volt azt vonzóvá is tenni olvasói számára.[22]

Az irodalomtörténetben hagyományosan az a vélemény élt Nagy Ignácról, hogy nem volt nagy író, viszont magyar író volt. Kis túlzással azt is mondhatjuk, az utókor ezt tekintette legfőbb érdemének. Szerb Antal a *Magyar irodalomtörténet*ben kegyetlenül lakonikusan összegzi a pályaképet: „Nagy Ignác […] irodalmi mesterember volt, becsületes, szorgalmas és jelentéktelen."[23] Néhány oldallal később ennél érzékenyebb észrevételt tesz, amikor az 1840-es évek íróinak nemzeti feladatát jellemzi. Úgy véli, Kuthy Lajos, Vas Gereben, Nagy Ignác az oly' népszerű műfajt, a közönség kedvencét, a szórakoztató regényt „szellemben és nyelvben" magyarrá tették, kiszorították a „felesleges külföldi importot".[24] A kortárs írókhoz, költőkhöz hasonlóan a reformkor utolsó éveiben Nagy is a magyar különállóságot, elszigeteltséget képviselte és írta meg a műveiben.

A széles közönséget célzó *A magyar irodalom arcképcsarnoká*ban Hegedűs Géza némiképp árnyaltabban fogalmaz, de a második mondatban ő is leszögezi, Nagy Ignác nem volt nagy író, s hozzáteszi: ő sem tartotta magát annak.[25] Ugyanakkor elszántan törekedett magyar íróvá válni egy olyan korszakban, amikor ez kiemelkedő jelentőséggel bírt; következetesen képviselte Széchenyi elképzeléseit, a polgárosodó értékrendet. Legfontosabb irodalmi érdeme, hogy alaposan megfigyelte a környezetét az utcán és társaságban egyaránt, a magyar újságírásban meghonosított egy új műfajt, a riportot.[26] Emellett tehetséges szerkesztő volt, drámaíróként pedig elérte a magyar színháztörténet egyik kiemelkedő sikerét. A *Tisztújítás*ban az aktuálpolitikán felülemelkedve, mintegy külső megfigyelői pozícióból gúnyolta a korrupt vármegyei elöljárót és a szájhős liberális-demokrata ellenzékit egyaránt. *A magyar irodalom története* elsősorban életképíróként értékeli Nagy Ignácot, aki mindig jelen időt használ, így hozza közel az olvasójához a látványt, amit megoszt vele.[27] Nem tipikus személyt, hanem általános, jellemző vonásokból összerakott típust ábrázol. „Az életkép nem elemez, nem tár föl okokat, nem törődik a múlttal […] a futó életnek tart tükröt, mélyre nem hatol, de mindig friss. E tekintetben a riporttal rokon."[28] A magyar életképeket nem lehetett külföldi minták alapján megírni. Louis-Sébastien Mercier a forradalom előtti

---

[21] Szinnyei Ferenc, *Nagy Ignácz = Irodalomtörténeti Közlemények,* 12(1902), 58–61, 319–321.

[22] Zsoldos Benő, *Nagy Ignác, az ujságíró = A Sajtó,* 9(1935), 2, 13–16.

[23] Szerb Antal, *Magyar irodalom,* Bp., Révai, 1935, 325.

[24] *Uo.,* 331.

[25] Hegedűs Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka,* Bp., Móra, 1976.

[26] Ehhez ld. részletesebben, alaposabban Zsoldos Benő jellemzését: Zsoldos 1935, i. m.

[27] *A magyar irodalom története 3.,* szerk. Pándi Pál, Bp., Akadémiai, 1978, 639.

[28] *Uo.*

Párizst járta az 1780-as években, hogy megalkothassa a rövid prózát, a rajzot; a pesti szerzők a magyar fővárosban kerestek matériát, ott kutattak titkok után.[29] Sánta Gábor azt mondta Nagy Ignácról, hogy Kóbor Tamás, Gerő Ödön, Heltai Jenő, Krúdy Gyula és mások elődje, a szociografikus irodalom korai művelője. „Ha nem lenne némiképp anakronizmus, határozottan állíthatnánk, hogy egy fotográfus szemével nézte a körülötte zajló életet."[30] Farkas Nikolett a közelmúltban megjelent elemzésében a *Magyar titkok* írástechnikája, a regényben megjelenő szemlélődő attitűd kapcsán találóan használta a *járdakoptató* kifejezést.[31]

Utcanév-háború és biedermeier Budapest

Nagy Ignác emlékét Budapesten egy belvárosi utca őrzi: 1953-ban róla nevezték el a korábbi Koháry utcát, amelyet eredetileg a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1872-ben nyitott meg, s amely ettől kezdve Koháry István császárpárti hadvezér, politikus és költő nevét viselte.[32] A Budapesti Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1953-ban javaslatot tett a reakciós utcanevek megváltoztatására, ezek között szerepelt a „labanc vezér" Koháry nevének eltörlése, és a Nagy Ignác utcanév bevezetése. Nagyot a tanácsi iratban a „pesti vonatkozású magyar regényirodalom megalapítójának" nevezik.[33]

Az utcanév-változtatásokról 1953. december 6-án beszámolt a *Magyar Nemzet*.[34] Három nappal később, december 9-én *Hazaáruló utca* címmel tiltakozó cikk jelent meg a napilapban.[35] A szerző, Rónai Mihály András ismert újságíró, szerkesztő, publicista hevesen kikelt a választás ellen, mondván, a fővárost gyalázattól kell megóvnia. Kiemelte: sok jó ötlet szerepel a névcserék között, de Nagy Ignácról utcát elnevezni súlyos hiba volna. Ugyan divatos író volt az 1840-es években, s a *Tisztújítás* valóban jó darab, s az is igaz, hogy elsőként próbálta a nagyvárossá fejlődő Pestet mozgékony zsurnalisztaként ábrázolni. Azonban valóságos hazaáruló volt, ráadásul nem a Bach-korszakban, hanem már a forradalom alatt azzá aljasult.[36]

---

[29] *Uo.,* 638–640.

[30] Sánta Gábor, *„Minden nemzetnek van egy szent városa", A dualizmus kori Budapest-irodalom megközelítései,* Doktori disszertáció, Szeged, 2004, 26.

[31] Farkas Nikolett, *A járdakoptatás mint térszervező elem Nagy Ignác Magyar titkok című regényében = Irodalomtörténeti Közlemények,* 126(2022), 1, 83–98.

[32] *Adalékok a Lipótváros történetéhez 2,* szerk. Farkaslaky Erzsébet, Ráday Mihály, Bp., Budapesti Városvédő Egyesület, 1988, 165.

[33] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XXIII. 102.a.1. Budapest Főváros Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei 3. 1953. december 3.

[34] *Magyar Nemzet,* 1953. december 6., 6.

[35] *Magyar Nemzet,* 1953. december 9., 2.

[36] Erről valójában szó sem volt. Nagy Ignác tevékenyen nem vett részt a szabadságharcban, távol tartotta magát a napi politikától. 1848-ban pénzügyminisztériumi fogalmazó lett, de a főváros megszállásakor nem követte a kormányt Debrecenbe, hanem Pesten maradt. „Bár a nemzeti moz-

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 342 2024. 03. 21. 14:34:46

Ugyanebben az időszakban, a Rákosi-diktatúra alatt szülővárosában, Keszthelyen nem merült fel efféle kétely a személyével kapcsolatban. 1954-ben emléktábla került a Kastély utca 5. szám alatti ház homlokzatára, ahol 1810. október 7-én megszületett Nagy Ignác, amint a tábla hirdeti: „az első modern újságíró". A márványtáblát halála századik évfordulója alkalmából helyezte el Keszthely városa.

A Fővárosi Tanács 1953-ban végül változatlanul hagyta az utcanevet, de a Naggyal kapcsolatos vád később újra előbukkant. A *Magyarország* című lapban 1966-ban *Utcák inkognitóban* címmel jelent meg Puruczki Béla írása, amely lényegében megismételte Rónai tizenöt évvel korábban megfogalmazott állításait.[37] A Fővárosi Tanács Igazgatási osztályát levélben is figyelmeztették, hogy bár Nagy Ignácnak vannak irodalomtörténeti érdemei, közéleti tevékenysége nem tekinthető haladónak, ezért „érdemtelen az utcaelnevezésre".[38] Puruczki cikkére a Fővárosi Tanács VB igazgatási osztálya nevében dr. Lengyel Sándor reagált a *Magyarország*ban. Tájékoztatta az olvasókat, hogy az osztály illetékese ismertette a Nagy Ignácra vonatkozó észrevételeket a Fővárosi Levéltár és az MTA Irodalomtörténeti Intézete munkatársaival, akik megerősítették az íróval kapcsolatos negatív véleményt. Ennek jegyében „[…] a Nagy Ignáczról való utcaelnevezés felülvizsgálatát indokoltnak látjuk és ezért az ügyet megvitatás és javaslattétel céljából az V. kerületi tanácshoz tettük át".[39] Az Utcaelnevezési Bizottság tagjai között ugyan felmerült, hogy a „reakciósnak" minősített Nagy Ignác utcát felcseréljék a hagyományokra is jobban utaló Törvényház utca elnevezésre, de végül nem történt változás.[40] A Nagy Ignácról 1953-ban elnevezett utcát, a felmerült kételyek ellenére, 1968-ban sem nevezték át. Sőt, később sem: a Nagy Ignác utca túlélte a rendszerváltást, 2023-ban éppen hetvenéves.

Az árulóként való megbélyegzés azonban a Kádár-korban később is feltűnt. Az 1979-ben megjelent *A magyar sajtó története* első kötetében szó szerint ugyan nem szerepel a kifejezés, de a Nagy Ignácról adott jellemzés valójában a fenti megállapítást támasztja alá.[41] Szintén ezt a képet erősíti a szélesebb olvasóközön-

---

galom híve volt, a forradalom sikerét szkeptikusan ítélte meg […]" Fallenbüchl Zoltán, *A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig 1780–1848 = Levéltári Közlemények,* 43(1972), 43, 342.

[37] *Magyarország,* 1966. január 9., 18.

[38] BFL XXIII. 102.a.1. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1968. március 27.

[39] *Magyarország,* 1966. március 27., 22.

[40] BFL XXIII. 102.a.1. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 1968. március 27.

[41] „Ismét egy különös, ellentmondásos alkatú értelmiségi, aki valamivel talán elődjénél [Csató Pál] is tehetségesebb volt, de aki politikailag nála is jóval negatívabb életpályát futott be. Jóhiszemű, modern riporter volt az egyik oldalon, aki rovatában, Budapesti Napló cím alatt, találó, gyors vonásokkal karikírozta ki a városi, pesti élet figuráit és mindennapjait. Meghasonlott, beteg, keserű ember a másikon, egyszerre gátlástalanul törtető és meghunyászkodó a hatalom vagy pénzforrás előtt, aki a polgárosodást ekkor még Széchenyi útján próbálta képviselni, utóbb, 1848-ban Kossuthot zaklatta

séget megcélzó *Magyarország* című lapban közzétett írás. Ebben Fried István áttekintő portrét közölt a színpadi szerző, újságíró, szatirikus-krónikás Nagy Ignácról, aki szerinte elsőként tudósított a pest-budai életről, és aki, bár sokat keresett, legalábbis a kortársaihoz képest, de önzetlen maradt.[42] Válaszcikkében Rónai Mihály András elismeri Fried István írásának érdemeit, mégis szerecsenmosdatással vádolja, hiszen Fried hallgat arról, hogy Nagy „az 1848–1849-es szabadságharcnak és Világos másnapjának egyetlen cégéres hazaárulója volt".[43] Nem egyéni nézeteket tesz közzé – állítja Rónai –, hanem történeti, irodalomtörténeti tényeket vonultat fel. A „száz kézzel működő szerkesztő" eleinte segítette ugyan Petőfit, de később nem is reagált „a nyomorgó költő szívtépő levelére", amelyben negyven forintot kért kölcsön, hogy éhen ne haljon.[44] Később, amikor Petőfi hírneve nőni kezdett, *Tigris költészet* címmel mocskos pamfletet írt ellene.[45] 1849 januárjában a császári hadakat ünneplő és a magyar honvédeket gyalázó cikkeket közölt – „a Habsburg-hódolattól haldokló rajongványokat", amelyek a budapesti sajtó legalávalóbb, leghazaárulóbb példányai.[46]

Ezen a ponton logikus történészi döntés volna az „áruló Nagy Ignác"-váddal foglalkozni, megalapozottságát bizonyítani vagy cáfolni. Jelen tanulmány azonban erre a kérdésre nem tér ki, már csak azért sem, mert 1848–1849 kapcsán az „áruló" megbélyegzés terhelt fogalom. Külön dolgozatot kellene szentelni a probléma tisztázásának: vajon mit jelent a forradalom és szabadságharc időszakában vagy a Bach-korszakban a nyilvánosság szereplőjének árulása, és milyen publicistai magatartás tekinthető lojálisnak vagy árulónak a korabeli vagy a későbbi értelmezések szerint.[47] Ehelyett maradjunk Nagy Ignác emlékezetének vizsgálatánál!

előléptetésért mint üldözött magyar, 1849-ben viszont már Bécs szolgálatában, a megtorlók kegyéből, szinte a bitófa árnyékában kapta a lapengedélyt." *A magyar sajtó története I. 1705–1848,* szerk. Kókay György, Bp., Akadémiai, 1979, 409.

[42] *Magyarország,* 1979. február 18., 27.

[43] *Magyarország,* 1979. március 4., 63.

[44] Itt Petőfi 1843. november 28-án Debrecenben írt levelére utal, amelyben a költő súlyos betegségére hivatkozva negyven pengőt kér. Ld. *Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése,* sajtó alá rendezte Pándi Pál, Bp., Szépirodalmi, 1960, 227–228.

[45] A hivatkozott pamflet *Tigris költészet* címmel jelent meg. Nagy Ignác, *Menny és pokol* I–III, Bp., Hartleben, 1846, II, 10–16.

[46] A hivatkozott írás megjelent a *Pesti Hirlap* 1849. január 6-i számának címlapján, a Nem hivatalos rész alatt. Nagy beszámol az elmúlt éjszaka nyugtalanságairól, s arról, hogy öt óra tájban már nem volt honvéd a városban. A hetivásár korán bezárt, kevéssel később megérkeztek a császári csapatok – fegyelmezetten, nyugodtan. Nagy csak a budai eseményekről tud beszámolni: „A budai lakosság egyébiránt nyugottnak mutatkozik, s erősen reméli, hogy a császári hadsereg pillanatig sem távozandik el a szigoru fegyelem szabályai mellől. Isten mindnyájunkkal! Nagy Ignácz". *Pesti Hirlap,* 1849. január 6., 1.

[47] A *Pesti Hirlap* 1849. június 2-i számában Nagy Ignác közzétett egy rövid szöveget. Eszerint tudomására jutott, hogy 1849. május 29-én a budavári vésztörvényszék előtt az az év januárjában megjelent cikkei miatt megvádolták. Ugyanekkor felmentő ítélet is született, mely szerint a cikkeket elolvasták, s azokban „semmi nemzetellenies nem találtatott, vád alól fölmentetett. Budán, 1849.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 344 2024. 03. 21. 14:34:46

A névváltoztatásért indított akció tehát kudarcba fulladt, sőt a reformkori irodalmár figurája a Kádár-korban határozottabbá, kontúrosabbá vált, különösen, amikor 1980-ban Szigethy Gábor közreadta a *Magyar Hírmondó* sorozatban az *Uracsok, arszlánok* című válogatást Nagy Ignác különböző reformkori folyóiratokban és önálló kötetekben publikált életképeiből, elbeszéléseiből és a *Magyar titkok* című regényfolyamából.[48] A kötet az írásokból összeállított városportré, a reformkori Pest-Buda mítoszromboló, realista albuma. Megjelenéséről hírt adott a *Magyar Nemzet Könyvszemle* rovata.[49] A cikkíró úgy véli, Szigethy kiváló válogatása „fölkelti az érdeklődést Nagy Ignác ellentmondásoktól korántsem mentes személyisége iránt," hitelesen érzékelteti a reformkori Pest-Buda hangulatát, úgy, ahogyan azt Nagy Ignác valaha rögzítette. Életképekben, mintegy egymás mellé rendezett fényképeken jelennek meg a pesti élet jellegzetes figurái. A kötet közelebb hozza a 20. század végi olvasókhoz az egykor oly ismert írót, akinek nevét Budapesten addig csak egy utca őrizte – „sokak vitatják, okkal-joggal-e" – utal a szerző a fent ismertetett utcanévharcra.[50]

A kötet megjelenését megelőzően Szigethy az 1970–1980-as évek egyik slágertermékének számító *Rakéta Regényújság*ban tett közzé egész oldalas írást *Biedermeier Budapest* címmel, amelyben Nagy Ignác városát mutatta be: a bűzös, rosszul megvilágított utcákat, a prostituáltak, léhűtők, csavargók tanyáit, kávézókat, kiskocsmákat, és persze polgárlakásokat, fürdőket, sétányokat.[51] A város nőtt, a növekedés rendetlenséggel, szervezetlenséggel járt együtt. Erről a reményteli, gyakran mégis kiábrándító káoszról számolt be a szorgos és kíváncsi hírlapíró, akit nem a politika, hanem a pesti ember érdekelt. A Rónai által keményen ostorozott időszakról, a forradalom és a szabadságharc hónapjairól Szigethy sommásan csak annyit mond: „A forradalom alatt hallgatott [mármint Nagy Ignác]".[52] Az *Uracsok, arszlánnők* megjelenése után az irodalomtörténész tovább ápolta a biedermeier kor krónikásának emlékezetét. Halála századik évfordulójának alkalmából 1984. március 19-én emléktáblát avattak a keszthelyi Goldmark Károly Művelődési Központban, a megemlékező beszédet Szigethy Gábor mondta.[53]

A szocializmus időszakában tehát két Nagy Ignác látható. Az egyik a nem tehetségtelen, de mégis értékelhetetlen renegát, a nemzeti szabadságeszmény és hős társai júdása. A másik inkább a késői Kádár-korszak hangulatában értelmezhető, a riporter vagy akár az oknyomozó újságíró előfutára, politikamentes alkotó, aki szociografikus éleslátással dokumentálta a nagyvárossá váló Budapest anomáliáit.

---

máj. 29." Jókaihoz mint szerkesztőhöz fordul a kéréssel, hogy közleményét jelentesse meg. Ld. Nagy Ignác, *Jókai Mór urnak! = Pesti Hirlap,* 1849. június 2., 108.

[48] Szigethy Gábor, *Uracsok, arszlánnők, Válogatás Nagy Ignác műveiből,* Bp., Magvető, 1980.

[49] *Magyar Nemzet,* 1980. november 30., 13.

[50] *Uo.*

[51] Szigethy Gábor, *Biedermeier Budapest = Rakéta Regényújság,* 1979. augusztus 7., 8.

[52] *Uo.*

[53] A beszédet idézi: *Zalai Hírlap,* 1984. március 24.

A két emlékezet egymással párhuzamosan létezik, párbeszédbe, amint az a fentiekből látható, csak nagyon felszínesen kerülnek egymással.

A rendszerváltás idején újraolvasható és újraolvasandó a „kicsike mester", a Jókaival tehetségben nem, csak szorgalomban vetekedő realista életképíró. A *Népszava* szerzője aktuálisnak tartja és újraközli a *Szegény, ne igyál* címmel írt, eredetileg az *Életképek*ben 1847 januárjában megjelent tárcát, amely nem a főváros, hanem „az ország képét tipizálja […] szinte haláltáncszerűen ábrázolódik a nagy tivornya […] maga a nagy tivornya a magyar közéletnek olyan rossz hagyományaira is fényt vet, amelyektől mai napig nem sikerült eléggé elszakadnunk. Okulhatunk hát most is Nagy Ignác életképén: belefér mai világunk is."[54] A rendszerváltáskor Nagy Ignáccal megidézhető és megidézendő a nyomor, szegénység, kiszolgáltatottság, a „társadalmi csapdába zártság".[55]

Külön tanulmány tárgya lehetne a reformkori Budapest megálmodójának ellentmondásos, de jellemzően mégis inkább szélsőségesen elfogult, sztereotípiás, előítéletes zsidóábrázolása. Az utókori ítészek, az elismerők és a kritikusok ezt a témát egyhangúlag kerülték, az ezredfordulóig az irodalomtörténet elhallgatta, szemet hunyt a Nagy Ignác írásaiban visszatérően felbukkanó negatív zsidó karakterfigurákról. Szigethy Gábor az *Uracsok, arszlánnők* válogatásban nem szerepeltette *A hajhász, Az uzsorás,* vagy a *Nászéj* című novellákat.[56] Az *Éjféli tapasztalások* című életképből pedig kihagyta azt az epizódot, amelyben egy tönkrement életű fiatal nő Pesten kezdve új életet egy gazdag zsidó házába szegődik nevelőnőnek: „Legkiállhatlanabb megvető pöffeszkedés az, mellynek minden oldalról áldozata vagyok. Magyar származásom gúnyra szolgáltat alkalmat az egész családnak, melly magyarok zsebeiből pénzelé föl magát, s melly hangosan állitja meghitt társalgásai közben, hogy közel már az idő, mellyben a keresztyén fog majd emancipatióért esengeni a zsidó előtt, ki pénz tekintetében már most is felét birja Magyarországnak."[57]

A pénzt egyedüli értéknek tekintő, a többségi társadalom naivitását és tapasztalatlanságát kihasználó, a magyar identitást mímelő, bűnözőkkel üzletelő zsidó uzsorás Nagy Ignác írásainak jellemző alakja. A társadalmi ranglétrán felfelé törekvő zsidó „hajhász" (üzletkötő) érvényesülési stratégiában és üzleti modellben gondolkodik: „A hajhász mindenek előtt olly fáradhatatlan szorgalmu ember, hogy a legcsákányosabb idő sem tartóztathatja őt vissza bizományainak végrehajtásában […] különben pedig olly dicső ember, kinek többnyire egyáltalában semmije nincs, és ki mások számára mégis mindent képes megszerezni; menyasszonytul kezdve egészen egypár szövött kesztyüig, s háromemeletes háztól egészen a kis vizslakölyökig – mindent. Fogadni mernénk, mikép szives olvasóink ezen néhány jellemző sorbul is gyanítják már, hogy az illy derék ember, illy dicső hajhász csupán azon sajátszerü néptöredékből származhatik, mellynek nincs hazája, nincs király,

[54] *Népszava,* 1990. december 1.

[55] *Uo.*

[56] Szigethy 1980, i. m.

[57] *Uo*., 214.; Nagy Ignác, *Torzképek* IV., Bp., Hartleben, 1844, 15–21.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 346 2024. 03. 21. 14:34:46

melly mindenütt megvettetik, s mégis mindenütt ugyszólván korlátlanul uralkodik. Ugy van, a mi hajhászunk tetőtül talpig zsidó, ki azonban annyira haladt már a polgárosulásban, hogy a sódarhoz derekasan hozzá lát, ha az által valamelly kurta nemesnél czéljához vél juthatni…”[58] A többször a 20. századi antiszemita propaganda toposzait előrevetítő megfogalmazások elemzésére csak az ezredfordulón került sor.[59]

Tudatosan megépített pálya

Ifjabb Nagy Ignác régi nemes család sarja. Az apja, idősebb Nagy Ignác a Georgikon alapítójához, a „keszthelyi főúrhoz”, gróf Festetics Györgyhöz szegődött 1805-ben.[60] Először kastélyi tárnokként alkalmazták, később udvarnok, ispán, perceptor, majd tiszttartó. Elvette egy francia menekült árván maradt lányát, és Ignác volt az első gyermekük. Később a család Palánkra költözött, idősebb Nagy Ignác az úriszék elnökeként, több megye táblabírájaként szép karriert futott be. Úri házat vitt, sok vendég megfordult a birtokon.

A kis Ignác már gyermekként megszokta a változatosságot, nemcsak otthon, hanem a sűrűn váltogatott iskolákban is. Apja szívén viselte a neveltetését, de határozott elképzelései voltak, örökösen más városba küldte tanulni: Gyöngyösre, Újvidékre, Bajára, Pécsre, végül Budára. Pécsett a reformkori írónemzedék két képviselője, Garay János és Frankenburg Adolf volt az osztálytársa. Neveltetéséről később azt nyilatkozta: alapvetően német nyelvű volt, apja polgári pályára szánta, amihez a 19. század második–harmadik évtizedében a német kultúra tűnt a legalkalmasabb háttérnek. A gyermek Nagy Ignác elsősorban német irodalmat, azon belül is a drámairodalmat tanulmányozta, sőt egészen fiatalon maga is kísérletezett a műfajjal – természetesen németül.[61]

Az érettségi után, 1829-ben beiratkozott a pesti egyetemre. Írónak készült, a német klasszikusokat tekintette példaképének, különösen Schillert, Goethét és Klopstockot. Életrajzírói szerint akadozva beszélt magyarul. Pesten egy elszegényedett nemes családnál, Halmyéknál talált szállást, majd feleséget is a szép házi-

[58] Nagy Ignác, *A hajhász = Honderű,* 1844, 4, 106–111; 5, 138–144. Az idézet: *Uo.,* 106–107. A szerkesztői megjegyzés felhívja az olvasók figyelmét, hogy Nagy ezzel a novellával kezdi írói működését a lapban.

[59] Ld. ehhez Szalai Anna remek válogatását és a szövegekhez írt bevezetőjét: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások, Zsidóábrázolás a reformkori prózában,* Bp., Oriris, 2002.

[60] Ld. az életrajzi adatokhoz: Szinnyei 1902, i. m.

[61] Ld. ehhez a Kisfaludy Társaságban elmondott székfoglaló beszédét. Hivatkozza Szinnyei 1902, i. m. 5. Ld. továbbá Berczik Árpádnak a Kisfaludy Társaság lakomáján elmondott beszédét, amely ugyanezt erősíti meg: „Nagy Ignác abból a középosztályból származott, melyet akkor honoráciornak neveztek […] mely akkor is az volt, a mi ma: a magyar művelődés munkájának és terheinek viselője s a magyar lélek letéteményese. […] El voltunk németesedve tökéletesen és Nagy Ignác is, mikor az életbe lépett, németül írt […]”. Berczik Árpád, *Nagy Ignác, Írta és elmondta a Kisfaludy-Társaság lakomáján = Budapesti Hirlap,* 1907. február 14., 1.

kisasszony, Karolina személyében.[62] Állítólag a fiatal lány beszélte rá német irodalmi terveinek feladására.[63] Pedig ekkor már nem is puszta tervekről volt szó, hiszen fiatal kora ellenére számos verset, elbeszélést, sőt színdarabot írt – németül. Közben a kezébe került Kisfaludy, és felismerte, magyarul is lehet irodalmat művelni.

Mikszáth Nagy Ignácról írott portréjában sokkal érzékletesebben fogalmaz: „Az ifjú Nagy Ignác szíve megdobbant – megtalálta ideálját. Átpártolt az árvához; elégette összes német kéziratait, s ettől [1833-tól] kezdve egész odaadással a magyar szépirodalom művelésére adta magát."[64] Karrierjében és a magánéletében egyaránt határozott elképzelései voltak. Magyar író akart lenni, és feleségül akarta venni a szerelmét. Mindkét terve megvalósításához pénzre volt szüksége, ezért 1831-ben hivatalra jelentkezett a királyi kamarai számvevőségnél. Felvételi vizsgát tett, latinból németre, németből latinra kellett fordítania, illetve számtani feladványokat kapott. A jó eredménynek köszönhetően elnyerte a gyakornoki állást, 1831. október 10-én hivatalba lépett.[65]

Frankenburg Adolf, akit Nagy még diákkorából ismert, így írt a kamarai munkamorálról: „Szinte a kamaránál hivatalnokoskodott ezidőben Nagy Ignác barátom is. Ingrossista volt a számvevőségnél s irodalmi munkálatait többnyire hivatalos óráiban végezte. Majdnem mindennap együtt voltunk; közöltük egymással amit írtunk vagy terveztünk, s az elválhatatlanságig egymáshoz szoktunk."[66] Frankenburg visszaemlékezésében talán túlzott a kamarai munkafegyelem lazaságáról, az viszont tény, hogy a fiatal Nagy Ignác a hivatali munka mellett bőven talált időt irodalmi ambíciói megvalósítására.[67] Ha délelőttönként le is kötötték kamarai teendői, a délutánjai és az estéi szabadok maradtak, volt ideje fordítani, lapot szerkeszteni, és ami a legfontosabb: írni.

Huszonkét évesen megnősült, de a házasságkötését eltitkolta a családja előtt. Az életrajzokban az áll, az apja meglátogatta Pesten. Amikor megtudta, hogy a fia előnytelen házasságot kötött, annyira feldúlt lett, hogy agyvérzést kapott. Betegen vitték haza palánkai kastélyába, nem épült fel többé, s néhány évvel később meghalt.[68] A halálos ágyánál a fia megpróbálta kiengesztelni, de a haragos apa nem

---

[62] Halmy Karolina közel fél évszázaddal élte túl a férjét, 1901-ben, 84 éves korában halt meg. Ld.: *Magyar Nemzet,* 1901. március 19., 6. Ugyanez a hír szerepel: *Pesti Hírlap,* 1901. március 19., 10. Nagy Ignác életrajzírója, Szinnyei Ferenc kevéssel a halála előtt felkereste, ekkor látta fiatalkori olajképét, ennek alapján írta, hogy a lány rendkívül szép volt. Szinnyei 1902, i. m. 5.

[63] Szinnyei ezt Vahot Imrétől hallotta. *Uo*.

[64] Mikszáth Kálmán, *Nagy Ignác* = Nagy Ignác, *Magyar titkok,* Bp., Franklin, 1908.

[65] Szinnyei 1902, i. m. 6.

[66] Fallenbüchl 1972, i. m. 342. Az ingrossista jelentése: számjegyző. Ld. Babos Kálmán, *Közhasznu Magyarázó Szótár a magyar irodalmi művekben,* Pest, Heckenast, 1865. 181.

[67] Nagy 1834–1837-ben számvevőségi járulnok, ezután számjegyző, majd 1847–1848-ban számtiszt. *Uo.,* 363–372.

[68] Szinnyei szerint a vidékről érkező apa külföldi tanulmányútra akarta küldeni a fiát. Ezért elment a Halmy-házba, hogy beszéljen vele. Ott tudta meg, hogy a fia vette feleségül vette a házikisasszonyt. „Ez a lesújtó hír olyan megrázó hatással volt reá, hogy a nagy, erős férfi összerogyott

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 348 2024. 03. 21. 14:34:46

fogadta.[69] Ahogy Szigethy Gábor találóan írja: „[…] az öregurat kemény fából faragták. Talán a késői utókornak akarta bizonyítani: Jókai Mór csillagokat rugdaló fantáziája, mesélő kedve nem mindig légből kapott figurákat teremtett. Öreg Nagy Ignác kemény volt, kőszívű ember…”.[70] Nem tudta megbocsájtani a fia – általa vélelmezett – eltévelyedését. Valójában nem az ifjabb, hanem idősebb Nagy Ignác tévedett, Halmy Karolinából jó feleség vált. Biztosította a munkához szükséges nyugodt otthont, haláláig kitartott a férje mellett, sőt ez után is tovább vitte az író-szerkesztő utolsó vállalkozását, a *Hölgyfutár*t.

Nagy Ignác a hivatali munka mellett hangyaszorgalommal írt, hatalmas életművet hagyott hátra. Az első, *Nevettető pilulák* című írása a *Regélő*ben jelent meg 1834-ben.[71] Már korai próbálkozásaiban rátalált későbbi kedvelt hangnemére. A rövid adoma egy paraszt és a fia párbeszéde. Az apa beszerzi fiának Boda asztronómiáját, majd megkérdi tőle: éjjel-nappal a mezőket járja, mire ment a könyvvel.[72] Még semmire sem ment – válaszolja a fiú –, ugyanis nappal, amikor olvashat, nem látja a csillagokat, éjjel viszont nem tud olvasni.[73]

Rengeteget szerkesztett, 1837 és 1844 között Széchenyi lapjánál, a *Jelenkor*nál volt segédszerkesztő. Kéziratokat gondozott, külföldi híreket szemlézett és fordított. 1844 júliusától a *Budapesti Híradó*nál dolgozott szerkesztőként, s jórészt a lap *Budapesti Hírharang* című rovatában közölte életképeit. Fordított drámát, szomorújátékot, Silvio Pellico *Morus Tamás*át, Schiller *Fieskó*ját. Ő ültette át magyarra Bayard *Párizsi naplopó* című vígjátékát, és sok egyéb színdarabot. Kiadta a *Színműtár* négy kötetét, és maga is írt színműveket.[74] 1835-ben színpadra állított egy három felvonásos drámát, a *Mátrai rablót*, aminek a szövegkönyve nem maradt fenn.

1843-ban a *Tisztújítás* óriási siker lett, több vidéki városban játszották: Kolozsvárott, Debrecenben, Nagyváradon, Egerben és másutt, míg végre 1843 augusztusában a Nemzeti Színházban is bemutatták. Kolozsvárott január 6-án és 12-én adták; némiképp fanyalogva jegyzi meg a kritikus, hogy a „színház nézőkkel dugva tömötten volt”, de a művelt emberek véleménye szerint az Akadémia túlértékelte a szerzőt – 1842-ben száz arannyal jutalmazták.[75] Esti kikapcsolódásnak jó, mulattató darab, amely a korteskedést joggal bírálja, másfelől azonban a nemzet alkotmányos életét gúnyolja: „[…] sajnos bizonyságát adja, hogy Thaleja a’ mos-

(valószínűleg gutaütés érte) […]”. Szinnyei 1902, i. m. 6. Szinnyei ezeket a részleteket valószínűleg Nagy Ignác özvegyétől hallotta.

[69] Szinnyei állítása szerint ezt az információt a család osztotta meg vele. *Uo.,* 6.

[70] Szigethy 1980, i. m. 364–365.

[71] *Regélő,* 2(1834), 20, 164. A következő lapszámban *Bendeg ivadéki* címmel költeménye jelent meg: *Regélő,* 2(1834), 21, 171–172.

[72] Johann Elert Bode (1747–1826): német csillagász, a Tituius–Bode-szabály megalkotója.

[73] Hivatkozza Szinnyei is: Szinnyei, 1902, i. m. 8.

[74] Ld. ehhez Szinnyei alapos feldolgozását.

[75] Ld. *Múlt és Jelen,* 3(1843), 7, 25.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 349 2024. 03. 21. 14:34:46

tani magyar drámai költőkre születésökkor nyájasan nem pillantott."[76] Március 10-én arról tudósít a *Múlt és Jelen,* hogy két nappal korábban Kolozsvárott már ötödször adták a *Tisztújítás*t, ami nagyon is aktuális, mert éppen megnyílt a tisztújító közgyűlés: „'s a' mit a színházban láttunk, egy kissé szelidebb és olcsóbb alakban látjuk utszáinkon is, a' diccsőséges corteskedést."[77]

A *Regélő* beszámolója szerint április elején a *Tisztújítás*t Désen játszották nagyszámú közönség előtt, május 7-én pedig Debrecenben, szintén „tömött színházban".[78] Júniusban folytatódott a sikerszéria, az első pozsonyi előadás sok nézőt vonzott, a „másodiknál jóval leolvadott", de a harmadik kapcsán már megjegyzi a tudósító, hogy soha annyi mágnás nem volt még a színházban, mint akkor.[79] A pesti előadásokról folyamatosan hírt adott a *Regélő*, augusztus 27-én tömören csak ez szerepel: „tömött színházban hetedszer ismételtetett".[80] Négy nappal később, augusztus 31-én már arról számolt be a lap, hogy a *Tisztújítás*t 23 nap alatt tízszer állították színpadra, s ugyan másod-harmadrendű színészekkel adták, akik máskor nem ébresztenek különösebb figyelmet, ezúttal „megannyi genialis remeklőkként állanak".[81] Az ünneplés oka a szerző szerint a darab korszerű tartalma, az, hogy a színpadon valódi magyar világot láthat a közönség.

A *Tisztújítás* igazi sláger, ahogyan Lackó Mihály találóan írja, divatcikk lett a városban, egyes jeleneteket, különösen a kortestanyát réztáblán ábrázolva „igen sok csinnal s' gonddal dolgozva, 's pompásan szinezve" Eggenberger és fiánál meg lehetett vásárolni, s Vikuss [Vikos] cukrász kirakatában cukorból megformázva pompázott ugyanez a jelenet.[82] Csak egyetérthetünk Lackó Mihály állításával, s ezt a korabeli sajtó is megerősíti: a darab sikerét elsősorban az aktuális politikai háttér biztosította.[83] Nagy Ignác régi sémát alkalmazott pillanatnyi, időszerű helyzetre, valódi *hot topic*ot dobott a közönség elé, amely hálásan fogadta a szokatlan élményt.

Pályafutása során Nagy Ignác végig kísérletezett, új műfajokat teremtett az éppen formálódó magyar nyilvánosságban. 1845-ben *Bors és paprika* címmel, Gyömbéri Balázs Jónás álnéven közzétette ezerkétszáz darabos pesti viccgyűjte-

---

[76] A *Múlt és Jelen* kritikáját szó szerint veszi át a *Regélő*: *Regélő Pesti Divatlap,* 2(1843)14, 446.

[77] *Múlt és Jelen,* 3(1843), 20, 77.

[78] *Regélő Pesti Divatlap,* 2(1843), 28, 890; *Uo.,* 2(1843), 41, 1308. Egerben is játszották júniusban, de a beszámoló szerint kisebb sikerrel. *Uo*., 2(1843), 50, 1594.

[79] *Regélő Pesti Divatlap,* 2(1843) 5, 156; *Uo.,* 2(1843), 6, 186.

[80] *Uo.,* 2(1843), 17, 538.

[81] *Uo.,* 2(1843), 18, 566–568.

[82] Ld. ehhez Lackó Mihály, *Tisztújítás = História,* 7(1985), 5–6, 36.; illetve *Regélő Pesti Divatlap,* 2(1843), 51, 1621. A „Vikuss cukrászda" (Vikos) megnyitásáról 1844 szeptemberében tudósított a *Pesti Divatlap*. Eszerint a Nagy-híd utcában (később Deák Ferenc utca) található, „igen gazdag, szép és izletes" cukrászbolt, ami minden bizonnyal a fővárosiak kedvenc helye lesz. *Pesti Divatlap,* 3(1844), 9, 277.

[83] Lackó 1985, i. m. 36–37.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 350 2024. 03. 21. 14:34:46

ményét, amelyben jellegzetes fővárosi figurákat és élethelyzeteket jelenített meg.[84] Humor tárgyává vált az éppen születő magyar urbánus, polgári világ, a kapitalizálódó gazdaság számos új jelensége, örök emberi gyarlóságok s a formálódó társadalmi viszonyok között élesebben megmutatkozó tulajdonságok: a pénzéhség, piperkőcség, úrhatnámság. A viccek témái között szerepelt lánynevelő intézet, szexuális szabadosság, válás, elhanyagolt anyaszerep, csőd, polgári estély, s felbukkantak a pesti élet típusos alakjai: a dandy-uracsok, arszlánnők, zsidók, feltörekvő irodalmárok – és folytathatnánk a sort.

A nők jellemzően gúnyolódás céltáblái. Egy arszlánnő a cselédjére bízza a gyermekét, míg ő maga az ölebecskéivel sétál. A gyermek eltűnik, az aggódó anya tíz forint jutalmat ajánl a becsületes megtalálónak. Amikor a kedvenc kutyus kallódik el, a jutalmat ötven forintra emeli.[85] A libaeszű hölgyecske magát kelletve panaszkodik barátnőjének, nem tudja, miként szabaduljon meg számtalan imádójától. Csak tessék velük sokat társalogni – érkezik az elmés asszonyság jóindulatú tanácsa. Az egyik férfi megkérdi a másiktól, mit játszanak este a színházban. A *Rossz asszony* című vígjátékot. A válasz: arra nem megyek, azt otthon is folyton láthatom, csak szomorújátéknak nevezem.[86]

A városi humorba beépülnek a népi hagyományok. A felszarvazott férj a népi kultúra évszázados toposza, a téma a városban is időszerű. „Egy könyvárus így tudatá fiának születését barátival a hirlapokban: Folyó hó 10ikén kedves nőm által igen érdekes munkával lepettem meg. A kávéházban valaki ezt írá a fönebbi sorok alá: »Melynek szerzője még nem tudatik.«" A formálódó nemzettudat érzékenyen reagál a magyarok és idegenek közötti konfliktusokra. Erre reflektál a vicc, amelyben egy idegen gúnyosan megszólítja magyar lakótársát. „Barátom, én azt hallottam, hogy nálatok minden csecsemő gondosan megvizsgáltatik: vajon nem szamár é? s csak ezután viszik keresztvizre." A magyar erre hidegen azt válaszolja: „Tapasztalom, hogy nálatok ezen jó szokás nincs divatban!" A reformkori divatlapok hírrovata folytonosan irónia tárgya, a szerkesztők gyakran helyeznek el olyan információt a lapba, amelynek semmiféle hírértéke nincs. Ezen élcelődik az egyik fekete poén: „Városkánkban minden rendkívül csöndes, s azt kellene hinnünk, hogy minden élet kihalt nálunk, ha néha temetést nem látnánk."[87]

Nagy Ignác írásainak kulcseleme a humor, ami nemcsak az egybegyűjtött viccekben bukkan fel, hanem az általa magyar nyelven megteremtett, jellegzetesen városi műfajban, az életképekben is. A szorgos szerkesztő és sikeres szépíró a tényfeltáró újságíró reformkori képviselőjeként a bűn nyomába szegődött. Megfigyelt, mérlegelt, nyomozott és jegyzetelt, hogy lerántsa a leplet a magyar főváros valódi természetéről. E célkitűzés jegyében készítette el a korszak urbánus figuráinak hiteles, realista portréját.

---

[84] Nagy Ignác, *Bors és paprika,* Pest, Hartleben, 1845.

[85] *Anyai szeretet példája = Uo.,* I. 5.

[86] *Visszautasítás = Uo.,* IV. 96.

[87] *Hirlapi ujdonság = Uo.,* III. 48.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 351 2024. 03. 21. 14:34:47

Ahogyan Sánta Gábor megjegyezte, Nagy Ignác újságíróként olyan volt, mint valami realista fotós. Azt is mondhatnánk, korai operatőrként megmutatta, filmezte a várost. Megjelenítette a gyatrán takarított, koszos, bűzös, rosszul égő olajlámpákkal gyéren megvilágított utcákat. Beszámolt az 50–60 fős csapatokba összeverődött csavargókról, akik éjjelente loptak, raboltak. Hírt adott akasztásról, halálos gázolásról, Dunába esett áldozatról, elhajított csecsemőről, levágott női fejről. Ez utóbbiról 1845 júliusában négy hírben tudósított. Sajátos technikát dolgozott ki, a többször felbukkanó híradást, amihez minden alkalommal új kommentárt fűzött. Nem egyszerűen vizuális megjelenítésről van szó, hanem inkább mozgóképszerű felvételről, mintha filmet nézne az olvasó.

A reformkor dicsőséges víziója szinte kikezdhetetlenül tartja magát. Mégis, a Széchenyi, Wesselényi, Deák, Kossuth nevével fémjelzett fényes évtizedeknek van egy másik, kevésbé derűs olvasatuk is, amely talán nem annyira ismert, s biztosan nem olyan népszerű, mint az előbbi, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni. Nagy Ignác szövegeit, a korabeli lapok hírrovatait, vagy a *Torzképek*ben, *Magyar titkok*ban közzétett életképeket olvasva testet ölt a reformkor sötétebb kontúrú, de realistább portréja. Nagy Ignác riportjai, novellái nagyon aktuálisak az 1840-es években: egy folyamatosan duzzadó, alakulóban lévő nagyvárosi társadalom negatív látleletei. A főváros új érvényesülési lehetőségeket kínált, újfajta együttélési módokat teremtett, s ez a korábban ismeretlen életvilág gyökeresen megváltoztatta az emberi kapcsolatokat.

Romantika és celebritás

Szótári értelemben a celeb az jelenti: híres. A *Cambridge Szótár* a fogalom meghatározásában a hírnevet, azon belül is különösen a szórakoztatóiparban szerzett sikert emeli ki. A *Collins* definíciója ennél tágabb: a celebritás olyasvalaki, aki híres, különösen a szórakoztatóiparban, a film, zene vagy irodalom területén, illetve a sportban.[88] Az *Idegen Szavak Szótára* a celebet szintén hírességként azonosítja, s hozzáteszi, a médiában használatos kifejezés: „Sokszor kissé negatív értelmű, jelentése magába foglalja, hogy az adott személy nem feltétlenül a tehetsége miatt híres."[89] Az itt található példamondat alátámasztja a negatív konnotációt: a „valóságshow-kban elhíresült celebeket általában hamar elfelejti a média".[90]

A példamondatok kortárs jelenségre vonatkoznak.[91] A celeb a celebritás rövidített, különösen a 21. században elterjedt változata. A celebritás etimológiája a 14. században eredeztethető, akkori jelentése: ünnepélyes rítus, ceremónia.[92] A kifejezés a francia célébrité-ből, illetve a latin celibritatem-ből (celebritas)

[88] Collins. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/celebrity

[89] Idegen Szavak Szótára. https://idegen-szavak-szotara.hu/celeb-jelent%C3%A9se

[90] Lásd uo.

[91] Ld. https://jelentese.hu/idegen-szavak-szotara/celeb

[92] Ld. Online Etimology Dictionary: https://www.etymonline.com/word/celeb

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 352 2024. 03. 21. 14:34:47

származik, jelentése szerint: sokaság, hírnév. A 17. századtól kezdve állapotra utal: híresnek lenni. A fogalom „híres személy" jelentésben 1849-ben bukkan fel az angolban, míg a rövid „celeb" változat először az amerikai angolban jelenik meg 1908-ban.[93]

Az utóbbi években jelentősen megnőtt a celebritás története iránti akadémiai érdeklődés.[94] A történészek egy csoportja úgy véli, a celebek a romantika szülöttei, amikor a nyilvánosság egyes területei a korábbihoz képest jobban összemosódtak egymással, illetve a sajtónak és a szárba szökkenő regényirodalomnak köszönhetően szélesebbre nőtt az olvasóközönség.[95] Tom Mole brit irodalomtörténész szerint a híresség a kezdetektől fogva multimédia jelenségek, akikre jellemző a „kulturális átjárás": egyszerre bukkannak fel és érnek el jelentős sikereket a korabeli irodalomban, színházban, esetleg a zenében, a vizuális kultúrában és a divat világában. Másképpen fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy átlépik a diszciplináris határokat, ezért kutatóiknak is ezt kell tenniük.[96] Mole Byronról szóló munkájában hangsúlyozza: a celebek nem akarják, hogy bárki is megértse sikerük titkát, nem akarják, hogy a hírnévhez vezető utat és a nyilvánosságban kivívott pozíció megtartásának módját, eszközét elemzők értelmezzék, kutassák.[97] Hiszen a celebritás akkor működik a legjobban, ha a vásárlók, azaz a közönség számára a siker misztikus, a sztár egyfajta mágikus hatalommal rendelkező szuperhős vagy hősnő, aki elbűvöli rajongóit. A kultúra kutatói és elemzői az ezredfordulótól kezdve céltudatosabban próbálják megérteni a celebritás kialakulásához szükséges struktúrákat, kulturális és társadalmi előfeltételeket. Mole úgy véli, a modernkori celebség három biztos, rutinszerűen jelen lévő pillérre épül: az egyénre, a közönségre és a kultúriparra, azaz a nyilvánosság különféle területeinek sajátos együtt-

---

[93] Lásd: uo.

[94] Ld. ehhez a *Historical Social Research* különszámát, s abban Nicola Vinorvski és Robert van Krieken alapos áttekintő tanulmányát. A szerzők szerint a 21. század második évtizedében a korábban a szórakoztatóiparra szűkített celebritás-fogalom kitágult, a történeti kutatásoknak köszönhetően sor került a „híresség historizálására", azaz a történeti háttér felderítésére, értelmezésére. Vinorvski, Nicola, Krieken, Robert van, *New Directions in the History of Celebrity: Case Studies and Critical Perspectives = Historical Social Research.* Supplement: Celebrity's Histories: Case Studies & Critical Perspectives, (2019), 32, 8.

[95] Ld. egyebek mellett: Mole, Tom, *Byron's Romantic Celebrity. Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy,* New York, Palgrave Macmillan, 2007; Mole, Tom, *Romanticism and Celebrity Culture, 1750–1850,* Cambridge, Cambridge University Press, 2009; Inglis, Fred, *A Short History of Celebrity,* Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2010.

[96] Tom Mole esszégyűjteményében történeti fókusszal, de különböző területek szakemberei (irodalmárok, zenetudósok, művészet- és színháztörténészek) próbálták megérteni a korai celebség természetét. Ld. Mole 2009, i. m. Antoine Litli a franciaországi sztárkultusz eredetét kutatva arra a megállapításra jut, hogy a celebritás kultúrája a privát és a nyilvános életterek elkülönülésére, illetve megfordítására épül. Ld. ehhez: Litli, Antoine, *The Invention of Celebrity 1750–1850,* Cambridge, Polity Press, 2017, 1–14.

[97] Ld. ehhez Mole 2007, i. m. 1–27.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 353 2024. 03. 21. 14:34:47

működésére. A brit tudós szerint ez a három összetevő a 18–19. század fordulóján jelent meg a szigetországban.[98]

Nagy Ignác médiajelenléte felfogható egy korai, reformkori magyar celeb feltűnéseként, akinek sikerült az éppen születőfélben lévő nyilvánosság több területén is jelentős eredményeket felmutatnia. Fizikai megjelenése inkább hátráltatta, mint segítette a népszerűség megszerzésében. A születése után közel száz évvel, 1908-ban Mikszáth remekbe szabott portrét írt róla: „Kizökkenés nélkül írogatott […] Nem jöttek közbe tarkabarka intermezzók, mint más íróknál. Társaságok, kalandok, asszonyok el nem vonták a munkától; rút volt, mint egy faun […]".[99] Nagy Ignác hírhedten csúf kinézetéről Jókai is megemlékezett *A tengerszemű hölgy*ben: „Akkor láttam először […] Megdöbbentő arcz volt sötétveres foltokkal egész fel a túlmagas homlokáig, melynek fényes kopaszságát simára kent fekete paróka szakította félbe. Hozzá egy elképzelhetetlen nagyságú veres orr, de a melyen nem ért rá az ember elálmélkodni, annyira megigézte az a szélylyel kancsalító szempár, melyek közűl az egyenesen reánk néző egészen kőmerevnek látszott. A hangja pedig hasonlított egy beteg gyermekéhez. És ezen viszszataszító külső alatt élt a legnemesebb lélek, e béna testben a legerélyesebb jellem."[100]

Jókai talán híres-hírhedt képzelőerejét is szabadjára engedte, mindenesetre tőle maradt fenn a legrészletesebb beszámoló. Ezt inkább megerősíti, mint cáfolja Petőfi. Egy 1847 márciusában Aranyhoz írt levelében arra kéri a barátját, ne dicsérje annyira, mert elpirul, s ha tükörbe néz, olyan piros orrot lát majd, mint Nagy Ignácé.[101] Lauka Gusztáv szintén alátámasztja a különlegesen előnytelen külsőről adott leírásokat: „Nemes szívvel és lélekkel a természet soha se bánt mostohábban. Nála torzképpé lett az Isten képe. […] ez arcon a ringlott paprikát, az ananász ugorkát, a kajszin barack galagonyát gyümölcsöztek. Nagy Ignác nem volt kancsal, de mindkét szemének más volt a nézpontja és iránya."[102] Az arcán néhány szál bajusz és szakáll meredezett, vendéghajat viselt. Lauka szerint magát mégsem rútnak, inkább csak furcsának gondolta, ráadásul „csinnal és eleganciával öltözködött".[103] Drága holmikat hordott, gyémánt inggombjait, arany szemüvegét és óraláncát, valamint Lapedato János szabómesternél varratott öltönyeit irigyelték írótársai, ahogyan azt is, hogy naponta többet költhetett, mint a többiek egy hónap alatt. „A 40-es években ő volt a legnagyobb gavallér az írók között."[104] Visszataszító külseje ellenére értett a nők nyelvén, szeretett fecsegni, szenvedélyes udvar-

[98] Más celebritás-kutatók szerint a celebség története a reneszánsz korba, a 16. századra nyúlik vissza. Ld. ehhez: Vinorvski, Krieken 2019, i. m.

[99] Mikszáth 1908, i. m.

[100] Jókai Mór, *A tengerszemű hölgy,* Bp., Akadémiai, 1972 [1890].

[101] Petőfi levele Aranyhoz 1847. március 31-én. Ld. *Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése,* szerk. Martinkó András, Bp., Szépirodalmi, 1974, 222.

[102] Lauka Gusztáv, *Emlékjegyzeteimből = A Petőfi Társaság közlönye,* 1(1877), 4, 54.

[103] *Uo.*

[104] *Uo.*

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 354 2024. 03. 21. 14:34:47

lóként tartották számon. A háta mögött Krőzusnak hívták. Ez utóbbi talán túlzás, de írótársai többségével ellentétben nem szűkölködött. Sőt kényelmesen élt a forradalom előtt, 1847-ig a Hatvani utcában, majd betegsége előrehaladtával, hogy a hivatalához közelebb lakjon, a Várban. Az egyik első olyan szerkesztő-író volt, aki az irodalomból tekintélyes jövedelmet szerzett.[105]

A siker rövid ideig, mindössze három–négy évig, 1842-től 1845-ig, az *Athenaeum*ban közzétett életképsorozat kezdetétől a *Magyar titkok* megjelentetéséig tartott, viszont nagyon látványos volt. A korabeli sajtóban megtett diadalutat számos adat támasztja alá, a magas példányszámok, sok színpadi előadás, seregnyi rajongó olvasó. A *Zajtay* címmel írt életkép nem magamutogatás: Nagy Ignácra valóban figyelt a budapesti közönség, s amint a *Tisztújítás* vidéki fogadtatása mutatja, láttuk, a siker nem korlátozódott a fővárosra. A rendkívül művelt, sokat olvasó bencés szerzetes, pedagógus, Beély Fidél nemcsak a *Tisztújítás*t kedvelte, hanem, amint a kéziratban fennmaradt önéletrajza alapján Fehér Katalin megállapítja, Nagy Ignác novelláit, humoreszkjeit is.[106] Pedig Beély bakonybéli könyvtárosként és valódi ínyencként a legjobb klasszikus és kortárs munkákat vette a kezébe, ráadásul egyéb teendői mellett kevés ideje jutott az olvasásra. Mégis, az 1840-es évek közepén Nagy Ignáctól szinte mindent ismert – erről tanúskodik önéletírása. Meglepő módon a *Magyar titkok* is elnyerte a tetszését, sőt kiemelkedő szatirikus műnek tartotta, s elismerően így fogalmazott: „Az egész munka oly jeles, oly mulattató és figyelmet lebilincselő, hogy a honi irodalom termékei közt a szatíra mezején párjára alig találhatunk.”[107]

Sikerének egyik kulcseleme, hogy nemcsak a témák tekintetében újított, hanem rátalált egy könnyed, urbánus nyelvre, amely egyszerre volt hajlékony, divatos és modern, ugyanakkor szarkasztikus, sőt olykor inkább groteszk. Ezen a nyelven lehetett reflektálni az átalakuló társadalom és gazdaság anomáliáira, s ez a reflexió segítette a közönséget a változások értelmezésében.

Álneveket használt, többször ezzel a módszerrel hívta fel a figyelmet az írásaira, vagy így hivatkozott saját magára. A *Nőhűség* című „eredeti beszélyke” Zajtay szerzeménye, amely mellékdarab Nagy Ignác *Bűn és bűnhődés* című históriájához.[108] Több mint húsz évig, 1833 és 1854 között ő volt Zajtay.[109] 1842-ben az *Athenaeum*ban Tyukodyként, a *Budapesti Híradó*ban 1844 és 1848 között egy körrel, a közepén ponttal jegyezte írásait.[110] Máskor Kis Pálként, vagy egyszerűen „Ü” betűvel írta alá a cikkeit.[111]

---

[105] Ld. ehhez Szinnyei 1902, i. m. 39; *Pesti Napló,* 1906. január 28., 11–12.

[106] Fehér Katalin, *Egy reformkori bencés szerzetes olvasmányai = Magyar Könyvszemle,* 118(2002), 1, 80–81.

[107] A Pannonhalmán található kéziratot (Beély Fidél, *Életem rajza*) idézi Fehér 2002, i. m. 82.

[108] Nagy Ignác, *Nőhűség = Athenaeum* I. 1842, 153–160.

[109] Gulyás Pál, *Magyar írói álnév lexikon,* Bp., Akadémiai, 1956, 603.

[110] *Uo.,* 448.

[111] *Uo.,* 603.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 355 2024. 03. 21. 14:34:47

Elégette német nyelvű próbálkozásait, új anyanyelvén, magyarul írt, ami önmagában is szimbolikus gesztus. Magyarította magát, mert – sok kortársához hasonlóan – lehetőséget látott a nemzeti programban. Nyilvánvalóan jó döntést hozott, sikere kulcsa a nyelvválasztás volt. Miroslav Hroch cseh történész, aki munkásságával jelentősen hozzájárult az összehasonlító történetírás eredményeihez, *A nemzeti újjászületés társadalmi feltételei Európában* című könyvében három nélkülözhetetlen kronológiai szakaszt különít el, amelyek a nemzetté válás útját meghatározzák.[112] Az első a megalapozásé, amikor az első „aktivisták" megteremtik a nemzettudat kialakulásának kulturális, társadalmi feltételeit egy mindaddig nem meghatározó csoport (jelen esetben a magyarság) számára. A második fázisban – s Nagy Ignácnak ebben jutott döntő szerep – újabb „aktivisták" csatlakoznak, akik azon munkálkodnak, hogy etnikai csoportjuk minél több tagját csatlakoztassák a nemzetépítés programjához. Ebben a szakaszban döntő az anyanyelv művelése és terjesztése, ez lesz az összetartozás, a közös gondolkodás és kommunikációs tér, Benedict Anderson kifejezésével, az „elképzelt közösség" alapja.[113] Nagy Ignác ebben a munkában vállalt kiemelkedő szerepet, fiatal korától a haláláig, tudatosan, minden nap.

Az 1840-es években a legismertebb pesti írónak számított. A hírnévért a korabeli médiaviszonyok adta lehetőségeket maximálisan kihasználta. Örökösen forgott a neve. Számos saját műve mellett lapot szerkesztett, és a különösen népszerűnek számító *Külföldi Regénytár*, majd az *Új Külföldi Regénytár* szerkesztését is elvállalta, amiben közel félszáz kötet jelent meg.[114] Következetesen reklámozta, hirdette magát a saját szerkesztésű folyóiratokban, és másutt is. Az irodalmi lapokban publikált riportjait, novelláit kötetekbe gyűjtve újra kiadta, ez anyagilag és a láthatóság szempontjából egyaránt előnyösnek bizonyult. Több mint tíz éven át dolgozott szerkesztőként. Először Munkácsy János *Rajzolatok a társasélet- és divatvilágbó*l című divatlapjánál, 1837-től a *Jelenkor*nál, majd 1844 júliusától a *Budapesti Híradó*nál.

Jókor kezdte el irodalmi karrierjét, együtt „nőtt fel" az éppen kibontakozó reformkori nyilvánossággal.[115] Kitűnő szellemi környezetben, tehetséges írók, költők, újságírók, lapszerkesztők között élt és dolgozott. És itt nemcsak a legkiemelkedőbbekre, Vörösmartyra, Bajzára és társaikra kell gondolni, hanem a kísérletező, műfajokat teremtő sajtómunkásokra. Ez a kulturális-szellemi környezet, az izgalmasan növekvő Pest, a pályatársakkal való versengés folytonosan inspirálta, új kihívásokat jelentett, és nyilván új ötleteket adott. Garay János szintén találó életképeket írt, Nagyhoz hasonlóan megrajzolta a fővárosi élet típusos fi-

---

[112] Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe, A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

[113] Anderson, Benedict, *Elképzelt közösségek,* Bp., L'Harmattan, 2006 [1983].

[114] Szinnyei 1902, i. m. 38.

[115] Ld. ehhez: Buzinkay Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig,* Bp., WoltersKluwer, 2016.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 356 2024. 03. 21. 14:34:47

guráit. Csató Pál, akit Nagy Ignác segédszerkesztőként váltott a *Rajzolatok*nál, „képzett és sokoldalú újságíró, akit vonzott a lehetőség, amit a sajtó kínált".[116] A tehetséges Munkácsy János, a *Rajzolatok* szerkesztője amellett, hogy jól válogatta meg a munkatársait és a közönségigénynek megfelelő, korszerű lapot csinált, a *Garabonciás diák* címmel sikeres színdarabot írt, amelyben pesti aktualitásokat, fővárosi kortüneteket vitt színre.

Nagy Ignác médiasikerei kontextusban értelmezendőek. A kortársai hasonló tevékenységgel és műfajokkal próbálkoztak, ő abban különbözött tőlük, hogy egyszerre volt a legsikeresebb színdarab írója, lapok és regénytár szerkesztője, a legnagyobb hatású életképek/riportok és a legolvasottabb folytatásos regény szerzője. Tom Mole-lal szólva átlépte a diszciplináris határokat, egyszerre volt újságíró, szépíró, színpadi szerző, szerkesztő és új médiaműfajok meghonosítója a magyar nyilvánosságban. A celebritás megnevezés egyfajta „esernyőfogalom", gyűjtőnév, sokféle jelenséget összesít. Jelenti a jól ismertséget, hírnevet, népszerűséget, vagy akár a hírhedtséget; mindenesetre olyan személy megnevezése, aki közismert, általános figyelem középpontjában áll. A jól ismertség vagy celebség Nagy Ignác esetében azért érdekes, mert karrierje jól mutatja, hogy a forradalmat megelőző években kihasználta a korabeli médiaszektorok adta lehetőségeket, így lett sztár, s ebben a minőségében központi szerepet játszott a nyilvánosság formálásban, fejlesztésében. Kulturális importőr volt, ugyanakkor a külföldről átemelt termékeket eredeti módon építette be a magyar környezetbe. Személyisége, tevékenysége beleillett a reformkor „munkában él az ember" ethoszába, a sokakra jellemző kísérletező, innovatív mentalitásba.

Mátay, Mónika

A celebrity author from the reform era: Ignác Nagy

The study presents the literary activities of a reform-era celebrity, Ignác Nagy, within the newly emerging Hungarian public sphere in the mid-19th century. Nagy consciously switched from writing in German to Hungarian, working in the genres fashionable at the time: theatre, journalism, newspaper editing and fiction writing. He showed the everyday life of Pest-Buda, which was becoming the real capital, in a popular genre of the era, the portrait. He wrote one of the best-selling novels of the 1840s, which he published in sequels – a pioneering innovation. He became a veritable celebrity in the public eye of his time, knowing that one of the conditions of fame was a constant and intense public presence.

Keywords: celebrity, public sphere, age of reforms, memory, social history.

[116] Kókay 1979, i. m. 457.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 357 2024. 03. 21. 14:34:47

Döbör András

A novemberi felkelés híreinek tematizálása az *Erdélyi Híradó* és a *Jelenkor* reformkori hírlapokban

A hír, a hírérték és a közvélemény tematizálásának vizsgálati módszertani lehetőségei a reformkori hírlapokban

Tanulmányom célja a hírszerkesztés újságírói módszerének ábrázolása a reformkori magyar nyelvű sajtóban, az *Erdélyi Híradó* és a *Jelenkor* 1830–1832 között megjelent lapszámainak a lengyel nemzeti felkelésről adott hírei tükrében. Az 1830. november 29-én Varsóban kirobbant novemberi felkelésről – amely fegyveres konfliktus 1830–1831 között háborúvá változott a lengyelek és az Orosz Birodalom között – az 1830-as évek első felében kiadott, a politikai beszédmód-vizsgálatba bevont reformkori magyar hírlapok *(Jelenkor, Erdélyi Híradó)* a cenzúra keretei közé szorítva igyekeztek tudósítani, egészen a lengyel nemzeti felkelés vérbe fojtásáig.

A hírszerkesztés és a tematizálás újságírói módszerét igyekszem ábrázolni a 18–19. századi, felvilágosodás- és reformkori magyar nyelvű sajtó társadalomtörténeti szempontú, analitikus kutatási irányú, modern sajtótörténeti vizsgálódás segítségével, amely a hagyományos, a tartalmat ismertető, a kulturális-társadalmi kontextust mellőző sajtótörténeti felfogáshoz képest új megközelítési módokat tesz lehetővé. Ez a módszer új szempontok, új elemzési módok kutatásba történő bevonását jelenti. Ezek egyik lehetősége, ahogyan azt Gyáni Gábor kifejtette, a társadalmi kontextus vizsgálata, a sajtótermék előállításának és készítésének gazdaság- és társadalomtörténete, az újságírók társadalomtörténete, valamint a sajtó és a politikai kultúra belső összefüggésének kutatása.[1] Érdemes vizsgálni tehát a politikai hírlapokat mint életmód- és politikai viselkedésmintákat adó médiumokat. A Gyáni által javasolt „nézőpontváltás" végső célja, hogy a használat kontextusában kezdjük el értékelni a sajtó közeli és távolabbi múltját, illetve annak vizsgálata, hogy mire szolgált az adott sajtótermék a maga korában mint a valóságot teremtő diskurzusok egyik legfontosabb megnyilvánulása és tárgyi hordozója.[2]

Mivel a korabeli hírlapok esetében a szerkesztőknek egyrészt a cenzúra, másrészt a hírlap műfaji és terjedelmi sajátosságai miatt kevés lehetőségük volt nyílt véleményformáló tevékenységre, ezért egyetlen eszközük a mai modern médiaviszonyok közepette jól ismert módszer, a hírekkel történő tematizálás volt. Kérdés természetesen, hogy a mai értelemben vett politikai közvélemény mai értelemben vett po-

[1] Gyáni Gábor, *Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából = Médiakutató,* 7(2006), 1, 57–58.

[2] *Uo.,* 63.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.358-375

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 358 2024. 03. 21. 14:34:47

litikai tájékoztatását kell-e e keresnünk a reformkori sajtó vizsgálata során. A közvélemény fogalmát, annak tematizálását véleményem szerint nem szabad a mai definíciók alapján megközelítenünk, főképp, ha elfogadjuk John Lukacs megállapítását, aki szerint a közvélemény klasszikus kora a 19. század, amikor az „egy politikailag tudatos kisebbség véleményét jelentette".[3]

Lukacs különbséget tesz a 19. századi közvélemény és a 20. századi néphangulat között: „A klasszikus értelemben vett közvélemény a XIX. század elején hágott delelőre, amikor kézenfekvőnek látták, hogy a köz a nép világosabb fejű hányada; hogy szinte mindig kisebbség; hogy a közvélemény egyszerűen nyilvánosságra hozott vélemény; és hogy tagolt, tevőleges, tényleges, míg a néphangulat inkább lehetséges, mint tényleges, kifejeződése pedig rendszerint a közvéleménytől nyert eszmék függvénye."[4] Ennek értelmében éles cezúra vonható a tömegsajtó kora és az azt megelőző 19. századi sajtó közvélemény- és/vagy néphangulat-formáló szerepe között, hiszen míg a 19. században a sajtó feladata „a társadalomban és a sajtót fogyasztó olvasóközönségben már meglévő tudás és vélemény megszólaltatása volt", addig a tömegsajtó „egy efféle tudás és vélemény beléjük csepegtetésében és annak, mint saját véleményüknek a kifejeződésében találja meg igazi hivatását".[5] Lipták Dorottya pedig azt fogalmazta meg, hogy a sajtó történetét a társadalmi élet minden aspektusát felölelő, legszélesebb értelemben vett társadalomtörténet részeként kell felfogni, és vizsgálni szükséges azt is, hogy miként járulnak hozzá a különböző médiumok a polgári nyilvánosság kifejlődéséhez, meghaladásához, a média által indukált új kommunikációs viselkedési kódok elterjedéséhez.[6]

Szükségesnek mutatkozik a sajtótörténeti elemzések során a beszédmód vizsgálata is, a szerkesztők és támogatóik politikai intencióinak megragadására. Hírlapok esetében a szerkesztőknek – többek között – a hírműfaj sajátosságai sem tették lehetővé a publicisztikák közlését. A tárgyalt korszakban viszonylag kevés alkalommal, általában a lap indításakor adtak csak újságírói és lapszerkesztési „programot", amelyben azonban nem mindig jelezték egyértelműen, mi a szándékuk lapjukkal. Így csak az egyes hírekben előforduló vagy azokhoz fűzött rövid kommentárokból, valamint a hírek válogatásából, közlésük rendszeréből, illetve az egyes témák gyakoriságából, netán összekapcsolódásából szűrhető ki a politikai szándék, a politikai mondanivaló: „A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat »szótárat« jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket. Az eszmetörténész kutatása arra irányul, hogy megértse és elbeszélhetővé tegye, mit jelentenek az egyes fogalmak használóik és befogadóik számára; hogyan, milyen »logika« szerint keveredtek a

---

[3] Lukacs, John, *A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete,* Bp., Európa, 2004, 123.

[4] *Uo*., 125.

[5] Gyáni 2006, i. m. 61–62.

[6] Lipták Dorottya, *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról = Magyar Tudomány,* 172(2011), 9, 1123–1125.

használat során az egyes politikai beszédmódok »szótárai«, hogyan rendeződnek időnként át e »szótárak«; milyen vitához szólnak hozzá a szövegek, amikor egyes témákat érintenek vagy érvelési módokat választanak; mit jelentettek a minták, hogyan tűnnek el vagy fel a politika nyelvében; hogyan reflektáltak e szótárhasználatokra mint szótárhasználatokra, mintákra mint mintákra maguk a beszélők és a szövegek kortárs befogadói."[7]

A bevezetésben kitűzött célunkhoz, azaz a reformkori sajtó hírszerkesztési és tematizálási elemzéséhez is érdemes visszavetítenünk a jelenkorra kialakult modelleket, definíciókat, és azok kontextusában vizsgálni a korabeli hírlapokat. A sajtó modern, 20. századra kialakult, definiált és az újságíró szakképzésekben oktatott műfajait szemügyre véve abból kell kiindulni, hogy a sajtó alapvető két feladata a tájékoztatás, illetve a szabad véleménynyilvánítás lehetőségének megteremtése lett, és a műfajokat attól függően soroljuk a két nagy műfajcsalád, a tényközlő vagy a véleményközlő valamelyikébe, hogy melyik funkciót szolgálják. Az újságírói munka alapja az információból, a tények bemutatásából, ismertetéséből indul ki és épül fel, a hírek és a tudósítások pedig a tényközlő műfajok közé tartoznak. A globalizáció kora társadalmának egyik fő jellemzője lett a híréhség. A globalizáció és az információs társadalom emberének a fő gondot az értelmezés jelenti, az erre való képesség nélkül a médiából kapott információk használhatatlanok, felértékelődik a média munkatársainak kapuőr funkciója, vagyis mindazon tevékenység, amely az információ hírértékét figyelembe véve szelektál. A közvélemény híréhsége felől indulva kell tehát definiálni és vizsgálni a hírek értékét, a hír által közvetített, és a hír alapjául szolgáló információval szemben támasztott várakozást, amelynek alapja a tárgyról szóló ismeretek olyan bővítése, melynek során az olvasó világképe sokrétűvé válik, következtetésképpen nő cselekvési szabadsága.[8]

Végezetül definiálnunk kell, mit nevezzünk hírnek a 19. században. A jelenkori hétköznapi definíció mint modell visszavetítése itt is alkalmazható.: „A hír az a feldolgozott, ellenőrzött és valósnak bizonyult információ, amely közérdeklődésre tarthat számot, és amelynek nyilvánosságra hozatala nem sért sem közérdeket, sem jogos magánérdeket. […] a reális világban keletkező információk jelentős része vagy érdektelen a közönség számára, vagy értelmezhetetlen. Azok a jelenségek, amelyek megfelelnek a napi gyakorlatnak, nem bírnak jelentőséggel, ugyanakkor léteznek információk – például azok, amelyek a tudomány, a politika, stb. világában születnek – amelyek akár az egész emberiség jövőjét meghatározhatják. Elsősorban haszonelvűség alapján válogatja a híreket a média személyzete, azaz magasabb hírértéke van annak az információnak, amely befolyásolja az emberek alapvető életviszonyait."[9]

---

[7] Takáts József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején = Irodalomtörténeti Közlemények,* 102(1998), 5–6, 668.

[8] Besenyő Ágnes, *A sajtóműfajok elemzése,* Bp., Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet, 2008, 4–6.

[9] *Uo.,* 6–7.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 360 2024. 03. 21. 14:34:47

A novemberi felkelés és az orosz–lengyel katonai konfliktus 1830–1831-ben

1830. november 29-én az európai nagyhatalmak által területileg megosztott, az orosz cár által uralt Kongresszusi Lengyelország fővárosában, Varsóban az európai forradalmi események hatására a katonai akadémia ifjú növendékei kirobbantották a novemberi felkelést. A nemzeti felkeléshez a lengyel hadsereg és a lengyel társadalom széles rétegei – például a kenyér-, sör- és vodkaárak emelése miatt elégedetlen kézművesek is – csatlakoztak, elfoglalva a fegyverraktárt. Ezért, valamint a helytartó Konsztantyin Pavlovics tétovázása miatt a harc továbbterjedt a Lengyel Királyság egész területére. A fegyveres konfliktus 1830–1831 között zajló háborúvá vált, amelyet a lengyelek által kikiáltott rövid életű Lengyel Királyság és az Orosz Birodalom vívott egymással. I. Miklós cár nem akarta halogatni a megoldást, hiszen a lengyel felkelést a júliusi párizsi forradalommal indult általános mozgalom részének tekintette. A törökverő Gyibics tábornagy kezdeti sikertelensége, a lengyel hadseregtől elszenvedett vereségei után végül az Ivan Paszkievics vezette, számbeli fölényben lévő orosz birodalmi hadsereg leverte a felkelést.[10]

I. Miklós cár Lengyelországot, korábbi alkotmányát felszámolva, az Orosz Birodalom integráns részének nyilvánította, Varsó és Vilna egyetemét bezáratta, és igyekezett a lengyel nemzeti identitás fejlődését mint a további lázadások alapját megakadályozni. A felkelés leverése után, a megtorlások hatására a „Nagy Emigráció" keretében közel ötvenezer katona, értelmiségi, nemes menekült el Lengyelország oroszok által megszállt területeiről.[11]

A lengyel felkelés hírei az Erdélyi Híradó*ban*

Az *Erdélyi Híradó* az első erdélyi politikai hírlap volt, Kolozsváron jelent meg 1827–1848 között. 1827-ben *Hazai Híradó* címmel indult, 1828 júniusától *Erdélyi Híradó*ra változtatták a nevét, majd végül 1848 júniusától megszűnéséig *Kolozsvári Híradó* címen jelentkezett hetente kétszer, hétfőn és csütörtökön. Melléklapjai a *Nemzeti Társalkodó* (1830–1844) és a *Vasárnapi Újság* (1834–1848) néven jelentek meg.[12]

Az *Erdélyi Híradó* indulása és a tanulmányunk által tárgyalt időszakban szerkesztése Kisszánthói Pethe Ferenc újságíró, gazdasági szakíró nevéhez fűződik. 1831-től Méhes Sámuel, 1848 májusától Ocsvay Ferenc adta ki. Pethe Ferenc 1796-tól a Bécsben szerkesztett első magyar nyelvű gazdasági lap, a *Vizsgálódó Magyar Gazda* szerkesztője volt annak 1797-es csődjéig, majd 1801-ig a keszthelyi Georgikon tanára lett. 1801 és 1814 között az Esterházy család szolgálatában gazdálkodott, és támogatásukkal végezte mezőgazdasági szakírói tevékenységét. 1814-től Bécsben, 1816 és 1818 között Pesten jelentette meg lapját, a *Nemzeti*

[10] Heller, Mihail, *Az Orosz Birodalom története,* Bp., Osiris, 1996, 478.

[11] *Uo.*, 479.; Norman, Davies, *Európa története,* Bp., Osiris, 2002, 773.

[12] *Új magyar irodalmi lexikon I.,* főszerk. Péter László, Bp., Akadémiai, 1994, 516.

*Gazdá*t, amelynek célja elsősorban a mezőgazdaság korszerű eredményeinek terjesztése volt. A gazdasági válság következtében azonban javaslatai nem találtak kedvező fogadtatásra. 1818-tól földet bérelve gazdálkodott és üzleti vállalkozásokból élt. Gazdasági irányú irodalmi tevékenysége mellett Decsy Sámuel *Magyar Kurír*jának is munkatársa volt, valamint nagy lelkesedéssel – bár Kazinczy elismerésének híján – részt vett a nyelvújítási mozgalomban. Pethe a tudományos élet fellendítéséért harcolt, társadalmi, gazdasági reformokat sürgetett. A lapot referáló stílus és lokálpatriotizmus jellemezte az első időszakában, állandó anyagi nehézségekkel küzdött. 1831 őszén Pethe az újságot eladta Méhes Sámuelnek, ő maga pedig Szilágysomlyóra költözött, és 1832. február 22-én itt is halt meg.[13]

Az első híradás Erdélybe a Varsóban kitört felkelésről egy krakkói tudósítás közlésén keresztül érkezett. Krakkó városa különleges státuszt élvezett ebben az időben, hiszen nem tartozott a három részre osztott Lengyelország egyik részéhez sem. Az 1815-ös bécsi kongresszuson Krakkót és a környező régiót önálló, szabad állammá nyilvánították, külpolitikáját azonban a három megszálló hatalom irányította. A városállam szabad, független és semleges státuszt kapott, a három hatalom közös védelme alatt állt, és elsősorban a Habsburg Birodalom ügynökei tevékenykedtek területén. Az *Erdélyi Híradó* 1830. december 18-án közölte a Krakkóban december 2-án publikált hírt: „Krakau-ból, dec[ember] 2-dikán írt tudósítás szerént, Varsóban kiütött a' revolutio nov[ember] 29-dikén este, 's ennek következésében az Orosz seregek Varsót el-'hagyván a' városhoz nem messze táborba szállottak. Több környűlállásait ezen revolutiónak dec[ember] 4-dikéig még Krakkóban sem tudták, mivel' két nap ólta a' Varsói posták kimaradtak."[14]

A következő lapszámban befutottak a német nyelvterületen megjelent első hírek is, amelyek varsói tudósítása jóval bővebbnek és részletesebbnek bizonyult a krakkóinál. Beszámolója mellett jócskán tartalmazott minősítő jelzőket is a csata hevességéről („véres volt") és a lengyelek elszántságáról („egész éjszaka tartott, viradtig"): „Varsó dec[ember] 1. – (a' Burkus Státusújságból) nov[ember] 29-dikén reggel még tsendesség uralkodott nálunk, de estve 7 óra tájban hirtelen híre fut a' városban, hogy két lovas muszka Test őrző Regementek a' Katona-Oskola' nevendékjeivel és a' Lengyel gyalogságnak nehány Kompániáival verekednek s hartzolnak. A tsata véres volt, sokan elestek mind a' két részről; az Orosz lovas Test őrző Regementek hátra vonúltak, és a' lengyel katonaságnak egy része a' Belvedere […] Kastélynak[15] fordult, de ahol […] Cesarevits Constantin Nagy-Hertzeget[16] – többé nem találta. Ugyanazon pillantatban (estvéli 7 óra tájban)

[13] Bővebben ld. Hofbauer László, *Az Erdélyi Hiradó története (1827–1848),* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1932, 4–10.

[14] *Erdélyi Híradó,* 1830, 390.

[15] Egy 1660-ban épült palota, amely Varsóban, Lengyelország fővárosában található, a korban Konsztantyin Pavlovics orosz nagyherceg lakhelye.

[16] Konsztantyin Pavlovics orosz nagyherceg (1779–1831), I. Pál orosz cár és Marija Fjodorovna cárné második legidősebb fia, Oroszország trónörököse 1801 és 1824 között, majd trónigényéről való lemondását követően a Kongresszusi Lengyelország alkirálya 1815 és 1831 között.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 362 2024. 03. 21. 14:34:47

nagy marsot vertek, minden itt lévő Seregek fegyverben állottak; 's tsak hamar nyilvánvaló lett, hogy a' varsói nép magát a' lengyel katonasággal egyesíteni akarja. Már 8 órakor bé voltak törve a' fegyvertár' kapui, és osztogatták a' fegyvert a' népnek. A' hartz és tsata egész éjszaka tartott, viradtig. A' Márton- és Karmelita-Klastromban lévő Ország rabjait a' fogságból kibocsáttották."[17]

Eközben a következő számban közölt krakkói tudósítás még mindig bizonytalanságot sugallt, illetve a felkelés jelentőségét csökkentve annak elszigeteltségére utalt mind térben („nem egész országban kiterjedt össze-esküvés"), mind a résztvevőket illetően („akadémiai ifjuság"): „Krakkó, dec[ember]6. – Mint villám a' tiszta levegőből, alkalmasint úgy lepte meg egész Lengyelországot a' nov[ember] utolsó két napján történt lett dolgokról szólló véletlen tudósítás. Oly' véletlen volt az, hogy mi annak egybefüggését, eredetét és történeteit, még most se tudjuk magunknak megvilágosítani […]."[18] Sőt, odáig ment, hogy minősítő jelzőiben erőteljesen negatív hangot ütött meg: lármának nevezte a fiatalok felkelését, amely „húzta a népsalakot", a felkelőket „népsepredéknek", akik gonoszságukat tekintve meghaladják a párizsi és brüsszeli felkelőket is. „Az, minden esetre bizonyos, hogy, nem egész országban kierjedt össze-esküvés volt az, mely a revolutio' kiütését maga után húzta […] tsak egynéhány lobbanós természetű, rész szerént akadémiai Ifjúság, más szent az úgynevezett Altiszt-oskola' Tanulói közé tartoztak Warsóban az összeesküvők, mellyet […] mindjárt, tsirájaban el lehetett volna fojtani, ha mindjárt szembetünő hatós eszközök lettek volna kéznél. […] össze állott a' közel fekvő katonaoskola-beli többi Altiszt, számszerént 200, 's nyomult a' városba, lármát ütött, húzta a' népsalakot, mely úttjába esett, magával. Minél jobban szaporodott a' népség, annál gonoszabb lett a' kitsapongás is, hanem, kegyetlenségek, ollyanok jelelik ki a' varsói revolutiot, mellyekhez foghatók, sem a' párisi, sem a' brüsseli veszetekben nem történtek. A' minden tekintetben meg részegeden népsepredék borzasztó kegyetlenséggel állott bosszút azon szerentsétleneken, kiket saját elnyomóinak tartott, és kiméllés 's irgalom nélkül választott dühös bosszúja' áldozatainak."[19]

A tudósítás következetesen revolúciónak nevezte a felkelést, de amint azt a következő, a felkelők által létrehozott klubokban folyó vitákat („dühös beszédek", „dühös klubbok") bemutató rész is mutatta, ez nem pozitívnak számított.: „A' revolutio' lelke azonban hovatovább harapódzott Varsóban; klubbokat állítottak – Fel, mellyekben dühös beszédeket tartottak a' muszka uralkodás ellen […] Chlopicki[20] […] szörnyen megbosszankodva ezen klubbok' dühös követelésein, egy méreggel

[17] *Erdélyi Híradó,* 1830, 399–400.

[18] *Erdélyi Híradó,* 1830, 404.

[19] *Erdélyi Híradó,* 1830, 405.

[20] Józef Grzegorz Chłopicki (1771–1854), lengyel tábornok. Napóleon idején és később is részt vett az európai harcokban. Kezdetben távol tartotta magát a novemberi felkeléstől, ám honfitársai általános kérésére 1830. december 5-én elfogadta a parancsot. Látta azonban a felkelés reménytelenségét, és január 23-án gyorsan lemondott, közkatonaként azonban beállt a hadseregbe és részt vett néhány csatában.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 363 2024. 03. 21. 14:34:47

és boszszúval teljes Beszédet tartott a' Tanátsgyűlés előtt, mely beszédben emlékeztette őket a' feltételekre, mellyek alatt ő a' Fő-vezérséget magára vette, és beszéde közben annyira felbuzdult, hogy mintha valami gutaütés lepte vólna meg, úgy hogy ki kellett vinni a' Gyűlésből. Ez a történet közbánatot és bosszúságot támasztott a' dühös klubbok ellen, 's nagyon felépítette ezeknek a' hitelét a' nép előtt."[21] A tudósítást záró kommentár, amiről nem derül ki, hogy átvétel vagy Pethe megjegyzése, egyértelművé tette az attól való félelmet, hogy a revolúció komoly társadalmi-politikai felfordulást („respublika") okozhat, és a cél ennek elkerülése: „[…] nem veszett volna talán még el minden reménység a' tsendesség teljes visszaállása felől: mert, akárhogy indúltak is fel az elmék, 's tekerödött is fel a' képzetek' húrja; mégsem talált – biztos tudósítások szerént – magának követőket a respublika, sehol."[22]

Meglepő módon ezt követően ugyanebben a lapszámban egy varsói tudósítás némileg a korábbinak ellentmondó képet festett a helyzetről. Beszámolt lelkes, nemzeti színű kokárdát kitűző ifjakról, és arról, hogy a „jó rend tökélletesen helyre állt", valamint a felkelést rablásra, fosztogatásra kihasználó bűnözők „megbűntettetnek, nehányan közzűlük halállal". „Varsó, dec[ember] 5-kén. Megesvén nálunk a' múlt hónap' utólsó napján a' nagy történetek, és a' Muszkák a' Fővárosból kiűzettetvén, másnap mindjárt Nemzeti Gárda állíttatott fel. A köz felbuzdúlás és lelkesedés oly' nagy volt, hogy az új Gárda egynehány órák alatt már készen volt, kiállott, és […] Chlopicki dec[ember] 1 napján vele mustrát is tartott. Az Universitásban tanúló ifjúság a' Gárdának egy külön osztályát teszi […] Sokan a' fegyveres polgárok közzűl három (fejér, kék és veres) színű kokárdákat viseltek, de már másnap, dec[ember] 2-kán, honnyi (tiszta fejér) Kokárdákon kívül mást látni nem lehetett. Az itt lévő Frantzia Fő Consul, mindjárt a muszka seregeknek eltávozása után, kifüggesztette házára a' háromszinü zászlót. –Dec[ember] 2-dikán […] – A' jó rend tökélletesen helyre áll; sokan, kik a' közelebbi napokban, a' közönséges zavarodást alkalmatosságul használván, rablást és fosztogatást követtek-el, megbüntettetnek, nehányan közzűlök halállal. A' megsebesedett polgárok közül a' város Orvosai' gondos szorgalommal járnak; az elesteknek hólt testei […] eltemettetnek."[23]

A Varsóból érkező tudósítás aprólékosan és jól informáltan beszámolt a belpolitikai helyzetről, valamint a felkelés tervezett politikai terveiről és követeléseiről is, úgymint az Orosz Birodalomhoz csatolt lengyel tartományok Lengyelországhoz való visszakapcsolásáról, illetve az orosz seregek határon kívül maradásáról. „Az új országlószék megértvén, hogy Cesarevits Nagyhertzeg a' Lengyel Nemzetnek mostani kívánságait tudni akarja […] eleibe terjesztették: 1) hogy a' Constitutio a' maga egész teljességében végrehajtassék és megtartassék. 2) hogy azok a' Lengyel tartományok, amellyek Muszkaországgal régebben egy-gyesítve vagynak, Lengyelországhoz viszszakaptsoltassanak, – a' mint azt […] [I.] Sándor Tsászár

[21] *Erdélyi Híradó,* 1830, 406.
[22] *Erdélyi Híradó,* 1830, 407.
[23] *Erdélyi Híradó,* 1830, 407.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 364 2024. 03. 21. 14:34:47

megígérte vala. 3) hogy a' lengyel földön idegen seregek ne légyenek, nevezetesen a' Littbaui tábor sereg (melynek vezére maga a' Nagyhertzeg) az országba bé ne lépjen".[24]

Tudósított egyúttal az aktuális politikai helyzetről és az erre vonatkozó reakciókról, miszerint ideiglenes kormányzat felállítása szükséges mindaddig, míg a „Senatus és a' Követek Háza össze gyűlve lesznek", és határozat születhet az új kormányról: „Az országlószéket mindennap újabb-újabb változás éri, néki legterhesebb a helyheztelése. Az ujj tagok a régieket kirekesztik, és az igazgatást által veszik. De – mind innét a' Fővárosból az itt lévő Országos Követek, mind a Vajdaságokból a' Nemesek, megírják nékik, hogy ők a' Nemzet' bizodalmát nem bírják. […] Dec[ember] 4-dikén kibotsátja azért a' következő Nyilatkoztatást: Minthogy az országlószék az ő jelen állapotában azon egyértelmű tudósítások után, mellyek hozzája folyvást mindenünnét jőnek, nem lehet kétségben felőle, hogy ő a' Nemzet' bizodalmát nem bírja, kötelességének tartja ki nyilatkoztatni, hogy ő az országlásnak birtokában nem maradhat. De mivel' más mindenféle nemű fontos okok, résszerént a' Nemzet javára, résszerént a' Király Interesszéjében – ki residentiájának távolsága miatt az Ország' jelen szükségein nem segíthet – azt kívánják, hogy a' fő hatalomnak gyakorlására késedelem nélkül egy Tisztiszék állíttassék: az országlószék végezi a' mi következik. […] Mihelyt a' Senatus és a' Követek Háza össze gyűlve lesznek, az ideigleni Kórmányszéknek léte és maradása az Országgyűlésnek határozásától fogg függeni. Költ Varsóban dec[ember] 4-kén 1830."[25]

A lengyelországi felkelés következményeire vonatkozó hírek a Jelenkor*ban*

Magyarországon az 1820-as évek végén Széchenyi István gróf színre lépésével új politikai program jelent meg, ami a rendi politika megyei szintű hatósugara helyett az országos nyilvánosság segítségével kívánta a haza polgári átalakulását és fejlődését szolgálni. Széchenyi főként angliai útja alkalmával tanulmányozta a politikai klubok és a sajtó, tehát a nyilvánosság szerepét a modern politikai vitakultúra kialakulásában, valamint a cenzúraviszonyok adta keretek között egy modern politikai hírlap létrehozása körül bábáskodott. Kétéves engedélyeztetési huzavona után, 1832 januárjában megjelent a *Jelenkor. Politikai tekintetben a' két haza 's külföld hírleveleiből* Helmeczy Mihály szerkesztésében. A folyóirattal új típusú, korszerű, politikai lap látott napvilágot. Széchenyi, bár a lap mögött állt, személyesen nem vett részt a szerkesztésben, és publikálni is csak melléklapjában, a *Társalkodó*ban publikált időnként. A lapban már az indulás évében a nemzeti nyelv és kultúra, valamint a magyar tudomány ügye került előtérbe. Az olvasó társaságokról, új kiadványokról, a magyar nyelvhasználat terjedéséről, a nemzeti kultúra és tudomány intézményeiről (például magyar nyelvű színházról, kaszinóról) szó-

[24] *Erdélyi Híradó,* 1830, 407.
[25] *Erdélyi Híradó,* 1830, 408.

ló tudósítások ugyanis alkalmasak voltak a kívánt politikai cél elérésére, az egymással szemben álló politikai táborok egyesítésére.[26]

A *Jelenkor* esetében rendelkezésünkre áll a külpolitikai hírek statisztikai adatbázisa. Érdemes a statisztikailag kiemelkedő angliai és franciaországi hírek anyagát összevetni a korabeli Magyarországgal szomszédos országokból, és jelen esetben különösen a Lengyelországból származó híranyaggal *(1. táblázat)*. Így még szembeötlőbb az a folyamat, hogy a lap a belpolitikai hírek mellett egyértelműen a politikai, társadalmi és gazdasági kultúrája tekintetében Széchenyi által példaképnek tekintett polgári parlamentáris rendszerek felé tekintett. Helmeczy elsősorban nyugat-európai és – természetesen – bécsi lapokból válogatta híreit, ahol a lengyel kérdés csak a híranyag elenyésző részét tette ki.

1. táblázat. *Nemzetközi híranyag évfolyamokra lebontott válogatott statisztikai adatai a külföldi hírek számának függvényében*

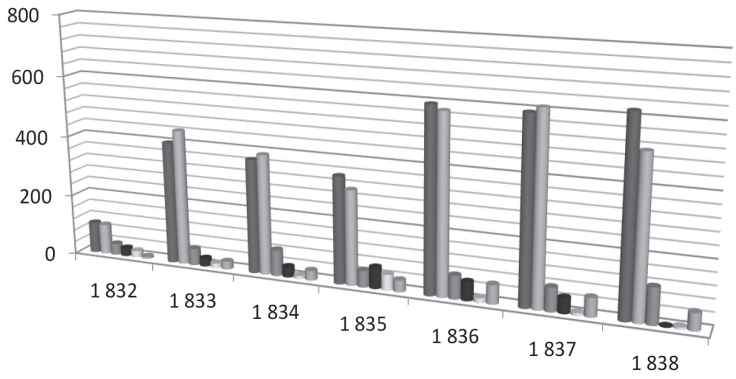

	1 832	1 833	1 834	1 835	1 836	1 837	1 838
Anglia	102	401	373	349	596	594	622
Franciaország	99	444	392	309	579	612	511
Török Birodalom	37	55	86	54	76	77	117
Ausztria	27	27	35	70	61	50	3
Lengyelország	22	15	10	52	15	9	7
Orosz Birodalom	7	26	32	38	62	61	56

A teljes külpolitikai híranyagra vonatkozó részletes tartalomvizsgálat azonban árnyalja ezt a képet. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy Helmeczy sok esetben az angol, francia vagy német, sőt egyes esetekben az orosz hírek között helyezte el a lengyelekre vonatkozókat, tehát nem a Lengyelország rovatban, amelyből így számszakilag sokkal kevesebb információ nyerhető ki, mint ha a többi híranyagot

[26] Részletesen ld. Döbör András, *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840),* Bp., Gondolat, 2018, 145–165.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 366 2024. 03. 21. 14:34:48

is módszeresen átfésüljük. Ennek következtében érdemes megvizsgálni, hogy nem a közvetlen lengyelországi levelezőktől, hanem a nyugat-európai kerülőutakon érkezett híranyag alapján milyen információk jelentek meg Helmeczy válogatásában a *Jelenkor*ban.

Londoni tudósításban közölte a *Jelenkor,* hogy „ott az orosz czár manifestuma, melly Lengyelországot az orosz birodalommal egybeforrasztja 's előbbi alkotmányától megfosztja, nagy megütközést okozott, annyival is inkább, mivel az angol és franczia ministerium erősítései után az ottani (londoni) közönség azt hitte, hogy Lengyelországnak előbb nyert institutióji, Oroszországtól külön állása 's ez által saját nemzetisége tovább is fenmaradand."[27] Az angol parlamentben dúló belpolitikai vitákról tudósító hírek között pedig figyelemmel követhető az angol kormányt ostorozó felszólalások, amelyek gyakori témája volt Lengyelország státusza, illetve az angol külpolitika ezzel kapcsolatos álláspontja. „Az angol újságok felette szabadon 's elkeseredve szólanak az orosz czárnak Lengyelország nemzetiségét elenyészteni törekvő manifestuma ellen 's ennek megengedéséért mind a' franczia mind saját angol népüket 's kormányukat szemrehányásokkal terhelik. Milly gyalázat – igy szól a' nemes lelkű Courier – milly örökös gyalázat éri kormányunkat 's az egész angol népet azért, mivel elmulaszták idején korán az arra ügyelést, hogy a' vitéz, szerencsétlen Lengyeleknek ezer esztendős nemzetiségük továbbra is biztossittassék! […] Mennyei felség! Annyira jutottunk e tehát, hogy egy félvad nemzet uralkodója a' britt név becsületén és méltóságán kaczagjon? Üres szópompa, hiú ígéretek e tehát mind az, mit a' britt nemzet közbenjárása egy nagylelkű népnek ügyében nyerhete?"[28]

A franciaországi tudósításokban is elsősorban belpolitikai viták kapcsán került szóba a lengyelek ügye. A *Jelenkor* az *Allgemeine Zeitung* tudósítására hivatkozva számolt be egy radikális, köztársaságpárti egyesület párizsi rendezvényéről; „[…] a'nép baráti nevű (politikai) egyesület ülést tartott a' Grenell[e] s[ain]t. Honoré utszában […] több heves szónok […] fejtegeték republicanus és zendítő (revolutionalis) politikájokat, melly oda czélzott, hogy a' mostani franczia kormány a' szent szövetséghez szegődvén, az országnak tett igéretit meg nem tartotta, az adót felemelte, a' követeket megvesztegető, Lengyel és Olaszországot feláldozta, 's hogy az országot, mint hajdan XVI. Lajos, el akarja árulni. […] Egyetlen menekvése az országnak a' köztársaság kikiáltatása. Azután Német-Olasz- és Lengyel- országot egy független egésszé fogják tenni, 's igy a' belföld szabadságát a' külföld szabadléte által biztosítani."[29]

Ugyancsak franciaországi tudósításában ismertette – felismerhető rokonszenvvel – Helmeczy a párizsi lengyel egyesület cári ukáz elleni drámai hangvételű tiltakozását. „Némán néz Európa egy boldogtalan nemzeten elkövetett erőszakoskodásra, 's egykedvűleg látszik elvárni az éjszaki autokrata lépéseit. Ah bár ne válnék e' hallgatás, melly által ő mind vakmerőbb bitorlásokra kap vérszemet, e'

[27] *Jelenkor,* 1832, 262.
[28] *Jelenkor,* 1832, 274.
[29] *Jelenkor,* 1832, 118.

világrész szabadsága 's civilisatiója sírjává! de bízzunk, elérkezik egykor azon pillanat, midőn a'Lengyelek, most ugyan a' despotismus járma alatt görbedve, újra felemelkednek 's újra kivívják nemzeti büszke állásokat, melly méltóságát érzi, isméri rendithetlen igazait. Most ugyan egész Lengyelország gyászfátyol alatt liheg: mert kedve telik a' vasökölnek kínzani azt, mit földre tiprott; fáradhatlan bőszültséggel ragadoz még mindig uj áldozatokat a' nemzetségek kebléből ki, 's egymásra bilincsezve hurczolja Sibiria vadoniba, Sibiria tömlöczibe 's bányaüregibe; gyermekeket tép ki anyai karok közűl, hogy rabigára nevelhesse; ott, hol kevéssel ezelőtt szertehangzék a' szabadság Örömszózata, 's versenyt zengtek a' nemzeti dalok, most sírcsend uralkodik, merő fájdalmi sóhajtástól 's az áldozatok bilincs-zörejitől félbe félbeszakasztva. Nem meri senki a' rabszolgaságra kényszerített földön szavát ezek ellen emelni. Kötelessége tehát nemzeti egyesületünknek, […] minden erőszak ellen ezennel nyilván protestálni […]."[30] E bejegyzés ismertetése után az egyébként tárgyilagos hírszerkesztő Helmeczy kommentárral foglal állást a párizsi lengyel egyesület kiáltványa mellett: „Melly szivreható fájdalmas elkeseredésre fakad külföldön is nemzete nemzetiségének sírhalma felett a' hazafi kebel!"[31]

Helmeczy közvetlen lengyelországi tudósításait is ellátta kommentárokkal. Például egy, az országba folyamatosan áramló orosz katonai erősítésről szóló hírt a következőképpen interpretált: „Lengyelországba folyvást érkeznek az orosz csapatok és hadi szerek. […] Lengyelország el lesz borítva seregekkel. Mire czéloznak ezek? kit érdekel a' roppant készület? nem tudjuk. – Lengyelországot bizonyosan nem; mert azon tüzes hazaszeretet nyugtalan lelke, melly Oroszországgal háborút 's a' lengyel hazára határtalan nyomorúságot hozott, most a'külföldön tévedez. A' fegyverviseltekben nagy lánggal égett az, de nem annyira a' nemzetben; 's most ez az utolsó történetek és a' nem táguló sanyargatás által úgy el van erőtlenedve, bátortalanodva, hogy ujabb erőködést reményleni tőle képtelenség volna; itt nem fog többé a' szabadság szép ága virúlni! – Mondják, a' Császár nem sokára Varsóba jövend. De minek? Nyugodalmat hoz e vagy vigasztalást? – A' halál nyugodalmát már elértük; 's azok, a' mik történnek, nem igen ígérnek vigasztalást."[32]

Miként az utóbbi bejegyzésben is utalnak rá, a lengyel híranyag másik csoportjába a nyugat-európai országokba emigrált lengyel katonákkal, katonatisztekkel és menekültekkel kapcsolatos hírek sorolhatók. Ezek közül nagyon sok nem a lengyelországi híranyag részeként jelenik meg a lapban, hanem az adott országra vonatkozó tudósítások, vagy az *Elegy* hírek része.

A lengyel menekültekre vonatkozó hírek közül kiemelkednek azok, melyek anyagi vagy elvi támogatásukkal kapcsolatosak: „Párisban egy lotteria készül, mellynek jövedelme a' szegény kibujdosott Lengyeleknek van szánva, és nyereségül: festések, rajzolatok 's más művészeti tárgyak, mint szinte asszonyi kéz-

[30] *Jelenkor,* 1832, 311–312.
[31] *Jelenkor,* 1832, 312.
[32] *Jelenkor,* 1832, 39.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 368 2024. 03. 21. 14:34:48

müvek. A' legelső művészek […] becsesítik ezt ajándékaikkal. 27ten a' szépnemből, 's ezek közt több pairné és követné vállalák fel e' lotteria elintéztetését […]".[33] „Egyedül Galicziában 1,100 lengyel tiszt tartózkodik a' rokon és vendégszeretés jótéteményeiben részesülve, mellyet itt a' menekedők vitézsége és szerencsétlen sorsa még szívesebbé 's adakozóbbá tesz."[34]

Franciaországi tudósításokban olvasható az is, hogy egyes lengyel katonák felajánlották katonai szolgálataikat az őket befogadó országnak: „Mint Besansonból jelentik, az ottani kormányzó general parancsolatot kapott: azon Lengyelek névlajstromát készítné el, kik franczia hadi szolgálatba kívánkoznak. Százas csapatokra fognak majd felosztatni 's Toulonba küldetni, honnan Algírba evezendnek 's itt fegyvert 's rendeltetést kapnak."[35] Ahogyan arról a lap tudósít, a lengyelek egy részének vannak feltételeik a katonai szolgálattal kapcsolatban, mégpedig „hogy semmi feltétel alatt nem állandnak franczia szolgálatba, mig a' kormány bizonyosakká nem teendi őket, hogy Arab 's Beduinok ellen nem fordíttatnak; mivel czéljok csak honjokat irányozza, és szívök egyedül hazájokért ver."[36]

Természetesen olyan, a menekültekre jellemző problémákat is megemlítettek, mint a félbeszakadt egyetemi tanulmányok ügye: „A' kibujdosott lengyel fiatalságnak megengedő a' ministerium az universitas leczkéit járni, 's igy tanulásokat folytatni."[37] A lengyel menekültekkel kapcsolatos problémaként – főleg a franciaországi tudósításokban – sokszor előfordult a gyakori párbajozás: „Parisban, az oda menekedett Lengyelek közt majd naponként történik párviadal jobbadán csekély okbul […]."[38] A párbajokról szóló tudósítások néha a humort sem nélkülözik.: „Sept[ember] 3kán Frankfurtban egy különös esetke adta magát elő; tüzesen vitatta t[udni]. i[llik]. egyik vendéglőben egy ifjú franczia, hogy Parisban atyja az első polgár, 's mivel szomszédja, egy másik ifjú, ezt hinni nem akarta, sőt ellenkezőleg királyjokat állítaná első polgárnak, amattól párviadalra hivatott, de secundánsa nem lévén egy épen előtte való nap érkezett 's ugyan azon vendéglőben szállott lengyel őrnagyhoz folyamodott, híjában mentegető ez magát hogy sebekben sínylődik, hogy vendég,'s mint ollyannak illyes, bajban keverednie nem illenék, a' fiú mindinkább sürgette, sőt az esenkedést elunva őtet is párviadalra hívta, erre felbosszonkodott a' szerény bajnok, 's fogván az egres eszűt, miután jól elverte, a' jelenvoltak élénk hahotái közben, a' vendéglőből úgy ki lóditá, hogy lába még küszöböt sem érne, s ezzel a' viadalnak vége lőn."[39]

A híranyag harmadik nagy csoportját a felkelés leverését követő megtorlásról és bosszúról szóló tudósítások alkották. Egy poznani hír számolt be arról, hogy „az ottani vásárpiaczon hivatalokat elhagyott 's a' lengyel felkölteknél szolgálat-

[33] *Jelenkor,* 1832, 40.
[34] *Jelenkor,* 1832, 144.
[35] *Jelenkor,* 1832, 165.
[36] *Jelenkor,* 1832, 175.
[37] *Jelenkor,* 1832, 520.
[38] *Jelenkor,* 1832, 520.
[39] *Jelenkor,* 1832, 616.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 369 2024. 03. 21. 14:34:48

ba állott porosz-lengyelországi tisztek nevei akasztófára függesztettek fel, […]'s ámbár az akasztófa épen szemközt áll egy őrhellyel, mindazáltal egy reggel mégis koszorúzva találtatott ez, a' lakosok pedig valahányszor elmennek mellette, kalapot emelintenek az érdemneves gyalázatfának."[40]

A varsói lapok beszámoltak a varsói egyetem és a kalisi kadétiskola bezárásáról is, illetve arról, hogy az egyetemi szabályozások szerint „tanítóknak csak minden lázadási gyanútól mentek fognak választatni. A' voltak mindazáltal egész fizetésüket nem vesztik el. Későbbi tudósítások szerint már minden orosz lábon áll Vilnában is. A' kalisi kadétoskola eltöröltetett."[41]„Az orosznak számos rendelései a' nevekedő lengyel sarjadékot tárgyazzák, 's nem csak az elesett tisztek árváji szaporítják az orosz nevelő intézeteket, hanem az ezekre nem szorult birlokosb lengyel fiúk is oda parancsoltatnak kesergő anyjok öléből."[42]

A lengyel nemzeti tudomány és identitás rombolásának szándékaként számolt be a *Jelenkor* arról, hogy „az orosz czárnak Lengyelország iránt hozott nemzetiség-enyésztő határozati szerfeletti pontossággal teljesíttetnek, ugyan is a' »tudományok baráti« nevű társaságnak varsói fényes könyvtára, minden iránta terjesztett kérelem ellenére is […] vizsgálat alá vettetik, 's mi Pétervárában használható, vagy Varsóban nemzeti műveltséget eszközölhető, tehát úgy szólván mind, az előbbi városba költözik, hogy még eszköz se maradhasson […]."[43]

A tudósítások szerint a lengyel nemzeti identitás letörésére szolgáltak a nemzeti nyelvű oktatás felszámolására induló kísérletek. Ennek érzékeltetésére a lap szó szerint idézte a lengyelországi, pontosan nem megnevezett hírforrását: „a'fentebb iskolák eltörülte, 's nemzetiből diák nyelvre változta után, miből a' lengyelség utóbb újra világosb eszméletre törekhessék; úgy, de nem is lesz, kinek törekednie, a' nevendék lengyelségnek legközelebb adott pétervári irányzatok szerint, hogy t[udni]i[llik]. az, idegen 's hűs levegőben hazája iránt minélelőbb eljegüljön, felejtse nyelvét, vallását, 's váljék muszka igássá […]."[44]

Összegzés

Mind a statisztikai, mind a tartalomelemzési módszerrel alátámasztható, hogy a vizsgált lapok a kezdetektől igyekeztek tudósítani a lengyelországi eseményekről. Vizsgálatom eredményeképpen egyrészt megállapítható, hogy a főként külföldi híreket referáló és a kortársai által is szürkének tartott,[45] elsősorban Pethe sanyarú gazdasági helyzete miatt vállalkozásként kiadott[46] *Erdélyi Híradó* igyekezett tár-

[40] *Jelenkor,* 1832, 80.
[41] *Jelenkor,* 1832, 95.
[42] *Jelenkor,* 1832, 127.
[43] *Jelenkor,* 1832, 581.
[44] *Uo.*
[45] Hofbauer 1932, i. m. 7.
[46] *Uo*., 5–6.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 370 2024. 03. 21. 14:34:48

gyilagosan, saját véleményt és szimpátiát mellőzve, helyenként minden irányultság információinak helyet adva tudósítani a felkelés kitöréséről. A lap álláspontjának megállapításához azonban további vizsgálatok szükségesek, különös tekintettel az 1831-ben bekövetkezett tulajdonos- és szerkesztőváltásra.

A Széchenyi adta irányvonalnak megfelelő, a Nyugatra mint a polgári fejlődés bölcsőjére rezonáló *Jelenkor* indulása pillanatától kezdve, már 1832-ben kitüntetett figyelemmel kísérte a lengyel felkelés utózöngéit, különös tekintettel az orosz cári udvar „alkotmányos rendezési kísérleteire", valamint a „revolúció" hőseivel szemben alkalmazott megtorlásokra, és az Európa országait elárasztó menekültek sorsára. A Lengyelországgal kapcsolatos hírek, jöjjenek azok akár eredeti forrásokból, akár nyugat-európai újságok tudósításain keresztül, szinte kizárólag ezen kérdésekkel foglalkoznak 1832-ben. Az átvett külföldi híranyagok, elsősorban az angol újságok tudósításai szinte kizárólag a lengyelek felé irányuló szimpátiát mutatott, elítélve az 1815-ös bécsi konferencia „constitutióit" és a lengyeleknek I. Sándor cár által adott ígéreteket és „alkotmányt" megszegő agresszort, az Orosz Birodalmat.

A példaként idézett híranyag tartalomelemzése jól mutatja egyrészt a *Jelenkor* irányultságát a lengyelek felé forduló szimpátia kérdésében, másrészt rávilágít arra, hogy jóval nagyobb a Lengyelországra vonatkozó híranyag, mint azt a statisztikai elemzés mutatta. Igaz ugyan, hogy e hírek a nyugat-európai országok belpolitikai történéseinek kontextusában jelennek meg, tény azonban, hogy az olvasók áttételesen e módon értesülhettek a lengyel felkelés következményeiről, és a lengyel ügy európai megítéléséről. Külön érdekesség ehhez kapcsolódóan az, hogy míg Helmeczy nyugat-európai forrásait pontosan megjelöli, addig a lengyel hírforrásai kapcsán sokszor elmulasztja azt, vagy általánosságban adja meg azokat, például „varsói lapok írják", „Lengyelországból írják".

A magyarországi sajtócenzúra helyzetére vonatkozóan rendkívül beszédes az az adat, hogy az 1832-es évfolyam belpolitikai híranyagában egyetlen utalást találtam a lengyelországi helyzetre. Elmondható tehát, hogy a lengyel események hazai fogadtatásáról és hatásáról nem írhatott a *Jelenkor*. Az ominózus hír arról tudósít, hogy Sáros vármegyei Palocsán egy farkas egy parasztlányt megtámadott: „Úgy látszik, hogy a' farkasok, tavaly a' lengyel vérmezőkön megszokván az emberhúst, nagy számmal tolakodtak ezen vidékekre."[47]

[47] *Jelenkor*, 1832, 265.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 371 2024. 03. 21. 14:34:48

Nro. 49

Erdélyi Híradó

Szombaton, December' 18-dikán ($\frac{12}{18}$) 1830

'ortugallia—Spanyolország—Nagybritannia—Frantziaország—Belgaország—Svédország—Olaszország Austria-Muszkaország-Lengyelország-Törökország-Magyarország-Nzeti. Társalkodó 51-dik Szám.

PORTUGALLIA

Lissabon, nóv. 10. — A' ki a' leg-ılsó fogról egyszerre a' legfelsőre tud lép-ni, az, a' felsőről az alsóra, még könyebben leléphet. A' mi' országlószékünk' politikája, egyszerre tsak megfordúlt, mégpedig, tökélletesen, hihető, valami idegen behatásra, úgy hogy saját szemünkinek se hiszünk. Úgylátszik, eszébe akar Don Miguelnek jutni, hogy ő ember, és hogy Portugallban ollyan lélek laknak, mellyek jobb sorsra méltók, mint - sem eddig voltak. Végre-valahára, kibotsátottak a' fogságból a' politikai bűnért szenvedőket, és sok sententiákat a' Tisztek ellen, kiket liberalismussal vádoltak, semmivé tett D. Mig. Már most vídámabb és bátrabb ő, gyakran megfordúl az úttszákon, és baráttságoson 's részvevőleg viseli magát a' Kérőírások' által-adójához. A' Belaçao Törvényszék 12 személyt botsátott tegnap' szabadon, kik politikai vétekért voltak fogva, 's egynehány régibb megtéléseket vissza-vétetett. A' jövő vasárnap' ismét többet szabadítanak-ki. De, mit az Afrikába küldöttekből mi lessz? — 28 konstitutziós Spanyolt, kik a' portugallus határra futottak, mind az oporbi tömlötzökbe vetettek.

SPANYOLORSZÁG

Madrid, nov. 15. — Még-sem hallani, hogy a' frantzia újj Követ, Harcourt Úr elútazott vólna Párisból, és annyival-inkább nyugtalankodnak eránta, mivel' mostanában ismét rendkivűlvaló katonaszedést rendeltek-ki, egy nem-régiben kötött, de talán tsak képzelt, megtámodó és védelmező Szövettségnél-fogva, Anglia és Spanyolország között.

NAGYBRITANNIA

London, nov. 22. — A' Times ezt beszéli: "Brougham Úr, az újj Lordkantzler, Brougham és Vaux Báróvá tétetett, a' Westmorelandi Broughamról. Vaux pedig egy régi Bárósáq, melyhez a' Brougham familia mindég jussát tartotta. — Egy kéttséges hír azt rebesgeti, hogy a' Ministerek' első popularis rendszabássok valami 3--4 millió font Sterlingből álló adó-kevesebbítés lenne." — A' News (njúsz = Újjság) azt mondja, hogy a' Parlement-reformatiot kabinéti rendszabássá akarják tenni. Ugyan-is, 36 tagot adnának a' mostani alsó Házhoz, mellyet azomban 658-ra kevesebbítenének-le az által, hogy a' Borough-ok' választó-jussait, mellyeknek megvesztegettetéssek kisúlt, eltőrlik.

* A' Morning-Post szerént, a' Király mostanában, egy ebédnél, egy bizodalmas társaságban, kimondotta sajnálkozását, hogy az ő' londoni jó pólgárjaival

1. ábra. *Az Erdélyi Híradó 1830. december 18-i száma*

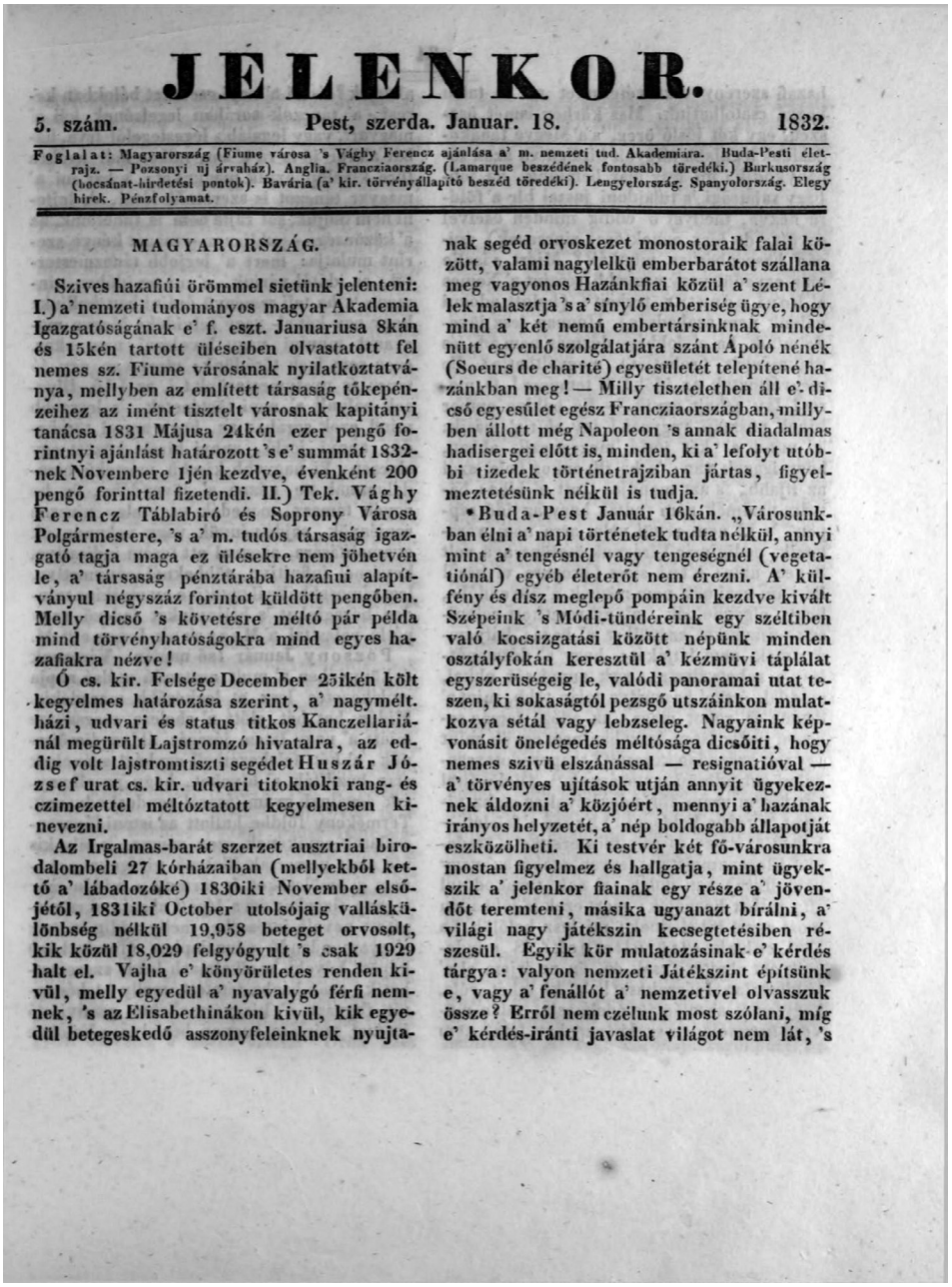

JELENKOR.

5. szám. Pest, szerda. Januar. 18. 1832.

Foglalat: Magyarország (Fiume városa 's Vághy Ferencz ajánlása a' m. nemzeti tud. Akademiára. Buda-Pesti életrajz. — Pozsonyi uj árvaház). Anglia. Francziaország. (Lamarque beszédének fontosabb töredéki.) Burkusország (bocsánat-hirdetési pontok). Bavária (a' kir. törvényállapitó beszéd töredéki). Lengyelország. Spanyolország. Elegy hirek. Pénzfolyamat.

MAGYARORSZÁG.

Szives hazafiúi örömmel sietünk jelenteni: I.) a' nemzeti tudományos magyar Akademia Igazgatóságának e' f. eszt. Januariusa 8kán és 15kén tartott üléseiben olvastatott fel nemes sz. Fiume városának nyilatkoztatványa, mellyben az említett társaság tőkepénzeihez az imént tisztelt városnak kapitányi tanácsa 1831 Májusa 24kén ezer pengő forintnyi ajánlást határozott 's e' summát 1832nek Novembere 1jén kezdve, évenként 200 pengő forinttal fizetendi. II.) Tek. Vághy Ferencz Táblabiró és Soprony Városa Polgármestere, 's a' m. tudós társaság igazgató tagja maga ez ülésekre nem jöhetvén le, a' társaság pénztárába hazafiui alapítványul négyszáz forintot küldött pengőben. Melly dicső 's követésre méltó pár példa mind törvényhatóságokra mind egyes hazafiakra nézve!

Ő cs. kir. Felsége December 25ikén költ kegyelmes határozása szerint, a' nagymélt. házi, udvari és status titkos Kanczellariánál megürült Lajstromzó hivatalra, az eddig volt lajstromtiszti segédet Huszár József urat cs. kir. udvari titoknoki rang- és czimezettel méltóztatott kegyelmesen kinevezni.

Az Irgalmas-barát szerzet ausztriai birodalombeli 27 kórházaiban (mellyekből kettő a' lábadozóké) 1830iki November elsőjétől, 1831iki October utolsójáig valláskülönbség nélkül 19,958 beteget orvosolt, kik közül 18,029 felgyógyult 's csak 1929 halt el. Vajha e' könyörületes renden kivül, melly egyedül a' nyavalygó férfi nemnek, 's az Elisabethinákon kivül, kik egyedül betegeskedő asszonyfeleinknek nyujtanak segéd orvoskezet monostoraik falai között, valami nagylelkü emberbarátot szállana meg vagyonos Hazánkfiai közül a' szent Lélek malasztja 's a' sínylő emberiség ügye, hogy mind a' két nemü embertársinknak mindenütt egyenlő szolgálatjára szánt Ápoló nének (Soeurs de charité) egyesületét telepítené hazánkban meg! — Milly tisztelethen áll e' dicső egyesület egész Francziaországban, millyben állott még Napoleon 's annak diadalmas hadisergei előtt is, minden, ki a' lefolyt utóbbi tizedek történetrajziban jártas, figyelmeztetésünk nélkül is tudja.

•Buda-Pest Január 16kán. „Városunkban élni a' napi történetek tudta nélkül, annyi mint a' tengésnél vagy tengeségnél (vegetatiónál) egyéb életerőt nem érezni. A' külfény és dísz meglepő pompáin kezdve kivált Szépeink 's Módi-tündéreink egy széltiben való kocsizgatási között népünk minden osztályfokán keresztül a' kézmüvi táplálat egyszerüségeig le, valódi panoramai utat teszen, ki sokaságtól pezsgő utszáinkon mulatkozva sétál vagy lebzseleg. Nagyaink képvonásit önelégedés méltósága dicsőiti, hogy nemes szivü elszánással — resignatióval — a' törvényes ujítások utján annyit ügyekeznek áldozni a' közjóért, mennyi a' hazának irányos helyzetét, a' nép boldogabb állapotját eszközölheti. Ki testvér két fő-városunkra mostan figyelmez és hallgatja, mint ügyekszik a' jelenkor fiainak egy része a' jövendőt teremteni, másika ugyanazt bírálni, a' világi nagy játékszin kecsegtetésiben részesül. Egyik kör mulatozásinak e' kérdés tárgya: valyon nemzeti Játékszint építsünk e, vagy a' fenállót a' nemzetivel olvasszuk össze? Erről nem czélunk most szólani, míg e' kérdés-iránti javaslat világot nem lát, 's

2. ábra. *A Jelenkor 1832. január 18-i száma*

3. ábra. *Marcin Zaleski,* A varsói arzenál bevétele[48]

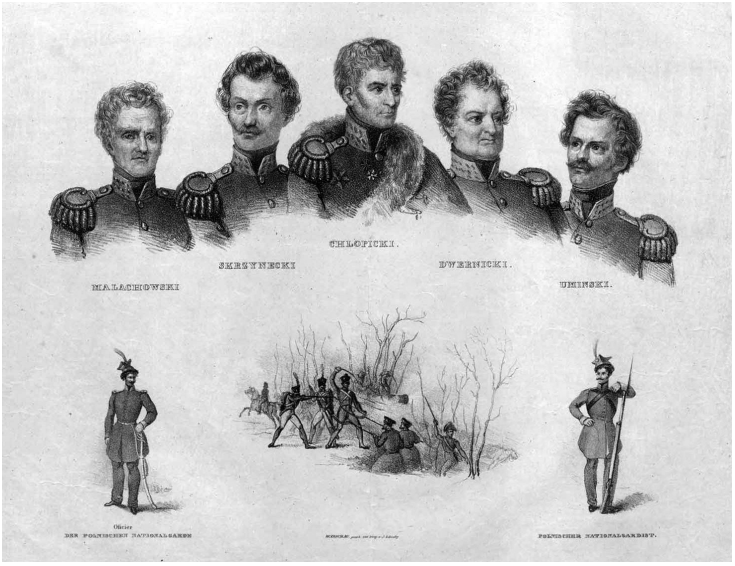

4. ábra. *Az 1831-es lengyel novemberi felkelés vezérkara (Pannonhalmi Főapátsági Múzeum – Inv. Nr: PFM.KM. Metszetek. 2583)*[49]

[48] https://hu.wikipedia.org/wiki/Lengyel_felkel%C3%A9s_az_Orosz_Birodalom_ellen_1830%E2%80%931831-ben#/media/F%C3%A1jl:Marcin_Zaleski,_Wzi%C4%99cie_Arsena%C5%82u.jpg

[49] A felső sorban Chlopicki generális és négy tábornoka, lent két katonai uniformis ábrázolása és csatajelenet. Készítés: J. Libinsky 1832? https://hu.museum-digital.org/object/394232 (letöltve: 2024. január 8.).

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 374 2024. 03. 21. 14:34:49

Döbör, András

Thematization of the news of the "November Uprising" in the "Erdélyi Híradó" and "Jelenkor" reform-era newspapers

Investigative methodological possibilities for thematization of news, news value and public opinion in the newspapers of the reform period

My study aims to depict the journalistic method of news editing and thematization in the reform era Hungarian-language press, in the light of the news of the Polish national uprising in the issues of "Erdélyi Híradó" and "Jelenkor" published between 1830–1832. About the "November Uprising" that broke out in Warsaw on November 29, 1830, which turned from an armed conflict into a war between Poland and the Russian Empire between 1830–1831, the reform-era Hungarian newspapers published in the first half of the 1830s, which I included in the analysis of political discourse *(Jelenkor, Erdélyi Híradó)* limited by the possibilities provided by censorship, tried to report until the Polish national uprising was drowned in blood. In connection with the examination of the foreign policy news material used by news editors during the reform period and edited in the newspaper, in addition to the analysis of the content, it is necessary to examine the manner of speaking, the short comments attached to the news, as well as the selection of the news and the attempts to thematize the political messages. In my study, I show that although in the foreign policy news of the Hungarian newspapers I examined in the 1830s, Poland received the least amount of attention in terms of neighbouring countries, however, in addition to the reports coming from the immediate Polish territories, among the English, French, German, and Russian news, the situation in Poland and Polish emigration can be found selected from Western European and Viennese newspapers.

Keywords: press, reform era, news, thematization, November Uprising, Poland.

Krizsán Bálint

A *Figyelmező* és a magyar konzervatívok viszonya a szabadságharc leverése után

Tanulmányom célja, hogy bemutassa, milyen kép alakult ki a magyar konzervatív mozgalomról a *Figyelmező*ben 1849 utolsó hónapjaiban, illetve milyen viszonyban állt a lap és ez a tábor egymással. Azt vizsgálom, hogy a szakirodalom által konzervatívnak tartott lap elvei mennyiben egyeznek meg a mozgalom politikai állásfoglalásával, és hogyan vélekedett az újság a szabadságharc leverése után a konzervatívok hivatalt visszautasító magatartásáról.

A pesti forradalom következtében politikailag légüres térbe kerülő Konzervatív Párt létjogosultságát elveszítve megszűnt.[1] A párt korábbi tagjai és szimpatizánsai nem vállaltak politikai szerepet a felelős magyar kormány alatt, passzív ellenzékbe vonultak, és terveket dolgoztak ki a szabadságharc remélt leverését követő időszakra vonatkozóan, amelyeket a birodalmi kormányzat vezetésével is megosztottak.[2]

Az 1849. augusztusi fegyverletételt követően az újonnan, ideiglenes jelleggel megszervezett közigazgatás pozícióira eleinte egytől egyig a konzervatív tábor másod-, illetve harmadvonalbeli tagjait kérték fel, míg a konzervatív „agytröszt" igyekezett minél közelebb kerülni Bécshez.[3] Ennek ellenére a felkínált hivatalokat nem mindegyik konzervatív fogadta el, ugyanis jelentős részük nem értett egyet az ideiglenes közigazgatás alatt bevezetett, Magyarország történelmi jogait szerintük figyelmen kívül hagyó rendelkezésekkel.[4] Így a konzervatívok gyakorlatilag két tűz közé kerültek: feloldhatatlan dilemmát jelentett számukra, hogy elsősorban lojális alattvalók vagy a nemzet érdekeit előtérbe helyező hazafiak legyenek.

A *Figyelmező* közvetlen elődjének a *Budapesti Hiradó* tekinthető, amelynek 1848. március 18-től a Szenvey Józsefet[5] váltó Vida Károly[6] személyében új szerkesztője lett. A magyar kormánnyal szemben tartózkodó hangot megütő lap 1848.

---

[1] Dénes Iván Zoltán, *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz,* Bp., Argumentum, 2008, 235.

[2] Sashegyi Oszkár, *Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba = Levéltári Közlemények* 39(1968) 63–104.

[3] Andics Erzsébet, *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1849-ben,* Bp., Akadémiai, 1981, 103.

[4] Berzeviczy Albert, *Az absolutismus kora Magyarországon I.,* Bp., Franklin-Társulat, 1922, 53.

[5] Újságíró, 1846 és 1848 között a *Budapesti Hiradó,* majd 1850-ben a *Pesti Napló* szerkesztője.

[6] Erdélyi származású konzervatív újságíró, 1848-tól a *Figyelmező* kiadója és szerkesztője.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.376-387

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 376 2024. 03. 21. 14:34:49

július 17-én átalakult, és immár *Figyelmező* néven jelent meg, ám továbbra is Vida szerkesztésében. Ekkoriban ez volt az egyetlen kormányt bíráló, monarchikus érzelmű, ellenzéki hangvételű újság az országban.[7]

A lap első betiltására 1848. december 10-én került sor mondvacsinált indokkal – miszerint Vida a kauciót nem a *Figyelmező*ért, hanem még a *Budapesti Hiradó*ért tette le –, a valódi ok a lap ellenzéki magatartása volt. 1849. január 21-től, miután a császári csapatok bevonultak Pestre, ismét megjelenhetett, ám Buda sikeres, április 21-i ostroma után Pozsonyba költözött. Itt július 2-tól folytatódott megjelenése, azonban mindössze egy hónapig, augusztus elejéig.[8]

A *Figyelmező* negyedik, egyben utolsó szakasza 1849. november 13-án indult és 1850. január 8-ig tartott.[9] A lap nem kezdett új időszámításba a lapszámozást illetően, így az 1849. november 13-i kiadás a 102. számot kapta. Ez jelezheti, hogy a lap elveiben sem állt be változás, noha a körülmények jelentős mértékben megváltoztak 1849. augusztus 1-je, az orgánum harmadik időszakának utolsó száma óta. A lap az előző két időszakához képest ezúttal már nem részesült kormányzati támogatásban, azonban bírta Szentiványi Vince pesti kerületi főbiztos és Danielik János egri kanonok elvi támogatását.[10] Valószínűleg ennek köszönhette a *Figyelmező,* hogy 1849 novemberében újra elindulhatott. A korábbi forradalomellenes és a magyar alkotmány mellett kiálló hangneme nem változott, ahogyan Vida Károly szerkesztő-tulajdonos személye sem. A magyar nyelv használatát védelmébe vevő, a központosítást elutasító álláspontja miatt a szerkesztőség többször is megrovásban részesült 1849 utolsó hónapjaiban.[11] A lap hasábjain számos kritika volt olvasható a birodalmi kormányzat politikáját illetően, akárcsak az 1848–1849-es magyarországi eseményekre vonatkozóan. Emellett a *Figyelmező* igyekezett javaslatokat tenni Magyarország jövőbeni újjászervezése kapcsán, ám főként az 1848 előtti intézményrendszerből merítve. Konzervatív álláspontját nem titkolta, de a konzervatív csoportról sokszor mint a laptól független csoportosulásról írt, aminek több oka lehetett. Elképzelhető, hogy a birodalmi kormányzatnak a konzervatívokat marginalizáló felfogása miatt nem akarta magát kompromittálni a lap vagy esetleg a konzervatív mozgalomnak még nem volt kiforrott, egységes álláspontja az 1850-es évek elején.

Elveit többször lefektette a szerkesztőség, amire a kormányzati figyelmeztetések és megrovások miatt lehetett szükség. Legújabb, negyedik időszakának legelső számában máris leszögezte: elutasítja a forradalmat és a háborút, valamint

---

[7] Buzinkay Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig,* Bp., Wolters Kluwer, 2016, 132.

[8] *Uo*., 133.

[9] *Ókonzervatív kísérlet: a Figyelmező = A magyar sajtó története 1849–1867 II/1. 1848–1867,* szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, 65–67.

[10] Buzinkay 2016, i. m. 131.

[11] Angyal Dávid, *A Figyelmező története* = Uő, *Kecskemélthy Aurél és Falk Miksa elkobzott levelezése,* Bp., k. n., 1926, 18.

támogatja a birodalmi egységet és a „népek jogegyenlőségét”.[12] A szigorú megtorlást ellenben elutasította, november 20-i számában pedig a teljes amnesztia mielőbbi foganatosítását sürgette. Megtorlás helyett „szeretet” kell, vélték.[13] A nemzeti egyenjogúsítás – ugyanis novemberben újra kihirdették Magyarországon az olmützi alkotmányt – kapcsán fontosnak tartották megjegyezni, hogy habár magát az elvet elfogadják, de az „a bábeli torony történetének második kiadását” ne hozza magával.[14] Ez arra enged következtetni, hogy akceptálja a nemzetiségeknek adandó egyéni jogokat, de a hivatalos nyelvet tekintve már fenntartották volna a magyar nyelv elsőbbségét. A nemzeti egyenjogúsítást tehát elutasították az államszervezet kialakításának alapjául.

A konzervatív elveknek megfelelően a forradalmakat általánosságban is elítélte az újság. Emellett 1848–1849-es ellenzéki szerepéhez híven külön erőteljes bírálatban részesítette a magyarországi forradalmi eseményeket és mindenekelőtt azok vezetőit. „Tizennyolcz hónapi rettentő háború”, „tizennyolcz hónapi rettenetes harcz, mibe a szegény magyar, maga sem tudja, hogyan keveredett” – ez volt a *Figyelmező* rövid véleménye és állásfoglalása a forradalomról és az azt követő szabadságharcról.[15] Felfogásának lényege: a forradalom nem a magyarok kezdeményezése volt, annak okát „a legutóbbi véres drámát merő és puszta hatalomvágyból előidéző fondorkodó párt”[16] tevékenységében és külső tényezőkben kell keresni. A forradalom utáni időszakról – a jelenről – kétféleképpen értekezett: egyrészt kiemelte, hogy a forradalomnak még nincs vége, másrészt megjegyezte, hogy az ország már elkezdett éledezni az elmúlt másfél év eseményei után.

A „fondorkodó párt” természetesen Kossuth Lajost és követőit takarta. A fő bűnös maga a korábbi kormányzóelnök volt, ám a hírlap súlyos kritikával illette a metternichi kormányzatot is, mivel az „erőtlen” birodalmi kormány „egy kis utcai zajra kimúlt”[17] 1848-ban. A birodalmi kormányzat számlájára írta a lap a forradalmi kormány működését is: szerinte hiba volt Magyarország sorsát „egy tapasztalatlan kormány kezeibe adni”.[18] Mivel Kossuth és a „maroknyi, demagogus párt”[19] semmiféle gyökérrel nem rendelkezett a magyar társadalomban, a Batthyány-kormány elfogadása csak növelte a birodalmi kormányzat felelősségét a magyarországi forradalomban. A *Figyelmező* szerint a forradalom bűnei közé

[12] *Pest, nov. 12. = Figyelmező,* 1849. november 13., 405.
[13] *Szabolcsból = Figyelmező,* 1849. december 18., 525.
[14] *A magyar pártok = Figyelmező,* 1849. december 29., 559.
[15] *Pest, nov. 12. = Figyelmező,* 1849. november 13., 405.
[16] *Pest, nov. 15. = Figyelmező,* 1849. november 16., 417.
[17] *Pest, november 20. = Figyelmező,* 1849. november 21., 433.
[18] *Uo.*
[19] *Uo.*

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 378 2024. 03. 21. 14:34:49

tartozott a királyi hatalom és az egyház tekintélyének a megrendítése, a törvényhozás hatáskörének szűkítése[20] és a közigazgatás dezorganizációja is.[21]

Az áprilisi törvényekről, habár keveset, de szintén írt az újság. A forradalmi vívmányokat nem utasította el egyöntetűen. Pozitívan írt az esküdtszékről mint a független bíróságok garanciájáról és a polgári perrendtartásról. Fontosnak tartott volna minél előbb bevezetni egy büntetőtörvénykönyvet, kiindulási alapként pedig a reformkori országgyűlések előmunkáit, az 1840-es évek elején működött büntetőjogi bizottság munkálatait nevezte meg. Ugyanakkor kiemelte az áprilisi törvények hiányosságait is: a törvény előtti egyenlőség és a jobbágyfelszabadítás szükségességét nem kérdőjelezte meg, azonban az „éretlen tömegek politikai jogokkal való felruházását" kifogásolta, ahogyan az önálló magyar hadügyminisztérium felállítását is.[22] A jobbágyfelszabadítás kapcsán a földbirtokosok kárpótlását állami feladatként jelölte meg, de annak addigi elmaradását szintén erősen kifogásolta.

A nélkülözhetetlen reformok időszerűségét felismerve a lap tehát elfogadta a rendi társadalom felszámolását foganatosító törvényeket, azonban a parlamentarizmus irányába való elmozdulást már nem támogatta egyértelműen. A birtokos nemesség érdekeit képviselve sürgette kártalanításukat, valamint igyekezett az arisztokrácia gazdasági és politikai vezető szerepe mellett érvelni.

Kossuth és a forradalmárok bírálata Széchenyi Istvánnal való összehasonlításuk nyomán is megjelent a lapban. Az újság szerint Széchenyi volt, aki elindította Magyarországot a fejlődés útján, Kossuth pedig befejezte az átalakulást, ám utóbbi egyéni boldogulását is keresve (mivel hírnevet akart magának szerezni) többet ártott, mint használt a nemzetnek. Ezen összehasonlítás során a lap rávilágított Kossuth és Széchenyi származásbeli különbözőségére is: Széchenyi európai körútjai során egyrészt jobban megismerte a kontinentális viszonyokat, de származásánál fogva a hazai viszonyokat is behatóbban ismerte – ez utóbbi az arisztokrácia gazdasági és politikai vezető szerepére tett célzásként fogható fel, amely fontos helyet foglalt el a lapban. Ezzel ellentétben még azt is kifogásolta Kossuthtal szemben, hogy alig járt templomba.[23] A *Figyelmező* egyházias vonala ennek ellenére nem tekinthető erősnek. Ennek az lehetett az oka, hogy 1849 őszén két magyar nyelvű egyházi lap is megindult Magyarországon, amelyek így kielégíthették a magyar olvasóközönség egyházias témák iránti igényeit.[24]

---

[20] A törvényhozás hatáskörének beszűkülése már a forradalom következményeként jelent meg a lapban, tudniillik a magyar országgyűlés a március 4-i alkotmány értelmében szűkebb hatáskört kapott a korábbiakhoz képest.

[21] *A szokások országa = Figyelmező,* 1849. november 24., 445.

[22] *Szemle a nagy világ felett = Figyelmező,* 1849. november 17., 421.

[23] *Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos = Figyelmező,* 1849. december 7., 489.

[24] 1849. szeptember 27-én Danielik János szerkesztő-tulajdonos megkezdte a *Religio*, míg október 4-én Zalka János a *Katholikus Néplap* kiadását. *A neoabszolutizmus és a provizórium kronológiája a Magyar Korona országaiban 1849–1867, intézmény-, kultúr-, politika- és kormányzattörténet,* összeáll. Ress Imre, szerk. Demeter Gábor, Bp., Szófia, Institutza Istoricheski Izsledvaniya,

A december 11-i vezércikk leszögezte: az „arisztokrácia”, azaz az arisztokratikus politikai intézményrendszer[25] bukása nélkül nem került volna sor a szabadságharcra. Ennek ellenére a nemességnek szüksége volt arra, hogy „leöntsék hideg vízzel”,[26] ugyanis nem szűnt meg a kiváltságai eltörlésével, társadalmon belüli megkülönböztetését az oktrojált alkotmány sem törölte el.[27] Valószínűleg arra utalhatott a lap, hogy a nemesség politikai és gazdasági vezető szerepe továbbra is fenntartandó, azonban már a megváltozott társadalmi keretek között – azaz a *Figyelmező* is elfogadta az 1848-as forradalom egyik legnagyobb vívmányát, a jogkiterjesztést. A vezércikk szerzője szerint a nemesség ezentúl is az irányító szerepét tölti be a magyar társadalomban, feladata pedig az, hogy befolyásával irányt adjon a műveltségnek. E „jogszerű és szükséges” befolyást még a forradalom sem szüntette meg.[28] Az emellett szóló érvek a következők voltak: a volt jobbágyok szabadságát csak a nemesség (az arisztokrácia) tudja biztosítani, és ugyancsak ez a réteg tudja megvédeni a „korona fényét” az abszolutizmustól és a demagógiától. Felszólította a lap az arisztokratákat kiváltságaik elvesztésének elfogadására, emlékeztetve őket az állami kárpótlásra, és kiemelte, hogy az arisztokrácia és a nemesség „a nép természetes elöljárója, tanácsadója, nemzetiségének védői”.[29] A politikai vezető szerepük így megkérdőjelezhetetlen volt a lap szerint. E vezető szerep tehát történelmi joga a magyar nemességnek, amire annál inkább szükség van, mert az alkotmány sáncai közé csak az utóbbi években beemelt társadalmi rétegek számára kell utat mutatniuk.

Az 1848 előtti birodalmi kormányzat már említett bírálata nem jelentette egyben a Habsburg-ház bírálatát is, sőt a lap igyekezett bizonyítani a magyarság dinasztiahűségét, és az 1848–1849-es események kisiklásjellegét. Eszerint a magyarság nem önszántából, hanem egyrészt a külső tényezők folytán, másrészt Kossuthék erőszakos, a lakosságot szándékosan megtévesztő agitációja miatt csatlakozott a forradalomhoz. Az, hogy a magyarok sohasem voltak forradalompártiak és függetlenségiek, a lap szerint tetten érhető abban, hogy a történelem során Magyarország mentette meg a dinasztiát a végső összeomlástól. Ezt a történelmi szerepét a magyar nemzet továbbra is gyakorolni akarja, hiszen a *Figyelmező* szerint éppen a magyarok voltak azok 1849 után is, akik „megmenthették” a monarchiát. A bizonytalan európai helyzetben a birodalom nyugati felének szüksége volt Magyarország stabilizálására, hogy egy erős hatalom képében lépjen fel. Éppen ezért a birodalmi vezetésnek is nyitnia kell a magyarok irányába, a

Balgarska Akademiya na Naukite, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2022, 11–12.

[25] Az „arisztokráciá”-t a „demokrácia” fogalom ellenpárjaként használta a szerző.

[26] *Pest, november 25.* = *Figyelmező,* 1849. november 28., 487. A jogegyenlőség bevezetését értette a „hideg víz” alatt a szerző.

[27] *Pest, november 28.* = *Figyelmező,* 1849. november 29., 461. Itt a szerző gondolhatott az országgyűlés elvben létező felsőházára vagy a nemesség „útmutató” szerepére is.

[28] *Uo.*

[29] *Uo.*

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 380 2024. 03. 21. 14:34:50

birodalom két felének kölcsönösen szüksége van egymásra. Így „éppen ideje volna, hogy a magyar is kérjen, könyörögjön, és tudassa bajait törvényes fejedelmével, ki egyedül segíthet rajta ez idő szerint, és a kinél egyedül várhat igazságot számára".[30] A magyarság tehát a trón, a „fenséges habsburg-lotharingiai ház"[31] természetes támasza. Emellett a lap nemcsak a dinasztia és a magyarok összefogására, hanem a magyar és a német nemzet szükségszerű szövetségére is utalt mint a birodalmi egység egyik feltételére.[32]

Látható, hogy a konzervatív lap elfogadta törvényes uralkodónak Ferenc Józsefet, az ideiglenes helyzet rendezését tőle várta. Minden, ami magyar szempontból káros volt a szabadságharc leverése óta, az nem az uralkodónak, hanem a birodalmi vezetésnek volt köszönhető, sugallták a *Figyelmező* közleményei. Ennek ellenére a birodalmi kormány jószándékát elismerte a lap: „Tudjuk hogy, mint minden humanus kormány, ugy a mienk is, nem akarja visszatorolni az igazságtalanságot, hanem csak visszahelyeztetni az igazságot, nem büntet csak azért, hogy bűnhödjön a vétkes, hanem hogy javuljon; fegyveres kézzel lesujtá a lázzadó országot, de atyai kézzel fölemelendi ismét a lesujtottat".[33] Mindössze a helyreállítás tempóját kifogásolta, illetve a magyar viszonyokat nem ismerő, így azokat rendezni nem feltétlenül képes, kritikával illette a döntéshozásra befolyással bíró személyek tevékenységét.

Ennek megfelelően a hírlap élesen negatívan értékelte a birodalmi kormányzat Magyarország történelmi szokásaival és jogaival ellenkező intézkedéseit. Az orgánum szerint a legnagyobb sérelem, amely a szabadságharc leverése után érte Magyarországot, az országgyűlés összehívásának mellőzése volt.[34] Amikor a lap azt vetette fel, hogy a magyar nemzetnek hallatnia kell a hangját, éppen az országgyűlés összehívásának szükségességére gondolt. A november 15-i vezércikk írója azzal érvelt, hogy a történelem során az országgyűlést többször összehívták háború alatt is, ráadásul augusztus óta elvileg béke volt az országban, tehát nem volt indokolt az országgyűlést mellőző kormányzás. Úgy érvelt, hogy annak összehívása éppen a kedélyek csillapodását és a helyzet konszolidálását segítette volna elő. Emellett olyan konkrétumokat is felsorolt a lap, amelyeket az országgyűlés lett volna hivatott rendezni: a Kossuth-bankók kérdésének megoldását,[35]

[30] *Pest, nov. 13. = Figyelmező,* 1849. november 14., 409.

[31] *Pest, december 21. = Figyelmező,* 1849. december 22., 541.

[32] *Pest, nov. 12. = Figyelmező,* 1849. november 13., 405.

[33] *A magyar menekültek és a keleti kérdés = Figyelmező,* 1849. november 23., 441. A cikk írója ez esetben minden bizonnyal elvárásait fogalmazta meg, célja pedig akár az is lehetett, hogy a magyar lakosságot rábírja a kormányzattal való együttműködésre.

[34] Az országgyűlést a március 4-i alkotmány alapján vélte összehívandónak a lap, tehát a birodalmi alkotmányt elvben elfogadta.

[35] A kártalanítás mellett foglalt állást az újság.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 381 2024. 03. 21. 14:34:50

a hatalmi ágak gyakorlati szétválasztását,[36] a telekkönyvezést és a büntetőtörvénykönyv megalkotását.[37]

Az országgyűlés összehívása mellett a *Figyelmező* szerint a másik jelentős kérdés az amnesztia volt. Ezt nyilvánvalóan az uralkodótól várta a lap. A szerkesztő szándéka – a lakosság megnyugtatásának kívánalmán kívül – a megfelelő képzettséggel bíró, 1848–1849 során nem kompromittált, hivatal betöltésére alkalmas személyek alacsony száma miatt egy szűkkörű amnesztia volt.

Az idegen hivatalnokok alkalmazása mellett az ország területi integritásának megsértése is sérelemként jelent meg, ám ezzel kapcsolatban egyedül a Szerb Vajdaság megalakítását kifogásolta, elsősorban Somssich Pál[38] cikkein keresztül. Ennek oka az lehet, hogy Horvátország és a Muraköz elszakadását törvényes keretek között mondta ki a horvát országgyűlés, így azt nem kifogásolta. Az új koronatartomány létrehozása kapcsán azonban elsősorban nem a birodalmi vezetést, hanem a szerbeket okolta a lap. A birodalmi egység szükségét hangoztatva a szerb önállósulási törekvések ellen szólalt fel.[39] A szerbeket mint „egy értelmezés-, birtok-, és számban sokkal alább álló, de uralkodni annál inkább vágyakozó népesség"-et jellemezte,[40] amelynek nem is volt történelmi joga az általa követelt területi autonómiára. Érthető módon – a szerb törekvésekkel szembemenő – bánsági románok bécsi küldöttségét azonban üdvözölte a lap, és kiemelte, ők soha semmilyen elszakadási törekvést nem tápláltak magukban.[41] Élesebb eszközökkel ecsetelte és sérelmezte Somssich Pál a Szerb Vajdaság történelmi jogalapot nélkülöző megalkotását 1850. január 1-jei cikkében. E cikk egyik közvetlen oka lett végül az orgánum 1850. január 8-i betiltásának.

A német nyelv előtérbe kerülése a magyar rovására szintén sérelmek megfogalmazására késztette a hírlapot. A december 15-i vezércikk Almásy Móric gróf pénzügyminisztériumi osztályvezető horvát megyékhez szóló, horvát nyelvű körlevelére hivatkozva[42] nem értette, hogy a magyarországi közigazgatásban miért kellett németül levelezni a szervekkel, ha Horvátországban ugyanezt horvát nyelven is megtehették. Emellett a cikk írója szóvá tette azt is, hogy a Magyarországon német nyelvű változatokra lecserélt hivatali pecsétek ellenkeztek a nemzeti egyenjogúságnak a március 4-i alkotmányba foglalt elvével.[43] Szintúgy kifogásolta a lap a hivatalnokok német esküszövegét is, amelyben szintén a nemzetiség elnyomását

[36] Itt elsősorban a törvényhozás és a végrehajtás szétválasztására gondolt a cikk írója, azaz törvényhozó testületek felállítására; a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elvben már megtörtént szétválasztását üdvözölte.

[37] *Ideiglenes törvénykezési rend = Figyelmező,* 1849. november 15., 413.

[38] Az utolsó rendi országgyűlésen a Konzervatív Párt egyik vezérszónoka, a neoabszolutizmus alatt, az 1850-es évek első felében a konzervatív tábor egyik hangadója volt.

[39] *A szerb vajdaság = Figyelmező,* 1849. december 8., 493.

[40] *Pest, dec. 15-kén = Figyelmező,* 1849. december 16., 521.

[41] *Uo.*

[42] A körlevél megszüntette a nemzetőri tisztek fizetését.

[43] *Pest. dec. 14-kén = Figyelmező,* 1849. december 15., 517.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 382 2024. 03. 21. 14:34:50

vélte felfedezni, és hangsúlyozta, ez növelte a lakosság kormányzattal szembeni ellenszenvét.[44]

Hasonlóképpen sérelmezte a lap december 25-i vezércikkében a magyarországi igazságszolgáltatás rendezetlenségét. A szabadságharc ekkor már négy hónapja véget ért, tehát lett volna idő megszervezni azt – érvelt a cikkíró. Kifogásolta a provizóriumot és a korábbi intézmények mellőzését, s javaslatokat is tett, miszerint nevezzenek ki bírákat, állítsák vissza a megyerendszert és hívják össze az országgyűlést.[45]

A lap a jövőre vonatkozóan úgy vélte, hogy az ország nem játszotta el történelmi jogait a felkelés alatt.[46] A Pragmatica Sanctio egyedi értelmezése szerint 1848–1849 során a birodalmat belülről érte támadás. Az eseményeket kívülről és a belső lázadók által táplált, de a magyarok többsége által elutasított forradalomnak vélte, amelynek megtestesítője a honvéd hadsereg volt, s amely ellen közösen kellett fellépni, valamint megvédeni a birodalmat. Mindez az orosz beavatkozást is legitimálta – habár az az európai erőegyensúlyt felborította – a cikk írója szerint.[47] A lap szerint továbbra is a Pragmatica Sanctióból kell kiindulni, figyelembe kell venni ugyanakkor a birodalom sokszínűségét, azaz el kell utasítani a központosítást, illetve az 1848 előtti, a „múltban már bevált" intézmények segítségével kell helyreállítani a rendet Magyarországon.[48] Ez az elképzelés a fentebb már taglalt, üdvözölt vagy hallgatólagosan, esetleg kényszerűen elfogadott forradalmi vívmányokat nem érintette. A lap azt hirdette tehát, hogy a kialakult helyzetet el kell fogadni, de „a historiai fejlődésnek fonalát, mennyire lehetséges, az új irányfonalakkal" össze kell kötni.[49]

A *Figyelmező* a vizsgált időszakban két alkalommal is vidéki leveleket közölt vezércikként. A december 6-i kolozsvári cikk az erdélyi város 1848–1849-es szerepét taglalva a nemzetiségi harcok megszűntét üdvözölte, és erélyesen felszólalt Kolozsvár megsarcolása ellen.[50] A december 18-i szabolcsi levél szokatlanul éles hangnemben bírálta a megtorláson alapuló kormányzati politikát. Kiemelte a magyarok dinasztiahűségét és a magyarországi forradalom „nemzetidegen" jellegét, követelte továbbá a magyar országgyűlés összehívását és Magyarország történelmi jogainak tiszteletben tartását. A levél kifogásolta, hogy „[…] a mágnások mély csendben nézik a történéseket". „Szólaljon fel kiki, kit állása, tekintélye,

[44] *Pest, december 11. = Figyelmező,* 1849. december 12., 503.

[45] *Néhány szó az igazságszolgáltatás állapotjáról a magyar koronaországban = Figyelmező,* 1849. december 25., 543.

[46] A bécsi kormány értelmezésében a forradalom által Magyarország eljátszotta történelmi jogait, így a császári csapatok győzelme után gyakorlatilag hódítóként léphetett fel az uralkodó Magyarországon, a korábbi törvények és a két birodalomrész közötti kapcsolatok nem kötötték. A magyarok természetesen ezt az elvet elvetették.

[47] *Pest, december 21. = Figyelmező,* 1849. december 22., 539.

[48] *A magyar menekültek és a keleti kérdés = Figyelmező,* 1849. november 23., 439.

[49] *Visszapillantás I. = Figyelmező,* 1849. december 28., 553.

[50] *Kolozsvár, november 26. = Figyelmező,* 1849. december 6., 483.

tudománya, szíve ösztöne arra hív föl, hogy nemzetének őrje legyen a szerencsétlenség napjaiban" – hívta fel olvasóit a véleménynyilvánításra.[51]

Az újonnan bevezetett közigazgatási rendszert és a megtorlást érintő sérelmek napirenden tartása mellett megjelentek a *Figyelmező*ben egyéb olyan írások is, amelyek a lap betiltásának szükségességét indokolták a birodalmi és a magyarországi szervek szemében. Ilyen lehetett a magyar emigránsokról közölt néhány cikk,[52] a rokkant honvédek és családtagjaik segélyezésére történő felhívások[53] vagy a Kossuth-bankókért való kártalanítás iránti kérelmek.[54] Ám idevehetők azok a cikkek is, amelyek a magyar konzervatívokkal foglalkoztak, akik miatt az újság többször polémiába keveredett bécsi lapokkal.

A *Figyelmező* negyedik és egyben utolsó szakasza eleinte a konzervatívok hivatalt visszautasító magatartásával foglalkozott. Enyhe kritikával illette hivatalt visszautasító-tevékenységüket, majd november végétől december elejéig igyekezett teret adni a hivatal-visszautasítást magyarázó konzervatív véleményeknek. December végéig a konzervatívok csoportjával egyáltalán nem foglalkozott a hírlap, majd többször is közölte azok politikai álláspontját és céljaikat.

Az újra induló lap első számaiban megjelent cikkek elsősorban a hivatal-visszautasításokkal kapcsolatban foglalkoztak a konzervatívokkal. A november 16-i vezércikk enyhe kritikát is megfogalmazott velük, vagyis „a vádokkal halmozott párt fővezetői"-vel[55] szemben, a felelősséget viszont az 1848–1849-es eseményekre, illetve az ostromállapotra hárította. Bírálta a hivatalt visszautasítókat, hiszen „akkor, midőn hazánk érdekei az ernyedetlen közremunkálást leginkább igényelnék",[56] éltek ezzel az eszközzel, ám úgy vélte, Magyarország történelmi jogainak figyelmen kívül hagyása nem hagyott más választást számukra. A forradalom és szabadságharc alatt a konzervatív csoportosulás „a feje felett elzugott vihar ellenében nyilt homlokkal daczolni elég elszánt volt",[57] kiállt királya, azután pedig nemzete mellett. Ennek ellenére a nemzet nem támogatta őket, amit a lap erősen kifogásolt. A *Figyelmező* az egyetlen legitim magyarországi politikai erőként tekintett a konzervatívokra, ám 1848 előtti szerepüket nem taglalta, így meg sem próbálkozott a korábbi szerepük felülvizsgálatával.

Az orgánum november 18-i számának *Hírfüzér* rovatában külön foglalkozott Babarczy Antal[58] miniszteri biztosi tisztséget visszautasító álláspontjával: „Babarczy Antal […] az utolsó pozsonyi országgyűlésen legkitűnőbb bajnoka azon po-

[51] *Szabolcsból = Figyelmező,* 1849. december 18., 524.

[52] *Szemle a nagy világ felett = Figyelmező,* 1849. november 17., 419.

[53] *Pest, december 11. = Figyelmező,* 1849. december 12., 503.

[54] *Vidéki levelezés = Figyelmező,* 1849. december 15., 515.

[55] *Figyelmező,* 1849. november 16., 419. A cikkíró a „hivatalvadászat" vádjára célzott, azt pedig éppen a hivatal-visszautasításokkal igyekezett megcáfolni. Folytatólagosan!

[56] *Uo.*

[57] *Uo.*

[58] A reformkorban prominens konzervatív személy volt, majd 1849-ben hivatalt vállalt a császáriak oldalán.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 384 2024. 03. 21. 14:34:50

litikai pártnak, mellynek ügye a trón-, nemzet és hazáéval egy volt", nem fogadta el a neki felajánlott „miniszteri biztosi fényes hivatalt!"[59] Sajnálatát fejezte ki a lap, mert nagy szükség lett volna az alkalmas emberekre a hivatalokban.

A bécsi *Lloyd* pesti levelezőjének egyik tudósítását november 29-i számában közölte kommentár nélkül a hírlap. A cikk felsorolt több, a hivataláról lemondott konzervatív személyt, és lépésük okát találgatva arra jutott, hogy a döntési pozíciókból való kiszorulásuk lehetett az indok.[60] Az 1848 előtti magyarországi és birodalmi politika felülvizsgálásának hiánya tükröződik a november 24-i *Hírfüzér* rovat írásában is, hiszen nem vonja bírálat alá a metternichi politikát: „Metternich, igaz már öreg ember, de hogy a felséges uralkodóháznak mindig hűséges szolgája volt s alkalmasint most sem szünt meg az lenni, azt senkisem fogja kétségbe hozni."[61]

A lap december 4-i számában közölte Somssich Pál november 30-án a bécsi *Lloyd* hasábjain megjelent levelét, amelyben a konzervatív – a *Figyelmező* szerint a konzervatívok kisebbségéhez tartozó – politikus egyrészt tisztázta hivatal-visszautasításának okát,[62] másrészt lefektette a konzervatívok alapelveit.[63] Somssich azzal védekezett, hogy a hivatalt nem egyedül ő utasította vissza, hanem mások is. A következőket írta a konzervatívokról: „[…] nem eszünket vesztettük el mi, hanem magyarok maradtunk, hűn ragaszkodók királyunkhoz, kinek igazságától bizton reméljük, hogy ezután is magyarok maradhatunk, és isten segítségével szegény keményen meglátogatott hazánkat felbomlás és megsemmisüléstől megóvhatjuk".[64] Egyértelműen kiolvasható a sorokból a dinasztiahűség, illetve az a gondolat, hogy a jelen viszonyokért nem az uralkodó maga, hanem a birodalmi vezetés a felelős. Ezt támaszthatja alá a következő idézet is. „Nem régi szokásaink rabszolgái vagyunk, nem a régi zűrzavart óhajtjuk vissza, (mi mellesleg említve, mégis ezerszer jobb volt, mint szomszédainknál a bureaucratikus uralkodás)".[65] Somssich így egyrészről bírálta a birodalom nyugati felében 1848-ig működő bürokráciát, másrészről elutasította azt a vádat, miszerint a konzervatívok az 1847-es állapotokat akarják visszaállítani. Somssich szerint a konzervatívok reformált, „kinövéseitől megtisztított" helyhatósági életet akarnak, továbbá birodalmi egységet, de Magyarország birodalmon belüli különállásának biztosítását a Pragmatica Sanctio alapján.

A *Figyelmező* többes szám harmadik személyben írt a konzervatívokról, így habár elveikkel egyetértett, látszólag elkülönült csoportjuktól. A konzervatívok

---

[59] *Hírfüzér = Figyelmező,* 1849. november 18., 426.

[60] *A Lloyd levelezője Pestről, nov. 22. = Figyelmező,* 1849. november 29., 462.

[61] *Hírfüzér = Figyelmező,* 1849. november 24., 443.

[62] Somssich Pál 1849 októberében visszautasította a számára felajánlott tolnai kerületi főbiztosi pozíciót.

[63] *Somssich Pál úr levele, melyet a Lloyd nov. 30-diki száma hoz = Figyelmező,* 1849. december 4., 477.

[64] *Uo.*

[65] *Uo.*

elveivel kapcsolatban más alkalommal is hangsúlyozta, hogy céljuk nem az 1847-es állapotok helyreállítása, hanem „a historiai hagyomány tiszteletben tartása s a magyar nemzetiség illető polczára állítása által a monarchiai alapnak és a felsőbbség tekintélyének szilárdítása”,[66] azaz birodalmi egység, de Magyarország történelmi hagyományainak megtartásával. A hírlap elutasította a konzervatív mozgalom „Fronde” jellegét,[67] és népszerűségének növekedését hirdette. A konzervatív csoport támogatóinak köre a lap szerint „ma számosabb, mint valaha”,[68] ráadásul más politikai csoport vagy párt nem is létezett Magyarországon, így rendre visszautasította a bécsi lapok azon állításait, amelyek több pártra osztották a magyarországi politika szereplőit.

A *Figyelmező* mindössze két politikai csoportosulásról írt: a birodalmi egységet elfogadó, de Magyarország önállását szükségesnek tartókról és a kormányzatot béke- vagy hivatalvágyból kiszolgálókról. A december 29-i vezércikk szerint a konzervatívok mindkét pártban megtalálhatók voltak, azonban többségük az 1848 előtti ellenzék mérsékelt tagjaival együtt az első csoportot alkotta. A cikk bizonyos értelemben megpróbálta felülvizsgálni a konzervatívok 1848 előtti szerepét és tevékenységét, hiszen a szerző szerint a konzervatívok egyszerre felejtettek és tanultak: elfelejtették a liberálisokkal szembeni konfliktusaikat, és megtanulták, hogy nem ők függenek a kormányzattól, hanem fordítva. 1848 előtthöz képest tehát a legnagyobb változás, hogy a konzervatívok kormánypártból ellenzékivé váltak, azonban a kormányzat csak velük összefogva biztosíthatja Magyarország és ezáltal a birodalom egységét és konszolidálását.[69]

A korábbi cikkektől eltérően a lap 1850. január 1-jei vezércikke már többes szám első személyben értekezett a konzervatívokról. A cikk leszögezte, hogy nem akartak ellenzékivé válni, azonban nem volt más út előttük. A szerző ennek kapcsán megfogalmazta a konzervatívok legnagyobb dilemmáját: alattvalók vagy hazafiak legyenek, a dinasztia és a király iránti hűségük, vagy a nemzet iránt érzett kötelességérzetük az erősebb? Választani, úgy tűnik, ők maguk sem tudtak, lojalitásukról biztosították ugyan az uralkodót, de a nemzet jogairól nem voltak hajlandók lemondani.

Összességében a lap konzervatív álláspontját támaszthatja alá, hogy a munkatársak elutasították a forradalmat és az azt követő megtorlást is, Magyarország jövőjét pedig az 1848 előtti intézményrendszerre támaszkodva képzelték el. Támogatták a birodalmi egységet, elvben elfogadták a nemzetek egyenjogúsítását – ám a reformkori magyar politikai elithez hasonlóan csupán az egyéni jogok szintjén. Elfogadták, sőt pozitívan írtak olyan forradalmi vívmányokról, mint az esküdtszék bevezetése vagy a jobbágyfelszabadítás. Ellenben bírálták a jogkiterjesztés módját, hiszen az alsó társadalmi rétegeket nem tartották még elég érettnek

[66] *Pest, december 26.* = *Figyelmező,* 1849. december 27., 429.

[67] Azaz, hogy az mindössze egy szűk társadalmi csoport érdekeit képviseli.

[68] *Uo.*

[69] *A magyar pártok* = *Figyelmező,* 1849. december 29., 557.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 386 2024. 03. 21. 14:34:50

a politikai életben való részvételre. Ebből kifolyólag elutasították a parlamentarizmust is, a nemesség politikai vezető szerepét történelmi jognak tartották.

A lap szerkesztői szimpatizáltak a konzervatív csoportosulással, noha – és ennek több oka is lehetett – eleinte nem azonosították magukat velük. Bírálatban részesítették a birodalmi kormányzat Magyarországon gyakorolt politikáját, kiálltak az ország történelmi jogai mellett. Elutasították a jogeljátszási elméletet – amely egybecseng a konzervatívok korabeli álláspontjával. A konzervatívok hivatalt visszautasító magatartásának hasznosságát és szükségét megkérdőjelezték, ám elveikkel egyetértettek.

Úgy tűnik tehát, hogy a *Figyelmező* a legmesszebbmenően osztotta a konzervatív csoport politikai állásfoglalását, azonban egységes mozgalom hiányában eleinte távolról figyelte tevékenységüket. 1850 elején már a konzervatív táborhoz tartozó Somssich Pál is írt a lapba, aminek következtében a *Figyelmező* a konzervatívok orgánumává vált fennállása utolsó napjaiban.

Krizsán, Bálint

The relationship between *Figyelmező* and Hungarian conservatives after the defeat of the War of Independence

The life cycle of the newspaper Figyelmező, published from July 1848 to January 1850, can be divided into a total of four stages. After the suppression of the 1848–1849 revolution and war of independence, the Hungarian conservative camp, which was the only legitimate political force and was opposed to the revolution throughout, but could not be called united, had a close bond with the newspaper, which slowly became the mouthpiece of the conservative movement. After the publication of the imperial constitution on March 4, 1849, the conservatives disappointed in Vienna did not give up their principles even when facing the imperial elite operating in the capital, i.e. that the political consolidation in Hungary should take place according to their vision. The purpose of this study is to show exactly how the principle of the Hungarian conservatives and the paper can be seen in action, as well as how Figyelmező tried to support the activities of a political grouping that became oppositional in the imperial sense, and what consequences it had for its fate.

Keywords: revolution, war of independence, neo-absolutism, conservative, opposition, constitution.

Czinege Szilvia

Apponyi György mint lapalapító

Apponyi György mint a 19. századi magyar politikai közélet aktív résztvevője rendszeres szereplője volt a hírlapoknak. A reformkorban országgyűlési szereplése, valamint kancellársága révén említették, 1848 után pedig a politikai és hivatali szerepvállalása mellett mecénásként és más jótékony tevékenységével is megjelent a lapok hasábjain, de nem bukkant fel a neve egyetlen orgánumnál sem cikkíróként, szerkesztőként vagy esetleg tulajdonosként egészen az 1860-as évek közepéig. Az új szerepkör és az időzítés nem volt véletlen. Korábban kancellárként számításba vették véleményét, az 1850-es években azonban több alkalommal visszautasításban volt része, amikor ókonzervatív társaival együtt próbált részt venni az udvar magyarországi politikájának alakításában. A lapindítás előtti évben érte az újabb kudarc: 1862 végén az uralkodó felkérte őt és társait, hogy fejtsék ki véleményüket Magyarország helyzetének rendezését illetően, de a későbbi kiegyezést felvázoló beadványát 1863 elején visszadobták.[1] Így új fórumot választott nézeteinek ismertetésére, az eddigre már megkerülhetetlenné vált sajtónyilvánosságot.

Kiegyezési programjának népszerűsítése végett indította útjára 1864-ben Bécsben a *Die Debatte* című napilapot, amelyben először ő maga is tollat ragadott. Másik lapját 1872-ben Pozsonyban alapította *Der Katholik* címmel, amellyel az volt a célja, hogy nyilvánosságot teremtsen egy létrehozandó konzervatív katolikus párthoz kapcsolódó kérdéseknek, és ezáltal alakuló pártjának támogatottságot szerezzen. A *Die Debatte* folyóirat története a szakirodalomból, Deák Ágnes kutatásaiból már jól ismert,[2] így elsősorban az Apponyihoz kapcsolódó vonatkozásokat emelem ki, és röviden bemutatom itt ismertetett nézeteit. Részletesebben

[1] Apponyi reformkori pályájáról bővebben: Czinege Szilvia, *Gróf Apponyi György közéleti pályája a reformkorban – egy hivatalnok–politikus portré* (PhD-disszertáció), Debrecen, 2013. Az 1848 utáni lehetőségeinek alakulásáról bővebben: Czinege Szilvia, *Apponyi György – egy korszakokon átívelő életút,* Tanulmány, megjelenés alatt.

[2] Deák Ágnes, *Ludasi Mór és a bécsi titkosrendőrség az 1860-as években = A Lajtán innen és túl: elektronikus ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára,* szerk. Ress Imre, Szabó Dániel, Bp., MTA TTI, 2007, 119–136; Deák Ágnes, *Suttogások és hallgatások, Sajtó és sajtópolitika Magyarországon 1861–1867,* Bp., Osiris, 2018; Deák Ágnes, Tamás Ágnes, *Sziszifuszok küzdelme, Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875,* Pécs, Kronosz, 2021, 202.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.388-404

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 388 2024. 03. 21. 14:34:50

tárgyalom a *Der Katholik* történetét, valamint ehhez szorosan kapcsolódva Apponyi pártalapításának és programjának egyes tényezőit.

Apponyitól nagyon kevés egodokumentum maradt az utókorra, ezért pályájának ezen időszakra vonatkozó feltérképezéséhez kiváló forrásként szolgálnak az általa alapított lapok. Cikkei fontos, a pályáját is érintő kérdésekre adhatnak választ: hogyan gondolkodott a kiegyezésről, miért akart pártot alapítani, illetve miért éppen felekezeti pártot kívánt szervezni? A lapok körül végzett munkája rávilágít arra is, hogy mi mindent volt képes és hajlandó megtenni céljai, azaz a lapok sikere érdekében.

Die Debatte (und Wiener Lloyd)

Apponyi alapos és megfontolt személyiség volt, így az új színtéren való megjelenés sem egyik pillanatról a másikra történt. Hosszas gondolkodás, tájékozódás előzte meg a *Die Debatte* indulását. Az előzmények egészen 1860 tavaszáig nyúlnak vissza, amikor Apponyi és az ókonzervatívok megismerkedtek Ludassy Mór újságíróval. Ez az ismeretség az előzményként fentebb említett okok mellett nem elhanyagolható szempont, mivel Apponyi Ludassyn keresztül jobban beleláthatott a sajtó világába és annak működési mechanizmusaiba.

Ludassy (1829–1885) magyar–osztrák újságíró volt, aki 1849-ben tűnt fel Pesten az *Esti Lapok* szerkesztőjeként, majd Bécsben több lapnál, például a *Morgen-Post*nál újságíróként dolgozott, valamint ő alapította a *Wiener Telegraph*ot és Pesten a *Feierabend* című lapot. 1860 tavaszán a *Der Fortschritt,* az év végén a *Sürgöny* és a *PesterLloyd* bécsi tudósítója volt.[3] Az ókonzervatív politikusokkal való megismerkedésére így emlékezett vissza egy Kónyi Manónak írt levelében: „Nagy előzékenységgel fogadtak. Különösen Apponyi György gr[óf] kiválóan érdeklődött a hirlapirodalmiactio iránt." Majd így folytatta, kitérve a lap elindítására: „Midőn tehát 1864-ben »Drei Jahre Verfassungsstreit« című munkámat megirtam, őt kértem fel, kegyeskednék e munkámról itéletet mondani, mielőtt közrebocsátom. Válaszul Pestre hítt, hol akkor lóverseny volt, s a gróf lakásán egy államférfiui társaság előtt felolvastam az iratot. Általános helyeslés kísérte. Egy szót sem kívántak rajta változtatni. De ennél a munkának sokkal fontosabb eredménye az volt, hogy megérlelé gróf Apponyiban az eszmét, Bécsben nagy politikai napilapot indítani meg, melynek feladata volna a magyar kérdés magyar értelmű megoldását az által előkészíteni s előmozdítani, hogy az idevágó elveket alaposan megvitassa. E tekintetből a gróf a lapot Die Debatte-nak keresztelte el. A megkivántató tőke előteremtését magára vállalta s engem bízott meg a lap ki-

[3] Paupiér, Kurt, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959,* Band I–III, Wien, W. Braumüller, 1960, I. 129–130; Deák 2007, i. m. 119–120; Rózsa, Mária, *Presse und Buch: Österreichisch-ungarische Berührungspunkten in gedruckten Quellen des 19. Jahrhunderts,* Studien zur Literaturwissenschaft Band 10, Herne, Gabriele Schäfer, 2015, 55.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 389 2024. 03. 21. 14:34:50

adásával s szerkesztésével."[4] Utóbbi Apponyi egész laptulajdonosi szerepvállalására jellemző volt: az anyagi terheket és a tőke megszerzését magára vállalta, a lap kiadását és szerkesztését más végezte.

A *Die Debatte* első száma 1864. november 13-án, vasárnap jelent meg, és az előfizetési felhívásban fogalmazta meg fő célkitűzéseit: a legfőbb feladatnak jelölte meg az alkotmányról való párbeszédet, mivel ezen áll a birodalom jövője. „A kérdés jogi és nem hatalmi természetű. A birodalom részei vitában állnak egymással, […] a problémát a korona és a népek hivatalos képviselete között létrejövő törvényes megegyezés útján kell megoldani." A szerkesztőség fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy noha az októberi diploma és a februári pátens alkotmányos elveire hivatkozik, nem élvezi a kormány támogatását, de segíti azt a megegyezés folyamatában, továbbá pártsemleges, a nép szócsöve kíván lenni Lajtán innen és túl.[5] 1865 elején pedig – Apponyi aláírásával – egyesült a *Wiener Lloyd* című lappal, és ezentúl *Die Debatte und Wiener Lloyd*[6] néven jelent meg változatlan formában és tartalommal. Egy titkosrendőri jelentés szerint azért történt mindez, hogy Apponyiék és Deák Ferencék ezen a fórumon egyesüljenek ellenzékként.[7]

A *Die Debatte* hasábjain minden fontos eseményről tájékoztatták az olvasókat, Európa-szerte voltak tudósítói, Ludassy szerint a lap a „legkeményebb ellenzéki közlöny volt Bécsben", de a szigorú cenzúra ellenére akadálytalanul megjelenhetett.[8] Utóbbi állítás némiképp túlzó, mivel voltak olyan számok, amelyekről külön jelentések készültek[9] vagy a tartalmuk miatt akár le is foglalták őket.[10] Egyik alkalommal éppen Apponyi cikkét *(Time is money)* találta egy jelentés a „köznyugalmat zavarónak", ezért azt a számot lefoglalták,[11] és ezt másnap a *Die Debatte* szerkesztősége az olvasókkal is tudatta.[12] Máskor pedig a lap kiadóját (Ludassy) és felelős szerkesztőjét (Ignaz Schnitzer) is perbe fogták izgatás vádjával.[13]

A lap rovatai közé tartoztak a vezércikk mellett a külföldi és belföldi hírek *(Inland, Ausland, Wien, Tagesnachrichten),* a tárca *(Feuilleton)* továbbá a gazdasági *(Volkswirtschaft)* és a kulturális *(Theaterfürheute)* hírek. A lapban Apponyi

[4] A levelet közli: Kónyi Manó, *Deák Ferencz beszédei* I–VI. Budapest, Franklin Társulat, 1903, III. 413–422, az idézett szövegrész: 414; Deák 2007, i. m. 121.

[5] Pränumerations-Einladung = *Die Debatte,* 1864. november 13. (saját fordítás).

[6] Továbbiakban röviden *Die Debatte*ként fogom megnevezni.

[7] Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA HHStA) Ministerium des Äußeren Informationsbüro BM-Akten 1865:565.

[8] Kónyi 1903, i. m. III. 414.

[9] Például az 1864. évi 39. számról: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU MNL OL) D 191 1864–IV. B–8007.

[10] 1865. június 22-i szám: HU MNL OL D 191 1865–IV.B–3210.

[11] HU MNL OL D 191 1865–IV.B–1323.

[12] A lefoglalt szám az 1865. március 4-i volt, és a március 5-i számban közölték a vezércikk előtt a lefoglalás tényét.

[13] HU MNL OL D 191 1865–IV.B–4946. A jelentés Apponyit nem említette.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 390 2024. 03. 21. 14:34:50

„Von der Theiß”[14] írói álnév alatt publikált.1864 és 1865 folyamán jelentek meg írásai, amelyek sorra a magyar kérdéssel foglalkoztak dualista közjogi alapon, a schmerlingi centralizációval szemben.[15]

Így nem véletlen, hogy már 1864 decemberében Anton von Schmerling politikáját vette bírálat alá egy hasonlattal élve: a miniszter magyar tanulmányait 1861. július 21-én kezdte meg, és első próbálkozása a magyar jog kérdésében nem volt sikeres. Ugyanebben a cikkében Deákot és programját is értékelte: „Legbelsőbb meggyőződésünk szerint […] olyan fogódzókat ad, amelyek […] termékeny talajra vezetnek, és az októberi diploma lényegével megegyező eredményt hoz.”[16] Úgy vélte, az októberi diploma volt az első lépés, amely a tizenkét évi „kivételes állapot” után kiindulópontja lehetett volna a kiegyezésnek, hiszen Magyarország alkotmányos intézményei visszaállíttattak, és összehívták az országgyűlést. Apponyi szerint a magyar kérdés sokoldalú és megoldása nagy körültekintést igényel, a felelős minisztérium és a birodalmi tanácsosság[17] nem elég hozzá. A törvényes állapotok visszaállításához nélkülözhetetlennek tartotta a kiegyezést Magyarország és az udvar között, és garanciát kért arra nézve, hogy „megőrzik a magyar korona-államjogi önállóságának és törvényes integritásának, valamint az autonóm törvényhozás és közigazgatás sérthetetlenségét. Magyarország helye a Monarchiában csak egyenrangú lehet, sohasem alárendelt.”[18] Az országgyűlést tekintette az egyezkedés kiindulópontjának, így külön cikket szentelt azon sérelmének, amikor a birodalmi tanács 1865. március 22-i ülésén egy fontos, Magyarországot érintő kérdésről tárgyaltak a magyar országgyűlés nélkül: az 1866-os költségvetésről.[19]

Következő írásában ismét visszatért Schmerling ostorozásához, a politikus március végi beszédeinek elemzéséhez, azon belül is egy pontot ragadott ki: a miniszter „a megoldás” elengedhetetlen feltételének tekinti, hogy a magyar országgyűlés fogadja el a birodalmi alkotmányt. Apponyi szerint ennek a kijelentésnek nem kellene jelentőséget tulajdonítani, ez az államminiszter magánvéle-

---

[14] Nyílt titok volt, hogy kit rejt a név, a *Pesti Hirnök* 1865. július 3-i száma ezzel kapcsolatban így írt: „a »Debatte«-ban a »Tisza mellöl« keltezett cikkek, melyeken oly hűn felismerhető egy nagy államférfiui szellem jellege, […] ha jól vagyunk értesülve, gr. Apponyi György ő exc[ellenciá]ja szellemdús tollából erednek.” Továbbá Ludassy is beszámolt róla Kónyinak. Kónyi 1903, i. m. III, 414.

[15] Legtöbb cikke *Politische Stimmen* címmel jelent meg: 1864. december 12., 17., 1865. március 8., 9., 12., 23., április 7., május 18., június 27. és augusztus 24., továbbiak: *Ungarische Stimmen an den Reichsrath = Uo.,* 1864. december 1., *Time is money = Uo.,* 1865. március 5. *Das Budgetfür 1866 = Uo.,* 1865. március 28., *Antwort an die Ost-Post = Uo.,* 1865. szeptember 7., *Dualismus = Uo.,* 1865. szeptember 14.

[16] *Die Debatte,* 1864. december 12. (saját fordítás).

[17] 1860 tavaszán az uralkodó megerősített birodalmi tanácsot állított fel, amelybe a rendkívüli birodalmi tanácsosok közé néhány vezető magyar politikust is kinevezett, köztük Apponyi Györgyöt élethossziglan. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Reichsrat Verstärkter Reichsrat Präsidial 1860:88.

[18] *Die Debatte,* 1865. március 8., 9., 23. Idézett szövegrészek a március 2-i számból (saját fordítás).

[19] *Die Debatte,* 1865. március 28.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 391 2024. 03. 21. 14:34:50

ménye.[20] Továbbra is úgy vélte, hogy a kiegyezés a megoldás a két ország között fennálló problémára, de a megoldástól még messze vannak, mivel a tárgyalások folytatására egyedül az országgyűlés hivatott, az pedig nem ülésezik.[21] Nem értette, mi lehet az összehívás késlekedésének az oka. Talán az, vélte, hogy fenntartják az elvet, miszerint a birodalmi tanács és a magyar országgyűlés nem ülésezhet egy időben.[22] Mindenesetre szerinte szükséges volt néhány előkészítő lépést tenni, amelyek közül a legfontosabbnak a törvényhatóságok rendezését tartotta, mégpedig oly módon, hogy a kormány felügyeli, kik kerülnek a főispáni székbe, mert ennek „döntő befolyása van a dolgok alakulására nézve".[23]

A *Die Debatte* hasábjain utolsóként megjelent cikkében *(Dualismus)* továbbra is a kiegyezés szükségét hangsúlyozta, és kezeskedett azért, hogy a monarchia nem magyar államainak politikai jogai ezáltal nem lesznek megcsorbítva. Úgy vélte, céljuk továbbra is, hogy minden ország alkotmányos joga meg legyen őrizve: „Meg kell ismételnünk, hogy egy formális, jogi alapokon nyugvó dualizmus nincs ellentétben a monarchia más országainak közjogi igényeinek figyelembevételével."[24]

Apponyi cikkeit más, leginkább centralista beállítottságú sajtóorgánumok, mint például a *Narodny Listy,* a *Neue Presse* vagy az *Ostdeutsche Post* is nyomon követték, és olykor reagáltak is egy-egy megjegyzésére, különösen a dualizmussal kapcsolatosakra. Többnyire a szerkesztőség közölte ezeket a fel- és ellenvetéseket,[25] egyszer azonban maga a szerző is szükségét érezte, hogy reagáljon egy terjedelmes cikkben.[26] Ennek nyitó gondolata az volt, hogy a dualizmus nem újkeletű dolog, mint azt mostanában oly sokan hangoztatják, hanem „Magyarország közjogi állásának természetes következménye és legtömörebb kifejeződése". Kijelentését azon törvénycikkek felsorolása előzte meg, amelyek a két ország között fennálló viszonyt is részletezték, kezdve az 1715. évi III. törvénycikkel és zárva az 1827. évi III.-kal. Apponyi szerint a Lajta túloldalán fel kellene hagyni azzal a gondolattal, amely szerint Magyarország ellenséges ország lenne. „Az alkotmányos Magyarország mindamellett a törvényes szabadság rendíthetetlen alkotása, ami nemhogy ellene van Ausztriának, hanem kiáll érte[...]. Amíg Magyarország állása biztosítva van, addig biztos támasza lesz Ausztriának" – írta.

Apponyi cikkeinek hosszabb elemzése árnyaltabb képét adná a dualizmusról alkotott véleményének, az azonban ebből a rövid összefoglalóból is látszik, milyen álláspontot képviselt, mennyire tartotta fontosnak annak létrejöttét, és hogy azt hogyan képzelte el. Ehhez kiegészítésként érdemes hozzátenni, hogy a lap megjelenésével nagyjából egy időbe esett, hogy újra intenzívebbé vált a kapcsolat az

[20] *Die Debatte,* 1865. április 7.
[21] *Die Debatte,* 1865. május 18.
[22] *Die Debatte,* 1865. június 27.
[23] *Die Debatte,* 1865. augusztus 24. (saját fordítás).
[24] *Die Debatte,* 1865. szeptember 14.
[25] Például az 1865. szeptember 9-i számban a cseh folyóirat kommentárját.
[26] *Die Debatte,* 1865. szeptember 7. Az idézett részek saját fordítások.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 392 2024. 03. 21. 14:34:50

ókonzervatívok és Deák Ferenc között. Ludassy jelentése szerint Apponyi maga értesítette Deákot levélben a lap megalapításáról és szellemiségéről, aki kedvezően fogadta a hírt. Vélhetően ebből kifolyólag jelenhetett meg Deák májusi programja három számon keresztül először a *Die Debatte* hasábjain 1865. május 7. és 9. között,[27] noha a Deák-párt lapja a *Pesti Napló* volt.[28]

Magyar Világ

1865 decemberében az országgyűlés megnyitásával a politikai küzdelmek színtere Pest lett, így Apponyi szükségét érezte annak, hogy az ottani sajtó világában is jelen legyen. Megbízta Ludassyt, hogy vegye meg a hetente kétszer megjelenő *Magyar Sajtó* kiadási jogát Heckenast Gusztávtól. Erre 1865 végén került sor 10 000 forint vételár ellenében, amelynek Ludassy csak a felét fizette ki.[29] Az új orgánum tulajdonosa névleg Ludassy volt, szerkesztője Székely József, Apponyi a háttérből követte nyomon a munkát.

Az új lap *Magyar Világ* címmel jelent meg napilapként. Ludassy az első számban, 1865. december 12-én köszöntötte az olvasókat, és a bécsi *Die Debatte* ikertestvéreként mutatta be a lapot, amelynek célja a közvetítő szerep felvállalása és az egyezkedés a magyar társországokkal és a birodalom Lajtán túli népeivel. Kifejtette továbbá, hogy válságos időket él a nemzet, és ilyenkor szükséges, hogy a politikai vélemények minden árnyalata kellőképpen képviselve legyen. Hasonló rovatok sorakoztak a hasábokon, mint a *Die Debatte* című lapban: külföldi, belföldi hírek, kiemelten bécsi, pesti hírek, tárca, közgazdaság, menetrendek, Ludassy is rendszeresen írt cikkeket, polemizált más lapokkal.[30]

A lap kezdetben sikeres volt, jó nevű írók, mint Szathmáry Károly vagy Érkövy Adolf publikálták sorra írásaikat.[31] 1866 elején Ludassy felhívta a hirdető közönség figyelmét arra, hogy a lap példányszáma máris elérte a háromezer ötszázat.[32] Nyártól azonban csökkent iránta az érdeklődés, továbbá Apponyinak is nehézsé-

---

[27] Magyarul közli: Kónyi 1903, i. m. III. 422–429.

[28] Deák 2007, i. m. 125–128. Deák Ferenc májusi programja sok hasonlóságot mutatott Apponyi 1862. év végi beadványával, a teljesség igénye nélkül néhány fontosabb eleme: a Pragmatica Sanctiót tartotta a magyar államjog legfontosabb biztosítékának, s egyben a rendezés kiindulópontjának. A közös ügyek körét ugyanabban jelölte meg, mint Apponyi, ezek kezelését a „két tényező" által választott küldöttségre bízná. Sürgette az országgyűlés összehívását az 1848-as törvények alapján.

[29] HU MNL OL D 191 1866–IV.B–936, 1137., 2212. A *Die Debatte* olvasóinak is felhívta a figyelmét erre a lapra az előfizetési rovatban, például az 1865. december 12-i számban.

[30] Például A *Hon*nal (*Magyar Világ*, 1866. január 31.) és a *Pesti Napló*val (1866 márciusában cikksorozatban).

[31] *A magyar sajtó története,* II/1, 1848–1867, főszerk. Szabolcsi Miklós, Bp., Akadémiai, 1985, 538.

[32] *Magyar Világ,* 1866. január 14.

geket okozott a finanszírozása,[33] pedig az év folyamán több mint 18 000 forint szubvencióban részesült, mivel azzal számoltak, hogy a *Magyar Világ* növelheti a konzervatív lapok súlyát a hazai piacon. Ősszel a szerkesztőségben is változások történtek, októberben Székely helyét Kecskeméthy Aurél vette át,[34] Ludassy pedig 1866 novemberében visszalépett a *Die Debatte* szerkesztősége körüli sok teendőre hivatkozva. 1866 végén pedig közölték az előfizetőkkel,[35] hogy 1867. január 1-től megszűnik a lap, a munkatársak a *Sürgöny*nél folytatják munkásságukat.[36]

Annak nincs nyoma, hogy Apponyi írt volna a *Magyar Világ*ba saját névvel vagy álnévvel. Több cikk látott ugyan napvilágot aláírás nélkül, vagy csak X szerepel a szerző neve helyén, de tekintve, hogy a *Die Debatte* című lapban is csak addig jelentek meg „Von der Theiß" név alatt cikkek, amíg el nem kezdődött az országgyűlés, valószínű, hogy inkább az országgyűlési ügyeivel, beszédeivel volt elfoglalva, és nem szánt időt publikálásra. Annál is inkább, mivel ekkor Pozsony vármegye somorjai választókerületének képviselőjeként aktívan részt vett a képviselőház munkájában.

Apponyi vállalkozása a *Die Debatte* és *Magyar Világ* című lapokkal összességében véve nem tekinthető teljes mértékben kudarcnak, mivel fő célját elérte: fórumot teremtett közjogi elképzelései széles körű ismertetésére és megvitatására, és a kiegyezéssel létrejött az, amit még 1862 végi memorandumában összefoglalt, és ami miatt útjára indította ezt a két orgánumot.

Der Katholik – Das Recht

Néhány évvel később, 1872 tavaszán – ezúttal Pozsonyban – Apponyi egy konzervatív hetilapot alapított, amellyel nem titkolt célja volt nyilvánosságot teremteni egy létrehozandó konzervatív katolikus pártnak.[37] Az 1872. évi választások előtt úgy vélte, hogy életkérdés lett a katolikus elemek szervezkedése, de azt is jól látta, hogy ez még nem „közóhaj". Úgy gondolta ezért, hogy egyénileg kell fellépni az ügy érdekében: „E tekintet indított engem arra, hogy Pozsony városában, a hol a német ajkú számos hitfeleink a legellenségesebb ujságlapok által a tökéletes elfajulás veszedelmének voltak kitéve, m.[últ] é.[v] március hóban, katholi-

[33] *Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878,* s. a. r. és bev. Rózsa Miklós, Bp., Franklin Társulat, 1909, 208; *A magyar sajtó története,* 1985, i. m. 538.

[34] Deák–Tamás 2021, i. m. 323.

[35] *Magyar Világ*, 1866. december 15.

[36] Deák 2007, i. m. 125–126; Deák Ágnes, *„Zsandáros és policzájos idők", Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867,* Bp., Osiris, 2015, 411–414; Deak 2018, i. m. 271. A *Die Debatt*et 1867. november 22-ig adta ki Ludassy, onnantól 1869. szeptember 30-ig, az utolsó számig. D. Frisch volt a tulajdonos és kiadó.

[37] A pártalapítás és a választások nem képezik tárgyát a tanulmánynak, csupán azon elemeit említem, amelyek kapcsolódnak a *Der Katholik* című laphoz, illetve a sajtóhoz és annak szóhasználatához.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 394 2024. 03. 21. 14:34:50

kus és konzervatív irányú hetilapot léptettem életbe, melynek címe: *Der Katholik* jellemzi a lap feladatát, valamint a cím választása igazolja a lap tartalmát."[38]

A lap az első évben heti két alkalommal, szerdán és szombaton jelent meg. Szerkesztője Marosy Gerő (1840–1875) volt, vagy ahogyan a bécsi lapok említették, Gerhard von Marosy pesti újságíró, aki 1869 és 1872 között több alkalommal tartózkodott Bécsben.[39] Egyelőre nem ismert, hogy Marosy mikor ismerkedett meg Apponyival, és hogyan került Pozsonyba. Bizonyos azonban, hogy nemcsak az újság szerkesztését végezte, hanem ő maga is publikált, írt beszámolókat a *Preßburg* rovatba, valamint aktív résztvevője volt a pozsonyi katolikus kaszinó üléseinek és a bécsi katolikusok gyűlésén is tartott beszédet.

A lap fontosabb, minden számban megjelenő rovatai voltak a vezércikk mellett a magyarországi és ausztriai politikai közélet eseményeinek áttekintése *(Politische Übersicht),* kisebb tudósítások *(Correspondenz),* helyi hírek *(Preßburg, Tagesneuigkeiten),* gazdasági hírek. Alkalomadtán időjárás-jelentés, hajó- és vonatmenetrend, tőzsdeárfolyamok is helyet kaptak a lapban az egyre szaporodó hirdetések mellett. Rendszeresen beszámolt továbbá a pozsonyi katolikus kaszinó üléseiről, valamint ha Apponyi beszédet tartott ott, akkor azt közölték is,[40] Mindemellett az országgyűlés főbb kérdései, vitái és eseményei is megjelentek a lap hasábjain.[41]

A szerkesztőség a lap külön érdemének tartotta, hogy Magyarország német ajkú katolikusaihoz szól, mert a pesti *Ungarischer Volksbote* folyóirat mellett nem volt másik német nyelvű katolikus lap.[42] Később pedig azt is hangsúlyozták, hogy a hazai olvasóközönség mellett a külföldi olvasókat is hitelesen kívánják tájékoztatni a magyarországi politikai közélet eseményeiről.[43] Ebből a szempontból mindenképp indokolt volt a német nyelv használata, másrészt pedig ekkoriban a felvidéki olvasóközönség anyanyelve inkább a német volt, a pozsonyi olvasni tudók 69%-a tartozott a németséghez. A hazai olvasók azonban nem mutattak túlzott érdeklődést a lap iránt,[44] nem feltétlenül a nyelv miatt, hanem feltehetően sokkal inkább az egyházpolitikai témák miatt, amelyekre ekkor kevésbé voltak fogékonyak.

---

[38] Apponyi levele Simor János esztergomi érseknek Pozsony, 1873. január 15. Esztergomi Prímási Levéltár Simor János titkos levéltára (a továbbiakban EPL Simor tl.) 1873. No. 9.

[39] Például: *Fremden-Blatt,* 1870. február 13.; *Neues Fremden-Blatt,* 1871. január 27.

[40] Például Apponyi 1872. október 13-i beszéde az 1872. október 27-i számban.

[41] Több számon keresztül közölte a megválasztott képviselők névsorát, a szeptember 2-i számban a diéta megnyitásáról írtak, a szeptember 29-iben a Deák-párt felirati javaslatáról, az október 13-i számban közölték Sennyey Pál október 7-i, alsóházban tartott beszédét.

[42] *Der Katholik,* 1872. április 4.

[43] *Der Katholik,* 1872. december 5.

[44] Az utókor sem tulajdoníthatott jelentőséget Apponyi lapjának, mivel a Belügyminisztérium mutatókönyveiben megtalálhatóak ugyan a lapra vonatkozó bejegyzések, magukat az iratokat azonban valamikor leselejtezték, ennek pontos időpontja nem ismert. A mutatókönyvek szerint minden fontosabb, a lapot ért változásról (névváltoztatás, megjelenés gyakorisága, szerkesztőváltások) született ügyirat. HU MNL OL K 148 Mutatókönyvek 1872–1879.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 395 2024. 03. 21. 14:34:51

A szerkesztőség az olvasótábor növelése érdekében több manővert is bevetett. Először 1872 őszén tettek kísérletet a lapeladás növelésére azzal, hogy megvették az *Ungarischer Volksbote* kiadási jogát.[45] Egyúttal igyekeztek annak olvasótáborát is megnyerni.

1873 elején Apponyi úgy értékelte a lapot, hogy bel- és külföldön egyaránt „élénk részvétnek" örvend, bár ez nem elegendő az ellenfél napilapjaival szemben, hiszen munkatársai csak „egyenetlen fegyverekkel küzdenek". Ezért úgy döntött, hogy az orgánum az év elejétől napilapként fog megjelenni bő tartalommal, és így „a tévtanokat terjesztő lapok tartását feleslegessé teendi".[46]

Az előfizetések növelése érdekében időnként felhívták az olvasók figyelmét arra, hogy mekkora anyagi áldozatokkal jár az egyetlen német nyelvű katolikus konzervatív lap kiadása, illetve hogy csak az előfizetésekből és hirdetésekből tudják a lap fennmaradását biztosítani.[47] A munkatársak gondos kiválasztása is a példányszámnövelő stratégiához tartozott. Ennek részeként 1873 őszén állandó megbízást adtak Karl Vogelsangnak, akivel Apponyi az év folyamán ismerkedett meg.

Karl Freiherr von Vogelsang (1818–1890), akit az osztrák kereszténységszocializmus egyik alapítójaként tartanak számon, publicista pályájának kezdetén a *Der Katholik* jelentős állomásnak számított, mivel ettől kezdve lett rendszeresen publikáló szerző. Korábban a *Christlich-soziale Blätter* című lapban jelentek meg írásai, és a *Der Katholik*ban is publikált már levelezőként, ötrészes cikksorozata a németországi katolikus egyház történetéről 1873 júniusában jelent meg.[48] Marosytól 1873 augusztusában egy újabb vezércikk megírására kapott megbízást, majd később Vogelsang Apponyihoz fordult állandó foglalkoztatása érdekében: 1873. október 1-től évi 2000 forintért alkalmazták, politikai, jogi és gazdasági témájú cikkek írásával bízták meg.[49] Állandó munkatárssá történő előléptetését a lap előfizetésre buzdító felhívásában is közölték, ahol nyíltan kijelentették: többek között tőle is várják, „hogy feladatunknak egyre jobban meg tudjunk felelni".[50] Apponyi összességében elégedett volt Vogelsang cikkeivel és munkájával, amit nem egy neki írott levelében is kifejezésre juttatott.[51] Ugyanakkor azt is, ha valamiben nem értett egyet vele, például a nemzetiségi kérdés kapcsán. Apponyi egyik

---

[45] *Der Katholik,* 1872. szeptember 29.

[46] Apponyi levele *Simor Jánosnak,* Pozsony, 1873. január 15. EPL Simor tl. 1873. No. 9.

[47] *An unsere Leser! = Der Katholik,* 1873. március 25.

[48] *Die Geschichte der katholischen Kirche in Deutschland = Der Katholik,* 1873. június 6., 7., 10., 11. és 17.

[49] Klopp, Wiard, *Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherm von Vogelsang,* Wien, Typographische Anstalt, 1930, 69–71; Madaras Éva, *Az osztrák kereszténységszocializmus előtörténetéből, Karl Freiherr von Vogelsang = Egyetemes történeti tanulmányok 4.,* szerk. Tokody Gyula, Debrecen, KLTE, 1970, 89.

[50] *Der Katholik*, 1873. szeptember 25. (saját fordítás).

[51] A leveleket bevezető tanulmánnyal együtt közli: Tóth László, *Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után = Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. október 7.,* szerk. Szekfű Gyula, Bp., Sárkány-Nyomda Részvénytársaság, 1933, 512–535.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 396 2024. 03. 21. 14:34:51

levelében úgy fogalmazott, hogy az olvasótábor felháborodását váltaná ki, ha a lapban a legkisebb látszata is feltűnne a pánszlávizmusnak, ezért kérte tőle, hogy mellőzze a témát.[52] Vogelsang rendszeres vendég volt Apponyinál, s ismerős lett a pozsonyi katolikus elit köreiben is. A helyi katolikus kaszinóban is tartott beszédet, például 1874. március 15-én a szociális kérdésekről.[53]

Apponyi minden törekvése ellenére sem sikerült lapjával nagyobb sikert elérni, amely 1873-tól új alcímmel jelent meg: *Conservativ-fortschrittliches Organ für Politik und Volkswirtschaft, für Wissenschaft, Kunst und Literatur*. Az sem lendítette fel a lap forgalmát, hogy 1874-ben nevet változtatott: *Das Recht* címen jelent meg, immár felekezeti jelző nélkül.

További nehézséget jelentett, hogy lapjának fenntartása egyre több anyagi terhet rótt Apponyira, pedig kezdeményezését a katolikus egyház is támogatta. A politikus már a lap elindítása előtt levelezésben állt Simor János esztergomi érsekkel. Nemcsak az orgánummal kapcsolatos kérdésekről értekeztek, hanem a pozsonyi katolikus kaszinóról, valamint a választásokról is. A lap körüli problémákról először csak 1874-ben írt az érseknek: „pozsonyi lapom aggasztó gondom tárgyává lett", mégpedig a költségek miatt, amiket a lap indítása óta egyedül fizetett. Leírta továbbá, hogy a lap beváltotta számításait, népszerű lett Pozsonyban és azon kívül is, sok az olvasó, de kevés az előfizető – a levél írásakor 830 előfizetéssel rendelkezett. Pártfogókat keresett, ezért kérte az érseket, hogy vállalja át a költségek egyharmadát, mert már csak az év végéig tudja fizetni a munkatársakat, továbbá arra is, hogy szólítsa fel a püspököket lapjának támogatására. Az érsek 1875-re 1000 forintot adományozott a lap számára,[54] sőt így tett a következő évekre nézve is.[55]

Az érsek felajánlása nem volt egyedi eset, továbbá nemcsak Apponyinak szólt, noha a kiemelkedő jelleget mutatja, hogy az idevágó levelezés darabjai a hercegprímás titkos levéltárában kaptak helyet. A katolikus hitelvek és tanok terjesztésének egyik bevett módja volt a hírlapirodalomban való jelenlét. Több lap anyagi támogatást élvezett a katolikus egyház részéről, amelyre az érsek fel is szólította az egyes káptalanokat, akik rendszeresen küldték az aktuális lapok számára megajánlott támogatást, annak összegétől függően évi több részletben. Nem minden káptalanból érkezett azonban támogatás, és nem minden esetben zökkenőmentesen. „Átérzem én a kath[olikus] lapok fontosságát," de már így is 700 forintot költenek lapelőfizetésekre és segélyezésekre, és egy tűzvész is közbe jött – írta egy alka-

[52] *Apponyi levele Vogelsangnak,* 1877. január 14., közli Tóth 1933, i. m. 533–534.

[53] Klopp 1930, i. m. 72.; beszédét a *Christlich-soziale Blätter* is közölte, Madaras 1970, i. m. 89.

[54] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Éberhárd, 1874. október 12. EPL Simor tl. 1874. No. 55.

[55] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Éberhárd, 1876. október 10. 1876. EPL Simor tl. No. 27., Pozsony, 1877. november 5. EPL Simor tl. 1877. No. 30., Éberhard, 1878. október 17. EPL Simor tl. 1878. No. 27.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 397 2024. 03. 21. 14:34:51

lommal Kruesz Krizosztom főapát.[56] Az 1860-as évek végén és az 1870-es években a *Magyar Állam*, az *Esztergomi Közlöny* és a *Népiskola* című lapok bukkannak fel többször a támogatott orgánumok között.[57] Továbbá egy-egy katolikus szellemű lap indításával is felkeresték az érseket, egyrészt hogy jóváhagyja az új lap programját, másrészt hogy pártfogásába ajánlják. Ilyen volt például a ma is megjelenő szlovák *Katolicke Noviny* felterjesztése programjukról Andreas Redlinszky tollából.[58] A katolikus egyház elvi és anyagi támogatásából tehát Apponyi lapja sem maradt ki.

Mindezek mellett újabb megoldandó helyzetet teremtett, hogy Marosy 1875 júniusában elhunyt.[59] Már 1875 januárjában beteg volt, ekkor helyére Apponyi ideiglenesen Franz Xaver Schumachert (1827 k.–1883) nevezte ki. Az új szerkesztő Württembergből származott, az 1850-es években telepedett le Ausztriában, ahol több osztrák lapnak is a szerkesztője vagy munkatársa lett. Schumacher széles körű műveltséggel rendelkezett, különösen kiemelkedők voltak teológiai ismeretei. Szerkesztője volt az *Österreichischer Volksfreund* és a *Volksblatt für Stadt und Land* című lapoknak, munkatársa a *Das Vaterland* konzervatív katolikus orgánumnak, és levelezője több külföldi lapnak is.[60] Apponyi azonban nem volt elégedett a munkájával, úgy vélte, hiányos a nyelvtudása és nem ismeri kellőképpen a hazai intézményrendszert, emiatt pedig állandóan nagy nehézségekkel kell megküzdenie. Ezért egy új személyt keresett a pozícióra, olyat, aki „helyes elvekkel, tehetséggel és szeretettel ötvözi a honi ismereteket". Így esett a választásra Dr. Karl Otocskára,[61] akit sokkal inkább alkalmasnak látott a szerkesztői feladatok elvégzésére. 1875 júliusától ő lett a *Das Recht* szerkesztője, majd 1878 végétől a lap kiadója is annak megszűnéséig.[62] Otocska beváltotta Apponyi reményeit, aki így írt róla

[56] EPL Simor János nyilvános levéltára Categoria 44. Libri scholastici. Scripta periodica (továbbiakban Simor Cat. 44.) 1868. No. 5277.

[57] EPL Simor Cat. 44. 1867–1880.

[58] EPL Simor Cat. 44. 1869. No. 5008.

[59] Marosy Apponyi éberhardi kastélyában halt meg. *Budapesti Közlöny,* 1875. június 5.

[60] Schumacher nekrológja: *Das Vaterland,* 1883. február 14.

[61] *Apponyi levele Vogelsangnak*, 1875. július 4. közli: Tóth 1933, i. m. 530–531. (saját fordítás).

[62] A lexikonokban és bibliográfiákban lévő szócikkek szerint Otocska szerkesztői kinevezése 1878-ban történt. Ez a közlés azonban téves, ezt támasztja alá Apponyi fenti Vogelsangnak írt levele, valamint a *Das Recht* 1875. évi 160. száma (július 16.), amelyben az *An unsere Leser* rovatban Otocska mint új főszerkesztő köszönti a lap olvasóit. Az 1878-as évet valószínűleg a kiadóváltással keverhették össze: 1878. december elejéig J. F. Mühlhammer volt a lap kiadója, majd ezt követően lett Otocska. *Katolikus sajtó Magyarországon.* 1488. szócikk https://archiv.katolikus.hu/k_sajto/katsajto.html (letöltve: 2022. november 20.); *Magyar katolikus lexikon* http://lexikon.katolikus.hu/R/Recht,%20Das.html (letöltve: 2022. november 20.); Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai, Pozsony vármegye és Pozsony,* Bp., Országos Monografia Társaság 1904, 479; Weber, Albert, *Bibliographie deutschsprachiger Periodika aus dem östlichen Europa,* h. n., k. n., 2013, 118. Tóth László Vogelsangról szóló tanulmányában egy lábjegyzetben már említést tett Borovszky tévedéséről. Tóth 1933, i. m. 518. 12. lábjegyzet. Viszonylag helyes adatokat közöl: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* X, Bp., Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1904, 2.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 398 2024. 03. 21. 14:34:51

az érseknek: „Otocska tehetséges, nemes és önzéstelen jellemű és vallásos buzgóságánál fogva igazán ritka."[63]

Karl Otocska (1840–1907) jogi doktor volt, 1867-ben telepedett le Pozsonyban, és ügyvédként tevékenykedett, majd az ügyvédi kamara elnöke lett. Későbbi pályája is mutathatta Apponyinak, hogy jól választott 1875-ben, hiszen Otocska évekig vezette a pozsonyi katolikus közösséget, 1896-ban útjára indította a *Preßburger Tagblatt*ot, katolikus klubot alapított, valamint a *Katholisch-literarische Aktiengesellschaft* könyvnyomda megalapítása is a nevéhez köthető.[64] Karl Otocska szerkesztői kinevezése előtt C. O. monogrammal publikált a *Das Recht* hasábjain, cikkeiben a konzervatív-katolikus pártalapítás szükségességét fejtegette. Kinevezése után Sennyey Pál programjáról, a zempléni pontokról írt egy cikksorozatot,[65] de ezt követően nincsenek C. O. monogrammal ellátott írások a lap oldalain.

Az erőfeszítések és a jól kiválasztott munkatársak ellenére 1876 végén Apponyi nem volt derűlátó a lap további sorsát illetően. Az előfizetések nem fedezték a költségeket, de a *Das Recht* sorsát közügynek tekintette, mivel a „lap nem volt ugyan képes kézzelfogható nagy eredményt teremteni, mindazáltal a rossznak terjesztése ellen nem csekély hatással küzdött". Sok előfizető hátralékát nem tudták behajtani. Ebben a helyzetben Apponyi úgy mérlegelte az elmúlt öt évet, hogy az elért eredmények nem felelnek meg a ráfordított áldozat mértékének. Fontolgatta, hogy vérző szívvel ugyan, de lemond az erejét meghaladó feladatról, miként azt Simornak kifejtette.[66] Egyetlen lehetőséget látott arra nézve, hogyan működhetne tovább a lap: ha újra hetilapként jelenik meg. Ezzel több mint felére csökkentik a kiadás költségeit, de még ehhez is pártfogókra volt szükség.[67] Így a *Das Recht* 1877-ben és az 1878-as évfolyamban is újra hetilapként jelent meg. Apponyi remélte, hogy az olvasók érdeklődése nem csökken, bizakodó volt egyúttal a folytatást illetően.[68] Ami az első negyedév végén sem lankadt, örömmel vette, hogy az érsek meg volt elégedve a lap irányával és szellemével.[69] Az év vége felé azonban már látta, hogy nagyobb súlyt nyomna a latba, ha a *Das Recht* újra napilapként jelenne meg, amihez 6000–7000 forintnyi szubvencióra lett volna szüksége, viszont ő maga nem volt abban a helyzetben, hogy ezt finanszírozhatná. Jelezte ezt az érseknek, aki komolyan foglalkozott Apponyi lapjával, rendszeresen küldte neki az ígért összegeket, Apponyi ezen levelének folyományaként pedig 5000 forintot különítettek el a *Das Recht* számára.[70] Noha az anyagi gondok a

---

[63] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Éberhárd, 1877. január 2. EPL Simor Cat. 44. 1877. No. 1666.

[64] Otocska nekrológja: *(Neuigkeits) = Welt Blatt,* 1907. június 6.

[65] *Das Recht,* 1875. július 21., 25. 31.

[66] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Éberhárd, 1876. október 4. EPL Simor tl. 1877. No. 25.

[67] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Éberhárd, 1876. november 18. EPL Simor Cat. 44. 1877. No. 1387.

[68] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Éberhárd, 1877. január 2. EPL Simor Cat. 44. 1877. No. 1666.

[69] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Nizza, 1877. március 29. EPL Simor Cat. 44. 1877. No. 2775.

[70] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Pozsony, 1877. november 5. EPL Simor tl. 1877. No. 30.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 399 2024. 03. 21. 14:34:51

következő évben sem szűntek meg, Apponyi továbbra is szükségesnek tartotta a lap fenntartását, mert „terjednek a vallás elleni törekvések", és az egyetlen német nyelvű katolikus lap nélkülözhetetlen lenne. Az érsek biztosította Apponyit a további támogatásról.[71]

Karl Otocska szerkesztő 1879. január 1-től lett a *Das Recht* kiadója, amely ekkortól újra napilapként jelent meg. Apponyi egyúttal felhatalmazta, hogy ezután ő szedje be a pártfogóktól a felajánlott összegeket, így Simor Jánossal is felvette a kapcsolatot. A lapot azonban csak az év feléig tudta megjelentetni, az utolsó számot 1879. június 30-án adta ki.[72] Otocska a lap megszűnéseként két okot jelölt meg: egyrészt nem volt anyagi fedezet, másrészt a fogékonyság, az érdeklődés és a hitélet is kihalófélben volt Pozsonyban.[73]

Apponyi a *Der Katholik,* illetve a *Das Recht* esetében sem kizárólag a laptulajdonosi feladatokat látta el. Ő maga is rendszeresen reagált a közélet eseményeire egy-egy hosszabb cikkben, többször a *Zur Lage* címet adta írásainak, vagy a konkrét ügyet tette a cím tárgyává, amihez hozzá kívánt szólni: *Gewissensfreiheit, Zu den Wahlen, Zur Organisation, Betrachtungen.* Apponyi írásainak részletes tematizálása és vizsgálata nem célja a tanulmánynak, csupán néhány olyan szövegét említem meg, amely betekintést ad azon témák sorába, amelyekkel Apponyi a lapszámok hasábjain foglalkozott. Ezek leginkább a politikai közélet fontosabb eseményeit érintik, többször az aktuális országgyűlési ügyeket járta körül egyházpolitikai szempontból. 1873-ban például egy háromrészes cikksorozatot szentelt Ghyczy Kálmán szekularizáció-javaslatának, amelyet egyházellenesnek tartott.[74] Ebben az időszakban Apponyi egészségügyi okok miatt sokat utazott, legtöbbször valamelyik mediterrán térségbe. Távolléte alatt is folytatta a publikálást, ez idő alatt született cikkei nem feltétlenül konkrét ügyekkel foglalkoznak, hanem általánosabb jellegűek, például római tartózkodása idején írott cikksorozatában a pápaságról, az olaszországi katolikus egyház, valamint a konzervatívok helyzetéről értekezett.[75] Vagy párizsi utazása idején a francia konzervatívok és katolikusok helyzetéről.[76] Felszólalt akkor is, ha úgy érezte, hogy Magyarország katolikus lakosságát hátrányos megkülönböztetés éri, például amikor a politikusok tisztán egyházi kérdésekben akarnak döntést hozni, vitatva egyúttal a katolikus egyház

[71] *Apponyi levele Simor Jánosnak,* Éberhárd, 1878. szeptember 19. és október 17. EPL Simor tl. 1878. No. 26–27.

[72] Potemra, Micha, *Bibliografia inorečových novín a časopisov na Slovensku do roku 1918,* Martin, Matica Slovenska, 1963, 628. A *Das Recht* utolsó évfolyamainak pontos megjelenésére utaló szekunder forrás felkutatásában Vörös László (tudományos munkatárs, Szlovák Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet) segítségét ezúton is köszönöm. A *Das Recht* 1874–1877. évfolyamai az Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtárában kutathatók, a szövegben szereplő említések is ezekből az évfolyamokból valók. Az 1878. és 1879. évfolyamok felkutatása folyamatban van.

[73] *Otocska Károly Simor Jánosnak,* Pozsony, 1880. március 3. EPL Simor Cat. 44. 1880. No. 1844.

[74] *Betrachtungen I–III. = Der Katholik,* 1873. március 15., 16., 18.

[75] *Aus der ewigen Stadt I–III. = Der Katholik,* 1873. május 22., 24., 25.

[76] *Französische Zustände I–II. = Der Katholik,* 1873. június 27., 28.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 400 2024. 03. 21. 14:34:51

kompetenciáját az ügyben.[77] 1875 tavaszán négyrészes cikksorozatban foglalkozott a magyar belpolitikai életet ekkor lázban tartó pártfúzióval,[78] valamint a választásokat sem hagyta szó nélkül.[79]

A lap legkiemelkedőbb témája, egy konzervatív katolikus párt alapításának a szükségessége újra és újra felbukkant a hasábokon, különösen az 1872. és 1875. évi választásokat megelőzően, s nemcsak Apponyi tollából. A kérdéshez kapcsolódóan Apponyi legfontosabb írása az indulás évében született *Gruß und Aufruf an die katholischen Wähler* címmel,[80] amelyben kifejtette, hogy a katolikus egyház súlya és helyzete attól függ, hogyan alakul a következő választás: „nekünk katolikusoknak zárni kell sorainkat és szerveződni" – jelentette ki. Emellett öt pontban fogalmazta meg azokat a követeléseket, amelyeknek meg kell felelnie a katolikusok által megválasztott képviselőknek. Ezt az öt pontot tekinti egyúttal a leendő párt programjának is. Egy másik, a pártalapítással foglalkozó cikk azt a kérdést járta körbe, hogy a konzervatív katolikus politikusok miért nem elégszenek meg a Deák-párton belüli frakcióval. A szerző K-y monogrammal jegyezte írását.[81] 1875 tavaszán Karl Otocska is foglalkozott a pártalapítás kérdésével, amelyet bölcs dolognak tartott, mivel úgy vélte, „Magyarország állami érdekeinek szerves részét képezi a katolicizmus".[82] Otocska azt is nyomon követte, miként foglalkozik a magyar sajtó a pártalapítás kérdésével.[83] Apponyi is felszólalt még egyszer 1875 nyarán a pártalapítás ügyében. Kétrészes cikkében felhívta az olvasók figyelmét az egyenlőtlen választási küzdelmekre és a Sennyey-párt támogatására buzdított: „a haza megmentésének [...] jelszava: a szervezkedés erőink egyesítése és érvényesítése végett", aminek eszköze egy konzervatív párt szervezése.[84] Írásában már nem használta a felekezeti jelzőt.

Az itt említett néhány példából is látszik, hogy a lap tartalmilag megfelelt Apponyi elképzeléseinek és célkitűzéseinek: nyilvános fórumot biztosított nézeteinek, valamint folyamatosan felszínen tartotta a fontosabb egyházpolitikai kérdéseket. Megfogalmazta egyúttal azt is, hogy az egyház súlyának megőrzése érdekében politikailag is szükséges a szerveződés, amely leginkább a választások közeledtével kapott nagyobb publicitást.

Apponyi maga nem feltétlenül élte meg kudarcként a lap alacsony példányszámát, örült annak a(z egyre kisebb) sikernek is, amelyet elért vele. Azt, hogy miért

---

[77] *Die jüngste Heldentat des Grafen Andrássy = Das Recht,* 1874. április 14.

[78] *Zur Lage I–IV. = Das Recht,* 1875. április 7–9., 11.

[79] *Zu den Wahlen I–IV. = Das Recht,* 1875. június 13., 18., 20., 22. és *Nach den Wahlen I–II. = Das Recht,* 1875. augusztus 18., 20.

[80] *Der Katholik,* 1872. május 23. Az idézett rész saját fordítás.

[81] *Wozu Solidarität, wenn auch nur in einem Punkt, und wozu Gemeinschaft mit der Deákpartei? I. = Der Katholik,* 1872. június 2.

[82] *Bedürfen wir einer katholisch-politischen Partei? = Das Recht,* 1875. május 11. (saját fordítás)

[83] *Nochmals die Frage einer kath-politischen Parteibildung; Zur Bildung einer katholischen Partei; Zum Streit über die Bildung einer katholischen Partei = Das Recht,* 1875. május 16., 23., június 15.

[84] *Zur Organisation I–II. = Das Recht,* 1875. július 17., 20. (saját fordítás).

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 401 2024. 03. 21. 14:34:51

nem lett sikeresebb a vállalkozás, a fentebb már említett tényezők összessége adja meg. A nyilvánvaló financiális nehézségeken túl probléma lehetett, hogy a *Der Katholik,* illetve a *Das Recht* nem kimondottan országos lap volt, hanem önmeghatározásában is csak „Provinzenblatt", és a kiadás helye, Pozsony ekkor már inkább vidéki városnak számított, semmint a politikai élet központjának, ami a dualizmus idején Pest, majd Budapest lett. A kudarcban szerepet játszhatott az a tényező is, hogy nem sikerült a katolikus és a konzervatív érdekeket úgy összhangba hozni, hogy azok elsőként a katolikus, illetve konzervatív körökben, majd a szélesebb közönség számára is elfogadhatók legyenek. Az *Ungarischer Volksbote* példája, valamint az esztergomi érsekhez érkező pártfogást kérő levelek sora is mutathatja, hogy a felekezeti lapkiadásra Magyarországon ekkor még nem volt nagy kereslet; az olvasókat sokkal inkább foglalkoztatták a közjogi kérdések, mint az egyházpolitika különböző kérdései, amelyeknek ekkor még nem volt a társadalmat megosztó jelentősége. A lap nevének megváltoztatásában is az játszott szerepet, hogy konzervatív körökben elterjedt volt az a nézet, miszerint egy pártnak nem kell felekezethez tartozni.[85] Apponyi alkalmazkodott ehhez a tendenciához, függetlenül attól, hogy a lap tartalmát nem változtatta meg.

Apponyi pártja és programja a lapok hasábjain

A pártalapítás gondolata Apponyit már a '60-as évek elejétől foglalkoztatta,[86] de csak a '70-es évek elejére érezte szükségét a különállásnak különböző kül- és belpolitikai okok miatt.[87] A szakirodalom túlnyomó része Katholikus Konzervatív Pártnak nevezi kezdeményezését, a korszakban viszont csak Apponyi illette ehhez hasonló kifejezéssel. Eleinte (pozsonyi)[88] katholikus (politikai)[89] casinóként emlegették,[90] majd, amikor komolyodni látszott a mozgalom, katolikus pártként ne-

[85] Sennyey magát a pártalapítást is szükségtelennek tartotta. Vö. Sennyey 1872. május 4-i beszéde, részben kivonatolva közli: *Politikai Ujdonságok,* 1872. május 15. 1872. október 7-én tartott beszédében szintén hangsúlyozta, hogy szükségtelen új pártot alapítani. Fazekas Csaba, *Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon = Múltunk,* 47(2002), 3–4, 463. Az 1875-ös választások alkalmával kiadott zempléni pontokban az egyházpolitikai témákat kerülte, valamint a párt nevéből kimaradtak a beszédes jelzők, Jobboldali Ellenzék néven próbált érvényesülni. A pártprogramot közli: Mérei Gyula, *A magyar polgári pártok programjai (1867–1918),* Bp., Akadémiai, 1971, 85–91.

[86] Apponyi György levele Vay Miklósnak, 1860. október 24. Közli: Lévay József, *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből,* Bp., Franklin Társulat, 1899, 318–319.

[87] Az okok kifejtése nem képezi a tanulmány részét. Ld. erről: Hermann Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig,* München, 1973, 452–456; Fazekas 2002, i. m. 458–461.

[88] A hírlapok hasábjairól világosan látszik, hogy több városban is működött ez idő tájt katolikus kaszinó, vagy a kisebb településeken katolikus egylet. Apponyi fellépése a pozsonyihoz köthető.

[89] A politikai jelző nem mindig szerepel a kaszinó megnevezésében.

[90] „Pozsonyban csendzavaró fellépés történt, halljuk, hogy itt valami katholikus casino alakult". *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok,* 1871. június 11., „Minden jó lélek az urat dicséri; Pozsonyban

vesítették konzervatív jelző nélkül. Fazekas Csaba és Szabó Dániel Apponyi pártját illetően azzal a kérdéssel is foglalkozott tanulmányában, hogy egyáltalán nevezhető-e pártnak Apponyi akciója, programnak az öt pontból álló felhívása.[91] Szervezetileg ugyanis nem különült el a Deák-párttól, annak kebelében bontakozott ki és még képviselőit is annak egyetértésével jelölte ki. Mivel nem önállóan indultak a választáson, ezért Fazekas szerint párt helyett inkább az azonos nézeteket vallók alkalmi, klubszerű összefogásáról volt szó.[92] Az utókor fogalomhasználatát azonban árnyalhatja a korabeli szóhasználat, hogy miként nevezték és kezelték Apponyi akcióját és felhívását, amelyhez az egyik legjobb forrásként a sajtó szolgál.

A korszakban a kor fogalmi kereteinek megfelelően pártként tekintettek rá már az alakulás időszakában is, valamint Apponyi felhívását is programként kezelték. Nemcsak a *Der Katholik* és a *Das Recht* szerkesztősége tett így, de más lapok hasábjain is így jelentek meg. Például *A Hon*ban, ahol 1872. március elején egy másik lap, az *Üstökös* által összeállított pártstatisztikát tettek közzé, amely az ötödik helyen nevezte meg a Katholikus Pártot, annak két ágával együtt.[93] Az alakulás időszakáról és a választásokon várható eredményekről nagyon pontos képet festett ugyanez a napilap vezércikkében, amely a *Katholikus párt* címet viselte.[94] A cikk szerint a jobboldalról érkező új párt programja annyiban egészítette ki az eddigieket, hogy a katolikus egyház érdekvédelmét hangsúlyozta, és olyan képviselők állítását szorgalmazta, akik jó katolikusok. Maga a *Der Katholik* 1873. szeptember 25-i számában katolikus konzervatív pártközlönyként *(Parteiorgan)* definiálta magát, és a *Das Recht* programként utalt vissza Apponyi 1872. májusi felhívására háromrészes cikksorozatában 1874 márciusában, amely a *Das Apponyische Program* címet viseli. Ugyanakkor – kilépve a sajtó világából – megállapítható: a 19. század folyamán élő pártdefiníciók mindegyikébe beleillik Apponyi akciója,[95] így korszakának fogalmi keretei között tekinthetjük kezdeményezését annak, aminek ő maga is szánta.

---

nehány nap óta kisértet jár; hanem angol szakála van; Apponyi György gróf tart ott prédikáczziókat a katholikus kaszinóban, hogy jövőre csupa szent követeket kell választani, a kik programmjukba fölveszik a csalhatlanságot s a papgazdasszonyok szüzességét." *Bolond Miska,* 1872. január 14.

[91] Fazekas 2002, i. m. 461.; Szabó Dániel, *Párt vagy nem párt = Történelmi Szemle,* 52(2010), 4, 589.

[92] Fazekas, 2002, i. m. 461.

[93] A főpapi párt vezetője Apponyi György, szócsövük a *Magyar Állam* volt, az alsópapság pártjának a vezetője Szilágyi Virgil, hírlapjuk a *Szabad Egyház* volt. *A Hon*, 1872. március 3.

[94] *A Hon,* 1872. március 1.

[95] „több hasonlóan gondolkodó személy összessége, akik szemben állnak azokkal, akik másként gondolkodnak […]" (saját fordítás) Adelung, Johann Christoph, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart.* 1811. https://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/lemma/bsb00009133_4_0_240 (letöltve: 2022. november 25.); „valamely társadalmi egésznek része, felekezete, mely leginkább politikai dolgokban vélemény-, vagy akaratkülönbség miatt a többitől külön vált, elszakadt." Czuczor Gergely, Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára,* V, Pest, Athenaeum, 1870, 89; „a politikai életben azon egyének összessége, akik azonegy czélra törekedvén, egyesülnek

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 403 2024. 03. 21. 14:34:51

*

Apponyi lapalapítóként kezdetben sikereket könyvelhetett el a *Die Debatte* és a *Magyar Világ* című lapokkal mind a példányszám, mind pedig a kitűzött célok tekintetében. A *Der Katholik* és a *Das Recht* kapcsán ez azonban már nem mondható el. Jellegükből adódóan az 1870-es évek még korainak bizonyultak, így talán erre is érvényes lehet Apponyi egyik megállapítása, amelyet az 1862. évi beadványának visszautasítása kapcsán tett: „Az én javaslataimat mindig az a balszerencse éri, hogy vagy túl korán utasítják vissza, vagy túl későn fogadják el.”[96] Ez a vállalkozása mind a felekezeti lapkiadással, mind a felekezeti pártalapítással korainak bizonyult, de előfutára lehetett a század végén kibontakozó katolikus politikai mozgalmaknak.

Czinege, Szilvia

György Apponyi as a journal founder

In the second half of the 19th century, György Apponyi founded paper(s) to discuss the political objectives that were important to him. In preparation for dualism, he launched his German-language newspaper Die Debatte in Vienna, where, working together with Mór Ludassy, they created a mouthpiece for their views. After the opening of the Parliament in 1865, he bought the newspaper Magyar Világ in Pest, in which the views related to the agreement to be created were also expressed. While in the former paper Apponyi published under the name Von der Theiß, in the latter he did not appear as a publicist. In 1872, he wanted to found a conservative Catholic party and to create the right intellectual environment and social base, he started the weekly Der Katholik (Das Recht from 1874), in which he published under his name the issues that interested him the most. As the founder of the paper, Apponyi had success with Die Debatte and Magyar világ, both the number of copies and the achievement of the set goals show this. However, this cannot be said about Der Katholik, as the readership was even less receptive to church-political topics at that time.

Keywords: dualism, conservative, Catholic, Die Debatte, Magyar Világ, Der Katholik, Das Recht.

és egy külön csoportot képeznek.” *Magyar Lexikon,* szerk. Somogyi Ede, XIII, Bp., Wilckens és Waidl Kiadóhivatala, 1883, 430; „hasonló gondolkodású emberek csoportja, akiknek vallási, politikai, társadalmi vagy tudományos kérdésekben képviselt álláspontja szemben áll azokéval, akik másképp gondolkodnak [...].” (saját fordítás) *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm,* 1889, digitalisierte Fassung im Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB#1 (letöltve: 2022. november 25.); „politikai értelemben a célazonosság alapján szövetkezetteknek összessége. A párt élén érdemileg a pártvezérek állanak […] a párt céljainak képviseletére és terjesztésére a pártközlönyök szolgálnak, a párt vezérelveit a pártprogram tartalmazza.” *A Pallas nagy lexikona,* XIII. kötet, Bp., Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság, 1896, 831.

[96] [Ludassy Mór], *Drei Jahre Verfassungsstreit,* Lipcse, F. A. Brockhaus, 1864, 180. (saját fordítás).

Pető Bálint

Egy dualizmus kori vidéki nyomdász és lapkiadó életútja

Hazánkban a nyomtatott hírközlés széles körű elterjedése a dualizmus időszakára tehető: ekkor jelentek meg a kisebb vidéki városokban is az első hírlapok, s váltak hamarosan a tömegtájékoztatás, a közvélemény formálásának legfőbb eszközévé. Nem volt ez másképpen az alföldi városban, Szentesen sem, ahol az első lapalapítási kísérlet az akkoriban közel harmincezer lakosú település volt polgármesteréhez és országgyűlési képviselőjéhez, Oroszi Miklóshoz kapcsolódik, aki 1871 februárjában *Szentesi Füzetek* címmel folyóiratot adott ki.[1] A szegedi Burger Zsigmond-féle nyomdában készült kiadvány azonban csak a megjelenés dátuma miatt tekinthető elsőnek, ugyanis tartalmi és formai szempontból nagyrészt nem felel meg a korabeli hírlapok követelményeinek. Inkább mezőgazdasági szakfolyóiratként értelmezhető, ráadásul a vállalkozás gyorsan kudarcba fulladt: bár Oroszi az év folyamán még további öt füzet kiadását tervezte, a lap a mutatványszámot követően többé nem jelent meg.[2] A modern értelemben vett polgári sajtó szentesi megszületése egy francia emigráns család sarjának, Cherrier Jánosnak a nevéhez fűződik. Azonban, ha áttekintjük a nyomdász teljes vállalkozói tevékenységét, olyan gazdag és változatos életpálya rajzolódik ki előttünk, amely jóval túlmutat az alföldi város határain.

Cherrier a Torontál vármegyei Nagyőszön[3] látta meg a napvilágot 1839. április 15-én, római katolikus családban, Georg Cherrier és Maria Getsch gyermekeként.[4] (A família legnevesebb, jelentős karriert befutott tagja Cherrier Miklós pozsonyi kanonok, hittudós, a nagyszombati érseki líceum jeles tanára.)[5] Gyermek- és fiatalkoráról nem sokat tudunk, az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a nyomdászmes-

[1] Labádi Lajos, *Az első szentesi folyóirat; 135 éve jelent meg a Szentesi Füzetek = Szentesi Élet,* 2006. június 2., 2.

[2] Labádi Lajos, *Egy elfelejtett polgármester; Emlékezés Oroszi Miklósra (1822–1892) = Szentesi Élet,* 1992. október 3., 3.

[3] A Nagyszentmiklós közelében fekvő Nagyősz – régebbi írásmód szerint: Nagy-Ősz – település ma Temes megyéhez tartozik, németül Triebswetter, románul Tomnatic. Lakosai a dualizmus idején még döntő többségében római katolikus vallású németek voltak. (Reiszig Ede, dr., *Torontál vármegye községei.* http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/6.html [letöltve: 2022. január 15.])

[4] Romániai Nemzeti Levéltár Temesvári Levéltára (a továbbiakban Arhivele Naţionale ale României – Timiş), a római katolikus egyház születési anyakönyvei, Nagyősz, 5. k., 1833–1864. 44.

[5] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái II.,* Bp., Hornyánszky Viktor, 1893, 39–41.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.405-419

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 405 2024. 03. 21. 14:34:51

terség alapjait az osztrák fővárosban sajátította el: amikor huszonöt esztendős fiatalemberként Nyitrára költözött, a városhoz benyújtott iparűzési kérelméhez a bécsi L. C. Zamski és C. Dittmarch nyomdában készült munkákat csatolta mellékletként. Mint hamarosan kiderült, a felvidéki település nem bizonyult szerencsés helyszínnek a kezdő vállalkozó számára, hiszen Nyitrán akkor már két nyomda is létezett, amelyek tulajdonosai összefogtak, hogy az újonnan érkezett konkurenciát mielőbbi távozásra kényszerítsék. Néhány hónap alatt sikerült is elérniük, hogy a helytartótanács felülbírálja a város döntését, és visszavonja Cherrier működési engedélyét. Ekkor a nyitrai alispán azt javasolta az elkeseredett vállalkozónak, hogy – a további, hasonló kudarcok elkerülése érdekében – olyan vármegyében próbálkozzon, ahol nyomdaüzemeket még nem, vagy csak kis számban alapítottak. Ehhez nem is kellett messzire utazni, elég volt Turócig, Liptóig vagy Barsig. A fiatal nyomdász végül az utóbbi mellett döntött, és az alig egyéves nyitrai kalandot követően Lévára költözött.[6]

1865 májusában már állított ki számlákat a lévai csizmadiacéh, a kaszinó, valamint a helyi gimnázium részére, és annyira bízott kérelme kedvező elbírálásában, hogy a hatósági engedélyt meg sem várva, az első néhány hónapban illegálisan működtette vállalkozását, akárcsak Nyitrán. A magisztrátus végül 1865 októberében megadta a hozzájárulást tevékenységéhez. Cherrier első itt készített munkája a Barsmegyei Gazdasági Egyesület értesítője volt. A fiatal nyomdász jó eséllyel úttörőnek számított Léván: bár egy szlovákiai összefoglaló mű említ egy korábbi, rövid életű nyomdaipari kezdeményezést, levéltári források ezt nem igazolják. A szakmai siker viszont nem bizonyult tartósnak: a lévai városi tanáccsal szemben a vármegyei hivatal nem támogatta a vállalkozást, amelynek így egy évvel később, 1866-ban újra költöznie kellett.[7]

A választás ezúttal Heves vármegye nagy múltú településére, Gyöngyösre esett, ahol Cherrier már viszonylag hosszabb időre berendezkedhetett: közel öt esztendeig működtetett nyomdát a városban, emellett üzlete könyvkereskedésként és kölcsönkönyvtárként is funkcionált.[8] Lapkiadással ekkor még nem foglalkozott, az első gyöngyösi újság, az orvosi szakfolyóirat, a *Hasonszenvi Közlöny* még az ő ottani működése előtt jelent meg, és bár a szerkesztőség helyben volt, a sokszorosítást Egerben végezték. A *Gyöngyös* című hírlap pedig csak 1872-től indult, amikor Cherrier már távozott a városból.

A nyomdász gyöngyösi éveiről viszonylag kevés információval rendelkezünk, azonban a korabeli dokumentumokban – elsősorban a tanácsülési jegyzőkönyvekben – említett kifizetések alapján rendszeres jövedelme származott a város különféle hivatalos nyomtatványainak elkészítéséből, valamint bizonyosan magánsze-

---

[6] Švoliková, Marta, *Prvá tlačiareň v Leviciach. Tlačiar Ján Cherrier = Acta Musei Tekovensis Levice Zborník Tekovského Múzea v Leviciach VII*. (2008), 109–113.

[7] Švoliková 2008, i. m. 109–112; Jaross Ferenc, *Emléklapok a Lévai Casino 50 éves multjából, 1859–1909,* Léva, k. n., 1910, 10–15.

[8] Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára Szentes (a továbbiakban: MNL CSML Szentes), V.B.145.b. – Szentes Város Tanácsának iratai 1849–1872 – Tanácsi iratok, 2026/1870.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 406 2024. 03. 21. 14:34:51

mélyek kisebb megbízásait is teljesítette.[9] Emellett kétszer találkozunk a nevével a hevesi vármegyeszékhely vezető lapja, az *Eger* hasábjain: az 1868. december 10-i szám tudósít róla, hogy Cherrier János részt vett a gyöngyösi kaszinó által szervezett, a svájci és felső-olaszországi árvízkárosultakat támogató hangversenyen és táncmulatságon, ahol két forint adományt is felajánlott.[10] Két évvel később, 1870. december 17-én pedig ötven krajcárt adományozott a „franczia foglyok" javára a gyöngyösi dalárda szintén jótékonysági célú hangversenyén.[11]

Hogy Cherrier János 1870-ben miért döntött – ezúttal valószínűleg nem külső kényszer hatására – a távozás mellett, annak hátterét források híján nem ismerjük. Azonban feltételezhető, hogy a várostól származó folyamatos, ám nem túl bőséges bevételei már kevésnek bizonyultak vállalkozása fejlesztéséhez, valamint gyarapodó családja eltartásához. A későbbiek alapján pedig az is sejthető, hogy ekkor már elsődlegesen nyomtatott sajtótermék kiadásában gondolkodott, Gyöngyösön pedig erre nem látott lehetőséget.

1870. november 13-án tollat ragadott, és rövid kérelmet írt a Heves vármegyétől távol eső Szentes város polgármestere, Stammer Sándor részére: „Tekintetes Polgármester Úr! Üzletemnek Gyöngyösről Szentes Városába leendő áttétele engedélyezése érdemében, a Nagyméltóságú Magy. Kir. Belügy Ministeriumhoz szerkesztett kérvényemet 1 db mellékletével, a' végből bátorkodom a Tekintetes Polgármester Úrhoz utalni, hogy az a Város Hatóság becses támogatása mellett, illető helyre eljuttatni kegyeskedjék."[12] Nem tudjuk, mi motiválta a nyomdászt a hely kiválasztásában, de ezúttal szerencséje volt: az alföldi, akkoriban közel harmincezer fős – sőt a járás lakosságát is beleszámítva azt bőven meg is haladó lélekszámú[13] – település örömmel fogadta az első helyi nyomdaüzem alapításának

---

[9] Az Országos Széchényi Könyvtár őriz több nyomtatványt, amelyek a gyöngyösi Cherrier-nyomdában készültek: *A gyöngyösi Nép-Bank törzsaláiróinak névsora használat végett* (jelzet: Kny.D 4.806); *Tisztelt közgyűlés! Hogy az intézetnek állapotáról alapszabályaink 27. szak c. pontja értelmében a tisztelt közgyűlésnek tudomása legyen...* (jelzet: Kny.D 3.998); *Gyöngyösi takarékpénztár részéről 1869-ik év, mart. hó 1-én tartott rendes évi közgyűlés jegyzőkönyve* (jelzet: Kny.D 3.991), *Egri mákvirágok / A vén kertész* (jelzet: Kny.D 3.195), *A Deák-párti tisztelt választókhoz! / A rendező bizottmány* (jelzet: Kny.D 3.102), *Színházi emlény / a művészet pártfogóinak ajánlja Rejtényi Lázár súgó* (Színházi zsebkönyvek, 410), *A gyöngyösi kaszinó alapszabályai* (jelzet: Kny.D 902), *A Szent Ferenc-rendü gyöngyösi nagy-gymnasium ifjuságának érdemsorozata* (jelzet: Ért 768), *Mélyen tisztelt országgyűlési képviselőház! / Főkövy Antal* (jelzet: Kny.D 1.138), a *Gyöngyösi takarékpénztár igazgató választmánya által az alapszabályok alapján kiadott utasitás* (jelzet: Kny.B 1.013), *Ki legyen a képviselő? Írta, a okosan gondolkodni szerető magyar polgártársainak ajánlja egy honpolgár* (jelzet: Kny.B 3.386).

[10] *Levelezések = Eger,* 1868. december 10., 4.

[11] *Városi és megyei hirek = Eger,* 1871. január 5., 6.

[12] MNL CSML Szentes, V.B.145.b.– Szentes Város Tanácsának iratai 1849–1872 – Tanácsi iratok, 2026/1870.

[13] *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásaival együtt,* Pest, Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal, 1871, 82.

szándékát. Stammer tovább is küldte tehát a kérelmet az illetékes minisztériumba, támogató kísérőlevelével kiegészítve azt: „kérdéses üzletnek Szentes városában megnyitása a városi közönségre nézve előnyösnek mutatkozik". A fővárosból az engedély nemsokára meg is érkezett, és Cherrier János a következő év tavaszán megnyitotta nyomdáját, ősszel pedig könyv- és papíráru-kereskedését, illetve kölcsönkönyvtárát is az Úri utca – a mai Petőfi utca – 2053. szám alatti, özv. Balogh Mihályné tulajdonában lévő házban. Ilyen jellegű szolgáltatások – nyomda, könyv- és papírkereskedés, könyvtár – korábban nem működtek hivatalos formában Szentesen.[14]

Néhány hónappal később, 1871. július 9-én megjelent a város első nyomtatott hírlapja, a *Szentesi Lapok* – Cherrier kiadóként, Honthy László felelős szerkesztőként, Balogh János pedig főmunkatársként szerepel az impresszumban.[15] Az újság „Vegyes tartalmu hetilap"-ként határozta meg önmagát, politikai semlegességet hirdetett, fő célja pedig az volt, hogy tájékoztassa a szentesi lakosokat a településen, a régióban, illetve az országban és a nagyvilágban történt eseményekről.[16] Vasárnaponként jelent meg, s a korszakra jellemző tartalmi és formai követelményekhez igazodott: a négy oldal közül az elsőn legtöbbször egy aktuális hírt vagy közügyet[17] taglaló vezércikk, illetve egyéb publicisztika kapott helyet, ezt követte az állandó rovatnak számító *Tárca,* amely novellákat, úti beszámolókat vagy verseket közölt. Rendszeresen tudósított a lap az akkor még a közeli Szegváron tartott megyegyűlésekről, illetve a városi közgyűlésekről, s rövidhírek formájában beszámolt a helyi eseményekről: egyleti bálokról, bűncselekményekről, halálozásokról, iskolai vizsgák időpontjairól és azok eredményeiről, a szentesi hitelintézetek mérlegkimutatásairól stb. Ezenkívül rendszeresen közölt színes híreket is hazánkból vagy a nagyvilágból,[18] illetve a szerkesztőség lelkesen igyekezett a sajtó felelős szerepét is betölteni: sokszor hívták fel a helyi hatóságok

[14] Labádi Lajos, *A város első nyomdásza és lapkiadója; Százhúsz éve hunyt el Cherrier János = Szentesi Élet,* 2006. június 23., 2.

[15] *Szentesi Lapok,* 1871. július 9., 4.

[16] „Ily eszközt van szándékunk adni lapunk képében a nagy közönségnek, meg míg egyrészről hű tükre leend minden a megyénk és városunk anyagi és szellemi terén mutatkozó mozgalmaknak, addig másrészről a küszöbön álló törvénykezési és municipalis (helyhatósági) nagy átalakulás, népiskoláink, felsőbb tanintézeteink, ipar, gazdászat s kereskedés, intézetek, egyletek, melyek megyénk és városunk kebelében alkottattak s ezekkel összefüggő kérdések érdekeit fogja képviselni, szóval: megyénk és városunk közlönye leend" – írja Honthy László az első, *Ok és okozat. (Bekö-szöntésül.)* című vezércikkben. *Szentesi Lapok,* 1871. július 9., 1.

[17] Ezek között rendszeresen visszatérő téma volt a közlekedés: Szentes abban az időben nem rendelkezett jó minőségű közutakkal, illetve nem volt bekapcsolva az országos vasúthálózatba sem, így a városnak egyetlen szállítási lehetősége volt, a Tisza. Emellett a lap hasábjain nemegyszer visszatért az iparfejlesztés szükségességének kérdése: Szentes elsősorban nyersanyagot állított elő mezőgazdasági termények formájában, feldolgozóiparral gyakorlatilag nem rendelkezett, s ez tovább hátráltatta a település fejlődését.

[18] Például egy ólublói csodagyerekről, „akinek vereses szemgolyói minduntalan forogván" különleges számolási képességei vannak (*Szentesi Lapok,* 1871. július 16., 3.), vagy egy debreceni

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 408 2024. 03. 21. 14:34:52

figyelmét olyan problémás közügyekre, amelyek a lakosság hétköznapjait megkeserítették.[19]

Állandó rovatnak számítottak a városi hirdetőkönyv apróhirdetései, rendszeresen közölték az aktuális gabonajegyzési, illetve egyéb tőzsdei jegyzési árakat (utóbbi fontos információ volt a többségében mezőgazdaságból élő szentesiek számára), valamint a szerkesztőség, külön díjazás ellenében, folyamatosan teret adott az eltérő véleményeknek, a különféle olvasói leveleknek a *Nyilt tér* rovatban, amely esetenként parázs viták színterévé vált. A legélesebb csörte két ismert helyi polgár, Zuckerman Károly és Ehrlich József között zajlott: az izraelita hitközség tagjai kölcsönösen becsmérelték egymást a hetilap hasábjain. A vitát indító Zuckerman azzal vádolta Ehrlichet, hogy a volt hitközségi elnök nem tartotta be egykori ígéretét, vagyis nem támogatta a szentesi zsinagóga felépítését, sőt inkább akadályozta azt.[20] A levelet Ehrlich rágalmazásnak minősítette, és megfenyegette a másik felet: „Erkölcsi kötelességem […] cikkírót komolyan figyelmeztetni, miszerint jövőre igyekezzék nemesebb foglalkozás által kiérdemelni hitsorsosai bizalmát, mivel ellenkező esetben kényszerítve leszek, ellene a törvényes lépéseket azonnal megtenni."[21] A vita végül sajtóperhez vezetett – a szentesi nyomtatott tömegtájékoztatás történetében első alkalommal –, amely Ehrlich győzelmével végződött. Zuckermant nyilvános bocsánatkérésre kötelezte a bíróság, aki a *Szentesi Lapok* hasábjain ennek eleget is tett.[22] A lap a viták során próbált pártatlan maradni, az olvasó által írt sorok mellett minden esetben ott szerepelt a megjegyzés, amely szerint a közölt gondolatokért a szerkesztőség nem vállal felelősséget.

Néhány értékes rovat nem sokáig működött, például a *Színészet,* amely nem csupán beszámolt az előadásokról, hanem sok esetben rövid, de frappáns műkritikát is tartalmazott. (Valószínűleg azért szűnt meg, mert a település saját színtársulata időközben elköltözött Szentesről.) Hasonló sorsra jutott a *Gazdászati rovat,* amely minden bizonnyal rendszeres érdeklődésre tarthatott volna számot, de a beharangozott sorozatból mindössze egyetlen cikk született meg: a szerző, Balogh János szerkesztő ugyanis már a mutatványszám megjelenését követően távozott a laptól, miután összekülönbözött a főszerkesztővel.[23]

---

polgárról, aki „Nichts deutsch" jelzéssel visszaküldte a gázszámlát a szolgáltatónak, mert az német nyelven követelte tőle a tartozást (*Szentesi Lapok,* 1871. szeptember 24., 3.).

[19] Visszatérő téma volt e tekintetben a városi járdák rossz állapotára vagy hiányára, illetve a Kurca-parti vízmerítő helyek életveszélyes voltára való figyelmeztetés – akkoriban rendszeresen előfordult, hogy a települést kettészelő érhez ivóvízért lejáró cselédlányok és gyerekek megcsúsztak, s a vízbe esve lelték halálukat.

[20] *Szentesi Lapok,* 1871. július 23., 3.

[21] *Szentesi Lapok,* 1871. július 30., 3.

[22] *Szentesi Lapok,* 1871. december 17., 4.

[23] A *Szentesi Lapok* 1871. augusztus 13-i számában Honthy László főszerkesztő írt az esetről csípős hangvételű publicisztikát, amelyből információt kaphatunk a lap iránti érdeklődés csekély mértékéről is. Honthy szerint ugyanis Balogh azt állította, hogy neki köszönhetően több mint háromszáz előfizetője lett az újságnak. A főszerkesztő ezután felteszi a kérdést: „Hová tette Ön az

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 409 2024. 03. 21. 14:34:52

A *Szentesi Lapok,* amely hibái, meglehetősen gyakran változó formai és tartalmi struktúrája ellenére színvonalas újság volt, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket: az előfizetők csekély létszámát nem sikerült érdemben növelni, ezért a hirdetők is kezdtek elpártolni a laptól.[24] A tulajdonos Cherrier János ekkor kissé szokatlan és – mint később kiderült – morálisan igencsak kifogásolható lépésre szánta el magát: mintegy álkonkurenciaként, 1871. május 30-án, a fejléce szerint szombati megjelenéssel[25] egy másik hetilapot alapított *Alföldi Figyelő* néven, amelynek felelős szerkesztője és társtulajdonosa Horváth József volt. A *Szentesi Lapok* 1871. június 2-i számának harmadik oldala a helyi hírek között említi egy mondatban a tényt, mindenféle kommentár nélkül. Egy héttel később, 1871. június 9-én azonban már címoldalon közöl egy nyilatkozatot Cherrier és Honthy együttes aláírásával, amely határozottan tagadja a Szentesen felröppent híresztelést, miszerint a *Szentesi Lapok* meg fog szűnni, és az *Alföldi Figyelő* átveszi majd a helyét. A cikk szerint mindez azért sem lehetséges, mert a két lap eltérő profillal rendelkezik: az *Alföldi Figyelő* a teljes régiót, a *Szentesi Lapok* pedig a hazát, a megyét és a várost képviseli. „Okvetlen szükségünk van széles Alföldünkön oly egyetemes lapra, mely átölelje az Alföld általános érdekeit" – fogalmaz az *Alföldi Figyelő* első száma.[26]

Nem tudjuk, mi volt Cherrier eredeti terve, talán csak önmagát beteljesítő jóslatról van szó, azonban tény, hogy a két lap párhuzamosan mindössze az *Alföldi Figyelő* 1872. május 30-án megjelent mutatványszáma erejéig létezett. Az első szám után ugyanis egy hónapig az új lap kiadása szünetelt, a *Szentesi Lapok* még működött, majd 1872. július 7-én, vasárnap jött ki a második *Alföldi Figyelő,* a *Szentesi Lapok* viszont aznap már nem jelent meg.[27] (Az eset a korábbi cáfolat miatt valószínűleg váratlanul érte az olvasótábor, illetve az előfizetők nagy részét.) Az *Alföldi Figyelő* tehát magába olvasztotta a *Szentesi Lapok*at, majd Cherrier a felelős szerkesztői posztot is nagyvonalúan megosztotta: a lap második, 1872. július 7-i számának negyedik oldalán, az impresszumban olvasható, hogy Horváth József és Honthy László közösen felel az újság tartalmáért. Ugyanebből a számból értesülünk arról is, hogy a példányszám jelentősen növekedett a *Szentesi Lapok*éhoz képest, hiszen „lapunk ezen száma közel ezer példányban lévén nyomtatva".[28]

---

eszét, midőn ezt írta?" A lap előfizetőinek száma ez alapján nem lehetett túl magas, erre utal az is, hogy a szerkesztőség rendszeresen tett közzé „Előfizetési felhivás"-t a címoldalon.

[24] A hirdetők sorából ketten magasan kiemelkedtek: egyikük a szinte minden lapszámban megjelenő Várady-féle gyógyszertár, a másik pedig a híres vendéglős és a helyi fürdő bérlője, Rambovszky József volt. Érdemes azt is megjegyezni, hogy Cherrier viszonylag keveset élt a számára ingyenes hirdetés lehetőségével, pedig a korban bevett szokás volt, hogy a laptulajdonos egyéb üzleti érdekeltségeit reklámozta saját orgánumában.

[25] 1872. május 30-a csütörtökre esett, s az ígért szombati megjelenés is már a második számtól kezdve vasárnapra módosult.

[26] *Alföldi Figyelő,* 1872. május 30., 1.

[27] A *Szentesi Lapok* utolsó, június 30-i száma röviden közölte (nem címoldalon, csupán a harmadik oldal helyi hírei között), hogy a lap megszűnik, és szellemiségét az *Alföldi Figyelő* fogja a jövőben képviselni.

[28] *Alföldi Figyelő,* 1872. július 7., 3.

Mindez azonban jó eséllyel csak egyszeri marketingakció volt, és az újság sokszorosítása a következő héttől jelentősen szerényebb mértékben történt.

Az *Alföldi Figyelő* szintén négy oldalon közölt információkat a lakossággal. Vegyes tartalmú hetilapként definiálta magát, azonban hiába ígért tágabb horizontot, csupán kismértékben különbözött elődjétől. A rovatai szinte ugyanazok voltak, mint elődjéé, ugyanúgy politikai semlegességet hirdetett,[29] emellett a cikkírók nagy részét is már jól ismerték az olvasók a *Szentesi Lapok* oldalairól. Tehát a valóságban nem új lap született, mindössze névváltoztatás és jelentéktelen mértékű arculatváltás történt, amivel Cherrier megpróbált új lendületet adni nehezen beinduló sajtóvállalkozásának.[30] Nem csoda, hogy a *Szentesi Lapok* egykori vezetője, Honthy László csak rövid ideig tűrte az új, számára kínos és megalázó helyzetet: az 1872. július 14-én megjelent harmadik szám harmadik oldalán olvashatjuk, hogy „bizonytalan időre" visszalépett az *Alföldi Figyelő* szerkesztésétől.[31] Egy héttel később újabb kedvezőtlen fordulatot vett az ügy, ugyanis a másik felelős szerkesztő is távozott: a fizetését felvette, aztán nyomtalanul eltűnt, számolt be Cherrier János a – tizenkét éves szentesi működése során egyetlen – saját maga által írt, címoldalon közölt cikkében az olvasóknak.[32] Ettől kezdve a laptulajdonos a kiadói teendők mellett kénytelen volt ellátni a szerkesztői feladatokat is.[33]

Az *Alföldi Figyelő* sem bizonyult hosszú életűnek, sőt jóval hamarabb megszűnt, mint a *Szentesi Lapok:* mindössze hat száma jelent meg, az utolsó 1872. augusztus 4-én. Cherrier azonban ezúttal sem adta fel, egy héttel később ismét új sajtóorgánummal jelentkezett: a *Szentesi Lap*ot augusztus 11-én vehette kézbe a nagyközönség. Cherrier János kiadó, illetve Farkas Lajos ügyvéd, felelős szerkesztő a városi tanácshoz intézett bejelentésben közölte, hogy az *Alföldi Figyelő* megszűnik, és az olvasók kárpótlása céljából egy új, nem politikai hetilap indul.[34] Az első

---

[29] „A politikát kizárjuk; mert nézetünk szerint ezen kelme igen tarthatatlan s a nagy közönségre nézve ritkán üdvös hatású." (*Alföldi Figyelő,* 1872. május 30., 1.)

[30] Nehezen tekinthető reális vállalkozói célnak, hogy egy kevésbé tőkeerős, elsősorban helyi érdekeltségű hetilap akkoriban az egész Alföld érdeklődését felkeltse, több megyét is átfogjon, tekintve, hogy az alföldi települések nagy része ekkor már rendelkezett hasonló profilú és színvonalú hírlappal (például az 1871 áprilisában indult *Hódmezővásárhely*). A megállapítás fordítva is igaz: a szentesi lakosság főként a saját településének és környékének eseményeiről kívánt értesülni, és csak másodsorban érdeklődött a tágabb régió, az ország vagy a külföld hírei iránt.

[31] Érdemes megjegyezni, hogy Horváth József ezen szám impresszumában már nem szerepel laptulajdonosként, csupán felelős szerkesztőként – hogy korábban hány százalékban volt társtulajdonosa a lapnak, nem tudjuk, ahogy azt sem, hogy Cherrier milyen módon vásárolta meg a részét, és vált egyedüli tulajdonossá.

[32] *Alföldi Figyelő,* 1872. július 21., 1.

[33] Cherrier még ebben a lapszámban, a *Tárca* rovatban közölte egy Jean-Jacques Rousseau-ról szóló, német szerző (Dröse) tollából származó esszé második részét, amelyet Horváth fordított (mint ahogy az az előző számban, az első rész közlésekor fel is van tüntetve), de – nyilván bosszúból – törölte a lapot elhagyó szerkesztő nevét a cikk végéről.

[34] MNL CSML Szentes, V.B.145.b. – Szentes Város Tanácsának iratai 1849–1872 – Tanácsi iratok, 2447/1872.

szám címoldalán található, Cherrier és Farkas által közösen jegyzett köszöntő a következőképp fogalmaz: „A szerkesztő igyekezni fog a t. c. közönség abeli igényeinek, hogy a városunkat közelebbről érdeklő közügyekre nézve magának tájékozást szerezhessen, megfelelni, igyekezni fog a községünkben és megyénkben történő eseményekről értesitést a lehetőség szerint hű forrásból és első kézből közleni; s rajta lesz, hogy a közönséget érdeklő ügyek mikénti elintézése minél szélesebb körben megvitattassék, hogy igy a kifejlő eszmecsere utján az elágazó nézetek tisztába hozassanak; e tekintetből e lap a szabad vélemény nyilvánitásra bárkinek is nyitva áll, feltévén, hogy a nyilvánitás a tárgyilagosság terén marad." Ezenkívül hitet tesznek a pártatlanság, valamint a helyi lakosság érdekeinek szolgálata mellett is: „A lap iránya, a háládatlan politikai fejtegetéseket mellőzve […] a mi városi közönségünket ugy a gazdászat, mint az ipar terén közelebbről érdeklő ügyeket tárgyazván leginkább józan ismeret terjesztő leend."[35]

Az új orgánum már beváltotta a hozzáfűzött reményeket: rövid időn belül Szentes és térsége első számú tömegtájékoztatási eszközévé vált, s egészen 1947 őszéig megjelent – igaz, két nagyobb megszakítással 1899 és 1906, valamint 1919 és 1945 között. Formai szempontból hozzávetőlegesen ugyanazok a vonások jellemezték, mint a *Szentesi Lapok*at és az *Alföldi Figyelő*t, azonban tartalmilag folyamatos változáson ment keresztül, főként miután 1873. áprilisban Farkas Lajos távozott az újság éléről. A helyét Buday József városi pénztárnok, református néptanító vette át a felelős szerkesztői pozícióban, aki gyorsan szakított a korábban meghirdetett politikai semlegességgel: onnantól kezdve az újság a nagyrészt református, többségében ellenzéki, Kossuth Lajos kultuszát lelkesen ápoló szentesiek érdekeit és igényeit helyezte előtérbe, s ezzel egyre inkább szembement a kormánypárti megyével. A hatás nem is maradt el: a *Szentesi Lap* népszerűsége gyorsan növekedett, Cherrier kiadói vállalkozása pedig fokozatosan erősödött.

Mindeközben a nyomdász nemegyszer ingoványos talajra is lépett, mert az üzleti érdekeket néha az erkölcsi szempontok fölé helyezte – másképp nemigen lehet jellemezni például azt, amikor 1874 augusztusában elvállalta egy újabb helyi kezdeményezés, az *Északi Fény* sokszorosítását. A Szakál Mihály kiadásában és Kovács Károly szerkesztésében szombatonként megjelenő „humoristikus" hetilap egyetlen, nyíltan hirdetett célja ugyanis a *Szentesi Lap* lejáratása, tehát Cherrier sajtóvállalkozásának tönkretétele volt. Igaz, a kormánypárti orgánum nagy veszélyt nem jelentett, hiszen már október végén meg is szűnt. Két évvel később, 1876 őszén Cherrier János hasonlóan járt el a szintén kormánypárti – és érdeklődés hiányában ugyanolyan gyorsan csődbe ment – *Csongrádmegyei Közlöny* esetében, amelyet ráadásul a *Szentesi Lapok* egykori felelős szerkesztője, az *Alföldi Figyelő*től sértetten távozó Honthy László neve fémjelzett.[36]

---

[35] Cherrier János, Farkas Lajos, *A tisztelt olvasó közönséghez = Szentesi Lap,* 1872. augusztus 11., 1.

[36] Kárász József, *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843–1970,* Szeged, Somogyi-könyvtár, 1974, 36, 45.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 412 2024. 03. 21. 14:34:52

A lassan kizárólag a református polgárokra koncentráló *Szentesi Lap* ellenzéki hangneme tehát számottevő üzleti sikert eredményezett, ugyanakkor a római katolikus vallású kiadótulajdonos egyre kényelmetlenebb helyzetbe került a vármegyei vezetéssel szemben, amely nem nézte jó szemmel a helyi közvéleményt jelentősen befolyásolni képes Buday tevékenységét. 1875. szeptemberben a kiadótulajdonos végül engedett a felsőbb nyomásnak, és választás elé állította szerkesztőjét: vagy vállalja, hogy az újság ismét semleges lesz politikai szempontból, vagy távoznia kell székéből. Buday nem engedett a zsarolásnak, és inkább lemondott.[37] Utóda az a Kulinyi Zsigmond lett, aki egy évvel később már a *Szegedi Napló* szerkesztőjeként dolgozott, s nagyívű karriert futott be: többek között alapító elnöke volt a Vidéki Hírlapírók Országos Egyesületének, tagja a Dugonics Társaságnak, emellett két híres önálló kötete is megjelent *Árvíz után* és *Szeged újabb története* címmel.[38]

Kulinyi 1876-os távozása után a *Szentesi Lap* életében újabb fordulat következett be: az újság hasábjain már jó ideje publikáló, szintén volt református néptanító, Sima Ferenc lett a felelős szerkesztő. Az ambiciózus fiatalember – később országosan ismertté vált parlamenti képviselő – a Buday József által hirdetett ’48-as elveket tekintette zsinórmértékül, így a *Szentesi Lap* hamarosan ismét a városi és megyei ellenzék egyik fő orgánuma lett.[39] Sima néhány év leforgása alatt a település legtekintélyesebb, legbefolyásosabb polgárává vált, Cherrier pedig ezúttal nem szabott gátat a lap erősödő ellenzéki szerepének – egy idő után pedig már nem is tudott volna. A folyton politikai semlegességet hangoztató nyomdászt valószínűleg elsősorban ez vezette arra a döntésre, hogy 1883-ban eladja ekkor már népszerű – és feltehetően megbízhatóan jövedelmező – lapjának kiadói jogait, illetve nyomdaüzemét Sima Ferencnek, s így lemondjon a hosszú évek óta rendszeres – és a gyöngyösi évekhez képest jelentősen nagyobb mértékű – bevételekről is, amelyeket Szentes városától kapott a különféle nyomdai munkákért.[40]

---

[37] *A „Szentesi Lap” olvasóihoz = Szentesi Lap,* 1875. szeptember 26., 1.

[38] *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Bp., k. n., 1929, 516.

[39] Labádi Lajos, *Az országos politika porondján; 150 éve született Sima Ferenc (II.) = Szentesi Élet,* 2003. november 21., 2.

[40] Cherrier János szentesi sajtótevékenységének (*Szentesi Lapok, Alföldi Figyelő, Szentesi Lap*) pénzügyi sikerességéről nem maradtak fenn adatok, ahogyan arról sem, mennyire volt népszerű könyv- és papíráru-kereskedése, kölcsönkönyvtára, könyvkötészete, illetve, hogy milyen gyakran kapott megrendeléseket magánszemélyektől kisebb-nagyobb nyomdai munkák elvégzésére. Azonban a házi pénztár – két esztendő kivételével – fennmaradt főkönyveiből kiderül, hogy Szentes városa rendszeres megrendelője volt az első helyben létesült nyomdának. Amikor Cherrier 1871 tavaszán átköltözött Gyöngyösről a dél-alföldi településre, a tanács azonnal felmondta a hódmezővásárhelyi Wodianer Fülöppel való együttműködést, s onnantól fogva a város a hivatali működéshez szükséges formanyomtatványok sokszorosítását, illetve egyéb nyomdai munkákat (például iskolai értesítők) a helyi vállalkozóra bízta. Az ebből származó éves bevételeket részletesen ld. MNL CSML Szentes, V.B.160. – Szentes Város Köz- és Házipénztárának iratai (1846–1873), 26. k. (az 1871. év főkönyve): VI. cím (15., 17. és 19. sz. bej.); V.B.179. – Szentes Város Köz- és Házipénztárának iratai (1871–1949), 24. k. (az 1872. év főkönyve): VI. cím (2., 6., 7., 12., 13., 19., 20. és 22. sz. bej.);

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 413 2024. 03. 21. 14:34:52

A lelkiismereti dilemmát csak tovább fokozhatta, és Cherrier döntését meggyorsíthatta, hogy 1883-ban felavatták a település főterén az új vármegyeháza impozáns épületét, és december 10-én a Szegvárról átköltöző vármegyei tisztikar végre megtartotta első díszközgyűlését a városban.

1. ábra. *Az 1883-ban átadott vármegyeháza épülete Szentes főterén (a szerző saját felvétele)*

A megyeszékhely Szentesre kerülésével várható volt, hogy a településen már addig is igen éles hangnemben zajló politikai csatározások még magasabb szintre lépnek, ahol nem lesz sok keresnivalója a mértékletesség vagy a pártatlanság híveinek. Cherrier ebben valószínűleg már nem kívánt részt venni, a lapot megszer-

25. k. (az 1873. év főkönyve): VI. cím (1., 3., 8., 9., 11., 12., 13., 17., 18., 19., 22., 24. és 31. sz. bej.); 26. k. (az 1874. év főkönyve): V. cím (6., 9., 12., 14., 19., 23., 24., 25., 26. és 29. sz. bej.) és IX. cím (160. sz. bej.); 27. k. (az 1875. év főkönyve): V. cím (7., 12., 18., 19., 21., 24., 25., 35., 43., 47. és 50. sz. bej.); 28. k. (az 1876. év főkönyve): VIII. cím (7., 15., 20., 23., 27., 30., 36., 39., 41. és 45. sz. bej.); 29. k. (az 1878. év főkönyve): VIII. cím (4., 5., 11., 12., 14., 15., 20., 22., 27., 31., 37., 42., 47., 53. és 59. sz. bej.) és X. cím (50. sz. bej.); 30. k. (az 1879. év főkönyve): VIII. cím (10., 12., 19., 22., 29., 37., 39., 44., 53., 57., 60., 62., 67., 71., 73. és 76. sz. bej.); 31. k. (az 1881. év főkönyve): VIII. cím (6., 15., 17., 21., 23., 27., 34., 34., 37., 39., 44., 46., 49., 52., 54., 59., 63., 67., 70., 72., 75., 77., 84., 86. és 88. sz. bej.); 32. k. (az 1882. év főkönyve): VIII. cím (7., 9., 11., 15., 17., 19., 23., 25., 29., 30., 31., 32., 42., 43., 44., 49., 57., 59., 61., 63., 67. és 72. sz. bej.); 33. k. (az 1883. év főkönyve): VIII. cím (6., 10., 12., 13., 17., 18., 19., 22., 24., 30., 31., 37. és 42. sz. bej.).

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 414 2024. 03. 21. 14:34:52

ző Sima Ferenc pedig a későbbiek során még nagyobb lendülettel vitte bele a *Szentesi Lap*ot az egyre erősödő harcba a kormánypárti megyével szemben, mindezzel pedig – a kezdeti kísérletezés, iránykeresés korszakát végleg lezárva – új fejezetet nyitott a város sajtótörténetében.[41]

A tizenkét esztendő alatt felépített stabil egzisztenciát maga mögött hagyó, immáron biztos megélhetés nélkül maradt Cherrier János ekkor Pestre költözött. Mindössze néhány hónapot tartózkodott a fővárosban, ahol szintén nyomdai vállalkozással próbálkozott, de „miután nem sikerült jó üzletet csinálnia", még az 1883-as év végén Kunszentmiklósra tette át a székhelyét.[42] A Budapesthez közeli, ma Bács-Kiskun vármegye északi részén fekvő település kulturális életében szintén úttörő szerepet játszott, mivel itt is ő alapította a település első nyomdáját, és adta ki laptulajdonosként, Bors Károly szerkesztésében, az első helyi sajtóterméket, a *Kúnszentmiklós és Vidék*et. A kezdetben mindössze ötven előfizetővel rendelkező, formai és tartalmi jellemzőit tekintve szentesi rokonaihoz erősen hasonlító újság csupán fél évig létezett, a helyi politikai csatározások áldozatává vált. Cherrier azonban most sem adta fel, és Borssal közösen hamarosan másik lappal jelentkeztek: a *Kiskunság*gal, amely az előző orgánumhoz képest már óvatosabb hangot ütött meg. Mielőtt azonban anyagi helyzete megszilárdulhatott volna, Cherrier János 1886. június 21-én váratlanul elhunyt, halálát mellvízkór okozta.[43] A lapot és a nyomdát Bors Károly vitte tovább, rövid ideig Cherrier özvegyével együtt.[44]

A magánember Cherrier Jánosról nem sok információval rendelkezünk. Már identitása, anyanyelve is találgatásokra adhat okot. Mindenekelőtt egy meglehetősen multikulturális régióban, igaz, egy döntő többségében német ajkúak által lakott településen nőtt fel. Az apja francia telepesek leszármazottja volt, azonban nem első generációs bevándorló, és – tekintve a helyi lakosság irántuk tanúsított, ekkor már több évtizede tartó intoleranciáját[45] – feltehetően nagyrészt (talán a használt nyelv szempontjából is) asszimilálódott a helyi közösségbe. Erre utal a házassága is, hiszen a felesége német volt. Gyermekük, Cherrier János tehát németül minden bizonnyal a legmagasabb fokon beszélt – bécsi tanulmányai és munkája során nem is boldogult volna másképpen –, mint ahogy később magyarul szintén kiválóan megtanult, de hogy ezenkívül rendelkezett-e egyéb nyelvtudással, azt nem tudjuk. A halála után több mint fél évszázaddal a *Szentesi Napló*ban róla megjelent, „Laikus" álnéven Sima László tollából származó rövid megemlékezés[46]

---

[41] Labádi 2003, i. m.

[42] *Helyi és vegyes hirek = Szentesi Lap,* 1883. december 22., 3.

[43] A kunszentmiklósi római katolikus plébánia halotti anyakönyvei, 1886. év, 73. sz. bej.

[44] Balogh Mihály, *Bors Károly, a kunszentmiklósi sajtó megteremtője = Honismeret,* 33(2005), 2, 40–47.

[45] Palásti László, *Franciák és a francia nyelv a Bánátban a XVIII. és XIX. században = A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve,* Szeged, 1958, 155–175.

[46] Laikus, *Szentesi arcképcsarnok – Cherrier János = Szentesi Napló,* 1943. április 16., 5. (Ezúton szeretnénk megköszönni Vágvölgyi Zoltánnak, a Szentes Városi Könyvtár igazgatóhelyettesének, hogy felhívta a figyelmünket a cikkre.)

szerint Cherrier „kissé furcsán, idegenes, franciás kiejtéssel beszélte a magyar nyelvet”, azonban ezt a megállapítást erős fenntartásokkal kell kezelnünk.[47]

A vállalkozó haláláról szóló, a *Szentesi Lap*ban megjelent tudósítás „munkás, derék, becsületes családapaként” említi, s nem is csoda, hogy a rövid nekrológ[48] a családfői szerepet emeli ki: a nyomdásznak és felvidéki működése során megismert feleségének, Sturcz Juliannának[49] a források alapján összesen nyolc gyermeke született.[50] Az elsőszülött, Mária Terézia nem sokkal a Léváról Gyöngyösre való átköltözés után látta meg a napvilágot, 1866. augusztus 23-án. Az anyakönyvi bejegyzés tanúsága szerint a kislányt két nappal később keresztelték meg a Szent Bertalan-templomban.[51] A gyöngyösi évek során Sturcz Julianna még két gyermeket hozott világra: János Károly 1868 tavaszán,[52] Anna Berta pedig pontosan négy esztendővel nővére után született.[53] A rendszeres gyermekáldás később is folytatódott, a Dél-Alföldre öttagúként érkező család jelentősen kibővült a Szentesen töltött időszak alatt: Jolán Margit 1874 végén, Ilka Rozália Julianna 1877 tavaszán, József György Miklós 1878. júniusban, Ilona Magdolna 1880. augusztus végén, Lajos András pedig 1882. december elején született.[54] (Igaz, közülük Ilka Rozália

[47] A cikk szerzője ugyan a nyomdászt jól ismerő Sima Ferenc fia, információi azonban legfeljebb apjától származhattak, hiszen Sima László 1884-ben született, s ekkor Cherrier már nem Szentesen élt, ráadásul két évvel később meg is halt. További óvatosságra ad okot, hogy Sima 1943-as cikke súlyos tárgyi tévedéseket tartalmaz. Cherrier ugyanis nem az 1850-es évek végén telepedett le Szentesen, hanem egy bő évtizeddel később. A *Szentesi Lapok* nem létezett három, csupán egy szűk esztendeig, így a *Szentesi Lap* indulásának dátuma is téves, továbbá a kettő között rövid ideig működő *Alföldi Figyelő*t meg sem említi. Ezenkívül a nyomdász és lapkiadó nem 1876-ban, hanem 1883-ban adta el vállalkozását Sima Ferencnek, ahogyan az arra való utalás is téves, hogy ezután Cherrier Szentesen maradt, és visszavonultan élt.

[48] *Helyi és vegyes hirek = Szentesi Lap,* 1886. július 3., 2.

[49] A pár 1865. május 29-én kelt egybe Nyitrán, de ekkor Cherrier már bizonyosan Léván élt – felesége pedig nyitrai lakos volt –, mint azt a házassági anyakönyv is tanúsítja: a nyitrai római katolikus egyház házassági anyakönyvei, 1865. év, 31. sz. bej. (forrás: www.familysearch.org).

[50] A *Szentesi Lap*ban megjelent nekrológban nehezen értelmezhető az 1886-ban még életben lévő gyermekek felsorolásánál az „Irma Iván” kitétel. A házaspárnak ugyanis az anyakönyvek alapján nem születtek ilyen nevű utódai. Források híján csak feltételezhetjük, hogy nevelt gyermekekről van szó.

[51] Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HML), IV.416.191. – Heves vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye (1827–1895), Gyöngyös Felsőváros római katolikus születési anyakönyvek (1851–1867), 1866. év, 302. sz. bej.

[52] MNL HML, IV.416.193. – Heves vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye (1827–1895), Gyöngyös Felsőváros római katolikus születési anyakönyvek (1868–1884), 1868. év, 109. sz. bej.

[53] *Uo.,* 1870. év, 289. sz. bej.

[54] MNL CSML Szentes, IV.B.434.a. – Csongrád Vármegye Felekezeti Anyakönyvi Másodpéldányainak Levéltári Gyűjteménye – A római katolikus egyházközségek anyakönyveinek másodpéldányai, Szentes, az 1874. év születési anyakönyve, 442. sz. bej.; az 1877. év születési anyakönyve, 110. sz. bej.; az 1878. év születési anyakönyve, 221. sz. bej.; az 1880. év születési anyakönyve, 312. bej.; az 1882. év születési anyakönyve, 494. bej.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 416 2024. 03. 21. 14:34:52

Julianna mindössze négy és fél hónapot élt, 1877. július közepén meghalt vérhasban.)[55] A népes család jövőjének tervezése, szükségleteinek napi szintű biztosítása minden bizonnyal nagy szerepet játszott Cherrier János karrierdöntéseiben, különösen a Szentesről való elköltözésben.

A nyomdász 1886 nyarán fiatalon, mindössze negyvenhét esztendősen hunyt el, testét a kunszentmiklósi római katolikus temetőben helyezték örök nyugalomra.[56] Sírja napjainkban már nem lelhető fel, a 20. század második felében történt újraparcellázások következtében megsemmisült. A megözvegyült Sturcz Juliannát nemsokára újabb tragédiák érték: két esztendő múlva, 1888. áprilisban vörheny következtében elhunyt a család legkisebb tagja, az akkor ötéves Lajos,[57] majd még ugyanabban a hónapban elveszítették a hét és fél éves, vesebajban szenvedő Ilona Magdolnát,[58] egy évvel később pedig tüdőgümőkór végzett az éppen felnőttkorba lépő, tizenkilenc esztendős Anna Bertával.[59] A valószínűleg egyre komolyabb egzisztenciális gondokkal szembenéző Sturcz Julianna hamarosan eladta volt férje vállalkozását Bors Károlynak, és családja megmaradt tagjaival elköltözött Kunszentmiklósról. További sorsuk felkutatása jelen tanulmánynak nem tárgya.[60]

Összegzésként elmondható, hogy Cherrier János pályája nem csupán azért érdekes, mert élete során a Kárpát-medence több, egymástól viszonylag távol eső pontján megfordult: Nagyősztől Bécsig, Nyitrától Szentesig. Négy településen (Léván, Gyöngyösön, Szentesen és Kunszentmiklóson) elsőként létesített tartósan működő nyomdaipari üzemet, másrészt két helységben (Szentesen és Kunszentmiklóson) ő volt a modern közéleti sajtó megindítója is, így gazdaság- és kultúrtörténeti jelentősége vitathatatlan. Igaz, szerencséje is volt: olyan szakmát tanult, amely a korszakban nagy esélyt kínált a gyors felemelkedésre. Azonban a szorgalom, az eltökéltség már egyéni érdeme: a számos kudarc, csődközeli helyzet után mindig képes volt talpra állni, ráadásul úgy, hogy végig kitartott mestersége, illetve szakmai elképzelései mellett. Nem egy esetben nagy kockázatot is vállalt, hiszen több településen – Nyitrán, Léván, sőt talán Kunszentmiklós is – engedély nélkül

---

[55] MNL CSML Szentes, IV.B.434.a. – Csongrád Vármegye Felekezeti Anyakönyvi Másodpéldányainak Levéltári Gyűjteménye – A római katolikus egyházközségek anyakönyveinek másodpéldányai, Szentes, az 1877. év halotti anyakönyve, 179. sz. bej.

[56] A kunszentmiklósi római katolikus plébánia halotti anyakönyvei, 1886. év, 73. sz. bej.

[57] A kunszentmiklósi római katolikus plébánia halotti anyakönyvei, 1888. év, 52. sz. bej.

[58] *Uo.,* 61. sz. bej.

[59] A kunszentmiklósi római katolikus plébánia halotti anyakönyvei, 1889. év, 46. sz. bej.

[60] Jellemzően a korabeli anyakönyvezés pontatlanságára mind a dátumok, mind a nevek és helyszínek tekintetében, magát a család idegen eredetű vezetéknevét is több alakban – 'Cherrier', 'Cheriér', 'Cherier' – említik mind a szentesi, mind pedig a kunszentmiklósi keresztelési, illetve halotti dokumentumok, ráadásul nem egy esetben következetlenül: Kunszentmiklóson például Cherrier János nevét helyesen írja a halotti anyakönyv, míg gyermekeinél helytelenül: 'Cherier'. A szentesi anyakönyvek sem kevésbé felületesek: József helyett 'Jósef' olvasható, Jolán és Lajos esetében szintén a vezetéknév helytelen ('Cherier'), Ilka Rozália Julianna pedig az alig több mint négy hónappal később kelt halotti anyakönyvi bejegyzésben már csak egyszerűsítve, 'Ilonaként' szerepel.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 417 2024. 03. 21. 14:34:52

kezdte meg a működését. Amennyiben egy lapja csődbe ment, nem adta fel, hanem mindig új orgánumot indított az előző helyett, ha pedig mindenképpen váltásra volt szükség, egyre gyarapodó családjával inkább új helyre költözött, és máshol próbált szerencsét, semhogy feladja a céljait.

Tevékenysége jó példája a 19. század folyamán végbemenő professzionalizálódási folyamatnak: a nyomdász már nem számíthatott a korábbi időszakokra jellemző főúri mecénások támogatására, hanem profitorientált üzleti vállalkozóként saját tőkéből finanszírozta kiadói vállalkozását. Emellett már alkalmazta azt a munkamegosztást, amely korábban nem volt jellemző, a század végére azonban általánossá vált a sajtóorgánumoknál: lapjainál elkülönültek egymástól az egyes tevékenységi körök (kivéve azt a rövid időszakot, amikor beosztottja távozása miatt kénytelen volt átmenetileg egyszerre végezni a kiadói és a felelős szerkesztői feladatokat is).

Bár tartós siker nem adatott meg Cherrier Jánosnak, bizonyos lépései erkölcsi szempontból igencsak megkérdőjelezhetők voltak, és néhány esetben naivnak is mutatkozott – gondoljunk csak az *Alföldi Figyelő*be vagy akár a fővárosi üzleti sikerébe vetett hitére –, életművének összességében kevés párja akad az Osztrák–Magyar Monarchia vállalkozóinak körében. Mindezek ellenére a neve szinte teljesen feledésbe merült. A legméltóbban Szentes őrzi Cherrier emlékét, ahol 2022 márciusa óta köztéri tábla is tiszteleg a helyi modern hírlapkiadás megteremtője, az első szentesi nyomdai vállalkozás elindítója előtt.

2. ábra. *Cherrier János köztéri emléktáblája Szentesen, a Petőfi utcában (a szerző saját felvétele)*

Pető, Bálint

The life journey of a rural printer and publisher in the age of dualism

In Hungary, the Compromise with Austria in 1867 marked the beginning of the widespread use of printed news. The first local newspapers appeared in small rural towns, and within a few years, they became the main means of shaping public opinion. This was also the case in Szentes, a town in southern Hungary with a population of 30,000, where the modern press was created by János Cherrier, of French and German parents. However, if we consider the printer's entire entrepreneurial career, we can see a much richer one. Cherrier was born in Nagyősz near Timisoara, and his life is interesting not only because he worked in several very distant settlements in the Carpathian Basin (Leva, Nitra, Gyöngyös, Szentes, Budapest, Kunszentmiklós), and was the first to set up a printing plant and publish local press products in several places. This is a remarkable life story, because the printer suffered many setbacks and found himself in desperate situations, yet he was always able to recover, often at great financial and moral risk. Although he never achieved lasting success anywhere, his life's work as a whole has few equals among the press entrepreneurs of the Austro-Hungarian Monarchy.

Keywords: press, printer, dualism, Szentes, Cherrier János.

Bordás Bertalan

„Humanitárius szédelgés” és „turkophil tüntetések”

A brit és a magyar sajtó és közvélemény párhuzamai az 1875–1878-as nagy keleti válság idején*

Bevezetés és kontextus

Az 1870–1871-es francia–porosz háború, a német egység nemzetközi szenzációt kiváltó megvalósulása, a kolerajárvány (1872), a tőzsdekrach (1873) és az azt követő gazdasági válság megrázta az európai nagyhatalmakat. Az Oszmán Birodalom hercegovinai szláv alattvalói 1875-ben – részben a fent említett válság, részben a pánszláv érdekeket szolgáló egységháború gondolatának hatására – felkelést robbantottak ki, majd később Montenegrót és Szerbiát kérték fel ügyük támogatására.[1] A konfliktus hetek alatt nemzetközi válsággá terebélyesedett, amely csaknem három évig (1875–1878) meghatározta a nagyhatalmak nemzetközi politikáját és a sajtó napirendjét, végül az 1878-as berlini kongresszus és a berlini béke rendelkezett végkimeneteléről.

A válság kezdetén az orosz vezetés garanciákat akart szerezni a balkáni befolyási övezet felosztására. Így a Német Császárság, Ausztria–Magyarország és Oroszország között már létező (a három császár egyezménye, 1873) szövetség szellemében titokban létrejött a reichstadti egyezmény (1876), majd a budapesti egyezmény (1877).[2] Mivel azonban a konstantinápolyi konferencián a békés megoldást kereső tárgyalások meghiúsultak az oroszok és a törökök között, valamint korábban Szerbia is bekapcsolódott a konfliktusba, ezért II. Sándor cár végül a nagyhatalmi garanciákon túl elérkezettnek látta az időt a katonai beavatkozásra. 1877. április 24-én így kitört az orosz–török háború.

A háborút és az ahhoz tartozó nagyobb politikai folyamatot, a nagy keleti válságot kitüntetett figyelemmel kísérte a korabeli európai sajtó – köztük az Osztrák–Magyar Monarchia és az Egyesült Királyság legjelentősebb politikai lapjai. A válság szintén komoly hatással bírt az egyes országok közvéleményére. 1876

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

[1] *Balkán kronológia I. Birodalmak szorításában, 1700–1878,* szerk. Demeter Gábor, Bp., Sofia, Institutza Istoricheski Izsledvaniya, BAN, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2020, 197–199.

[2] Diószegi István, *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a 19. század második felében,* Bp., Vienna, München, Teleki Laszlo Stiftung, 1998, 205–212.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.420-438

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 420 2024. 03. 21. 14:34:53

októberének végén Budapesten diákok vonultak utcára, néhány hónap múlva Nagy-Britanniában, Londonban és más nagyvárosokban kormánypárti tüntetések zajlottak. Később, 1878-ban pedig Nagy-Britannia és Ausztria–Magyarország szorosan együttműködött a Balkánon elért orosz sikerek semlegesítése céljából, valamint közösen fenyegették Oroszországot egy háború esetén.[3] A dolgozat azt vizsgálja, hogy a brit háborúpárti média elbeszélését hogyan vették át a vezető magyar politikai lapok, illetve hogy az formálhatta-e a bel- és külpolitikát.

Az 1870-es években Ausztria–Magyarország nemzetközi politikai céljait a különböző szintű belpolitikai aktorok határozták meg. A válság kezdetén a császár és külügyminisztere, gróf Andrássy Gyula, illetve a bécsi katonai körök látszólag nem voltak érdekeltek az oroszellenes politikai fellépésben, Andrássy pedig korábban a három császár egyezményéhez adta támogatását.[4] A magyar politikai elit azonban nem támogatta szövetségi politikáját, és a legcsekélyebb együttműködést sem fogadta el a szláv érdekeket támogató hatalommal. A Magyar Királyság integritásának elvesztésétől való félelmükben, valamint az 1849-ben orosz fegyverekkel levert forradalom kudarcára emlékezve a magyar elit igyekezett elkerülni, hogy a Monarchia még több szlávok lakta területet kebelezzen be.

A modern magyar politikai identitást és magatartást mindezek miatt oroszellenes, illetve törökbarát érzelmek jellemezték.[5] Andrássynak ezért meg kellett találnia a módját, hogyan követheti egyszerre a császár politikáját, őrizheti meg tanácsadói bizalmát, és csendesítheti le a kritikus hangokat Magyarországon éppúgy, ahogy a Lajtán túl törvényhozó testületében, a Reichsratban.[6] Egy esetleges oroszbarát politikával nemcsak a magyar közvéleményt haragíthatta volna magára, hanem a pánszláv mozgalom tényleges győzelmével a Monarchia integritására is veszélyt jelentett volna. Másrészt egy szigorú oroszellenes politika veszélyeztethette azt a szövetséget, amely a Monarchia szomszédjainak jóindulatát és katonai szövetségét biztosította. A válságból való kilábalás jegyében 1875. december 31-én megszületett az úgynevezett Andrássy-jegyzék, amely egy sor reformot tartalmazott a lázadó területek lakosai számára anélkül, hogy veszélyeztette volna az Oszmán Birodalom integritását. Az oszmán vezetés ugyanis kétségbeejtő helyzetben volt, mivel az állam már 1875 októberében csődbe ment, és a hitelezői is elvesztették bizalmukat.[7] A birodalom integritása ezért erősen függött a szomszédos nagyhatalmak jóindulatától és közvetítésétől.

---

[3] Schmidt, Rainer F., *Die gescheiterte Allianz: Österreich–Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrassy (1867 bis 1878/79),* Frankfurt am Main, Peter Lang, 1992, 383–420.

[4] Heiszler Vilmos, *Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között,* Bp., Akadémiai, 1984, 70–77.

[5] Menyhárt Lajos, *A három császár szövetsége és a magyar politikai közvélemény a keleti válság idején 1875–1878 = Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica,* 5(1966), 44.

[6] Zachár József, *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom: 1861–1881,* Bp., Akadémiai, 1981, 230–234.

[7] Demeter 2020, i. m. 201.

A magyar sajtó szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia döntéshozatalában

A Monarchia döntéshozói a kiegyezést követően nem hagyhatták figyelmen kívül a birodalomfelek közvéleményét. Andrássy közös külügyminiszteréként igen gyorsan átvette elődei módszereit: a sajtó feletti kontroll érvényesítse érdekében hivatalának sajtóosztályán több titkos ügynököt, valamint írókat és közvetítőket (például Ludassy Mór, Dóczi Lajos) alkalmazott. Kimondott magánvéleménye azonban az volt, hogy „amíg a császár és a küldöttségek bizalmát élvezi, addig nincs szüksége a sajtóra".[8] Arról is rendelkezünk bizonyítékkal, hogy a minisztérium megpróbált befolyást gyakorolni a brit lapokra: számlák bizonyítják a *Daily Telegraph*ban és a *Times*ban megjelenő, a minisztérium által inspirált cikkek létezését, de nem tudjuk pontosan, hogy ez a finanszírozás milyen hatékonysággal működhetett.[9]

Figyelembe véve a piaci nehézségeket és egy lap indításának kezdeti kiadásait, egy napilap megjelentetésének költségei magasak voltak a Monarchiában. A kaució és a kolportázson túl, a kiadói piacon az évtized második felétől a politikai elithez szorosan kötődő, monopolhelyzetben lévő óriások (Athenaeum és Franklin Társulat) osztoztak.[10] A hazai politikai sajtó így egészen 1875-ig követte a pártok szerinti megoszlást, majd a régi Deák-párt szakadása és fúziója után megszülető Szabadelvű Párt, és a Falk Miksa által szerkesztett félhivatalos orgánum, a *Pester Lloyd* létrejötte után a balközép ellenzék lapjai is kénytelenek voltak újrapozícionálni magukat. A Tisza Kálmán vezette párt szócsöve lett a kis számban eladott – viszont egy darabig sikeres –, Csernátony Lajos által szerkesztett *Ellenőr.* A Szabadelvű Párthoz kötődött a „magyar *Times*nak" becézett, Jókai Mór által szerkesztett *A Hon*. Míg a *Pesti Napló a* fúzió után is meg tudta tartani liberális olvasóit, addig a *Pester Lloyd a* külföldi hírek fontos forrása maradt, de a hivatalos lapok státusza felé közelített, ezért kiesik jelen tanulmány tárgyköréből. Különös volt a politikai hovatartozás és oldalváltás tekintetében a *Reform,* amely a pártfúziót követve beolvadt a *Pesti Napló*ba*.* A balközép ellenzéki orgánumhoz, az *Egyetértés*hez hasonlóan így *a Pesti Napló is* nyíltan bírálhatta az ország külpolitikáját.[11]

Míg a Lajtán túl a sajtószabadságot az abszolutista korszak sajtótörvényei (az 1862-es sajtópátens) korlátozták, addig Magyarországon az 1848-as törvények (XVIII. cikkely) léptek életbe, magukkal hozva a relatív sajtószabadság átmeneti korszakát.[12] A sajtó befolyását azonban több tényező is korlátozta. A lakosságnak mindössze 6%-a rendelkezett választójoggal, az írni-olvasni tudók aránya pedig

[8] Deák Ágnes, Tamás Ágnes, *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860–1875,* Pécs, Kronosz, 2021, 98.

[9] *Uo.,* 114, 559.

[10] Buzinkay Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig,* Bp., Wolters Kluwer, 2016, 179–185; Deák, Tamás 2021, i. m. 90–99, 318–333.

[11] Buzinkay 2016, i. m. 201–204, 206–208.

[12] *Uo.,* 180.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 422 2024. 03. 21. 14:34:53

1880-ra alig érte el a 40%-ot.[13] A Lajtán túli sajtó cenzúrából fakadó korlátaitól függetlenül a félhivatalos és nem hivatalos, liberális lapok igyekeztek nyomást gyakorolni a birodalom külpolitikájára,[14] hatásuk – különösen 1878-at tekintve – jól dokumentált.[15] A vizsgálat ezért a fentebb említett magyar lapokra terjedt ki.

Történetírás, módszer és keret (külpolitika és keretelemzés), korlátok

A nagy keleti válság sokat kutatott téma a történetírásban. A britek szerepéről írt könyvek soráról beszélhetünk – mint például R. William Seton-Watson,[16] David Harris,[17] Richard Millman[18] vagy Milos Kovi[19] művei –, de számos feldolgozást találunk az osztrák–magyar külügyek történetéről is. G. H. Rupp könyve[20] az osztrák–orosz kapcsolatokat vizsgálta, míg Diószegi István[21] a német–magyar kapcsolatokat, Rainer F. Schmidt[22] pedig Németország, Ausztria és Anglia meghiúsult szövetségét tárgyalta. Ezek a szerzők azonban hajlamosak voltak az állam és a döntéshozó nézőpontját felvenni, kevéssé figyelve a diplomácia belpolitikai faktoraira. A diplomáciát befolyásoló közvélemény és a mögöttes tényezők feltárásával az a célunk, hogy kiegészítsük az osztrák–magyar külügyekkel kapcsolatos, már meglévő ismereteket.[23]

A vizsgálat során a tanulmányban két módszert alkalmazunk. A brit és a magyar politikai sajtó közötti párhuzamok megfigyelésére keretelemzést végzünk. A keretezés arra a folyamatra utal, ahogyan adatainkat rendszerezzük, kategorizáljuk az

---

[13] Katus László, *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914,* Pécs, Bocz Nyomdaipari Kft., 2012, 370, 519.

[14] Olyan orgánumok, mint a *Neue Freie Presse, Morgenpost, Neues Wiener Journal, Neues Wiener Tagblatt, Wiener Allgemeine Zeitung, Die Presse.*

[15] Lipták Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában,* Bp., L'Harmattan, 2002, 33–44; ld. továbbá Horst, Haselsteiner, *Öffentliche Meinung oder Meinungspluralität. Zum Widerhall der Okkupation in der Deutschprächigen Presse der Donaumonarchie = Otpor austrougarskoj okupaciji 1878.,* szerk. Ekmečić, Milorad, Sarajevo, Godine u Bosni i Hercegovini, 1978, 220–233.

[16] Seton-Watson, R. William, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question,* London, Macmillan & Co., 1935.

[17] Harris, David, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878. The First Year,* Stanford, Stanford University Press, 1936.

[18] Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question. 1875–1878,* Oxford, Oxford University Press, 1979.

[19] Kovi, Milos, *Disraeli and the Eastern Question,* Oxford, Oxford University Press, 2011.

[20] Rupp, George Hoover, *A Wavering Friendship. Russia and Austria 1876–1878,* Philadelphia, Porcupine Press, 1978.

[21] Diószegi 1998, i. m.

[22] Schmidt 1992, i. m.

[23] Ld. Menyhárt 1966, i. m. 43–63; Sándor Tamás, *Tömegmegmozdulások Budapesten a dualizmus első évtizedeiben 1873–1903,* doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2010.

eseményeket, neveket és a történet, azaz a narratíva minden más elemét. A folyamat része, hogy megtaláljunk bizonyos diszkurzív jeleket, amelyek segítenek mintákat azonosítania magyarázatokban, megoldásokban, kontextusban, nyelvtípusokban, definíciókban, történeti asszociációkban, metaforákban és morális érvelésekben.[24] Az elemzés során azonosítjuk a brit eredetű híreket a magyarországi lapokban *(Pesti Napló, A Hon, Ellenőr, Egyetértés),* visszavezetjük a forrásanyaghoz, azaz egy adott eseményről vagy cikkről szóló brit sajtóvisszhanghoz, és nyomokat keresünk arra, hogy az adott témában hasonló álláspontot fogadott-e el.

A brit és a magyar újságcikkek kiválasztásának szempontjai a következők voltak: a) az említett magyar újságok közül egyben vagy többen volt implicit vagy explicit hivatkozás/utalás egy brit cikkre/levelezésre/táviratra/parlamenti vagy egyéb politikai felszólalásra, és b) olyan brit hírcikkeket választottunk ki, amelyek a válsággal kapcsolatban megemlítették Ausztria–Magyarországot, illetve hogy milyen külpolitikai magatartást kellene tanúsítania – akkor is, ha a magyarországi lapok nem hivatkoztak a szóban forgó cikkre. Ez utóbbi kritérium rávilágít a kutatás korlátaira. Bármennyire is törekszünk a pontos történeti bemutatásra, egyértelműen nem állíthatjuk, hogy a közvéleményt kizárólag politikai cikkek és a sajtó brit ágensei befolyásolták, és azt sem, hogy az Ausztriáról szóló brit vélemény kizárólag a magyarországi csatornákon keresztül jutott el a hazai vagy a birodalmi közvéleményhez. Figyelembe kell vennünk, hogy a magyar lapokon kívül a nyilvánosságnak más eszközei is voltak az információszerzésre. Nemcsak különböző csatornákon, hanem bécsi folyóiratokon keresztül, illetve – az említett hírcikkek más forrásaiból ítélve – a német vagy a francia sajtón és hírügynökségeken keresztül is. Tekintettel a jelen tanulmány fókuszára, a brit sajtó hatásán kívül más újságokra nem kívánunk kitérni.

Másodszor: a középpontban a közvélemény által a döntéshozatalra gyakorolt nyomás kérdése áll, ezért a tanulmány a külpolitikai elemzést alkalmazza, amely a médiára, az érdekcsoportokra és a közvéleményre független tényezőként tekint a politikai döntéshozatal folyamatában.[25] De mi is az a közvélemény? David L. Weakliem szerint a kifejezés már a 18. században megjelent, de először Lord Russel használta mai értelmében 1823-ban: „divatos rámutatni a közvélemény nőttön növekvő befolyására [...]".[26] A Weakliem munkájában idézett John Plamenatz[27] pontosabb definíciót ad, miszerint a közvélemény nem feltétlenül a nyilvánosság hangja, hanem a kormányzáson és annak hierarchiáján kívüli, de ahhoz elég közel álló vélemények összessége, amely elég közel létezik a hierarchiához, hogy megfogható legyen és közvetett befolyást gyakoroljon. A 19. század óta, az

---

[24] Kitzinger, Jenny, *Framing and Frame Analysis = Media Studies: Key Issues and Debates,* ed. Devereux, Eoin, London, Sage Publishers, 2007, 134–161.

[25] Breuning, Marijke, *Foreign Policy Analysis,* New York, Palgrave Macmillan, 2007, 54–64, 120–123.

[26] Idézi Weakliem, David L., *Public Opinion,* Cambridge, Polity Press, 2020, 2.

[27] Plamenatz, John, *Public Opinion and Political Consciousness = Political Studies* 29(1975), 342–351.

oktatáshoz való szélesebb hozzáférés révén, a köz egyre inkább be tudott kapcsolódni a politikába, és ki tudott jutni a médiapiacra. A társadalmi egyenlőtlenségek e tekintetben azt jelentették, hogy míg az elit, a középosztály és bizonyos csoportok hozzáférhettek az újságokhoz és nagyobb mértékben hallathatták hangjukat, addig más csoportok legfeljebb a szakpolitikával szembeni ellenálláshoz folyamodhattak.[28] A politikai vagy médiaelitnek különböző eszközök, mint például a keretezés (framing) és a témakiemelés (priming) állnak rendelkezésére a napirend meghatározásához és előmozdításához.[29] Walter Lippmann úttörő könyvében és az azt követő szakmai vitában arra a következtetésre jutott, hogy a közvélemény nem koherens, hanem erősen képlékeny jelenség, és ezért nem szolgálhat a politikaformálás szilárd alapjául.[30] Noam Chomsky és Edward S. Herman Lippmannt is említő munkájukban azt állítják, hogy a kommunikáció úgynevezett propagandamodellje van érvényben. A szerzők szerint az interperszonális kapcsolatok, a tulajdonosi viszonyok, a reklámpiacok és a reklámengedélyek, az újságírók szelekciója és az öncenzúra mind az elit javára befolyásolják a politikai napirend meghatározását. Mindeközben pedig a közönségnek nincsenek eszközei a média ellenőrzésére, és egy központosított piacon a propagandamodell hatékonyabb.[31]

Jelen tanulmány az ő tézisüket alkalmazva él azzal a hipotézissel, hogy az osztráknál szabadabb magyar piacot nagymértékben befolyásolták a tory pártnak kedvező lapok, s így közvetve a brit politikai elit. Bár a fent említett munka elsősorban 20. századi eseteket vizsgál, és némi szkepticizmusra adhat okot az elmélet 19. századi esetre való alkalmazása, Curran és Seaton hivatkozott munkája is alátámasztja azt a tézist, hogy a sajtópiaci monopólium már a 19. század közepén biztosította az elit számára a hírközlés feletti ellenőrzést Angliában.[32] Az elit megszelídítette az 1840-es évek radikális sajtóját, az 1860-as évekre a piacot óriási médiavállalkozások uralták, az általuk kiadott prominensebb lapok pedig szorosan kötődtek a politikai pártokhoz. Nem meglepő, hogy a Gladstone-korszak liberális politikusai a sajtóra kifejezetten mint a tömegek irányításának eszközére tekintettek.[33]

---

[28] Weakliem 2020, i. m. 2–4.

[29] Moy, Patricia, Tewksbury, David, Rinke, Eike Mark, *Agenda-Setting, Priming, and Framing = The International Encyclopaedia of Communication Theory and Philosophy,* ed. Jensen, K. B., Rothenbuler, E. W, Pooley, J. D., Craig, R. T., Malden, Wiley & Blackwell, 2016, 1–13.

[30] Lippmann, Walter, *Public Opinion* [1922], New Brunswick, London, Transaction Publishers, 1998.

[31] Herman, Edward S., Chomsky, Noam, *Az Egyetértés-gépezet, A tömegmédia politikai gazdaságtana,* Bp., L'Harmattan, 2011, 13–20, 54–58.

[32] Curran, James, Seaton, Jean, *Power without Responsibility. The Press and Broadcasting in Britain,* London, New York, Taylor and Francis, 1997.

[33] *Uo.,* 22–25, 39.

Brit belpolitika és sajtó, 1875–1878

Mivel a brit médiumok nemcsak tükrözték, hanem galvanizálták a belpolitikát, a brit politika rövid összefoglalása szükséges ahhoz, hogy megértsük az újságok megosztottságát és álláspontjait. Az 1870-es évek brit politikáját nemcsak a két nagy párt – a Konzervatív Párt (a toryk) és a Liberális Párt – határozta meg, hanem vezetőik, Benjamin Disraeli (Lord Beaconsfield) és W. E. Gladstone is. Elképzeléseikre nagy hatással volt a Palmerston miniszterelnöksége alatti évtizedek külpolitikája, amely a liberális/birodalmi politikát valósította meg a gyakorlatban.[34] Disraeli riválisát, Gladstone-t legyőzvén másodszor is miniszterelnök lett 1876-ban. Miután elnyerte a korona támogatását (a Lord Beaconsfield címmel együtt), a kabinet tagjaihoz képest is kivételesen erős pozíciót szerzett magának. Növekvő hatalmának egyik áldozata régi szövetségese, Lord Derby volt. Derby külügyminiszterként naplót vezetett, és feljegyezte a szerkesztőkkel és más sajtószemélyiségekkel folytatott találkozóit.[35] Annak ellenére, hogy nem ő volt az egyetlen miniszter, aki távozott a kormányból a krízis éveiben, a liberális ellenzék által hangoztatott bolgár atrocitások a kormány külpolitikájára és az oszmán szövetségesekkel való kapcsolatára irányították a figyelmet. A viták egyaránt megosztották a közvéleményt és a politikai pártokat.[36] 1876 nyarára a török szövetség kérdése egyre fontosabbá vált, mivel az oszmán basi-bazouk csapatok vérbe fojtották a lázadó tartományokat, kegyetlenkedéseket, atrocitásokat követtek el a civilek ellen, majd Szerbia és Montenegró orosz tanácsadók támogatásával kezdett háborúba.[37] A válság idején egyes brit miniszterek és államférfiak, mint Lord Salisbury és Lord Carnarvon, a válság oroszoknak kedvező, a balkáni népek küzdelmei iránt rokonszenvet tanúsító, keresztény és humanitárius megoldását támogatták. A nézeteltérések jelentős váltásokhoz vezettek a kabinetben és mindkét nagy pártban.[38] Ahogyan a konzervatív kormány és a kabinet is megosztott volt, úgy a liberálisok is az agitáló „gladstoniánus" radikálisok és a gyakorlatiasabb, kereskedelmi megfontolások mentén politizáló, „békepárti" whigek táboraira szakadtak.[39]

A brit politikusok hivatalosan évtizedekkel a balkáni válság előtt felhagytak a lapok közvetlen finanszírozásával, az úgynevezett. szubvencionálással, ennek

[34] Swartz, Marvin, *The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone,* London, Palgrave Macmillan, 1985*,* 10–23.

[35] *The Diaries of Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby (1826–1893). Between September 1869 and March 1878,* ed. Vincent, John, London, Offices of the Royal Historical Society, University College London, London, 1994.

[36] Az ellenzék és vezetője, Gladstone sikeresen kampányolt *The Bulgarian Horrors and the Question in the East* (A bolgár borzalmak és a keleti kérdés) című röpiratával 1876-ban és az 1879-es Midlothian-kampányban.

[37] Ković 2011, i. m. 122.

[38] 1878-ban Salisbury váltotta Derbyt, Hardy a Lordok Házába került, F. A. Stanley (Derby testvére) hadügyminiszterként jutott a kabinetbe, Carnarvon lemondása után Hicks Beach lett a gyarmatügyi miniszter. Swartz 1985*,* i. m. 85.

[39] Ković 2011, i. m. 84; Swartz 1985*,* i. m. 40–41, 74–75.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 426 2024. 03. 21. 14:34:54

ellenére a Konzervatív Párt Montague Corry[40] miniszterelnöki titkár segítségével mégis támogatott egyes lapokat. Nem kellett egy év, hogy a háborúpárti média felkorbácsolja a ruszofób indulatokat a lakosság körében. A Hyde Parkban és a nagyobb vidéki városokban tömegek tüntettek a háború ellen, majd még többen mellette. Így a lapok 1877 végére felszították a háborús indulatokat a szigetországban. A válság utolsó hónapjaiban egy Dzsingó nevű kutyát emlegető utcai dal nyomán megjelent a „dzsingóista" kifejezés, amely a ruszofób nézetek híveire vonatkozott, illetve azokra, akik Lord Beaconsfieldet és a kemény külpolitikai intézkedéseket támogatták. A dzsingóizmus egyúttal a közvélemény polarizálódását is jelezte, mivel a konzervatívok a nemzeti érdekek lobogója alatt oroszellenes érzéseket közvetítettek a munkásosztály felé.[41]

Az újságok vagy a béke érveit támogatták, vagy szenzációkeltésre és a nyilvánosság bevonására törekedtek. G. Carslake Thompson összefoglalása szerint, amely még ma is igen részletes betekintést nyújt a korszak médiaszférájába,[42] a korban kiemelkedő lap volt a „tory-mohamedán" jelzővel illetett, de a címke ellenére is népszerű *Daily Telegraph.*[43] A *Daily News,* a *Pall Mall Gazette (P. M. G.),* a *Standard* (esti kiadásában a *London Evening Standard*), a *Spectator* és a *Globe* a szenzációt hirdető lapok közé tartoztak.[44] Az egyik legmegbízhatóbb és legpártatlanabb újság a *The Times* volt, és bár az igazgató, J. C. MacDonald bevallottan szimpatizált az oroszokkal, John Walter – a lap tulajdonosa – és a szerkesztő, J. T. Delanenem elkötelezettek voltak a tisztán törökellenes irányvonal mellett.[45]

Brit újságokhoz köthető törökbarát és oroszellenes vélemények a magyarországi kiadványokban

1875 nyarán, a hercegovinai lázadások kitörését követően a magyarországi lapok eleinte megőrizték szinte tárgyilagos, nyugodt hangnemüket, és a szokásos módon hivatkoztak a brit parlamenti felszólalásokra, valamint cikkekre – ahogyan azt egyes kiadványok már a 19. század elejétől kezdve tették.[46] Ahogy a kormánypárt feladta korábbi elképzeléseit a magyar közjogi kérdésről és Tisza a bihari pontokat „szegre akasztotta", úgy az egyetemi hallgatók egyre aktívabbá váltak.[47] Mind-

[40] Benjamin Disraeli titkára volt 1874-től 1880-ig.

[41] Thompson, Carslake George, *Public Opinion and Lord Beaconsfield 1875–1880,* London, Macmillan and Co., 1886, I, 52–59.

[42] Bár Thompson következtetései nem vesztették érvényüket, első kötetének kategóriái bevallottan elfogult álláspontot nyugszanak (Thompson 1886, i. m. I, 72–170).

[43] Thompson 1886, i. m. I, 435–440.

[44] Thompson 1886, i. m. I, 432; Thompson 1886, II, 246, 250–254.

[45] Swartz 1985*,* i. m. 40.

[46] Döbör András, *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840),* Bp., Gondolat, 2018, 188–190.

[47] Sándor 2010, i. m. 81–82.

eközben Nagy-Britanniában a sajtó többsége oszmánbarát volt, és a status quo mellett állt a válság legelején. Augusztusban a *Spectator* és a *Times* humanitárius érveket felsorakoztatva békepárti cikkeket közölt, melyeket az olyan, korábbi konfliktusok miatt agitáló filhellén angol liberálisok inspiráltak, mint például Lord Russell.[48] Az egyes újságokon belül is meglehetősen vegyes nézetek jelentkeztek. A *Times* például szeptember 17-i számában megemlítette, hogy a felkelések mögött orosz részvétel állhat.[49] Más lapok azt a veszélyes lehetőséget latolgatták, hogy Törökország területeket enged át Oroszországnak.[50] November 1-jére a *Daily News* törökellenes álláspontra helyezkedett, de más brit orgánumok is megdöbbentek az orosz diplomácia által sugallt fegyveres beavatkozás lehetőségén.[51] A *Times* és a *P. M. G.* az orosz érdekekről írt, majd a *Times*ban megjelentek olyan elméletek is, hogy Ausztria hajlandó lenne török tartományokat elfoglalni.[52] Szintén még ebben a hónapban Disraeli megtartotta a londoni Guildhallban évértékelő beszédét, brit beavatkozást helyezve kilátásba.[53]

Magyarországon az ellenzék fő orgánuma, az *Egyetértés* szívesen idézte a *Daily Telegraph* és a *Standard* törökbarát cikkeinek tartalmát.[54] A fordulópont azonban jóval később, a következő év őszén következett be, amikor Gladstone liberális politikai kampányának hevében a magyar sajtó a brit konzervatív lapok számos cikkét kezdte átvenni.

Még 1876 januárjában, amikor a nagyhatalmak csatlakoztak az Andrássy-jegyzékhez, a *Pesti Napló* a három császár közös fellépésének szükségességét hangoztatta a békés megoldás érdekében. Más lapok azonban egyelőre elzárkóztak a pacifizmustól. Az ellenzék kifejezetten oroszellenes álláspontot képviselt, ám átmenetileg mérsékelt volt és kivárt, mivel a Tiszához közel álló *Ellenőr* február 15-i számában szintén Oroszországot láttatta a balkáni események mögött álló felbujtóként.[55] A brit kiadványok többnyire a békés, mérsékelt megoldást pártolták: A *Times* és a *Daily Telegraph* azt hangsúlyozta, hogy Nagy-Britannia az osztrák jegyzék minden pontját támogatja.[56]

Ami a magyar lapokat illeti, *A Hon* angol parlamenti képviselők nyilatkozatait közölte, és az Andrássy reformterveire hivatkozó *Times*t idézte.[57] A cikk végén általános utalásokat tettek a britek háborús hajlandóságára, és bár Angliát bírálták, mégis úgy mutatták be a szerzők, mint Andrássy partnerét egy esetleges „keleti

[48] Thompson 1886, i. m. I, 217–224; *The Spectator,* 1875. augusztus 21., 1; *The Times,* 1875. augusztus 21., 6.

[49] *The Times,* 1875. szeptember 17., 5.

[50] Thompson 1886, i. m. I, 225–231.

[51] *The Daily News,* 1875. november 1.

[52] Thompson 1886, i. m. I, 231–233, 243–255; *The Times,* 1875. október 20., 4; *The Times,* 1875. november 5., 5; *The Times,* 1875. december 1., 5; *P. M. G.,* 1875. november 9., 1.

[53] Thompson 1886, i. m. I, 235–236.

[54] *Egyetértés,* 1875. október 13., október 15., december 29.

[55] Menyhárt 1966, i. m. 48.

[56] *The Times,* 1876. január 27., 5; *The Daily Telegraph,* 1876. január 17., 4.

[57] *The Times,* 1876. január 20., 9.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 428 2024. 03. 21. 14:34:54

actióban".[58]1876 márciusában a brit sajtó liberális és konzervatív orgánumai egyaránt arról írtak, hogy mivel az osztrák diplomácia tétlen maradt az oroszok ellen, ezért az Andrássy-jegyzék lényegét tekintve megbukott.[59] Rövidesen, májusra kiderült, hogy nem csupán tétlenségről van szó, mivel sor került a császárok találkozójára és a berlini memorandumhoz való csatlakozásukra. A találkozó hírét a korabeli brit orgánumok megdöbbenve fogadták, majd helyeselték a memorandum elutasítását a brit kormány részéről. A berlini dokumentum az „[...] elvben osztrák, részleteiben orosz" jelzőket kapta[60] a *Times*ban, júniusban pedig már odáig ment a lap, hogy kizárólag Nagy-Britanniát tekintette alkalmasnak a konfliktus megoldására.[61]

A magyar olvasók azonban csak szűrt, tompított beszámolókat találhattak a lapokban, amelyek a jegyzék brit elutasítását szövetségre való felhívásként tüntették fel. *A Hon* június 2-i számában az angol intervenció esélyeit fontolgatta, és az *Observer*t idézve szembeállította Angliát Oroszországgal. Az új török uralkodó trónra lépésével Angliának és a Monarchiának kedvező új politikai irányról, majd június 6-i és 9-i számában Anglia határozott lépéseiről írt: „[…] de tény előttünk az, hogy Angliának érdekében áll elszigetelni Oroszországot […] tény az is, hogy egy angol szellemben vezetett keleti politika mellett monarchiánk érdekei biztosabban meg vannak óva, mint ha az orosz „»Fahrwasser«-ben úszunk."[62] Továbbá júniusban a lap Disraeli beszédeit ismertette. A *Pesti Napló* július 19-i számában szintén a háború esélyeit latolgatta, és szkeptikusan nyilatkozott a megegyezés lehetőségéről.[63]

Június elejétől szeptemberig a *Times* számos cikket közölt a bolgár atrocitásokról, és ezzel meghatározta a következő hónapok napirendjét.[64] *A Hon* június 9-i számában a *Times*ra és más londoni hírforrásokra hivatkozott.[65] Június 30-án *A Hon* külön cikket jelentetett meg a keleti kérdésről és a brit fegyverszállításokról szóló jelentésekről, miközben egy többrészes történelmi esszével is szolgált az olvasóknak a témában.[66] *Az Ellenőr* júniusi számaiban szintén egy lehetséges brit szerepvállalásról spekulált, és az angol, valamint a „háborúpárti" német lapok beszámolóit közölte.[67] A *Pesti Napló* a pánszlávizmusnak az európai közvéleménybe történő beszivárgásáról írt, amit a Monarchia engedékeny, baráti orosz kapcsolatainak tulajdonított.[68]

---

[58] *A Hon,* 1876. január 24., 1.

[59] Thompson 1886, i. m. I, 278–280.; *The Times,* 1876. április 18., 7; *P. M. G.*, 1876. április 17., 1.

[60] *The Times,* 1876. május 23., 9.

[61] Thompson 1886, i. m. I, 289.

[62] *A Hon,* 1876. június 7., 1.

[63] Menyhárt 1966, i. m. 49–50.

[64] *The Times,* 1876. augusztus 8., 5; *The Times,* 1876. szeptember 6., 8.

[65] *A Hon,* 1876. június 9., 1; *The Times,* 1876. június 9., 9.

[66] *A Hon,* 1876. június 30., 1.

[67] *Ellenőr,* 1876. június 1–2., 7–9., 19., 23.

[68] Menyhárt 1966, i. m. 50–51.

Ez volt az a pont, amikor a májusi atrocitások hírei néhány hetes késéssel elkezdtek átszivárogni a magyar sajtóba. Nagy-Britanniában a *P. M. G.* azt sugallta, hogy a török vérengzéseket elítélő humanitáriusok félrevezetik a közvéleményt, mivel rosszul ítélik meg a területei megtartására törekvő Törökország cselekedeteit.[69] A *Daily News* bírálta Disraelit és a kormányt, majd június 23-i és július 8-i számában támadásba lendült.[70] A károk elkerülése érdekében Derby utasította a konstantinápolyi követet, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt a Porta figyelmeztetésére és az esetleges közfelháborodás megakadályozására. A *Daily News* és a *Times* leközölte Derby követutasítását, helyesnek ítélve a külügyminiszter cselekedetét.[71] Később azonban a lapok elítélték a vérengzéseket, és fokozatosan Disraelit és Derbyt tették felelőssé.[72] Derby politikáját védendő a *Daily Telegraph* és a *P. M. G.* elkezdett narratívát építeni a humanitáriusok ellen.[73]

A Monarchiában egyre nagyobb politikai nyomás nehezedett Andrássyra, és az *Egyetértés* visszatért korábbi törökbarát álláspontjához. A lap azt kezdte hangsúlyozni, hogy Németország egy orosz–magyar konfliktus esetén biztosan a magyarok mellé állna.[74] Az *Ellenőr* 1876 őszétől kezdve külön „keleti háború" rovatot szentelt az angol és német hírügynökségek jelentéseinek, Andrássy budapesti látogatása idején pedig különösen sok háborús témájú cikket közölt. 1876. szeptember 7-én beszámolt a humanitárius tüntetések hatásáról és az angol közvéleményben bekövetkezett változásról („Angliában egyre folyik a török kegyetlenségek elleni agitatio").[75] Szeptember 10-én az agitációt már egyenesen „pártmanőverré aljasított philantrópia és russophil [humanitárius] szédelgésnek" nevezte. Ugyanebben a számban a külügyi rovatot Gladstone pamfletének *Morning Post*ban, a *Daily Telegraph*ban és a *Standard*ben megjelent ismertetése zárta.[76] Nem sokkal később a szerkesztők a címlapon közölték egy bizonyos H. Brown úrnak a magyarokhoz intézett aggódó leveleit, amelyek Gladstone tiltakozását kommentálták, és egyúttal a magyar politikáról, a közvéleményről és a kívánatos török győzelemről értekeztek.[77] A *Pesti Napló* szintén címlapon közölte a szerb–török háború eseményeit, de szeptember 11-i számában Gladstone beszédeit is ismertette.[78] Szeptember 15-én a *Daily Telegraph* „beteges humanizmus" kifejezése is megjelent fordításban.[79] Az osztrák–brit együttműködés emlegetése mindkét ország médiájában folytatódott. A *Times* szeptember 29-én

[69] Thompson 1886, i. m. I, 293–294.

[70] *The Daily News,* 1876. június 23., 5; Thompson 1886, i. m. I, 310–313.

[71] Thompson 1886, i. m. I, 342–344; The *Daily News,* 1876. augusztus 12., 5.

[72] *The Times,* 1876. július 22., 10; Thompson 1886, i. m. I, 316–317.

[73] Thompson 1886, i. m. I, 303–305, 336–337; *The Daily Telegraph,* 1876. június 30; *P. M. G.,* 1876. június 24., 1; *The Daily Telegraph,* 1876. július 18., 4–5.

[74] Menyhárt 1966, i. m. 52, 60.

[75] *Ellenőr,* 1876. szeptember 7., 2.

[76] *Uo.,* 1876. szeptember 10., 1.

[77] *Uo.,* 1876. szeptember 11–24.

[78] *Pesti Napló,* 1876. szeptember 11., 1.

[79] *Pesti Napló,* 1876. szeptember 15., 1.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 430 2024. 03. 21. 14:34:54

kommentálta az atrocitásokat, és azt állította: ha Ausztria nem hajlandó cselekedni, akkor Nagy-Britanniának kell helyreállítania a rendet a Balkánon.[80] Szeptember közepére a *Times*ban is megjelent néhány oroszellenes vélemény – az exeteri püspök cikke –, a brit kormány álláspontját legmarkánsabban képviselő lap azonban még mindig a *Daily Telegraph* volt.[81]

A brit és az osztrák–magyar politikai lapok számára a fordulópontot Disraeli aylesburyi beszéde (szeptember 20.) jelentette. Ez volt az a beszéd, amely a brit konzervatív médiában megjelenő törökbarát véleményekkel együtt felkeltette a magyar hírlapok érdeklődését, és nagy hatást gyakorolt a magyarországi sajtó oroszellenes megnyilvánulásaira.[82] Míg a *Daily News* és a *Spectator* katasztrofálisnak tartotta a beszédet, érdekes módon a *Times* helyeselte az erős oroszellenes fellépést. A beszéd meglepő módon felélesztette a törökbarát hangokat az országban, és elkedvetlenítette a liberális tábort.[83] Október elejétől kezdve a *Daily Telegraph* és a *P. M. G.* rátermett vezetőnek állította be Lord Derbyt, mivel a konzervatív lapok megpróbálták jó színben feltüntetni az „angol feltételeknek" nevezett, Derby által szerkesztett új memorandumot, miközben egyúttal az ellentábort azzal vádolták, hogy a humanitárius hozzáállással a „nemzeti pusztulás" felé vezető útra léptek.[84] A *Times* bírálta Derbyt, viszont megemlítette, hogy Ausztria Oroszországgal összhangban elfoglalhatja Boszniát.[85] Mivel Gladstone agitációja egész hónapban folytatódott, ezért a brit újságokban mindkét párt és oldal cikkei megjelentek.[86] Míg a *Daily News* és a *Times* a humanitárius agitációt próbálta újjáéleszteni, a *Spectator* október 21-én arról írt, hogy Ausztria hajlandónak látszik csatlakozni Oroszországhoz a zsákmány felosztásában, s szinte csak az agitáció által táplált nemzetközi közvélemény akadályozza őket.[87] Az aylesburyi beszéd az *Egyetértés*t is megihlette, amely Gladstone-t és a humanitáriusokat okolta az oroszbarát magatartásért. A lap egyre inkább a brit konzervatív célokkal azonosult, s így mind gyakrabban idézte a *Daily Telegraph* értesüléseit.[88]

Október végén a *Pesti Napló* a többi lappal versengve számolt be egy esetleges brit vagy német szövetség lehetőségéről, majd egyúttal bírálta a *Times*t, amiért az szerinte támogatta az oroszbarát tüntetéseket.[89] Október 9-én a *Times* közölte W. E. Forster hosszú beszédét, amely Ausztria tétlenségét is említi: „[...] Nem várhatjuk

[80] *The Times,* 1876. szeptember 29., 4.

[81] Thompson 1886, i. m. I, 413, 432–435.

[82] *Az Egyetértés* 1876. szeptember 25-i számában hosszú főcímben üdvözölte és ismertette Disraeli beszédét.

[83] Thompson 1886, i. m. II, 19–39; *The Daily News,* 1876. szeptember 21., 5; *The Spectator,* 1876. szeptember 23., 1; *The Times,* 1876. szeptember 26., 8.

[84] Thompson 1886, i. m. II, 50–67, 77; *The Daily Telegraph,* 1876. október 7., 5; *P. M. G.,* 1876. október 3., 9.

[85] *The Times,* 1876. október 3., 8.

[86] Thompson 1886, i. m. II, 71–81.

[87] Thompson 1886, i. m. II, 83; *The Spectator,* 1876. október 21., 1.

[88] *Egyetértés,* 1876. szeptember 10., 11., 14., 19–20.

[89] *Pesti Napló,* 1876. október 20., 1.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 431 2024. 03. 21. 14:34:54

el, hogy Magyarország vagy Ausztria, vagy az Osztrák Birodalom bármelyik alattvalója csendben aláveti magát annak, hogy Oroszország birtokba vegye az Alsó-Dunát."[90] Az *Ellenőr* átvette az angol sajtó ehhez hasonló véleménycikkeinek hangnemét, későbbi számaiban a *Times,* a *Telegraph* és a német sajtó cikkeit, valamint a *Daily News*t is idézte, de a brit liberálisok tüntetéseiről is írt.[91] Annak ellenére, hogy az *Ellenőr* a kormány lapja volt, fokozatosan bírálni kezdte a magyar tétlenséget.[92] Október 22-i számában csak röviden, szerkesztői közlemény mellett, de beszámolt a budapesti törökbarát diáktüntetők beszédéről: „[…] A nemzet közvéleménye választott. A magyar nem maradhat adósa török szomszédjának. Európa művelődését, haladását és szabadságát vész fenyegeti, a siberiai ólombányák réme, a varsói kegyetlenségek bünszerzője lábbal tiporja a nemzetközi jogokat, a »veres kereszt« álczája alatt fenyegeti Európa nyugalmát és annak elővédét a magyar államot. Hallgathatunk-e? […] mutassuk meg, hogy a testvér török nemzetet véres küzdelmeiben a magyar ifjúság rokonszenve kíséri, mely győzelmet kíván e becsületes harczosoknak. A török nemzet iránti rokonszenv kifejezésére fáklyásmenetet rendezünk. És van-e magyar, van-e polgár, ki elmaradna, midőn jelszavunk: le a zsarnok barbarizmussal, éljen a civilisatio!"[93]

Október 21-én és a nagyszabású hallgatói demonstrációról a magyar politikai sajtó valamennyi lapja részletesen beszámolt. A gyűlés után egy 18 fős küldöttség kereste fel a miniszterelnököt, aki – bár a gyűlést nem tiltotta be – arra kérte a diákokat, hogy halasszák el a felvonulást.[94] Tisza Kálmán a brit sajtóvisszhangra is reflektált a diákokhoz intézett szavaival: „Ha figyelemmel kísérik a külföldi sajtót, mit nem vonok kétségbe, feltünhetett, hogy Magyarország ugy állítatik ott oda [...] mint a mely szintén keleti származásánál fogva a törökországi keresztények elnyomatását óhajtja. Tudvalevő, mit mondott felőlünk Gladstone, ki egyenesen a magyar nemzet eltörlését hangoztatta."[95] A tüntetők tömege két nap leforgása alatt azonban Budapest diákjainak, polgárságának és munkásságának egyvelegévé vált. A rendőrség kíséretében *A Hon*t szerkesztő Jókai Mór házához vonultak, aki előbb csillapítani próbálta a tömeget, majd visszautasította a csatlakozást.[96] Később a tömeg kettévált, majd egy részük a török konzul lakásához vonult, ahol a rendőrség feloszlatta őket.[97] Tisza megállapítása helytállónak bizonyult: a diákokra nagy hatással lehetett a külföldi sajtó, hiszen elsősorban ott akarták megjelentetni proklamációjukat.

Az *Egyetértés* október 28-i számában a *Times* és a *Spectator* cikkeit is hivatkozta, amelyek a tisztességtelen orosz diplomácia gondolatát sugalmazták. A lap

[90] *The Times,* 1876. október 9., 10.
[91] *Ellenőr,* 1876. október 13, 2.
[92] *Ellenőr,* 1876. október 17., 1.
[93] *Ellenőr,* 1876. október 22., 3.
[94] Sándor 2010, i. m. 84.
[95] *Pesti Napló,* 1876. október 23., 1.
[96] Sándor 2010, i. m. 86–87.
[97] *Ellenőr,* 1876. október 27., 1.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 432 2024. 03. 21. 14:34:54

azt is állította, hogy Andrássy nehéz helyzetbe került, mivel a Reichsrat a minisztérium hatáskörének korlátozását fontolgatta.[98] Később, novemberben a *Standard* is megerősítette ezeket az elképzeléseket.[99] Bár az *Egyetértést* rövid időre lefoglalta Kossuth Lajos keleti kérdésről és a preventív háború szükségességéről írt gondolatainak publikálása, a lap a brit részvételről is meg akarta győzni olvasótáborát.[100]„Anglia készen áll [...] és addig fog harcolni, amíg igazságot nem szolgáltat [...]".[101] Pár nappal korábban Beaconsfield Guildhallban tartott beszéde uralta a brit nyilvánosságot, majd a cár is elmondta baljós moszkvai szónoklatát. A brit tory sajtó és a *Standard,* kapva az alkalmon, összekapcsolta e két megnyilvánulást.[102] Az *Egyetértés* szintén teljes terjedelmében közölte Disraeli nyilatkozatát.[103]

Mindennek tükrében talán nem meglepő, hogy november közepétől Angliában felerősödött a háborús hangulat. A *Daily News* továbbra is kritikus maradt Beaconsfielddel szemben, akiről úgy vélte, hogy soha nem fogja meggyőzni Ausztriát az Oroszország elleni fellépés szükségéről, ugyanakkor azt is elismerte, hogy a cár beszéde szakítást jelentett Derby békés törekvéseivel.[104] Ezek a felvetések másokkal együtt *A Hon*ban[105] és az *Egyetértés*ben is szerepeltek*,* majd *A Hon* az ellenzéki laphoz hasonlóan átvette a *P. M. G.* és a *Daily Telegraph* által gyűjtött információkat az orosz csapatokról.[106] 1877 februárjától májusig a brit közvélemény megnyugodni látszott, és a konstantinápolyi konferencia teljes időszakában megfigyelő álláspontra helyezkedett, mivel az olvasókat leginkább a diplomáciai fejlemények érdekelték.[107]

Magyarországon 1876 végétől kezdve a kormánypárt és az ellenzék egy része, valamint sajtójuk az osztrák–magyar külpolitikai kudarcokat a veszélyesnek vélt orosz szövetséggel hozta összefüggésbe. A magyar parlamentben Mocsáry Lajos és Helfy Ignác interpellációikban elítélték Tisza törvénytelennek tekintett rendőri intézkedéseit a tüntető egyetemistákkal szemben, Lord Beaconsfield beszédét pedig egy vita során felhasználták a miniszterelnök ellen.[108] 1877 tavaszán a diákok már inkább stratégiát váltva nagy összegű adományokat gyűjtöttek, és Abdul Kerim számára díszkardot készíttettek, amelyet később Konstantinápoly-

[98] *Egyetértés,* 1876. október 26–31; *The Times,* 1876. október 21., 5; *The Times,* 1876. október 21., 9.

[99] *Egyetértés,* 1876. november 7., 4.; *The Standard,* 1876. november 10., 5.

[100] *Egyetértés,* 1876. november 25., 1–4.

[101] *Egyetértés,* 1876. november 11., 1–4.

[102] Thompson 1886, i. m. II, 93–107; *The Standard,* 1876. november 10., 4.

[103] *Egyetértés,* 1876. november 14. 1–4.

[104] *Daily News,* 1876. november 25., 4.

[105] *A Hon,* 1876. november 11., november 14.

[106] *Egyetértés,* 1876. november 19. 1–4; *A Hon* 1876. november 26; 1, *P. M. G.*, 1876. november 17., 5.

[107] Thompson 1886, i. m. II, 128, 142–165.

[108] *Egyetértés,* 1876. november 26. 1–4.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 433 2024. 03. 21. 14:34:54

ba vittek, mintegy kifejezve a magyar nép jóakaratát.[109] A politikai fiaskó elkerülése végett Tisza hosszas levélben arra kérte Andrássyt, hogy tántorítsa el a diákokat az akciótól.[110] A magyar miniszterelnök később a császárnak írt levélben érvelt a hazatérő diákok megbüntetése ellen, mert úgy látta, hogy az a stabilitást veszélyeztetné.[111]

A konstantinápolyi konferencia (1876. december 23. – 1877. január 20.) alatt a *Daily Telegraph* elhivatottan kommentálta Salisbury küldetését, és szinte utasításokat közölt a brit követtel, mivel az egyszerű reformokat elegendő eszköznek tartotta Oroszországgal szemben.[112] *A Pesti Napló,* az *Ellenőr* és az *Egyetértés* februári számaiban a brit konzervatívok beszédeit és az alsóház vitáit közölték.[113] 1877. április 24-én, az orosz–török háború kitörését követően a *Daily Telegraph* azt állította, hogy az oroszok célja az oszmán főváros elfoglalása, és ezzel az európai és brit érdekek megsértése.[114] A brit és az osztrák érdekek közeledésével párhuzamosan május 5-én a *Times*ban cikket írtak az osztrák semlegességről.[115] Szintén néhány nappal később egy bizonyos „anglofil" levelei jelentek meg a *Daily Telegraph*ban, és azt szorgalmazták, hogy Nagy-Britannia csatlakozzon Ausztriához és Törökországhoz az oroszok ellen.[116] A cikk szerzőjét ugyan nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy ekkor kezdődtek meg a titkos tárgyalások Andrássy és Lord Beaconsfield között.[117] Ezekben a hetekben a *Times* is szokatlanul sok cikket közölt Ausztriáról.[118] 1877 májusától a magyar sajtóban hasonló felvetések jelentek meg, majd egyes magyar politikusok a Nagy-Britanniával való azonnali katonai szövetségkötést szorgalmazták.[119] A *Daily Telegraph* és a *Spectator* ekkoriban úgy vélték, hogy amennyiben Nagy-Britannia nem avatkozik be, a flotta és az ország jelentős presztízsveszteséget szenvedhet.[120]

A *Pesti Napló* és az *Egyetértés* cikkei a magyar külpolitika szuverenitásának elvesztését bírálták. Tisza július 1-jei beszédében igyekezett megnyugtatni pártját, viszont az Andrássytól származó információt továbbítva azt állította, hogy a Monarchia nem zárja ki a balkáni török területek felosztását. A parlamentet ezután feloszlatták, mielőtt a vita elfajulhatott volna. A *Pesti Napló* 1878-ig közölt kriti-

[109] Sándor 2010, i. m. 92–93.

[110] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) X, PA X689 (mikrofilm), 1794, 103. Tisza Kálmán Andrássy Gyulának, 1877. január 3.

[111] MNL OL P 4-592, Tisza Kálmán Ferenc József császárnak, 1877. augusztus 22.

[112] *The Daily Telegraph,* 1877. január 6., 4–5.

[113] *Egyetértés,* 1877. február 17, 18, 20. 1–4; *Ellenőr,* 1877. február 18., 1–2.

[114] Thompson 1886, i. m. II, 184–185.; *The Daily Telegraph,* 1877. április 27–30.

[115] *The Times,* 1877. május 5., 7.

[116] Thompson 1886, i. m. II, 186; *The Daily Telegraph,* 1877. május 15., 5.

[117] Diószegi István, *Andrássy und Disraeli im Sommer des Jahres 1877 = Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 156(1980).

[118] *The Times,* 1877. május 2, 5, 14, 16, 21, 25, 29.

[119] *A Hon,* 1877. május 7., 1; *Egyetértés,* 1877. május 17., 1–4; *Ellenőr,* 1877. május 20–22.

[120] Thompson 1886, i. m. II, 250–254; *The Daily Telegraph,* 1877. július 25., 5; *Spectator,* 1877. augusztus 18., 1.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 434 2024. 03. 21. 14:34:54

kus hangvételű cikkeket az okkupáció és külpolitika témájáról, amelyekben azokat az ellenzéki képviselőket is idézték, akik az oroszbarát politikát „természetellenesnek" és „börtönnek" vélték a magyarok számára. A boszniai okkupáció lehetőségének növekedésével a magyar sajtó hangja egyre fenyegetőbbé vált.[121] Az oszmán csapatok október 15-i veresége után, és a Konstantinápolyt veszélyeztető orosz hadmozdulatok miatt a *Daily News* liberális véleményformálói is feltételeztek egy esetleges brit katonai beavatkozást.[122] A törökbarát nyomás így egyre növekedett a brit kormányon. November elején Disraeli ismét magáénak tudhatta háborúpárti szavazói támogatását, és elítélte a liberálisokat.[123] Az *Egyetértés,* az *Ellenőr* és a többi magyar napilap néhány hónapig saját tudósítóira hagyatkozott, azonban később az ellenzéki lapnak is el kellett ismernie a törökök vereségét. A beszámolót ugyanakkor a *Daily Telegraph*ra hivatkozva tette közzé.[124] 1877 telére világossá vált, hogy a Derbyhez hasonló brit mérsékeltek alulmaradtak a háborús párttal szemben. Plevna december 10-i elestével a törökbarát sajtó azon az álláspontón volt, miszerint a konferencia és a közvetítés ésszerű, de 1878. január közepétől már a háború is terítékre került.[125] Az *Egyetértés* a *Times,* a *Daily Telegraph* és a *Morning Post* különböző cikkeinek tartalmát közölte, viszont továbbra is a közvetítést tartotta helyénvalónak.[126] Később a magyar lap a *Times*t ellenzéki szócsőnek nevezte, mivel az „a vérszomjas filantrópokat" támogatja.[127]

December 26-i számában a *Times* utalt arra, hogy a brit kormány készen áll a háborúra, és a fegyveres semlegesség politikája felé fordul. A *Daily News* január elején szintén úgy vélte, hogy Angliának valamikor be kell lépnie a háborúba.[128] Míg a *Standard* hasonlóan vélekedett, addig a *Globe* azt találgatta,[129] hogy a cár vajon rá fogja-e kényszeríteni Törökországot az orosz feltételeket követő békekötésre.[130] Az események hatására a belpolitikában előtérbe kerültek a brit ruszofób, kormánypárti munkásegyletek. A *Times* december 29-i közlése alapján aznap a Trafalgar téren tüntetők gyűltek össze, 31-én pedig a magyarországi törökbarátok – főleg ellenzéki politikusok, mint Helfy, Simonyi – a *Times*on keresztül küldték „együttérző üdvözletüket" Budapestről.[131] Röviddel a kölcsönös gesztusok után az *Egyetértés* a *Times,* a *P. M. G.,* a *Daily News,* a *Daily Telegraph* és a *Standard*

[121] Menyhárt 1966, i. m. 52–60.

[122] *The Daily News,* 1877. november 21., 5.

[123] Thompson 1886, i. m. II, 262–265.

[124] Ld. *Ellenőr,* 1877. október 16–20; *Egyetértés,* 1877. november 19., 1–4; *The Daily Telegraph,* 1877. november 17., 5.

[125] Thompson 1886, i. m. II, 266–267.

[126] *Egyetértés,* 1877. december 12., 1–4.

[127] *Egyetértés,* 1877. december 25., 1–4.

[128] Thompson 1886, i. m. II, 270–273; *The Daily News,* 1878. január 2–3.

[129] *The Globe,* 1877. december 19., 1.

[130] *The Standard,* 1877. december 20., 4.

[131] Thompson 1886, i. m. II, 290–291.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 435 2024. 03. 21. 14:34:54

cikkeiből közölt híreket.[132] *A Hon* is nagy izgalommal számolt be a brit belpolitikai eseményekről.[133]

Egy rövid pillanatra tehát úgy tűnt, hogy Nagy-Britannia egyesült az intervenció zászlaja alatt. Január 2-án azonban Lord Carnarvon beszéde lecsillapította a dzsingókat.[134] A parlament első ülése után Beaconsfield kijelentette, hogy nincs szükség az Andrássy-jegyzékre, sem a nagyhatalmak bevonására, mivel az angolok önszántukból helyezkedtek semleges álláspontra, és Nagy-Britannia szövetségesekkel vagy azok nélkül is képes megvédeni érdekeit.[135] Beaconsfield beszéde erős üzenetet jelentett, és annak címzettje talán nem kizárólag a nemzetközi közösség, hanem Andrássy volt, akire – legalábbis az *Egyetértés* szerint – ekkor nagy nyomás nehezedett a bécsi katonai kör részéről. Erre utalhat az is, hogy a *Pester Lloyd* a védelmére kelt.[136] A január elején a *Times*ban publikált cikkek szintén osztrák–brit együttműködésre utaltak.[137] Az *Egyetértés* ebben a hónapban több cikket is közölt arról, hogy Nagy-Britannia beléphet a konfliktusba.[138] Miközben a lap lelkesen tudósított a brit flotta konfliktuszónába hajózásáról, egyúttal a hónap végéig bírálta Ausztria látszólagos tétlenségét.[139] A kölcsönös szövetség gondolata csak jóval később, az Oroszország által Törökországra erőltetett egyoldalú előzetes békefeltételek közlése után tért vissza.[140] A szövetség lehetőségét utoljára a *Times* említette még közvetlenül azelőtt, hogy Nagy-Britannia és Ausztria titokban valóban megegyeztek volna a Balkánon követendő közös politika feltételeiről.[141]

Következtetések. Politikai következmények Ausztria–Magyarországon és a brit tory újságok hatása

Bár nincs közvetlen bizonyíték a magyar közvélemény tendenciáinak megváltozása és a sajtóban kifejtett vélemények közötti kapcsolatra, a brit konzervatív lapok cikkeinek magyar sajtó általi átvételével párhuzamosan nyugtalanság lett úrrá a hazai közvéleményen. Ebben közrejátszhatott, hogy az első jelentősebb magyar hírügynökség, a Budapester Correspondenz a válság ideje alatt, 1875-ben jött létre, és a Monarchia lapjai a külföldi hírek tekintetében csak olyan ügynökségek-

[132] *Egyetértés,* 1877. december 31., 1–4., 1878. január 1., 2–3.
[133] *A Hon,* 1877. december 28–31.
[134] Thompson 1886, i. m. II, 294–295; *The Daily News,* 1878. január 3., 3.
[135] Thompson 1886, i. m. II, 300–301.
[136] *Egyetértés,* 1878. január 3.
[137] *The Times,* 1878. január 14–15., 5; *The Times,* 1878. január 21., 9.
[138] *Egyetértés,* 1878. január 9., 12.
[139] *Egyetértés,* 1878. január 14., 17, 20.
[140] *The Times,* 1878. március 14., 9.
[141] *The Times,* 1878. május 31., június 1–3. A megállapodás ügyében ld. Gould, William A., *The Anglo-Austrian Agreement of 1878 = English Historical Review,* (1926), 108–112.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 436 2024. 03. 21. 14:34:55

re hagyatkozhattak, mint a Havas, a Reuters és a Times, illetve bizonyos mértékig a bécsi és más német lapok cikkeit idézték.[142] Az *Egyetértés* szerkesztője még arra is utalt, hogy az angol sajtónak az egész Balkánon vannak tudósítói, amit az osztrák–magyar lapok csak jóval később engedhettek meg maguknak.[143] Azzal, hogy a magyar lapok átvették a keleti válságról szóló brit híreket, egyúttal importálták a brit kiadványoknak a konzervatív párti elit által ihletett politikai narratíváját. A brit elit így az oroszellenes kiadványokon keresztül meghatározta mind a magyarországi kormánypárti, mind az ellenzéki sajtó napirendjét. Herman és Chomsky koncepciójának így megfelel az az elképzelés, miszerint az elit és az átvett napirend alakította a közvélemény külpolitikával kapcsolatos álláspontját. Az, hogy a magyar sajtó figyelmen kívül hagyta a felkelés következtében elhunyt szláv keresztények sorsát, szintén a szerzőpáros „értékes és értéktelen áldozatok" koncepcióját támasztja alá.

Annak ellenére, hogy a szubvencionálás a Monarchiában a sajtó befolyásolásának bevett eszköze volt, a magyarországi sajtóorgánumok jelentősen eltértek a döntéshozók számára kényelmes irányvonaltól, és súlyos belpolitikai válságot idéztek elő. Ez a jelenség leginkább az *Egyetértés* esetében szembetűnő, amely a *Daily Telegraph* háborúpárti narratíváját vette át, de a válság egy pontján mind az ellenzéki, mind a kormányhoz közeli sajtó kritizálta a passzívnak tűnő osztrák–magyar külpolitikát. A Nagy-Britanniában a Liberális Párt győzelméhez vezető Midlothian-kampányhoz hasonló módon a keleti kérdés ügye a magyarországi 1878-as választásokon is felfordulást okozott, amikor a párt száz mandátumot veszített a törvényhozásban, és rövid időre meginogni látszott.[144] A magyar közvélemény „nyomása" (vagy legalábbis annak hatása) közvetlenül is éreztette hatását, amikor Andrássy és Tisza az 1878. január 14–15-i katonai értekezleten a preventív háború gondolata mellett tették le voksukat. A magyar közvélemény látványos megnyilvánulásait használták fel érveikben, amikor Bosznia megszállása helyett az Oroszország elleni preventív háború gondolatát próbálták igazolni. Ferenc József és a katonai kör végül azt tanácsolta Andrássynak, hogy inkább készüljön fel a béketárgyalásokra, így egyúttal a későbbi berlini kongresszusra.[145]

1878-ban az osztrák–magyar vezetésnek és a befolyásos katonai köröknek a törökbarát/oroszellenes közvélemény miatt két következménnyel kellett számolnia. Egyrészt az osztrák közvélemény ellenállásával, amely a várható költségek miatt ellenezte a katonai fellépést. Másrészt a magyar közvélemény rosszallásával, amely egy keleti háborúra készült, de helyette a boszniai okkupációt, a „testvéri" török nép területeinek megszállását kapta. Egy évvel később, 1879-ben Andrássy lemondását elfogadta az uralkodó. Egy keltezetlen – feltehetően 1878 végén írt – dokumentumban amellett érvelt, hogy a sajtónak nem kellett volna olyan szigo-

[142] Buzinkay 2016, i. m. 185–186.

[143] *Egyetértés,* 1875. november 11., 1–4.

[144] Katus 2012, i. m. 362–363.

[145] Bencze László, *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban,* Bp., Akadémiai, 1987, 44–49.

rúan megítélnie őt, illetve a helyes sajtópolitikáról is megosztotta gondolatait: „[…] csak egy valódi felelősség nehezedik a miniszterre, egy meg nem veszthető bírája lehet, és ez a történelem mely a politikát utólagosan eredményei után ítéli meg. [...] Inkább mint minden másra áll ez a külpolitikára nézve mert a külpolitika eredményei nem mutatkoznak rögtön hanem rendesen évek mulva. Inkább áll Ausztria Magyarországban mint bárhol másutt más országokban van egy nemzeti tradicionális irány, melytől eltérni a miniszternek nehéz – melyet midőn azt kitüzi ugyszolván az összes közvéleményre számíthat. […] Csak egy út van, amely a miniszternek biztos kilátást ád, hogy nem fog megtámadtatni és ez az, ha semmit sem tesz, hanem hagyja a dolgokat menni amerre maguktól mennek, akkor mindkét rész egyesül azon örömben, hogy semi sem történik ami a másik részt kielégítené. Ez esetben a sajtó, a delegátus tökéletesen meg vannak elégedve."[146]

Bordás, Bertalan

"Humanitarian giddiness" and "Turkophile demonstrations"

Parallels between the British and Hungarian press and public opinion during the Great Eastern Crisis of 1875–1878

The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Great Eastern Crisis were followed with great interest by the European press, including the most important political newspapers of the Austro-Hungarian Empire and the United Kingdom. In my thesis, I present the impact of the British political press narrative on Hungarian political life. The Balkan war and the prospect of Slavic unification, as well as the news of Russian intervention in the Balkans, mobilised masses in both countries. In the United Kingdom, the press was divided into two major camps: a pro-peace and a bellicose one, and the latter had a significant influence on public opinion in the Monarchy. Throughout 1876 and 1877, various committees were formed from pro-Turkish students demonstrating in the streets of Pest. Based on the assumption of the press influence of the British elite, the study focuses on the Hungarian domestic political agenda, the student protests in Hungary in 1876 and their role in domestic and foreign policy. The study also examines the relationship between the press releases that triggered the anti-Russian demonstrations in the major cities of the two countries. Finally, the study reviews the impact of British publications in the Hungarian press and on the front of domestic and foreign policy of the Monarchy.

Keywords: Gyula Andrássy, British Empire, British Conservative Party, foreign policy decision-making, Austro-Hungarian Monarchy.

[146] MNL OL P 4-(592), 33.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 438 2024. 03. 21. 14:34:55

Rózsafalvi Zsuzsanna

A *Vasárnapi Ujság* és a tudományos ismeretterjesztés

A szabadságharc leverése a sajtócenzúrában is nagy változásokat hozott: miként Lipták Dorottya Heckenast Gusztávról, a legendás könyvkiadóról írott tanulmányában[1] is hivatkozik erre. 1854-től a gyakorlatban is életbe lépett hazánkban a már két évvel korábban rögzített birodalmi sajtórendtartás – mely az 1848. márciusi események hatásaként elért sajtószabadságot egy csapásra elsöpörte. Ennek protokollja az utólagos cenzúra alkalmazása volt: az etikailag vagy politikailag aggályos tartalmú kiadványok megjelenési jogát megvonták, büntették. Nehéz volt lapkiadási engedélyt kapni: politikai és etikai értelemben is feddhetetlen előéletű, hátterű kiadó, szerkesztő számára ítélték meg. Az életbe lépő szabályzat szerint: „Ha valamelly időszaki nyomtatványban folytonosan a trón, a monarchiai uralkodásforma, a birodalom álladalmi egysége és épsége, a monarchiai elv, a vallás, a közerkölcsiség, vagy átalában az álladalmi társaság alapjai iránt ellenséges, vagy a közcsend és rend föntartásával össze nem egyeztethető irány követtetik, úgy előrebocsátott kétszeri írásbeli sikertelen megintés után az illyes időszaki nyomtatványnak további kiadása azon koronaország helytartója által, mellyben ezen nyomtatvány kiadatik, három hónapra betiltható."[2]

1854-ben ilyen sajtószabályozási környezetben alapította meg Heckenast Gusztáv, a róla elnevezett kiadóvállalat vezetője, Pákh Albert, Jókai Mór és Gyulai Pál szerkesztésében a *Vasárnapi Ujság*ot. Heckenast – a fentiek miatt – politikamentes műfajokkal kísérletezett, és jól megérezte azt is, hogy a piacon nincs jelen a tudományok, a kultúra fejlődését közvetítő, általános ismeretterjesztő lap. Könnyebb volt lapkiadási engedélyt kapni egy enciklopédikus és közművelődési profilú vállalkozásra, mely a krízishelyzetben voltaképpen a kultúrateremtés és -őrzés által a nemzet ellenállásának és öntudatának erősítését szolgálhatta.[3]

Az enciklopédikus lapok Nyugat-Európában már a harmincas évektől nagy sikernek örvendtek, ugyanis a műveltségeszmény megkövetelte a naprakész is-

---

[1] Lipták Dorottya, *Kihívások és vonzások. Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályaíve az egyéni vállalattól a részvénytársaságig = A vállalkozó és a kultúra,* szerk. Uő, Bp., Kossuth, 2012, 44–100.

[2] *Magyar sajtójogi szabályok 1850–1867, Az időszaki nyomtatványokról, 22. §. = Magyar sajtójogi szabályok annotált gyűjteménye 1848–1989,* szerk. Paál Vince, 2017, 62.

[3] Kocsy Anikó, *Az enciklopédikus lapok kialakulásának sajátos körülményei Magyarországon a XIX. század közepén = Könyv, könyvtár, könyvtáros,* 11(2002), 1, 39–47.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.439-448

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 439 2024. 03. 21. 14:34:55

meretek elsajátítását, aminek a statikusabb lexikonok mellett ekkor még ez lehetett a legdinamikusabb, és szinte egyetlen forrása.

A *Vasárnapi Ujság* nyugati mintákat *(Illustrierte Zeitung, Illustrated London News)* követve – a későbbiekben hivatkozott módon – tartalom és forma tekintetében egyaránt ötvözte az enciklopédikus és a családi lap profilját.[4] Struktúrájába ugyanakkor átemelte a Heckenast által is preferált irodalmi lapok szerkesztésmódját, a folytatásokban megjelenő szépirodalmi művek közlését. A *Vasárnapi Ujság* – miként a műfaji kérdésével foglalkozó Miklóssy János fogalmazott – főképp az első évtizedben olyan néplap szeretett volna lenni, amely mindenkihez szól.[5] És mindenről, ami tudomány és irodalom, hagyomány és innováció, népszerű és építő, illetve közművelési – tehetjük hozzá.

A kiadó távol tartotta a politikát a lap hasábjaitól, s a közéleti-társadalmi közlendőt társlapja, egy párhuzamosan megjelentetett orgánuma, a *Politikai Ujdonságok* közegébe terelte. Így a főlapban a népszerű, színvonalas ismeretterjesztő profil vált dominánssá, kiszorítva ezzel a piacról azokat a néplapokat, melyekről joggal írta a *Vasárnapi Ujság* egyik névtelen levélírója olvasói üzenetében, „[…] hogy mostanság olly irmodoru olvasmányokat kivánnak a nép által olvastatni, annyira unalom alatti előadási módon, hogy az olvasni szeretők nemcsak megunják, de szégyenlik is. Hozzátévék egyszersmind, hogy azok, kik olvasni nemcsak szeretnek, de a számukra irt lapokat szívesen olvassák is, az istállói stylnél feljebb álló, mivel több előadást is megértik, kik pedig meg nem értik, azok holmi Csizió-nál egyebet bizonyosan nem is fognak olvasni.”[6]

Hasonló közművelődési és ismeretterjesztő céllal, valamint törekvésekkel alakultak meg a tudományos társulatok, így például 1841-ben a Magyar Királyi Ismeretterjesztő Társulat is.

A lap indulásakor kilenc nagyobb, önálló rovatból állt, s a tudományok és kultúra fejlődésével, differenciálódásával még Pákh szerkesztősége idején (1854–1867) is ezt követve változtak a lap tartalmát tükröző rovatok. A lap indulásának évében ez az alábbiak szerint alakult:

1. Értekezések; elmélkedések
2. Költemények
3. Elbeszélések
4. Történeti rajzok
5. Ipar-, művészet-, gazdászat-, természettudomány
6. Táj- és népismertetések; útirajzok
7. Életírások, jellemrajzok
8. Irodalmi ismertetések és viták
9. Háztartás, házi orvos

---

[4] Schöpflin Aladár, *A legóvatosabb szerkesztő, Nagy Miklós emléke = Tükör,* 26(1938), 5, 379.

[5] Miklóssy János, *„Organum a nagy közönségért” (A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben) = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve,* 1972, 329–342.

[6] *Vidéki hangok = Vasárnapi Ujság,* 1854. március 26., 4, 31. Az idézetet szöveghűen közlöm, miként a továbbiakban is.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 440 2024. 03. 21. 14:34:55

10. Fontosabb apró cikkek
11. Fametszvények (Magyarázó leírásokkal)

Hamarosan önálló rovatba került az irodalom, és elkülönült a művészet, csakúgy, mint a tudományos ismeretterjesztés. Nagy Miklós főszerkesztősége idején (1867–1905) már a lap nagyobb részét a *Történelem; régiségek és rokon tárgyúak*; a *Hazai táj- és néprajzok, közintézetek, népszokások, műtárgyak*; *Általános nép- és országismeret,* valamint a *Természettudomány, ipar, gazdaság és rokon* című rovatokban közzétettek jelentették. A tudomány és ipar fejlődése témák sokaságát involválta, a feladat az volt, hogy a társadalom- és természettudomány új eredményeit az olvasókhoz eljuttassák, mint ahogy a régmúlt történelmi emlékeinek, alkotóinak, tudósainak a bemutatása is cél volt. De végső soron az irodalom, a tudomány művelése a nemzeti-társadalmi öntudat ébrentartását, a politikai ellenállás fokozását is jelentette ezen orgánumok *(Gartenlaube, Vasárnapi Ujság)* esetében.[7]

Az indulás időszakában hiánypótló laptípusmintát teremtett és mértéket adott, hitelessé azonban azáltal lett, hogy már Pákh Albert és Jókai Mór, de különösen az 1867-től a főszerkesztői teendőket ellátó Nagy Miklós idejében sem kizárólag publicisták, hanem az egyes szakterületek mérvadó tudósai írták az ismeretterjesztő és tudományos témájú írásokat. A hiteles ismeretközlés ily módon tekintélyt és népszerűséget biztosított a lapnak.

Jól illeszkedett e törekvés az Európában a 19. század elején, hazánkban pedig fél évszázados késéssel jelentkező információéhségre reflektáló, vagy éppen az új tudományos tapasztalatokat népszerű és ismeretterjesztő formában közvetítő lapok belső dinamikájába. Az ipari forradalom hatására megnövekedett a technika és tudományok iránti érdeklődés, ismeretterjesztő társaságok születtek, és létrejött a könyvkiadásnak egy speciális ága, az ismeret- és tudományterjesztő, mely ily módon professzionalizálódott.[8] Tanulmányozva a *Vasárnapi Ujság* első évfolyamát, látható, hogy a bemutatott tudományterületek akkoriban voltak születőfélben, és csak egy szűk kutatói szakembergárda számára voltak hozzáférhetők. Példaképp az első évfolyamból idézve: a kőszén összetételével, bányászatával és felhasználásával több szerző tanulmánysorozata és hozzászólása foglalkozott, de csillagászati és meteorológiai ismeretterjesztésre is vállalkoztak, erdészeti és villamosságtanhoz kötődő kérdésekről is írtak. E területek és témák rendre visszatértek a következő évtizedekben, ám az évek előrehaladtával már szaktudósok tollából. A sajtó követte és alakította is a befogadói-, olvasói igényeket: tudománynépszerűsítésével az oktatás mellett a legnagyobb hatást gyakorolta a Bach-korszakban. A tudományos munkatársak nevét, portréit és kutatási területeit kisebb-nagyobb időközönként reklám és önreklám céljával közölték, a lapzáró hirdetések között szerepeltek megjelent köteteik is.

---

[7] Miklóssy János, *A Vasárnapi Újság = A magyar sajtó története* II/I, 1848–1867, szerk. Kosáry Domonkos, Németh G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, 448–453.

[8] Maróti Andor, *Esszé a tudományos ismeretterjesztésről = Valóság,* 57(2014), 4, 69–78.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 441 2024. 03. 21. 14:34:55

A tudományos ismeretterjesztés körébe tartozó írások tudományágak szerinti szintetizálása tanulságos eredményeket hozhatna csakúgy, mint a szépirodalomra gyakorolt hatásuk számbavétele.

E tanulmány a változó címek alatt e rovatokban közreadott, a kulturális, néprajzi és épített örökséget bemutató szövegek egy csoportját vizsgálja. Ez a tematika a nemzeti identitás erősítése, az ismeretterjesztés és nem utolsósorban turisztikai szempontból is visszatérő témája volt a lapnak már korai korszakától fogva. Különösen igaz ez a hazai várakat, kastélyokat és romokat bemutató cikkekre, melyek ugyanakkor számos tudományterület – archaeológia, geneológia – eredményeire reflektálnak. E terület egyik legismertebb szakembere a genealógus Nagy Iván volt.

A műfaj előzményei

Az 1850-es években Bécsben felállított műemléki bizottság, a K. K. Centralcomission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, melynek hatásköre az egész birodalomra kiterjedt, hazánkban is hozzákezdett a történeti várak, romok, műemlékek számbavételéhez,[9] ami hozzájárult a nemzeti múlt emlékei iránti tudományos érdeklődés felélénküléséhez. Ennek hatására a *Vasárnapi Ujság* e témába vágó írások tucatját jelentette meg már indulásától fogva. Ezt megelőzően már a *Tudományos Gyűjtemény*ben is felbukkant egy-egy hazai várunk történetét összegző és a kutatását ösztönző írás.[10] Szisztematikus gyűjtésről és feltárásról azonban csak 1850 után beszélhetünk. „Az 1850-es években alakult ki egy, a történelmi régészeti értékek iránt érdeklődő, tanárokból, papokból, építészekből és egyéb értelmiségiekből álló csoport, amely nyugati példák alapján megkezdte a nemzeti múlt emlékeinek gyűjtését. Tudományos kiadványsorozat (folyóirat) híján az első várleírások, várakat is bemutató útirajzok az 1854-ben indult kitűnő hetilapban, a *Vasárnapi Újság*ban jelentek meg (többnyire szép metszetekkel, rajzokkal illusztrálva).”[11] Az ismeretterjesztő lap tehát nemcsak fontosnak tartotta a témát, sőt élen járt annak különböző szempontú bemutatásában: *Hazai tájleírások* című rovatában (a cím *Hazai táj- és népraj-*

[9] Kovács Valéria, *A műemlékek védelmére, a kincsek beszolgáltatása vonatkozó törvénykezelés = Honismeret,* (26)1998, 6, 39–44.

[10] Több tucat várismertetés jelent meg a lapban, illetve kőnyomatokra is elő lehetett fizetni. Vö.: Tóth Pál, *A visegrádi vár = Tudományos Gyűjtemény,* 1(1817), 11, 89–94; Janiss János, *Trentsin Vármegyéről, és különösen ezen vármegyének három régi: Trentsin, Beczkó, s Vág-Besztercze várairól = Tudományos Gyűjtemény,* 7(1823), 1, 11–24. Visszatérő hirdetései szerint például Gömör Vármegyei kastélyok és várak, így Murány vagy Krasznahorka kőnyomatos ábrázolásaira elő lehetett fizetni. Rajzolójuk „Boutibonne Lajos, kőre rajzolta Lántz Jósef, 's kőre edzette Schmid János”. *Gömör Vármegyei Tájékok' Rajzolatjai = Tudományos Gyűjtemény,* 10(1826), 2, 127.

[11] Vö. Csorba Csaba, *A magyarországi várkutatás története = Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei,* (23)1974, 2, 298–299.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 442 2024. 03. 21. 14:34:55

*zok*ra bővült a hatvanas években) sürgette a honi vártörténeti kutatásokat mint a nemzeti történelmet és a geográfiát egyszerre érintő témák feltárását, hangsúlyozottan hazai szakemberek közreműködésével és a lap nyújtotta publicitást kihasználva.

Történelmi múltunk és építészeti örökségünk bemutatását célzó módszeres honismertető munkájához kötődően a lap felhívást tett közzé, amelyen keresztül igyekezett a magasabb iskolázottságú olvasóréteget és az értelmiségieket is bevonni a munkába, legyen szó érdekes és informatív tematikák kereséséről, szövegek megírásáról vagy épített örökségünkről készített rajzok beküldéséről. S mivel a korai években a szerkesztőség még alig-alig dolgoztathatott saját illusztrátorokkal, pályázatain várta a releváns művészeti ábrázolásokat, alkotásokat.[12] Egybeesik tehát e törekvés a történészek vármegyekutatási programjával és az eredményeket feldolgozó monográfia-sorozat kiadásának megkezdésével.

Az első évtizedben a hírlapírók és azok a vidéki értelmiségiek adták át írásaikat a lapnak, akik, bár amatőrök voltak, professzionális módon tárták fel saját régiójuk történetét. Csupán néhány példát kiemelve: a szabadságharcos, nemzetőr, a későbbi rozsnyói polgármester, Sthymmel Samu felvidéki témákat dolgozott fel, a saját név és szignó alatt egyaránt dolgozó, alig harminchét évet élt Zombory Gusztáv félszáz helytörténeti és várkutatáshoz kapcsolódó cikket jegyzett, a jogász-történész Lehoczky Tivadar pedig Torda és Bereg egykori építményeit ismertette.[13]

---

[12] A *Vasárnapi Ujság* gazdaságtörténetét érintő konferencián *(Egy lapkiadási sikertörténet a 19. századból: a Vasárnapi Újság. Polecolt-PIM, 2022. február 25.)* hívta fel Radnai Dániel a figyelmet egy, a témába vágó hirdetésre: „Kiadónk áldozatkészsége képessé tevén bennünket minden olly javitásra, melly lapjaink emelésére s a közönség vágyainak kielégitésére kivánatos; szerencsések vagyunk ezennel minden tisztelt hazánkfiát értesíteni, különösen azokat, kik vidéken laknak, miszerint szerkesztőségünk minden ollyan rajzért, melly a »Vasárnapi ujság« számára beküldetik és kiadásra érdemes, 1–2 darab aranyat fog adni. A képeknél nem a kidolgozás tökélyét, hanem a tárgy érdekességét veszszük tekintetbe; itthon magunk ugyis minden képet müvészi kezek által dolgoztatván ki ujra; minélfogva e kivánatunknak bárki, aki csak keveset ért is a rajzoláshoz, képes megfelelni. Elfogadunk ennélfogva hazai tájképeket, nevezetes épületek és romladékok rajzait; érdekes régiségeket; élő vagy megholt hírneves hazafiak és honleányok arczképeit; tájviseleteket; figyelemre méltó ritka állatok alakrajzait; eredeti, valamelly tájon kizárólag szokásos eszközök, edények formáit, historiai emlékszobrok vázlatait, földből kiásott leleményeket és minden más tanuságos rajzot, bárha csak körvonalazott (contour) minőségben is. A rajzok a szerkesztőséghez küldendők, ugyan az adja ki a díjakat. Ez nem pályázat, hanem állandó díjazás, melly minden elfogadott munka szerzőjének kiadatik. – Pest, 1856. Junius 5-én.” A „Vasárnapi ujság” szerkesztősége, *Szerkesztői értesitès!!! = Vasárnapi Ujság,* 1856. június 8., 23, 200.

[13] Nagy Iván is csatlakozott e kezdeményezéshez. Várkonyi Ágnes kutatásai szerint „[b]ekapcsolódik ennek a közösségnek a vármegyetörténeti monográfiák közös kutató programjába, a Magyar Monográfusok Társasága keretei között a vármegyei történetek módszertani alapvetésének kidolgozásába. Ipolyi Arnold és Lehoczky Tivadar, Pesty Frigyes, Ráth Károly, Rómer Flóris, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Szontagh Dániel hasonlóan gondolkoztak és hasonló értékrendet követtek, mint Nagy Iván.” R. Várkonyi Ágnes, *Nagy Iván, történetíró a polgári átalakulás korában = Nagy*

A szisztematikus feltárás igénye sem sokat váratott magára: 1861-ben Márton Ferenc történész, törvényszéki bíró *Régi váraink ügyében* címmel kutatásösztönző cikket tett közzé, melyben már a módszertani továbblépést sürgette. „Legrégibb váraink eredetének hiteles történelme kihatatlan, s a mi csekélyt róluk tudunk, az is csak hypothesisen és elmefuttatásokon alapszik. Mert régi levéltárainkat az egymást érő zavaros hadjáratok, melyeknek gyakori dulásaikban Arad, mint végmegye, sokat szenvedett – felemésztették. A szájbeli hagyományok (oralis traditio) és mondák közt pedig eligazodninem tudunk […]. Öreg váraink leirását sokan megkisértették. Nyomozásuk hasznavehető ugyan, noha a kort, melyben emeltetett, kiaknázni a legjobb szándok mellett sem sikerült; azért mégis némi fényt és világot árasztottak a tudományra. Nekünk csatlakoznunk kell; csak ugy haladhatunk bizton előre, ha összeműködünk […]. Semmisem hiányzik, csak akarat kell; lépjenek elő a szaktudósok, a tehetősbek és értelmesbek. Hiszem, hogy a nemzet bizonyára kötelességét megérteni és meleg részvéttel adja oda beleegyezését. Hisz még soha el nem maradt, hol csak erejét a jó ügy igénybe kivánta venni. Vannak minden vármegyének kitünő czelebritásai, kik elég ismeretséggel birnak arra, hogy a dolog élére álljanak, és egymást kölcsönösen gyámolitsák, hogy egy állandó, erős társulatot alkossanak.”[14]

Márton Ferenc konkrét javaslatai között tudományos célkitűzések szerepelnek, úgymint archeológiai társulatok felállítása a vármegyében az Akadémia támogatásával, a magán-, családi, városi és egyházi levéltárak felmérése, módszeres kutatása, a fellelt okmányok hiteles másolatainak elkészítése és összegyűjtése. Végezetül az ásatások megkezdése és régészeti leletek szisztematikus feltárása. Mindez nem maradt eredmény nélkül, aminek lenyomata a lap e műfajú írásaiban is kirajzolódik, de egy-egy ásatás híre és eredménye a *Mi ujság?* hírrovatba is bekerült a hatvanas években.[15]

Az időközben megalakult családi és közművelődési lapok is felkarolták a témát. (A *Magyarország és a Nagyvilág* és *Az Ország Tükre* is foglalkozott a kérdéssel, a *Hazánk s a Külföld* önálló rovatot is szentelt a témának *Tájképek, várak és városok* címmel. Az 1859-ben indult *Archaeologiai Közlemények* professzionalizálta a témát – igaz, szűkebb szakmai közösség körében, és szakemberekre számítva olvasóként. A *Vasárnapi Ujság* új főszerkesztője, mint sok területen, ebben a témában is paradigmaváltást hozott: Nagy Miklós már tudósokat kért fel a professzionális ismeretközlésre, s ezzel meghaladta a konkurens lapok gyakorlatát, s megelőzte a kortárs konkurens lapokat.

A fentebb vázolt tendencia, azaz hogy szakemberek szóltak ismeretterjesztő tónusban, szinte minden tudományterületre érvényesnek tekinthető. E tanulmány keretei között a genealógiai munkásságáról ismert Nagy Iván emelhető ki – aki ekkor az Egyetemi Könyvtár első őre, a Magyar Tudományos Akadémia leve-

Iván emlékezete, szerk. Tyekvicska Árpád, Balassagyarmat, Nagy Iván Történeti Kör, Nógrád Megyei Levéltár, 2000, 15 (Nagy Iván Könyvek, 6).

[14] Márton Ferenc, *Régi Váraink ügyében = Vasárnapi Ujság,* 1861. december 15., 50, 597.

[15] *Régészeti ásatások Egerben*. *Mi újság? = Vasárnapi Ujság,* 1862. szeptember 28., 39, 467.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 444 2024. 03. 21. 14:34:56

lező, majd rendes tagja, később a *Képviselőházi Napló* főszerkesztője. Nagy Iván a hatvanas évektől saját neve mellett N – n és N. I. álnéven írta témában például többek között Apponykőről, Bozókról, Szaláncvárról, Füzérről, Leleszről, Zboróról, Hainburg váráról, s emellett folyamatosan publikálta genealógiai kutatásai eredményeit, illetve hely- és vártörténeti összefoglalók sorát közölte a hetilapban, elméleti megfontolásait, szakcikkeket az *Archaeológiai Közlemények*ben publikálta.[16] A szövegek mellé romantikus beállítású és hangulatú rajzok és fametszetek készültek illusztrációként és a helyszín bemutatására. Nagy Iván cikkeinek illusztrátora Keleti Gusztáv volt, a képek kiválasztásában a szerző maga is segédkezett.

Nagy Iván saját néven (vagy ismert álnevei egyikén) jegyzett írásai megjelenésére 1863-tól van adatunk. A *Vasárnapi Ujság* legendás, második főszerkesztője Nagy Ivánnak küldött, töredékben fennmaradt levelei[17] publikálandó anyagok küldésére vonatkozó kéréseket fogalmaznak meg, vonatkozó helytörténeti cikkeket várt a tudóstól vagy annak baráti körétől.

Nagy Ivánnak a *Vasárnapi Ujság* főszerkesztőjével való levelezéséből – amely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lelhető fel – kitűnik, hogy az anyaggyűjtésben és a munkatársak ajánlásában is segített a lapnak. Minden bizonnyal 1864-ből való az a *Vasárnapi Ujság* főszerkesztője által írt levél, amely Nagy Ivánnak szóló kérést tartalmaz: egy Nógrád vármegyét bemutató cikksorozathoz kért tőle írást, valamint a közbenjárását Szontagh Pálnál, hogy a környéket ismerő szakemberként ő is küldjön egy szöveget.

Nagy Iván ekkor egy családtörténeti cikkel járult hozzá a Nógrád megyéből alcímű országismereti vállalkozáshoz: *A Drágffyak igazi címeré*ről értekezett.

Kedves barátom!
A „Vasárnapi Ujság" legközelebbi számában több Nógrád-megyei képet közlök, melyeket rajzolóim az utóbbi hetekben ott a hely színén készítettek, így B.- Gyarmatról, Szécsényről, a B.-Gyarmat és Szécsény közti vidékről (ahol a hadgyakorlatok lesznek), Kékkőről, Zsélyről, stb.-

Némi adatokat és följegyzéseket Pulszky Ágost ígért holnaputánra, Pintértől is várok valamit – a palócokról.

Köszönettel venném, ha Te is adnál valami közleményt Nógrádra vonatkozólag, s biztatnád Szontagh Pál ő exc.-ját, hogy ő is – adjon valamit. (Különben levélben is fölkértem erre.)

---

[16] Ld. például Nagy Iván, *Tanulmányok a várrendszer némely viszonyairól = Magyar Akadémiai Értesítő*, *Philosophiai, Törvény- és Történettudományi osztályok közlönye,* 5. kötet, 1865, 3, 341–352. Erről ld. bővebben Csorba 1974, i. m. 299.

[17] Fennmaradt levelezésük az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattárában található. A nógrádi gyűjtemény nem őriz forrást a *Vasárnapi Ujság*gal való közreműködésre vonatkozóan. Tóth Tamás, *Nagy Iván iratai,* Balassagyarmat, Nagy Iván Történeti Kör, Nógrád Megyei Levéltár, 2003 (Nagy Iván Könyvek, 13).

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 445 2024. 03. 21. 14:34:56

Persze, amint szept. 13-ig megkapok, csak azt közölhetném e héten, - a mi később érkezik, azt egy héttel később, amikor a 2-ik közleményt adjuk Nógrád megyéről.

Kérésemet szíves figyelmedbe ajánlva, maradok
régi öreg híved
Nagy Miklós
Bpest, 1864 szept. 8.[18]

E hálózatosság működhetett, azonban a kapcsolati háló nyomán kialakult szerzői gárdát a maga teljességében nehéz felderíteni, ugyanis a nógrádi és felvidéki helytörténeti vonatkozású cikkek zöme szignózatlan, vagy ez idáig azonosítatlan névbetűik mögé rejtőzött szerzőket takarnak. Hogy Nagy Iván az említetteknél is többet dolgozhatott a lap számára, mutatja, hogy egy datálatlan, de minden bizonnyal 1870-ben kelt levélben a főszerkesztő a portréját kéri el, hogy azt munkatársak között közzétehesse:[19] „Én mindenekelőtt egy fényképét kérném, hogy a V. U. munkatársai csoportozatába lerajzoltassam. Azt hittem, megvan nálam, de nem találom; s bár szereztem, megszerezni nem tudtam. Ha postafordultával szíves lenne megküldeni, még idejében jőne.

Dolgozatokat nem várok kegyedtől, míg egészsége teljesen helyre nem áll; legfőbb arra kérem, hogy ha pestis, kir. jubileumok vagy más ilyesmi alkalomszerű dolgoknál eszébe jut valami historia reminiscentia, figyelmeztessen két sorban; hol keressek rá.

Teljes javulást kívánva maradok szerető híve, Nagy M."[20]

Nagy Iván naplójából kitűnik, hogy a főszerkesztővel baráti kapcsolatban álltak: 1868 szeptemberében a bihari Alsó-Toldon látogatta meg Nagy Miklóst, aki viszonzásképpen Szontagh Pállal márciusban volt a geneológus és családja vendége.[21] Szontagh csupán hat, saját névvel jegyzett, de nem regionális vonatkozású írást közölt a *Vasárnapi Ujság*ban, ám vélelmezhető, hogy ennél többször publikálhatott.

Nagy Iván a hetvenes évektől már nem írta lapba, noha a téma még évtizedekig aktuális volt. Ennek két oka is lehetett: 1868 nyarán két gyermeke életét vesztette, ami megviselte a tudóst, és 1870-ben megvált az Egyetemi Könyvtári állásától és átvette a *Képviselőházi Napló* szerkesztését, majd visszavonult horpácsi birtokára.

---

[18] *Nagy Iván Nagy Miklósnak,* Bp., 1864. szeptember 8., OSZK Kézirattár, Levelestár, Nagy Iván Nagy Miklósnak.

[19] [N. n.], *Nagy Iván = Vasárnapi Ujság,* 1870. március 20., 12, 141–142.

[20] *Nagy Miklós Nagy Ivánnak* [h. n., é. n.], OSZK Kézirattár, Levelestár, Nagy Miklós Nagy Ivánnak.

[21] *Nagy Iván naplója, Visszaemlékezések,* szerk. Tyekvicska Árpád, Balassagyarmat, Nagy Iván Történeti Kör, Nógrád Megyei Levéltár, 1998, 213–215 (Nagy Iván Könyvek, 1). Későbbi találkozásról nincs adatunk: 1868-ban veszíti el két kicsi gyermekét Nagy Iván, ami magyarázhatja további zárkózott életvitelét.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 446 2024. 03. 21. 14:34:56

A *Vasárnapi Ujság* azonban folytatta az újabb vártörténeti írások közlését, ami mögött minden bizonnyal magát a lap főszerkesztőjét vagy főmunkatársát, Szász Károlyt kell sejtenünk. Ezek az írások – más, helytörténeti jellegű cikkekhez hasonlóan – már rutinmunkát sejtetnek: a forrásanyagok szaporodásával publicista rutinnal születtek a leírások.

Nem a vártematikához, de a nógrádi régió bemutatásához kapcsolódik az a levél, amely rávilágít e tendenciára, s amelyet más, de szintén rokon tárgy, a Nagy Iván tollából származó helytörténeti vonatkozású szövegek vagy adatközlések miatt is érdemes idézni.[22] Madách Imre baráti kapcsolatot ápolt a genealógussal, néhány látogatásának emlékét a tudós naplója is őrzi. A levél kapcsolódik az irodalmi emlékhelyek bemutatásának a századfordulón új színként megjelenő tendenciájához. A népszerű írások születésének körülményeire világít rá Madách Aladár Palágyi Lajoshoz írott levele, melyben édesapjáról, Madách Imréről és a nógrádi környezetéről készített képes ismeretterjesztő írás létrejöttét ismerteti és bírálja:

„Igazán furcsák azok a szerkesztő urak. Néha Hűbele Balázs módra összetákoltatnak valami tárgyat ha kedvük szottyan reá, máskor ugyan az szépen össze állitva – nem kell. Azt hiszik hogy az írók és művészek csizmadiák vagy szabók. Néhány éve járt itt Kimnáh.[23] Felvett szép látképeket a kastélyról, parkról ahol Madách Imre mint ősi tulajdonán az *Ember Tragédiáj*át írta, lerajzolta a szobát a hol írta; amelyet akkorra az eredeti bútorral berendeztem úgy mint akkor volt, stb. az egészet egy szép összeállitásba foglalta s kezdte kinálni a lapoknak. De csak mint a ló kupeczek mert kinálta ingyen akarták. Odaadta hát ingyen, de akkor már nyerget is akartak hozzá! – A *Vasárnapi Újság* kikötötte hogy a képeket megcsonkítva: barbár módra minden művészettől kivetkőzve közli, de írjon hozzá szöveget is. A festő művész írjon. Szegény Kimnáh mit tegyen, írt szegény! – Igy jött ki a kép. Tessék Budapesten kikerestetni. Hozzám fordult szegény akkor levélben hogy írjak néki adatokat – Persze az ilyen adatokból már kéz által össze tákolt czikk egész gyönyörűség a beavatottnak."[24]

A Madách Aladár által említett eset 1897-ben történhetett, amikor Kimnach László képei megjelentek Palágyi Lajos testvérének, Menyhértnek Madách ifjúságáról írott cikke mellett.[25]

Az a professzionalista tudományos ismeretterjesztés, amely a hetvenes években jellemezte a lapot, a nyolcvanas évek végén már veszít erejéből, és a kilencvenes években már alig érzékelhető. Az újonnan megjelent szak- és az enciklopédikus,

---

[22] Talán azért is kapcsolható e levél tanulmányunk végére, mert Madách – Nagy Iván naplója tanulsága szerint – több ízben volt a szerző vendége.

[23] Kimnach László (1857–1906): festő- és grafikusművész, Székely Bertalan és Benczúr Gyula tanítványa. Freskókat is készített.

[24] *Madách Aladár Palágyi Lajosnak,* Alsósztregova, 1895. július 4., OSZK Kézirattár, Levelestár, Madách Aladár Palágyi Lajosnak.

[25] Palágyi Menyhért, *Madách Imre ifjúsága* = *Vasárnapi Ujság,* 1897. december 5., 49, 817–821; december 12., 50, 843–846; december 19., 51, 857–858.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 447 2024. 03. 21. 14:34:56

családi lapok versengése közepette már nem volt lehetőség és igény sem a korábbi mintázat működtetésére, a tudósok lassan kivonultak a lap mögül. A professzionális újságírás e téren is átvette a szerepet. Hasonló tendencia figyelhető meg a lap egészében. Amennyiben egy-egy tudós elköteleződött a lap mellett, az a részterületek előnyére vált, azonban ez a 19–20. század fordulójára már ritka jelenségnek számított.

Mindazonáltal számos tudós támogatta a hosszú életű lapot, s ennek feldolgozása érdemi információkkal egészítené ki a *Vasárnapi Ujság*ról való gondolkodásunkat.

Rózsafalvi Zsuzsanna

Vasárnapi Ujság and scientific dissemination

When the encyclopedic journal *Vasárnapi Ujság* was launched, its main objective was to spread knowledge and support national identity: it also subordinated its writings related to domestic culture and scientific knowledge dissemination. Its articles related to all disciplines published the latest research results of the era. In my article, I examined one area, the beginning of domestic castle research, which summarized the results of many scientific fields. The appearance of the topic can be linked to Ferenc Márton's article „Regarding our Old Castles" published in *Vasárnapi Ujság*, in which the author proposed the establishment of archaeological associations in the counties with the support of the Academy, but urged the survey and methodical research of private, family, city and church archives, the documents found preparation and collection of certified copies. Renowned scientists published informative articles on the results of the works. In my study, I examine the Nógrád-related writings of Iván Nagy, who is also known as a family and local historian, which have the characteristics of a scientific essay and popular knowledge dissemination. I quote details from his correspondence with the editor-in-chief of the paper, which also shed light on the process of the paper's editing.

Keywords: encyclopedic journal, scientific dissemination, castle research, local history, Nógrád County, Iván Nagy.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 448 2024. 03. 21. 14:34:56

Fabó Edit

Mátyás dicsősége a főváros fénye

A királyi életmű a *Vasárnapi Ujság* hasábjain

Az iparosodó társadalmakra jellemző változások a Kárpát-medencében is hódítottak. A kiegyezés után indulhatott az ország liberális szellemű kibontakozása, majd 1875-ben került hatalomra az a liberális vezetői kör, akik a Szabadelvű Párt keretében még hosszú évtizedeken át meg tudták tartani kormányalakító képességüket.

Az 1867 utáni gazdasági élet óriási lendületet kapott, valóságos cégalapítási láz tört ki. A „Gründerzeit" alatt létesült vállalkozások nagy része már nem működött, de amelyek megmaradtak, azok nevével még ma is találkozunk. A 19. század sajtójával foglalkozó kutató egyik első fontos tapasztalatát épp az újságok hirdetésoldalai nyújtják, hiszen napjainkban is ismert cégnevek, termékek, szolgáltatások köszönnek vissza, amelyek a maihoz hasonló (vagy majdnem ugyanolyan) szükségleteket elégítettek ki. Tömegek szakadtak el a vidéktől, felgyorsult a polgárosodó társadalom hajtóerejét jelentő városiasodás.[1] A kiegyezés utáni kormányzatok azt az angol, német és francia polgárságot tekintették mintának, amely el tudja fogadni és fel tudta venni az ipari társadalom működtetéséhez szükséges életritmust és gondolkodást. A városba áramló széles néprétegeknek a korábbitól eltérő módon kellett tájékozódniuk az ismeretlen közegben, új szabályok ígérték a boldogulást. Az ennek megfelelő tudás elsődleges forrása a város jellegzetes tömegterméke, a sajtó volt. A még a kiegyezés előtt, 1854-ben indított *Vasárnapi Ujság* azok közé a közkedvelt lapok közé tartozott, amelyek átíveltek az egész dualizmus korszakán. Az újság közérthetőségre törekvő, olvasmányos stílussal, képes illusztrációkkal igyekezett felkelteni az érdeklődést az általános műveltséghez tartozó témák iránt és bővíteni az olvasóközönség ismereteit.

Az „új kezdetben" vagy „alapításban" gondolkodók értékrendjére és szemléletére nagy hatással volt az a minta, amelynek elérésére és megvalósítására törekedtek.[2] Ezt a mintát a reneszánsz szolgáltatta, hiszen ekkor fedezte fel az ember önmaga

[1] Fónagy Zoltán, *A dualizmus kora (1867–1914) = Millenniumi magyar történet, Magyarország története a honfoglalástól napjainkig,* szerk. Tóth István György, Bp., Osiris, 2011, 425–475, hivatkozott rész: 459–460; Tomka Ferenc, *Lelkipásztori teológia és az új evangelizáció, Egyházunk helyzete és küldetése a harmadik évezred küszöbén,* Bp., Szent István Társulat, 2008 (Lelkipásztori teológia, 1), 201–202.

[2] Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig* = Gyáni Gábor, Uő, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig,* Bp., Osiris, 2006, 9–186, hivatkozott rész: 129.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.449-473

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 449 2024. 03. 21. 14:34:56

számára a földi élet szépségeit, kísértéseit, megpróbáltatásait mint megélendő vagy kiteljesítendő létprogramot. Nyugat-Európa tőkés vállalkozói ennek szellemében gyűjtötték vagyonukat, és külsőségekben is ennek megjelenítésére törekedtek. A művészetben neoreneszánsznak nevezett stílus tekintélyes irányzatot képviselt, a megrendelők és kivitelezők szívesen fordultak főleg olasz előképekhez.

A magyar történelemben pedig a reneszánsz volt az az utolsó virágzó korszak, amelynek nagyságát és szépségét mindenki egyhangúan elismerte, és amely értékeinek és eredményeinek átvételével és folytatásával – az időközben eltelt századok viszontagságai ellenére – legalább olyan színvonalú teljesítmény ígéretét hordozta magában. Nyugat-Európa a mintának tekintett alkotások bőséges kínálatát vonultatta fel, amelynek alapján a kiegyezés utáni hazai emlékezetpolitika „megalkothatta" a követendő polgári társadalom tárgyi és épített környezetét. A törekvésben vezető szerepe volt a fővárosnak, amely a történelmi időket idéző, a korábbi korszakok stílusjegyeit átvevő és egymással ötvöző eklektika[3] pazar látványával fogadta az 1883-as év látogatóját, Henri Evers holland építészt: „Néhány pillanatig meg sem tudtam szólalni az elragadtatástól, midőn célomat a szép utazás végén elérve, […] felbukkant előttem a budapesti este, mint egy kép az Ezeregyéjszakából."[4] A tudósító elismeréssel összegezte művészeti tapasztalatait, és nagy várakozással tekintett a tervek megvalósulása elé. Ekkor már csaknem egy évtizede zajlott a Nagyboldogasszony-, azaz a Mátyás-templom felújítása, amelynek során az idealizált virágkorhoz méltó rekonstrukció kivitelezésére vállalkoztak. A „reneszánsz" vagy „Mátyás korabeli" jelző a minőség, az igényesség védjegye volt.

A Mátyás-templom újjáépítéséhez 1874-ben fogtak hozzá, a munkálatokról pedig a *Vasárnapi Ujság* időről időre beszámolt, így a tudósítások alkalmával az olvasók rendre találkoztak Mátyás király nevével. A következő nagy vállalkozás, amikor ismét előtérbe került a nagy király neve, a budai Királyi Palota 1885-ben kezdett bővítésének 1884-es tervezése volt. Ferenc József megbízást adott Ybl Miklósnak a budai Királyi Palotát korszerűsítő építkezésre, s ezt a hetilap egy, Bobula János építész tollából közölt írással ismertette.[5] A tervekre vonatkozó követelményeket a legendás nagy király igényességéhez mérték: „az mind a kényelem, mind a műizlés magasabb igényeinek megfeleljen, s amennyire lehetséges, megközelítse Mátyás király palotájának fényét". Az idézett hivatkozás arra utal, hogy az 1880-as évek közepére a reneszánsz uralkodó emléke egyre jelentősebbé vált, ezért érdemes vizsgálni, hogy ez a tendencia miként jelent meg a *Vasárnapi Ujság* oldalain.

---

[3] Szabó Miklós, *Politikai gondolkodás és kultúra a dualizmus utolsó negyedszázadában = Magyarország története 1890–1918,* szerk. Hanák Péter, Mucsi Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983[2] (Magyarország Története Tíz Kötetben, 7/2), 873–1002, hivatkozott rész: 958.

[4] Evers, Henri, *Építészet Budapesten*, ford. Tátrai Júlia, Csáki Tamás = *Budapest neoreneszánsz építészete, Tanulmányok a 2008. november 18-án Budapest Főváros Levéltárában rendezett konferencia anyagából,* szerk. Csáki Tamás, Hidvégi Violetta, Ritoók Pál, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2009, 177–187, idézett rész: 177.

[5] Bobula János, *A királyi várpalota Budán = Vasárnapi Ujság,* 1885. április 5., 222.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 450 2024. 03. 21. 14:34:56

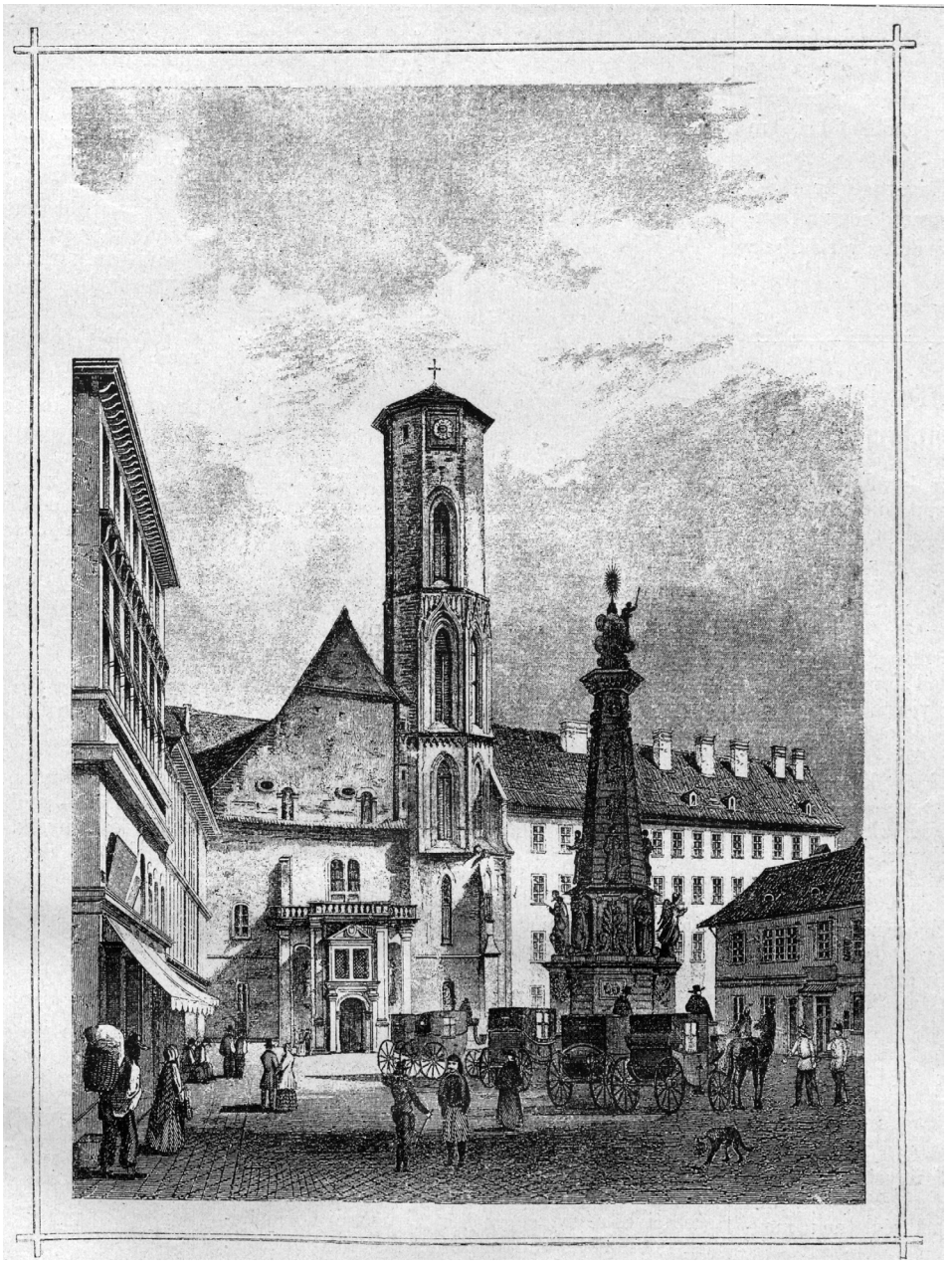

1. ábra. *A budavári Mátyás-templom főhomlokzata 1841–1873*
(a kép forrása: Vasárnapi Ujság, *1879. február 6., 85,*
lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)

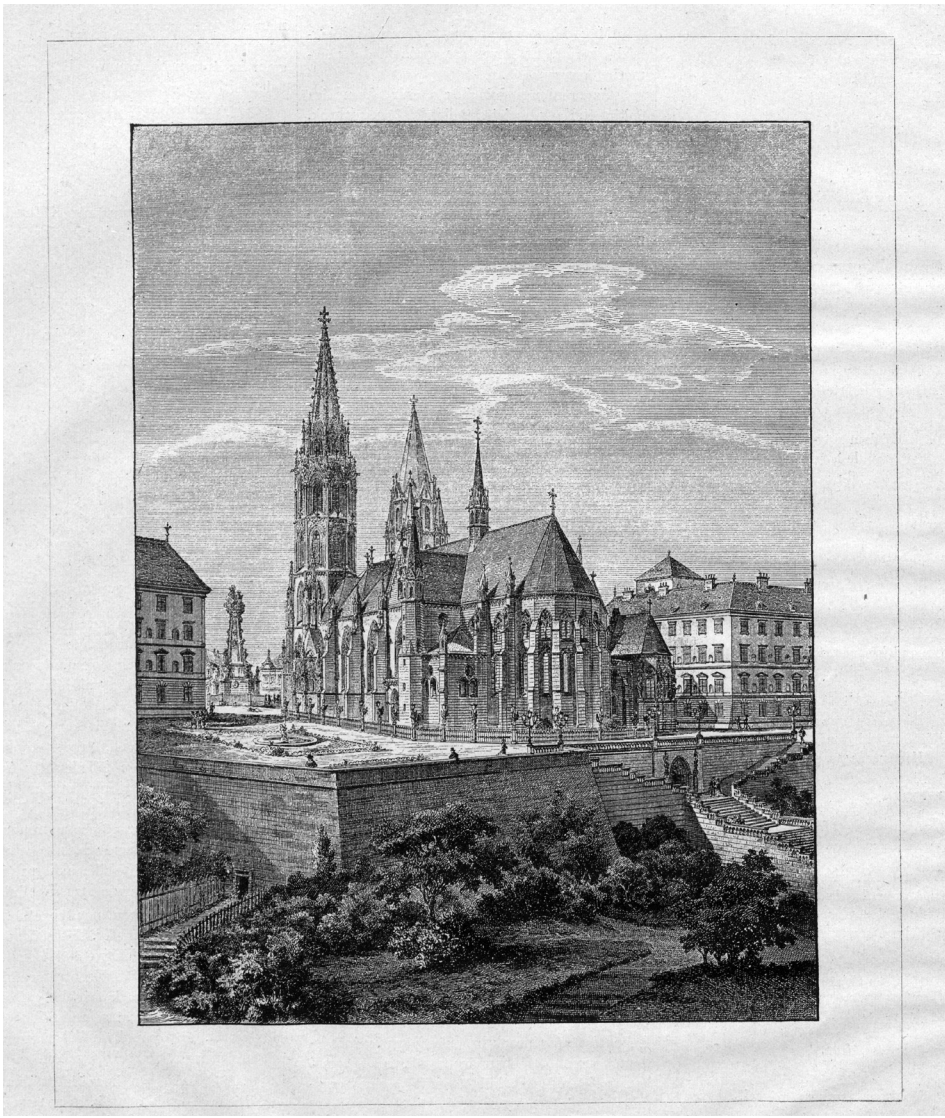

2. ábra. *A budavári Mátyás-templom, Schulek Frigyes terve szerint (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság, *1879. február 6., 84, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

A Mátyásról kialakult kép

A fényes udvartartással rendelkező, művelt és igazságos Mátyásról alkotott kép a dualizmus idejéig eltelt századok alatt beleivódott az egész társadalomba. Az 1880-as évek közepén a *Vasárnapi Ujság* lapjai azt sugallják, hogy a nagy király népszerűsége régi keletű volt, és a több szálon futó hagyományozódás csak erősítette a róla kialakult képet. A hetilap a közművelődési szerepe mellett eleget tett a sajtóműfajra jellemző tudósítói és hirdetői funkcióinak is, így a számba vehető Mátyás-említések szövegkörnyezete változatos. A Mátyás-emlékezetet támogató rovatot nem lehet külön kiemelni, mert a nagy király szellemi öröksége a legkülönbözőbb területeken tűnt fel. A fellelt híradások szólhatnak teljes egészében a nagy királyról, máskor csak egy részletük foglalkozik az uralkodóval, illetve a hozzá kapcsolódó körülménnyel és személyekkel, de az utalásszerű hivatkozások is gyakoriak. Olykor előfordul, hogy más szerkesztőségek híranyagából válogatott, összefoglaló jellegű másodközlésekben, vagy akár a hirdetésoldalak tömör, figyelemfelhívó közléseiben bukkan fel a király neve. Ez utóbbi ugyancsak érzékelteti a Mátyás-hagyomány jelenlétét.

Az irodalmi érdeklődést alapvetően meghatározták azok a korábbi szépírói művek, amelyek később is népszerűek maradtak. A hetilap hirdetésoldalainak tanúsága szerint még 1884-ben is kapható volt Szentjóbi Szabó László (1767–1795) 1882-es kiadású „nemzeti érzékenyjátéka", a *Mátyás király vagy A nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma* című drámája[6] a Franklin-Társulat *Olcsó Könyvtár* című sorozatában.[7] Az akkor csaknem száz éve, I. Ferenc 1792. évi magyar királylyá koronázására íródott, felvilágosodás kori színdarab főhőse Hunyadi Mátyás, aki a később polgárinak tartott erkölcsök és udvari elvárások között vívódó fiatal uralkodójelölt. Prágai fogságából való kiszabadulása során tanúbizonyságot tesz a trónhoz méltó tulajdonságairól, és végezetül a nemzetét öntudatosan képviselő királyként mondja el esküjét.[8] A színházak a drámát számtalanszor és szívesen tűzték műsorra, hiszen biztos sikert jelentett.[9] Az írók később is foglalkoztak a nagy király alakjával, így a kor egyik közismert költője, Dalmady Győző (1836–1916) a Kisfaludy Társaság 1884. március havi ülésén olvasta fel két költeményét a királyról: az egyiket a koronázásról, a másikat a menyegzőről írta.[10] A lapban

---

[6] Szentjóbi Szabó László, *Mátyás király vagy A nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma,* [Pest], Landerer Katalin, 1792.

[7] *Hirdetések* = *Vasárnapi Ujság*, 1884. január 20., 46; *A Franklin-Társulat* = *Vasárnapi Ujság,* 1884. augusztus 31., 564.

[8] Nagy Imre, *Dramaturgiai mintázatok a Bánk bánban* = *Verso,* 3(2020) 1, 75–98, hivatkozott rész: 75–76.

[9] Szentjóby Szabó Andor, *225 éve írta Szentjóbi Szabó László a Mátyás király drámát* = *Esztergom és Vidéke,* Új folyam, 5(2017) 3, 49–56.

[10] *A Kisfaludy-társaság* = *Vasárnapi Ujság,* 1884. március 30., 208.

publikáló Szomaházy István pedig elbeszélésének szüreti jelenetéhez hangulatfestő elemül választotta a király ivókupájáról való vers néhány sorát.[11]

A tudományos igényű szövegek inkább a központi téma mellékszálaként vagy csak utalásszerűen hivatkoztak Mátyás király alakjára és korára, mint ahogy Thúry József kirgizekről szóló írásában olvasható. A kirgiz menyegzőn zenélő kobzosok játéka megidézi számára Attila, Árpád és Mátyás korát és udvarát.[12] A hetilap hasábjain Mátyás emlékezetének 19. századi őrzői között feltűnt a kor egyik meghatározó történésze, Horvát István. Születésének centenáriumán méltatásában felemlegették *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetése a nemzeti nyelv ügyében* című munkáját.[13] Eötvös Károly a Kúria elnöke bemutatásának jogtörténeti kitérőjében utalt a bírói intézmény Mátyás korabeli állapotára.[14] Az igazságos király emléke halványan feltűnt az 1884-ben elhunyt történész, orientalista, Lugossy József alakját idéző visszaemlékezésben is: ugyanis a cikk szerzője diákéveire emlékezve elevenítette fel, hogyan szállt szembe debreceni tanárával első (iskolai) verse védelmében, amelyben, emlékei szerint, Mátyás királyt dicsőítette.[15]

Mátyás királyt a környező népek is magukénak vallották. A hozzá fűződő néphagyományban élő mondák némelyike náluk is beszivárgott a 19. század végi városi sajtóba. A prágai kiadású *Slovansky Sbornik* 1884. évi 8. számában közzétett egy, a királyról szóló mondát. Csopey László (1854–1934) adta közre azt a történetet, amely a „Krizsmán-féle jóslatot" meséli el. Eszerint Mátyás király a seregével együtt csak alszik, de ha felébred, visszatér és minden ellenséget legyőz. Erre pedig akkor kerül sor, amikor nem lesz több szarkamadár a Földön.[16] A csehek az 1867. évi magyar kiegyezéshez hasonló státuszért eredménytelenül folyamodtak az osztrák udvarhoz. A függetlenség reményét azonban nem adták fel, s a szabadságvágyat táplálta az ébredésre váró Hunyadi Mátyás és serege. S bár Mátyás király nem ült egyeduralkodóként a cseh trónon, Ausztriával szembeni sikeres hadvezérként a magyar király a csehek önállóságának egyik jelképévé vált.

---

[11] Szomaházy István, *A szerelmes aktor = Vasárnapi Ujság,* 1884. szeptember 31., 599–601, október 5., 634–635, október 12., 654–655, október 19., 666–667, október 26., 683–684, hivatkozott rész: 601.

[12] Thúry József, *A kirgizek életéből = Vasárnapi Ujság,* 1884. január 6., 7, január 13., 22–23, hivatkozott rész: 23.

[13] *Horvát István. (1784–1846) = Vasárnapi Ujság,* 1884. május 11., 294–295; Horvát István, *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a' nemzeti nyelv ügyében,* Pesten, Trattner János Tamás, 1815.

[14] Eötvös Károly, *A Kuria és elnöke = Vasárnapi Ujság,* 1884. december 7., 777–778.

[15] Th. Z., *Lugossy Józsefről = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 30., 202.

[16] Csopey László, *A Mátyás királyról szóló Krizsman-féle jóslat = Vasárnapi Ujság,* 1884. augusztus 17., 521–522.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 454 2024. 03. 21. 14:34:57

A Mátyás-kép árnyalása

Mindemellett az új eredményekre törekvő tudományos életet is foglalkoztatta a neves uralkodó. A történettudomány művelői forráskutatási munkájuk során tárták és dolgozták fel az elérhető és új adatokat, adalékokat is tartalmazó levéltári dokumentumokat, régi kódexeket és ritka könyveket. Az így elért kutatási eredmények tudományos szintre helyezték a korábban a nemzeti emlékezetben élő Mátyás-képet. Ezeket a törekvéseket a *Vasárnapi Ujság* előszeretettel tárta olvasói elé. Az alább ismertetett írásokban tehát zömmel a királyhoz kapcsolódó tények váltak a vizsgálat – és a tudósítás – tárgyává.

A történészek a nehezen fellelhető forrásokhoz igazodva nem annyira a király személyére, hanem inkább a hozzá fűződő eseményekre, körülményekre és személyekre koncentráltak. A hetilap – egyéb hadtörténeti témájú kiadványok említése mellett – arról is tudósított 1884-ben, hogy a Magyar Tudományos Akadémia *Hunyadi Mátyás király hadjáratai* című mű megíratását tervezi.[17] Mátyás királyhoz köthető forrás felfedezéséről adott hírt néhány hónappal korábban Óváry Lipót a Magyar Történelmi Társulat ülésén, amelyről a lap is röviden tudósított. Az Olaszországban kutató levéltáros beszámolt róla, hogy Firenzében olyan forrást talált, amely Mátyásnak a török ellen felvonultatott seregét írta le. Jelentésében többek között arra is kitért, hogy „Nándorfehérvárnál a Dunán volt 34 nagy hajó és naszád. Minden naszád orrán – mint az olasz szöveg megjegyzi – a magyarok nyelvén mondva: állt egy-egy *esfi vize*. Hogy mit jelent ez, vagy micsoda szó van itt hibásan kiirva, hirtelenében nem lehet eldönteni. De az »esfi vize« oly veszedelmes szerszám, mely 40 fontnyi köveket vet."[18] A hetilap olvasói két hónappal később, az irodalmi és művészeti híreket közlő rovatból azt is megtudhatták, hogy a *Századok* szerkesztősége a lap júniusi számában közzétette az olaszországi útról készült jelentést.[19] A *Vasárnapi Ujság* több egyéb, Corvin Mátyáshoz köthető újonnan felfedezett forrásról is beszámolt: egy, a király által kiadott, szerb nyelvű armálisról[20] és a hamburgi városi könyvtárban megtalált Corvin-kódexről.[21] Az olvasók a Heraldikai és Genealógiai Társaság október 16-i ülésén elhangzottakról is értesülhettek, amelynek egyik felszólalója Hunyadi János apai ági leszármazásával foglalkozott.[22]

A *Vasárnapi Ujság* az 1885. évben az Akadémia január 12-i üléséről tudósítva röviden ismertette Fraknói Vilmos (1843–1924) *II. László trónra lépte* című felolvasását, amelyben a történész védelmébe vette a Mátyásnak egykor ígéretet tevő nagyurakat, akiknek az eskü értelmében Corvin Jánost kellett volna támogatniuk

---

[17] *Magyar hadi irodalom = Vasárnapi Ujság,* 1884. július 27., 479–480.

[18] *A történelmi társulat = Vasárnapi Ujság,* 1884. április 6., 224.

[19] *Folyóiratok = Vasárnapi Ujság,* 1884. április 6., 222–223., június 22., 400, hivatkozott rész: 400; Óváry Lipót, *Jelentés olaszországi kutatásaimról = Századok,* 18(1884) 6, 504–510.

[20] *A magyar tud. akadémia = Vasárnapi Ujság,* 1884. június 1., 352.

[21] *Uj Corvin-kódex = Vasárnapi Ujság,* 1884. november 23., 757.

[22] *A heraldikai és genealogiai társaság = Vasárnapi Ujság,* 1884. október 19., 676.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 455 2024. 03. 21. 14:34:57

a trón elnyerésében és a hitszegés vádját enyhítő vagy cáfoló érveket vonultatott fel.[23] Később szintén Mátyás-vonatkozású felolvasásról tudósítottak: a nemzeti múzeumi könyvtár kitartó corvinakutatója, Csontosi János adott számot Mátyás híres gyűjteményének Európában felelhető darabjairól.[24] Majd Tóth Lőrinc az illavai fegyháztörténeti előadásában említette a királyt mint birtokadományozót.[25]

Az 1885-ös számokban néhány további hivatkozás, utalás is olvasható Mátyás királyra. A *Vasárnapi Ujság* részleteket közölt például Salamon Ferenc (1825–1892) *Budapest története* című sajtó alatt lévő könyvéből. Az egyik szemelvényben említik a nagy királyt is, aki – elődeihez hasonlóan – egy pesti házadomány ügyében pártfogásába vette a török szultán egyik, Magyarországra menekült fiát és leszármazottait, köztük Katalin nevű leányát. Az adomány jelentősége, hogy a ház birtokosai adómentességet is élvezhettek.[26]

A híradásokban az is megfigyelhető, hogy a Mátyás királyról tett megjegyzés volt hivatott a bemutatott létesítmény jelentőségét emelni. Dr. Szádeczky Lajos is említést tesz a királyról Krakkót bemutató szövegében: az egyetemi könyvtár számos tárgyat őriz, melyet még Mátyás adományozott.[27] Az uralkodó és kora, mint láttuk, nemegyszer viszonyítási alap és értékmérő volt, amire 1885-ben további jó példa lehet Borostyáni Nándor írása.[28]

A hetilap rövidhíreiben arról is olvashatott a közönség, hogy restaurálni fogják Mátyás király szülőházát Kolozsvárott.[29] Az írások között természetesen arra is van példa, hogy a többi uralkodó mellett érintőlegesen említik meg Mátyás királyt is, mint például a tatai vár történetét ismertető írásban.[30]

Emellett a *Vasárnapi Ujság*ban tág tere volt a királyi életmű egyéb apró és újjáélesztett részleteinek, mint ahogy Eötvös Károly tette az 1885-ös báli idényre írt értekezésében, amikor az udvari bálok történetéről szólva emlékeztetett arra, hogy a jelenlévő koronaőrök egyenruháját még „Igazságos Mátyás király szabta meg […], melyet a 67-iki kiegyezés ébresztett fel sok százados álmából."[31]

Nem közvetlenül Mátyás királyról, hanem a fiáról szól elsősorban az a híradás, amelyet a szerkesztőség egy zágrábi lapból vett át. Eszerint Kukuljevics Iván [Ivan Kukuljević Sakcinski] horvát történész és politikus a magyar és a délszláv akadémia tagjaként egy készülő művéhez Corvin János sírját ábrázoló fényképfelvételekért fordult a lepoglavai fegyházigazgatóhoz, Tauffer Emilhez, ahogy azt a *Vasárnapi Ujság* 1884 júniusában hírül adta meg nem nevezett zágrábi források-

[23] *A magyar tud. akadémián = Vasárnapi Ujság,* 1885. január 18., 49.

[24] *A magyar tud. akadémia = Vasárnapi Ujság,* 1885. május 17., 328–329, hivatkozott rész: 328.

[25] *A m. tud. akadémia = Vasárnapi Ujság,* 1885. június 14., 392.

[26] *Budapest története = Vasárnapi Ujság,* 1885. október 18., 679.

[27] Szádeczky Lajos, *A lengyelek Mekkája = Vasárnapi Ujság,* 1885. szeptember 6., 582.

[28] Borostyáni Nándor, *Az orinokói császár, Rajz = Vasárnapi Ujság,* 1885. július 26., 479–482.

[29] *Mátyás király szülőháza Kolozsvárott = Vasárnapi Ujság,* 1885. december 27., 847.

[30] Futó Ferenc, *Tata = Vasárnapi Ujság,* 1884. november 16., 733–734, hivatkozott rész: 734.

[31] Eötvös Károly, *Magyar udvari bálok = Vasárnapi Ujság,* 1885. január 11., 29–30, idézett rész: 29.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 456 2024. 03. 21. 14:34:57

3. ábra. *Tata (templom, Eszterházy-kastély, a vár a tóról, a vár udvara), Dörre Tivadar rajzai (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság*, 1884. november 16., 733, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

ra hivatkozva.[32] Az igazgató, miután megtudta, hogy a sírt már korábban felnyitották és kivették az ott talált arany karperecet, két aranypénzt, ezüstgombokat, valamint vadászkést, kegyeleti okokból a sírt ismét kibontatta. A tudósítás beszámolt arról is, hogy a sírban lévő felnőtt- és gyermekkoporsót újakkal tervezik helyettesíteni, elhelyezésükről a kormány fog rendelkezni. (A nyughely legutóbbi, tudományos célú szemléjét 2021. január 20-án bonyolították le.)

A tudományos jellegű tudósítások mellett a hetilap hírt adott Mátyás-vonatkozású művészeti eseményekről is. A művészek bátrabban jelenítették meg a nagy királyt – akár úgy, hogy a képzeletre hagyatkozva olyan epizódot jelenítettek meg, amely „megtörténhetett volna", akár úgy, hogy a hiteles forrásokat követve a lehető legvalóságosabb ábrázolásra törekedtek. A *Vasárnapi Ujság* szerkesztősége

[32] *Mátyás fiának hamvairól = Vasárnapi Ujság,* 1884. június 15., 384. Ld. még *Korvin János hamva, Vasárnapi Ujság,* 1884. június 8., 369. A hír forrása: *Das Grab Johannes des Corviners = Agramer Zeitung,* 1884. június 5., [2].

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 457 2024. 03. 21. 14:34:58

1884-ben üdvözölte a színházi élet nyári évadjának nemzeti színházi premierjét: a Párizsban élő zeneszerző, Bertha Sándor *Mátyás király (Mathias Corvin)* című egyfelvonásos operájának magyarországi bemutatóját.[33] Az összefoglaló elnéző volt a darab dramaturgiai döccenőivel.

Néhány hónappal később a budai Várszínház őszi évadnyitó előadásának[34] Váradi Antal *Histriók Budán* című „hazafias" színdarabját választotta, amely a mecénás király művészetpártolására, s annak jelentőségére fektette a hangsúlyt.[35] A történet Mátyás udvarában játszódik, az ott szereplő dalnokok, hegedősök, histriók – „történetmondók" – vagyis színészek közül az utóbbiak személyesen is találkozni akarnak az uralkodóval, ami némi bonyodalom után sikerül, és bemutathatják mesterségüket a királyi pár előtt. Különböző allegorikus beállításokkal jelenítik meg a magyar történelem jelentős fejezeteit: a hét vezér esküjét, Szent László felkérését a keresztes hadjárat vezetésére, igazságos Mátyás mint Magyarország megmentője megkoszorúzását. Az előadástól fellelkesült király megjósolja, hogy lesz idő, amikor a művészet palotát kap Budán, magyar művészek terjesztik a magyar nyelvet, s a királyi emelvényről magyar szó hallatszik. Zárásként felhangzott a *Himnusz*. A művészet programadó szerepét sugalmazó darabot a kormány néhány vezető tagja: Tisza Kálmán, Szapáry Gyula, Pauler Tivadar, Orczy Béla is megnézte.

Az 1885. évi színházi híradásokból sem hiányzott az igazságos király alakja. Az Erkel Ferenc *István király* című operájának előadásáról szóló ismertetésben azt a jelenetet is leírják, amelyben a betegágyhoz kötött szent király jövőre vonatkozó látomásai szerepelnek. Bár a kritikus nem ezt tartja az opera legsikerültebb részének, a különböző történelmi eseményeket felvonultató négy „ködkép" közül a Mátyás király budavári bevonulását megjelenítőt tartja a legsikerültebbnek.[36]

A képzőművészet különböző ágaiban, így a szobrászatban is kihívást jelentett az egykori uralkodó élethű megformálása. 1884-ben a cseh származású Hölzel Mór Mátyás-szobrát átadták Kassán.[37] A művészi ábrázolásoknál azonban nem ritka az eszményítés, mint ahogy ezt egy 1887-es ajánló is tükrözte. A *Vasárnapi Ujság* kedvcsinálóként előzeteseket közölt az eperjesi, torockói és nagykárolyi tűzvész károsultjait támogató *Segítség!* című jótékonysági albumból, így Roskovics Ignác Jókai írásához készített egyik illusztrációját is. A rajz a fiatal királyt olyan vonzó, vadászöltözetű férfiként mutatta, akinek vonásai összességében kissé eltértek az egykorú ábrázolásoktól, bár azok még nem voltak olyan közismertek, mint a 19. század legvége felé.[38]

---

[33] *Egy operai ujdonság a Nemzeti Szinházban = Vasárnapi Ujság,* 1884. június 8., 367.

[34] *A budai várszinház megnyitására = Vasárnapi Ujság,* 1884. szeptember 14., 592.

[35] *A budai várszinház megnyitása = Vasárnapi Ujság,* 1884. október 12., 660.

[36] *Kreszczimira érkezése. Az »István király« operából = Vasárnapi Ujság,* 1885. április 5., 226.

[37] *Szobrok = Vasárnapi Ujság,* 1884. augusztus 3., 496.

[38] Roskovics [Ignác], *Mátyás[!,] az igazságos = Vasárnapi Ujság,* 1887. augusztus 8., 574; Jókai Mór, *Mátyás király forrása = Vasárnapi Ujság,* 1887. augusztus 8., 574–575.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 458 2024. 03. 21. 14:34:58

4. ábra. *Roskovics Ignác, Mátyás[!,] az igazságos (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság*, 1887. augusztus 28., 574, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

A sajtóélet szokásai szerint a szerkesztőségek olykor átvették egymás híreit, felhívták a figyelmet más lapok számaira, közleményeire. Az átvételes közlések képezték a Mátyás-említések reprezentatív csoportját. Erre példa az az ismertető jellegű híradás, amikor 1884 májusában a *Vasárnapi Ujság* idézte a *Budapesti Szemlé*ben napvilágot látott közleményeket, zárásként kiemelve: „a főváros emelkedéséről irván, ebben az átalános nemzeti lendület kifejezését látja [az egyik olvasói levél szerzője], s adatokat és jelenségeket sorol föl, melyek bizonyitják, hogy politikában, közgazdaságban és közművelődés terén Magyarország folyton fejlődik, s hogy hazánk sorsa Mátyás király óta nem nyujtott annyi biztositékot a

jövőre, mint jelenben."[39] Vagy az 1885-ös évből érdemes megemlíteni, hogy a sajtószemlék jól mutatják: más lapokban ugyancsak közöltek Mátyásról szóló írásokat, mint ahogy a *Budapesti Szemle* aktuális számának ajánlása, amelyet Salamon Ferenc *Mátyás király egyeteméről* szóló tanulmányának ismertetésével kezdtek.[40] Egy másik alkalommal a *Történelmi Tár* újabb füzetére hívták fel a figyelmet egyebek mellett Óváry Lipót (1833–1919) *Mátyás király hadereje* című munkájával.[41]

Mátyás udvara – a vágyott világ

A közízlés formálásának igényével rendezték az országos kiállításokat, amelyek során a bemutatott tárgyak között a reneszánsz stílusúak is helyet kaptak. Az 1884-es év elején megnyílt a Nemzeti Múzeumban a magyar történeti ötvösműkiállítás, ahol a többi korszak kiállított tárgyai mellett a nagyközönség a reneszánsz tárgyi emlékeinek egyes míves darabjait is megtekinthette.[42] A tárlatot Ipolyi Arnold és Trefort Ágoston nyitotta meg, a beszédek szerint a szemlére bocsátott műkincsekkel az ipar- és a kézműveskultúra általános ízlésvilágának kívántak inspirációt adni. Ezután Pulszky Ferenc és fia, Pulszky Károly körbevezette a megnyitó magas rangú vendégeit.[43] Később a kiállításról katalógus is megjelent.[44]

---

[39] *A Budapesti Szemle = Vasárnapi Ujság,* 1884. május 4., 287–288, idézett rész: 288.

[40] *A «Budapesti Szemle» = Vasárnapi Ujság,* 1885. szeptember 6., 584–585; *[Hirdetések] = Vasárnapi Ujság,* 1885. szeptember 13., 604; *[Hirdetések] = Vasárnapi Ujság,* 1885. szeptember 20., 618.

[41] *Történelmi tár = Vasárnapi Ujság,* 1885. október 11., 665.

[42] *Az ötvösművek kiállítása = Vasárnapi Ujság,* 1884. január 27., 60; Szendrei János, *Az országos történeti ötvösmű-kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. február 24., [117]–121; *Az ötvösművek kiállítása = Vasárnapi Ujság,* 1884. február 24., 128–129; Szendrei János, *Az országos történeti ötvösmű-kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 2., [133]–135; Szendrei János, *Az országos történeti ötvösmű-kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 9., 156, 158–159; *Az ötvösművek kiállítása alkalmából = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 2., 145; *Az ötvösművek kiállítását = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 9., 160; *Az ötvösművek kiállításának*, *A külföld és az ötvösműkiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 16., 177; *Az ötvösmű kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 23., 192–193; *Az ötvösmű kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 30., 208; *A király és az ötvösmű-kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. április 6., 224; *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma = Vasárnapi Ujság,* 1884. április 20., 255; *Az ötvösmű-kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. április 27., 273; –ldy.–, *Pulszky Károly és neje = Vasárnapi Ujság,* 1884. május 4., 280–281; *Országos történeti ötvösmű-kiállítás emlék = Vasárnapi Ujság,* 1884. május 4., 288; Vajda János, *A trónörökös-pár az ötvösmű-kiállításon = Vasárnapi Ujság,* 1884. május 25., 333–334; *Az ötvösmű-kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. május 25., 337; *Az ötvösmű-kiállítás = Vasárnapi Ujság,* 1884. június 8., 369; *Az ötvösművek kiállítása = Vasárnapi Ujság,* 1884. július 6., 432.

[43] *Az ötvösművek kiállítása = Vasárnapi Ujság,* 1884. február 24., 128–129.

[44] *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma = Vasárnapi Ujság,* 1884. április 20., 255.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 460 2024. 03. 21. 14:34:58

5. ábra. *Az Országos Történeti Ötvösmű-kiállítás képei (14–15. századbeli kelyhek, szenteltvíztartó kancsó, koronákat bemutató tárlót néző látogatók), Dörre Tivadar rajzai (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság, *1884. március 2., 137, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

A *Vasárnapi Ujság* többször is hírt adott a kiállításról, ahol, többek között, fontos részletként bemutatták a reneszánszt idéző tárgyakat, és a hozzáfűzött ismertetés viszonyítási pontként idézte a Mátyás udvaráról szóló egykorú leírásokat. Az avatott történész, Szendrei János (1857–1927) például saját cikkében a lenyűgöző látvány érzékeltetésére bőségesen idézte Csánky Dezső akkor megjelent munkáját a legendás király környezetéről.[45]„»Lakomák alkalmával – mondja Csánky, Mátyás király udvaráról irott jeles tanulmányában – valamennyi nyugat-európai udvarnál kedvencz szokás volt az edényeket egy-egy óriási, gula alaku, széles lépcsőkkel épitett és drága szőnyegekkel bevont s rendszerint az ebédlő termekben elhelyezett *pohárszéken* állitani fel, hogy a használatra mindenféle edény nagy számmal azonnal kéznél legyen s a nem használtakban is gyönyörködhessék a vendégsereg. A bort, ivó és mosdó vizet, ugyanily edényekben, szintén ez állványokon helyezték el. Két alkalommal irták le részletesebben a bámuló szemtanuk Mátyás egy-egy ilyen pohárszékének valóban királyi gazdagságát. Az egyik leirás *Bonfini*tól származik, az 1471-iki olmüczi ünnepélyről. 'A teremnek – ugymond – ahol a királyi vendégek étkeznek, egyik oldalán egy pohárszék emelkedett. Jobbról-balról két csodálatos nagyságu egyszarvu, alul pedig hatalmas sárkányok, mindannyi vert ezüstből, mintegy őrizni látszottak az állványt. Fent a polczokon roppant számu arany és ezüst edény ragyogott: csészék, poharak, kupák, vedrek, serlegek, megrakva gyöngyökkel s a drágakövek minden nemeivel.'« […] Látjuk viszont azt is, hogy drága edények olykor-olykor messze földre is elvándorolnak a budai kincses házból, más értékes tárgyakkal együtt hirdetve a magyar király bámulatra gerjesztő gazdagságát."[46]

A kiállítás rendkívül nagy látogatottságnak örvendett, naponta 2500–3000-an váltottak belépőt,[47] a hazai és külföldi előkelőségek mellett a király[48] és a trónörökös pár[49] is felkereste. A tárlatról szóló szövegek visszatérő vendégcsalogató eleme volt, hogy sikerült megszerezni a kiállításra egykor a király tulajdonában lévő tárgyakat is, máskor pedig azt hangsúlyozták, hogy az adott tárgy „Mátyás korabeli".[50]

Az 1885. év sem telt el országos rendezvény nélkül: májustól novemberig tartott nyitva az Országos Általános Kiállítás, amelynek megrendezéséről még 1883-ban döntöttek. A beszámolókban különböző apropóból többször is utaltak

---

[45] Csánki Dezső, *I. Mátyás udvara*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1884.

[46] Szendrei János, *Az országos történeti ötvösmű-kiállitás = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 2., [133]–135, idézett rész: 134.

[47] *Az ötvösmű-kiállitás = Vasárnapi Ujság,* 1884. április 27., 273.

[48] *A király és az ötvösmű-kiállitás = Vasárnapi Ujság,* 1884. április 6., 224.

[49] Vajda János, *A trónörökös-pár az ötvösmű-kiállitáson = Vasárnapi Ujság,* 1884. május 25., 333–334.

[50] *Az ötvösmű kiállitás = Vasárnapi Ujság,* 1884. március 23., 192–193; *Az ötvösművek kiállitása = Vasárnapi Ujság,* 1884. január 27., 60. Ld. még Szendrei János, Az országos történeti ötvösmű-kiállitás = *Vasárnapi Ujság,* 1884. február 24., [117]–121, hivatkozott rész: 118–119; *Az ötvösművek kiállitását*, *Vasárnapi Ujság,* 1884. március 9., 160.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 462 2024. 03. 21. 14:34:59

Mátyás királyra. Különösen, amikor a boszniai pavilonban sikerült kiállítani azt a fojnicai (Hercegovina) ferences kolostorban őrzött aranyhímzéses, aranybrokátból varrott miseruhát, mely állítólag Mátyás király ajándéka volt.[51] Egy viszonylag fiatal fém- és lámpagyár, a Testory is képviseltette magát a kiállításon, s a hetilapban olvasható termékmustra szerint a történelmi alakokat is megjelenítő díszítésekben az egyik huszárt „mint Mátyás király zászlótartóját" ábrázolták.[52] Hírt adtak róla, hogy a kiállítás bezárására Budapestre érkező Rudolf trónörökös összehívta az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című többkötetes kiadvány felügyelőbizottságát, ahol elhangzott, hogy a novemberre elkészülő előrajz (prospektus) képei közül az egyik Mátyás portréja lesz.[53]

6. ábra. *A budapesti Országos Kiállítás előkelő vendégei a királyi pavilon előtt a megnyitón, Wilhelm Gause rajza (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság, *1885. május 10., 308, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

[51] *Mátyás király ajándéka = Vasárnapi Ujság,* 1885. április 26., 277.

[52] *A Testory-féle kiállítás és a zománcz-műipar = Vasárnapi Ujság,* 1885. július 19., 463–466.

[53] *«Az osztrák–magyar monarchia irásban és képben.» = Vasárnapi Ujság,* 1885. november 8., 730.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 463 2024. 03. 21. 14:35:00

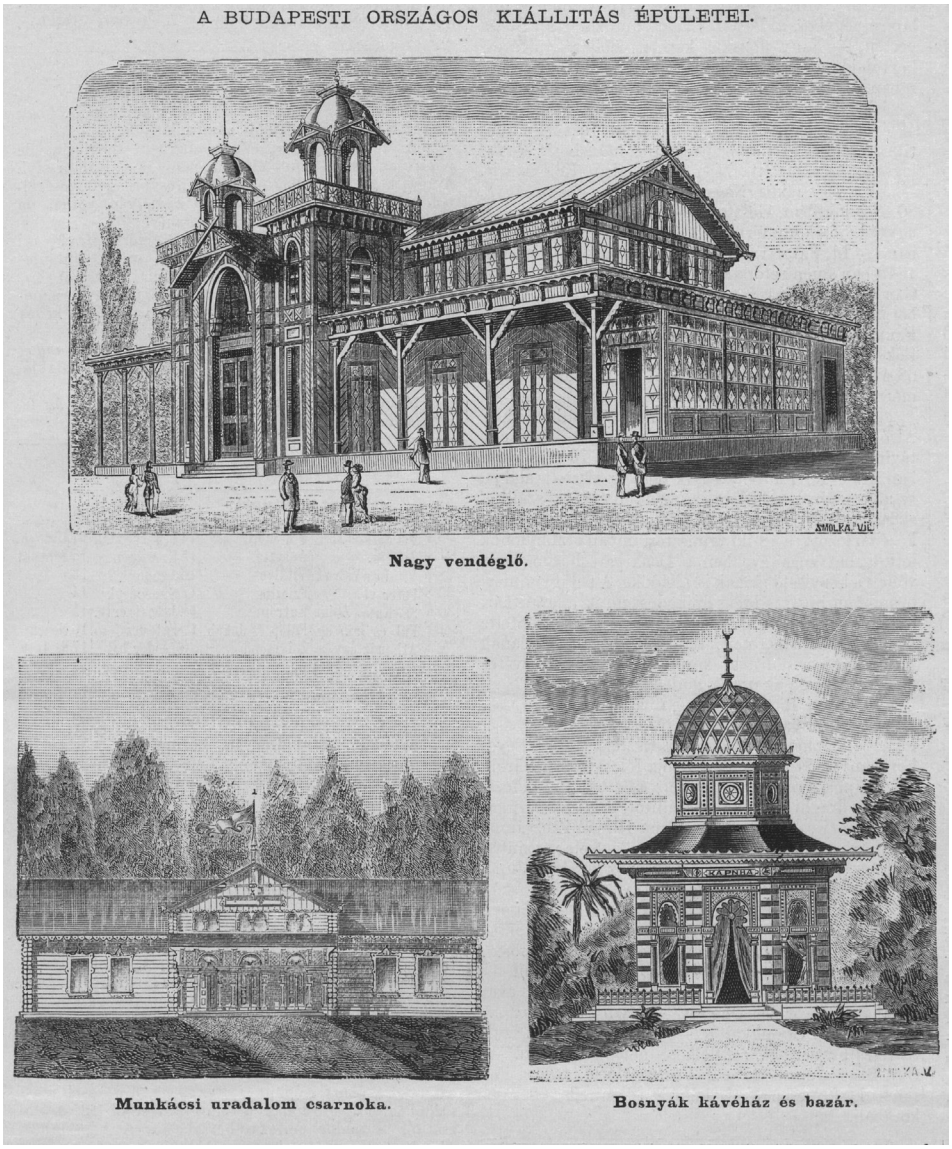

7. ábra. *A budapesti Országos Kiállítás épületei (nagy vendéglő, munkácsi uradalom csarnoka, bosnyák kávéház és bazár), Smolka Vilmos metszete*
(a kép forrása: Vasárnapi Ujság, *1885. április 26., 277,*
lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)

A kézzel fogható Mátyás-örökség

Az 1885-ös országos kiállításra megszerzett fojnicai miseruha nemcsak a látogatók között keltett feltűnést és érdeklődést, hanem új lendületet adott a Mátyás-emlékezetnek és a történettudománynak is. A *Vasárnapi Ujság* 1886-ban hosszabb cikkben foglalkozott a kazulával abból az apropóból, hogy Ferenc József megvásárolta a miseruhát. Bár a kazulát az előző évben (is) kiállították, a történetét bemutató írás egy tíz évvel korábbi, 1876-os jótékony célra szervezett tárlatot idéz fel. Mint a szerző írja, ekkor az egyházi öltözet csak késve került be a kiállításba, mert az eredetét sokáig kétségesnek tartották. Amikor végül közszemlére tették, a leglátogatottabb darabja lett a tárlatnak.[54] „Ez esetben örvendetes módon csalódtunk. A kétkedve vett hír nemcsak hogy alaposnak bizonyult, de minden várakozást felülmulva, a műtárgy szépsége és érdekes volta bámulatba ejtette a szakférfiakat."[55] Majd a cikk szerzője idézte a kor vezető szaktekintélyét, Ipolyi Arnoldot: „soha nem hittük volna, hogy az eddig látott e nemű tárgyak után még ily öltöny létezzék, mely Mátyás király hasonló alkotásait és műizlését oly híven, jellemzőn s fényesen legyen képes szemünk elébe varázsolni. Akár csak udvara legszebb királyi díszöltönyét és nem csupán egyházi ruhát látnánk magunk előtt. – A nehéz aranybrokát-szövet azon kor legszebb renaissance izlésű mintázatai egyikét állitja elő. Az aranyszövés sötétzöld rajzvonalakkal képezett mintázatban egy nagy renaissance vázát állít elő, két griff-alakú stylizált madárral oldalán, gyönyörű virág- s gyümölcsfüzérekkel, ghirlandokkal; míg a casula középpontján fent a háton, a magyar birodalom nagy koronás czímere áll élénk vörös, fehér, zöld, stb. színekben szőve, Magyarország s tartományai czímerét, a négyzeti pajzsban mutatva, melynek középső szívpajzsán a Hunyadi-ház hollója látható mely itt rendes fekete színe helyett sötétzöldes s aranynyal van szőve. A czimer körül még egy nagyszerű koszoru van képezve ezüst kötésekkel."[56] Az értékes miseruha megszerzését először Ipolyi vetette fel. Mint a cikk beszámol róla, az uralkodó megvásárolta és a koronázási kellékek sorába emelte, őrizetére pedig a többi koronázási kiegészítőkért felelős budavári plébánost jelölte ki. A kazula leírását a ruha elejét és hátát ábrázoló képpel illusztrálták.

A miseruha további kutatása tehát újabb részleteket tárt fel, amely újabb eredményeket hozott. A későbbi vizsgálatok megállapították, hogy Mátyás trónkárpitjából készült, de azt nem látták bizonyíthatónak, hogy uralkodói adományozás útján került volna a fojnicai ferences kolostorba. Voltak olyan történészek, akik szerint az öltözet kelméje eredetileg a legendás uralkodó ernyős trónjának faliszőnyege lehetett. A feltételezések beigazolódni látszottak, amikor személyesen vizsgálhattak meg egy fennmaradt egykorú érseki trónkárpitot. Már az első szemrevételezés alátámasztotta sejtésük helyességét, és az anyag alaposabb tanulmányozása kiderítette, hogy

---

[54] Czobor Béla, *A Corvin Mátyás-féle casula = Vasárnapi Ujság,* 1886. március 7., 157–158.

[55] *Uo.,* 157.

[56] *Uo.;* Ipolyi Arnold, *Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása = Századok,* 10(1876) 6, 486–561, idézett rész: 525.

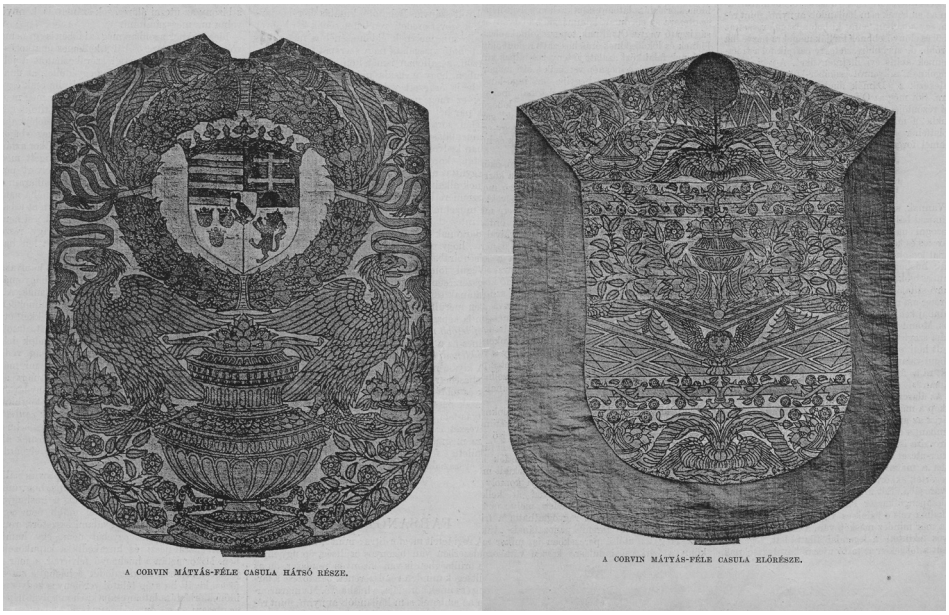

8. ábra. *A Corvin Mátyás-féle kazula (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság*, 1886. március 7., 157, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

a főpapi díszruha eredeti szövete a királyi trónkárpit része lehetett, és valaha Mátyás tulajdonát képezte, mert megtalálták a rávarrt érseki címer alatt a jól ismert királyi jelzést. A felfedezés leírása az *Archæológiai Értesítő* 1887. évi utolsó számában látott napvilágot,[57] amelyet 1888 januárjában ismertetett a *Vasárnapi Ujság*. A szemle vonatkozó része vázolta a lényegesebb – érdekesebb, az uralkodó firenzei kapcsolataira vonatkozó – megállapításokat.[58] „A fejtegetés továbbá azt a véleményt nyilvánítja, hogy a Mátyás-féle falkárpitok Florenczben készültek, hol az időben virágzott a szövés e műipara. 18[!5]06-ban Bártfa is onnan rendelt meg kelméket egyházi czélokra. Mátyás király trónszőnyegeinek florenczi eredete mellett szólnak a rajzok is. Csupa olyan motivumokat találunk, melyeket ott használtak, s a florenczi Sta-Croce-templomban a székek, ajtók faragványain is fölleljük. *Benedetto du Majna* [Benedetto da Maiano] híres szobrász és építész rajzai után készültek ezek, s Benedettoról följegyezte Vasari, hogy Mátyás király számára is készített intarsiaszekrénykéket másnemű munkákkal együtt, sőt azokat személyesen Magyarországba szállította. Föltehető, hogy ő készítette a rajzot is Mátyás szőnyegeihez. […] Benedetto 1445-től 1497-ig élt és működött és valószínű, hogy a hetvenes években járt Magyarhonban. Mátyás számára több márvány és terracotta tárgyat is készített;

[57] Lubóczi Zs. [Hampel Józsefné Pulszky Polyxena], *Első Mátyás király trónszőnyegei, A foiniczai kazula és a galgóczi kárpit = Archæológiai Értesítő,* Új Folyam, 7(1887) 5, 404–417.

[58] *A koronázási misemondó ruha = Vasárnapi Ujság,* 1888. január 22., 63–64.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 466 2024. 03. 21. 14:35:01

sajnos, hogy ezekből egy sem maradt meg és csodálatos véletlene a sorsnak, hogy épen az a műve, mely a legkevésbbé tartós anyagból készült, szállott reánk s épen ez kapcsolja össze nálunk a kitünő művész s a nagy király emlékét."[59]

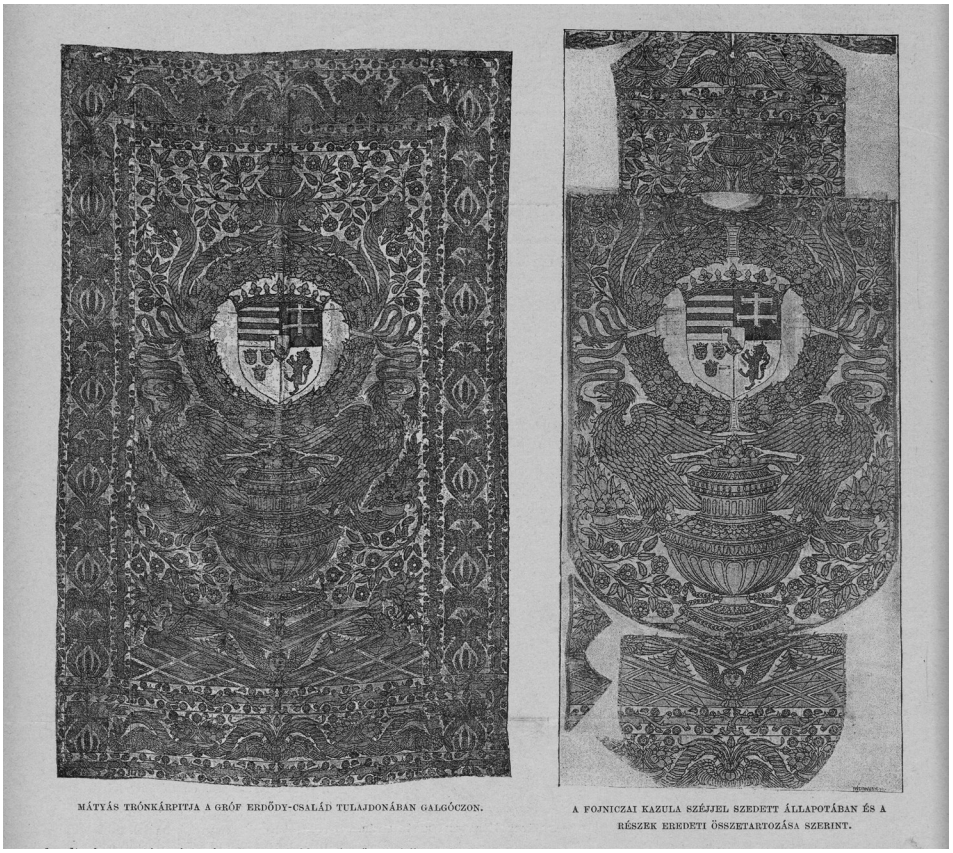

9. ábra. *Mátyás király trónkárpitja és a kibontott miseruha (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság*, 1888. január 22., 64, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

A *Vasárnapi Ujság,* haladva a kor technikai vívmányaival, egyre gyakrabban támaszkodott illusztrációinál a fényképekre, ami egyértelműen hozzájárult a közöltek hitelességéhez. A szerkesztőség így járt el akkor is, amikor Szász Károly Kolozsvárról szóló cikkét adta közre, fényképekkel kísérve.[60] Az írás időszerűségét Ferenc József közelgő látogatása szolgáltatta. Az olvasót Erdély szívében

[59] *Uo.*

[60] Szász Károly, *Kolozsvár* = *Vasárnapi Ujság,* 1887. szeptember 18., 623–626.

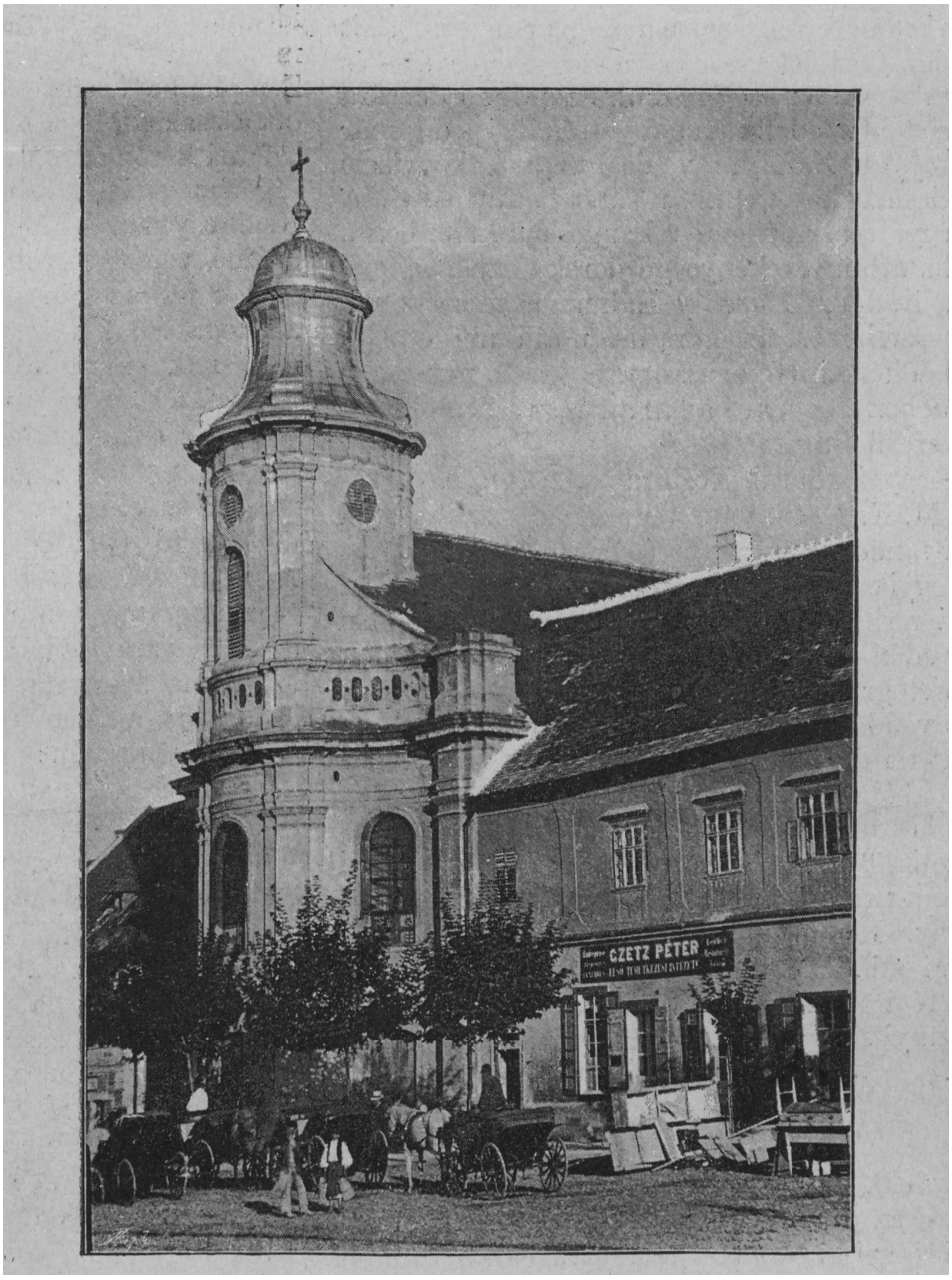

10. ábra. *A kolozsvári minorita templom, Alfred Adler fényképe (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság, *1887. szeptember 18., 625, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

kalauzoló református püspök írásában többször is említette Mátyás királyt. „A főtéri nagy plébánia-templom, a farkas-utczai református templom, a ferencz-rendiek ódon egyháza az óvárban, a Mátyás király születésháza ugyancsak ott, egy-két várfaltörmelék, a büslakodó Bethlen-bástya, a kolozs-monostori apátság düledéke s néhány roskadozó régi épület: ennyi az egész, mi a régmultból hirmondónak még itt maradt. […] Fennállásának 400 esztendeje épen a múlt esztendőben telt le s Mátyás király e temploma (mert ő építteté 1486-tól kezdve a minoriták részére) ma is sértetlenül fönn áll. […] Különös gonddal őriznek azonban a sekrestyében két gyönyörű régi kazulát, melyeket szakértők Mátyás korabeli becses ereklyéknek mondanak s melyek az országos kiállításon is nagy föltűnést keltettek. […] És evvel, ezt az egyházias körsétát befejezvén, tovább barangolhatunk az érdekes városban. Mátyás király jól ismert szülőházát nem is emlitve, mindjárt szemünkbe ötlik […] A távolban a vonat füttye hangzik föl. Nemsokára onnan jön a király! Hozza Isten!”[61]

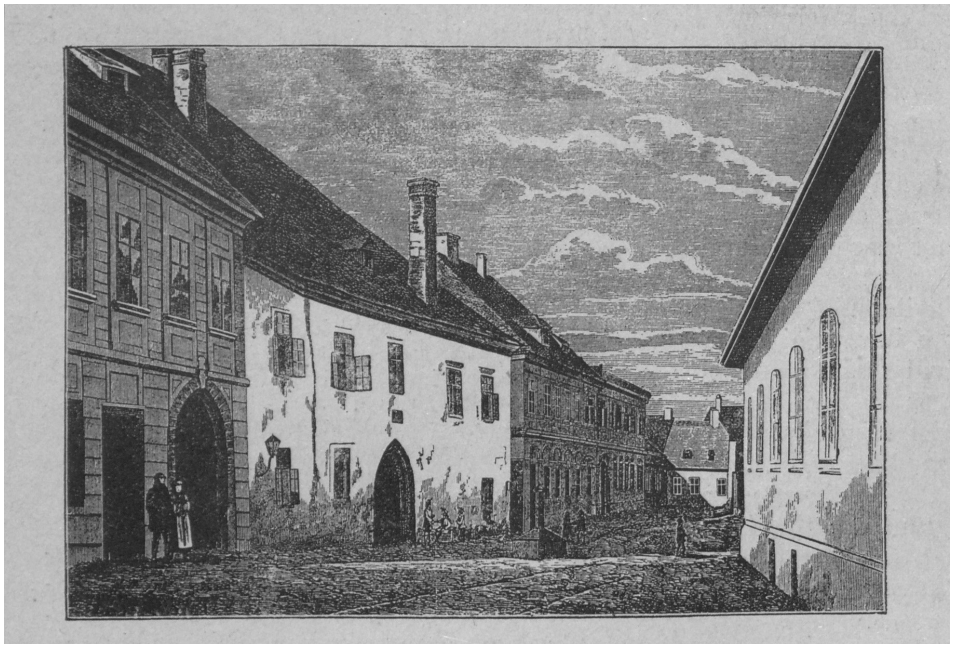

11. ábra. *Mátyás király szülőháza, Veress Ferenc fényképe után (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság, *1887. szeptember 18., 628, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

[61] *Uo.,* idézett rész: 624–626.

A hetilap szerkesztősége 1887 tavaszán újfent ismertetett egy Mátyás-tematikájú, a szélesebb nagyközönség számára is érdekesnek vélt tudományos közleményt a történettudományi szakfolyóiratból.[62] A közleményt ez alkalommal is átvett képekkel illusztrálták.[63] A kitartó kódexkutató, Csontosi János arra a nem elhanyagolható tényre világított rá, hogy az addig felderített és valamikor Mátyás tulajdonának tekintett százhúsz középkori könyvből húsz az uralkodóról és hitveséről készült arcképet tartalmaz, ezért e ritkaságokat számba vette, és leírást adott róluk.

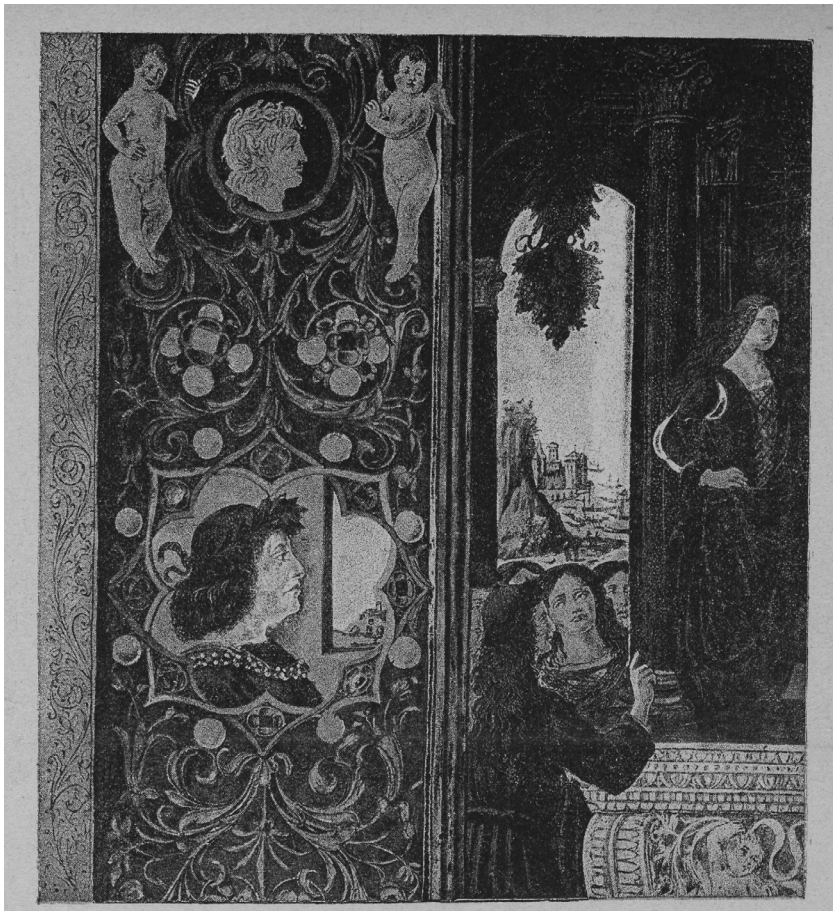

MÁTYÁS KIRÁLY MELLKÉPE A BRÜSSZELI CORVIN-MISSALÉBAN 1485-BŐL.

[62] Csontosi János, *Mátyás király és Beatrix arczképei a Corvin-codexekben = Archæológiai Értesítő,* Új folyam, 8(1888), 97–115, 209–220, 311–326.

[63] *Mátyás király és Beatrix arczképei a Corvin-codexekben = Vasárnapi Ujság,* 1888. április 29., 294.

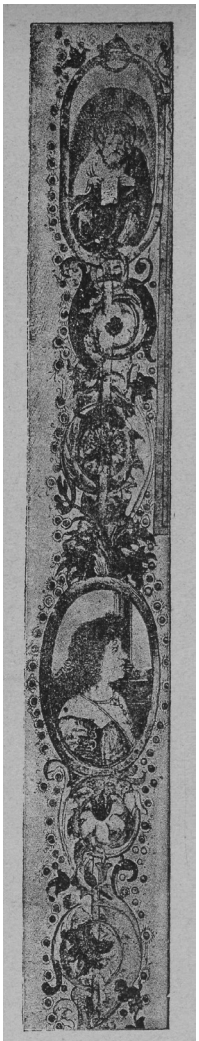

MÁTYÁS KIRÁLY ARCZKÉPE A BÉCSI HIERONYMUS-FÉLE CORVIN-CODEXBEN 1488-BÓL.

MÁTYÁS ÉS BEATRIX ARCZKÉPE A RÓMAI VATIKÁNI CORVIN-BREVIARIUMBAN 1487—1492-BŐL.

MÁTYÁS KIRÁLY EMLÉKÉRME.
Eredetije a Nemzeti Muzeum régiségtárában.

12. ábra. *Mátyás király és Beatrix királyné ábrázolásai a különböző kódexekben, illetve egy emlékérmén (a kép forrása:* Vasárnapi Ujság, *1888. április 29., 292, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960)*

Végezetül idekívánkozik a *Vasárnapi Ujság*ból az az idézet, amely a tudománykedvelő uralkodók közé sorolja Corvin Mátyást is: „Mátyás királyról köztudomású, hogy az ország legkiválóbb szellemei és a külföldről meghívott tudósok, költők, művészek környezték folytonosan. Galeotti Marzio-nak fenmaradt munkája »Mátyás király bölcs és tréfás mondásairól« – melyet Kazinczy Gábor mesteri fordításban bocsátott közre – tanúskodik arról, hogy legkedveltebb szórakozása a tudósokkal való társalgás és vitatkozás volt."[64]

Összegzés

A *Vasárnapi Ujság* 1880-as évekbeli lapszámait vizsgáló rövid recepciótörténeti áttekintés mindenképp arra utal, hogy Mátyás király a mércét képviselte Magyarországon, hiszen az egykor volt fénykort a király személyes adottságainak és képességeinek tulajdonították, aki egyúttal az uralkodó mintaképévé vált az utókor számára. A hetilap rovataiból nem lehet kiemelni egyet sem a tekintetben, hogy melyik biztosított nagyobb teret Mátyás emlékének, mert a korabeli közélet legkülönbözőbb területein rendkívül sokszor tettek említést róla akár közvetlenül, akár áttételesen. A hivatkozások gyakorisága arról árulkodik, hogy élénk Mátyás-emlékezet jellemezte a dualizmus idejét.

A megerősödő magyar polgári társadalom számára Mátyás király és udvara olyan követendő példát jelentett, amelyet a 19. század nemcsak képes maga is megvalósítani, hanem a technikai vívmányoknak köszönhetően ezt könnyebben, sőt, az évszázados eredményeket minőségben meghaladva képes megtenni, mint ahogy azt Ferenc József is elvárta a budavári Királyi Palota bővítésekor. A dualizmus korának vezetői kifejezetten ügyeltek arra, hogy olyan tárgyi és épített környezetet alakítsanak ki, amely a múlt örökségére épül, és értékesnek tartott, követhető mintát ad a különböző művészi és szellemi törekvéseknek. A művészi megjelenítések bátrabban és előszeretettel törekedtek Mátyás király személyének ábrázolására, míg a tudományos kutatások és az azokat ismertető írások inkább a hozzá fűződő eseményekre, körülményekre és személyekre koncentráltak.

A Mátyás-emlékezetet és a reneszánsz kultúrát követő eszmei áramlat nyert visszaigazolást és meg-megújuló lendületet, amikor az iparosodást, illetve a modernizációs változást is serkentő tudományosság (a maga nyomozó, a pártatlanság igénye miatt kétkedő aprólékossága) mellett sorra születtek a nagy királyhoz fűződő hagyományok, legendák, történetek valós alapját alátámasztó kutatási eredmények. A műkincseken, relikviákon keresztül az eszményített régi világ és vele a királyi, valamint az emberi nagyság nemcsak megjeleníthető, hanem általuk és hozzájuk hasonló vagy méltó alkotások révén meg is eleveníthető.

[64] *Tudománykedvelő uralkodók magyar történelmünkben = Vasárnapi Ujság,* 1888. február 19., 132.

Fabó, Edit

The glory of Matthias Corvinus is the light of the capital. The royal oeuvre in the columns of the *Vasárnapi Ujság*

The memory policy of the era was dominated by the need to recall the Hungarian Renaissance culture, which was most spectacularly manifested in the construction of the Buda castle environment and the historicizing buildings and cityscape of the capital. The reconstruction of the Matthias Church started in 1874, and in the mid-1880s they began to expand the Buda Royal Palace, which was formulated as an expectation that it should be more beautiful than the one that belonged to King Matthias. The great king thus became the benchmark for this period. Since the *Vasárnapi Ujság* faithfully reflected the public consciousness, it is, therefore, possible to explore the vividness of the memory surrounding King Matthias in the weekly newspaper. The artistic representations more courageously and willingly sought to portray the person of King Matthias, while the scientific research and the writings describing them focused more on the events, circumstances and persons connected to him. The brief overview of reception history indicates that King Matthias represented the standard in Hungary since the once brilliant era was due to the personal gifts and abilities of the king, who at the same time became a role model of the ruler for posterity. It is not possible to single out any of the columns of the weekly newspaper in terms of which provided more space for Matthias' memory, because he was mentioned extremely often in the most diverse areas of public life at the time, either directly or indirectly. The frequency of references shows that a vivid memory of Matthias characterized the time of dualism.

Keywords: politics of memory, history, glory, model, civilisation, press.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 473 2024. 03. 21. 14:35:03

Klestenitz Tibor

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása és a vallásos népsajtó ügye

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1888-ban jött létre. Fő célkitűzése az alapszabály meghatározása szerint a tudományos irodalom, különösen az egyháztörténet művelése, valamint „a nép között az erkölcsi s vallásos irányú közhasznú olvasmányok terjesztése és egyházközségi könyvtárak létrejöttének előmozdítása" volt.[1] Az egyesület rövid idő alatt a korabeli egyházi közélet egyik meghatározó intézményévé fejlődött.[2]

A protestáns egyháztörténet-írásban jól ismert a társaság szervezése során kitört vita: a tiszántúli református egyházkerület képviselői az unitárius felekezet kizárását követelték, amelyet hitelvi megfontolásokra hivatkozva nem akartak protestánsként elismerni. Az esetet a kortársak nagy része megütközéssel fogadta, és a Tiszántúlon népszerű, úgynevezett ortodox református teológiai irányzat antiliberalizmusát, esetleg a Debrecen befolyásának csökkenésétől való félelmet sejtették a háttérben.[3] Jelen tanulmány egy másik tényező szerepét vizsgálja meg: azt, hogy a társaság alapítását megelőző és kísérő vitákban milyen összefüggésekben jelent meg a vallásos népirodalom és népsajtó kérdése.

Az alapítás ötlete: tervezetek és célkitűzések

Az 1880-as években a magyarországi protestáns nyilvánosság számos válságtünetet érzékelt. A vallásosság hanyatlása, a hitközöny növekedése egyre szembetűnőbbé vált a társadalom minden rétegében, ezért sürgős feladatként jelentkezett az egyházi kommunikáció megújítása.[4] Ráadásul az örök versenytárs katolikus

[1] *Emlékkönyv a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak 1899. szeptember 20-án Debreczenben tartott harmadik nagygyűléséről,* szerk. Szőts Farkas, Bp., Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1899, 74.

[2] László Ferenc, *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle története = Reformátusok Budapesten II.,* szerk. Kósa László, Bp., Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1325–1326.

[3] Zoványi Mihály, *A magyarországi protestantismus története 1895-ig II.,* Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2004, 281–282.

[4] Kósa László, *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén* = Uő, *Egyház, társadalom, hagyomány,* Debrecen, Ethnica, 1993, 107; Klestenitz Tibor, „*Amit fülbe*

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.474-487

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 474 2024. 03. 21. 14:35:03

egyház ekkor már megtette az első lépéseket ezen az úton, és úgy tűnt, hogy a protestánsoknál jóval sikeresebben volt képes megszólítani saját híveit. Ennek fontos eszközét jelentette a Szent István Társulat működése, amely az értelmiséget és a szélesebb néprétegeket egyaránt igyekezett ellátni katolikus szellemiségű olvasnivalóval.[5] A protestánsok problémáihoz a széttagoltság is hozzájárult, hiszen az egységes egyházszervezet a reformátusoknál és az evangélikusoknál is csak a 19. század végén jött létre, az egyházkerületek ezért csak laza együttműködést folytattak egymással; továbbá a lelkészi kart a különböző teológiai irányzatok közötti viták is erőteljesen megosztották.[6] 1877 végén a fővárosban megjelenő, országos súlyú hetilap, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyik szerzője általánosan elismert igazságként írt arról, hogy a protestantizmus régebben erős fegyverekkel bírt a szószékek és az iskolai katedrák formájában, viszont ma már „nem a fényes szónoklatok, hanem a sajtótermékek uralkodnak" a lelkek felett. A szerző örömmel üdvözölte a teológiai szakirodalom jelentékeny fejlődését, de annál szomorúbban konstatálta, hogy a világiak számára készülő vallásos irodalom terén még igencsak szűk a választék. Jó példaként a katolikus vállalkozásokat említette, és azt remélte, hogy a református egyházkerületek közötti együttműködés szervezeti kereteinek megteremtése után megvalósulhat a szorosabb összefogás az evangélikusokkal és az unitáriusokkal, közös erőfeszítéseikkel pedig idővel megszülethet majd a „hatalmas protestáns népsajtó".[7]

A probléma már évtizedekkel azelőtt is foglalkoztatta az egyházi nyilvánosságot – olyannyira, hogy Révész Imre debreceni református lelkész 1863-ban a Helytartótanácsnál megkísérelt alapszabályt engedélyeztetni egy jövendő protestáns irodalmi társaság számára[8] – és később is folyamatosan felbukkant a napirenden. 1884-ben a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain központi egyesület szervezését javasolták – kifejezetten a Szent István Társulat mintájára –, és sürgették, hogy a református közalap felhasználásával hozzanak létre a fővárosban egy állandó sajtóterméket a protestáns tömegek számára.[9] Néhány héttel később Farkas József, a budapesti teológiai akadémia tanára indítványozta, hogy a református egyház mint testület tegyen végre lépéseket, és hozzon anyagi áldozatot a haladás érdekében. Ő nem elsősorban a közalapra számított volna, hanem külön társulat alapítását és gyűjtések szervezésével való feltőkésítését ajánlotta, elsősor-

súgva hallotok, a háztetőkről hirdessétek". A sajtó szerepének megítélése a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban, 1867–1890 = Magyar Könyvszemle, 138(2021), 554–570.

[5] A Társulat történetéről ld. Mészáros István, *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998,* Bp., Szent István Társulat, 1998.

[6] Kovács Ábrahám, *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával,* Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan, 2010.

[7] Farkas József, *A sajtó és hazai protestantizmusunk = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1877. december 23., 1608–1610.

[8] Révész Kálmán, *Az Irodalmi Társaság múltjából = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1887. május 15., 613.

[9] Büdszentmihályi, *Ahol baj van = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1884. május 18., 632.

ban nyugat-európai és amerikai példákra hivatkozva.[10] Szőts Farkas, a budapesti teológia tanára szintén egy társulatra bízta volna az egyházi irodalom és a népies vallásos iratok kiadásának fellendítését.[11]

A cselekvésre 1886-ban érett meg az idő. Czelder Márton kecskeméti református lelkész vetette fel saját lapjában, a *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* július–augusztusi számában egy protestáns tudományos irodalmi társulat szervezését: „Midőn a római katolicizmus, a mi eszméinket átvéve, az irodalmi ügyek szolgálatára is mint egy ember áll fel, tömöríti erőit, minket túlszárnyalni törekvő célnak irányozza lelkesedését; nekünk sem lehet tétlenül állanunk, hanem Isten segedelmével tennünk, szétforgácsolódás helyett erőinket egyesítenünk [kell].” A tervezett társulat hittani, bölcsészettudományi, történelmi, a „gyakorlati lelkészet” kérdéseivel foglalkozó, valamint „vallásos erkölcsi népies irodalmi” szakosztállyal rendelkezett volna, és ezek mindegyike saját közlönyt adott volna ki, amelyet a társulat tagjai a tagdíj fejében ingyen kaptak volna meg. Czelder azt is bejelentette, hogy az általa szerkesztett folyóiratokat, amelyek összesen mintegy ezer előfizetővel rendelkeztek, hajlandó lenne az alakítandó társulat tulajdonába adni. Végezetül felszólította a protestáns sajtótermékek szerkesztőit, hogy „lapjaik hasábjain e halaszthatatlan társulás vitatására tért adni szíveskedjenek. De hosszan ne vitatkozzunk, hanem Isten segedelmével cselekedjünk” – kérte.[12]

A felhívás nagy visszhangot váltott ki. A protestáns sajtó publicistái lelkes támogatásukról biztosították az ötletet, azonban a véleményformálók már ekkor sem voltak teljesen egységes álláspontonn a megvalósítás részleteit illetően. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzői azt hangsúlyozták, hogy egy ilyen társaságnak feltétlenül vállalkoznia kell a népszerű vallásos sajtó felkarolására is.[13] A pozsonyi evangélikus teológia egyik tanára, Masznyik Endre viszont komoly problémát látott a népies irodalom művelésének szándékában, méghozzá a protestáns felekezetek hívei között fennálló nyelvi és mentalitásbeli különbségek miatt: „Úgyde kétségtelen, hogy az evang[élikus] nép szellemi szükségleteit természetszerűleg csak az evang[élikus] egyház saját népirodalmi társulata szolgálhatja – nyújtva annak evang[élikus] egyházi szellemet a maga nyelvén – tehát a tótnak tótul, a németnek németül, a magyarnak magyarul. Hasonlókép[p] egészen sajátos egyházi szellem az, melyben a ref[ormátus] nép nevelkedett – s így annak szellemi gondozása sem lehet természetszerűleg másnak, mint egy ref[ormátus] népirodalmi társulatnak hivatása. Általában a gyakorlati egyházi irodalmi ténykedés addig, míg a két prot[estáns] felekezet között az unió, mint elvi követelmény az élet valóságává nem lesz – leghelyesebb, ha az illető egyházak körén belül

[10] Farkas József, *Ahol baj van = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1884. június 8., 732.

[11] Szőts Farkas, *Társulati tevékenység az egyházban = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1886. december 12., 1575.

[12] Czelder Márton, *Magyar protestáns irodalmi társulat = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő,* 1886. július–augusztus, 253–254.

[13] Szerkesztőség, *Különfélék = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1886. szeptember 12., 1182.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 476 2024. 03. 21. 14:35:04

alakult társaságok, mint p[éldának] o[káért] nálunk a Luther Társaság szerepköre marad."[14]

Masznyik véleményét osztotta az eperjesi evangélikus teológiai főiskola tanára, Mayer Endre, aki szerint a jövendő társulat nem foglalkozhat a népies irányú vallásos irodalommal, mert „a felekezeti jelleg s a különböző nemzetiségek a két protestáns egyházban elháríthatatlan akadályokat gördítenek az ily vállalat elé". Szerinte a társulat csak a tudományos szakirodalom fellendítésére, valamint a képzett rétegeknek szánt ismeretterjesztés munkájára vállalkozhat: „Az összes művelteket akarnám ezen egylet érdekkörébe vonni s ez által az egyháztól idegenedő tagokat megnyerni, az érdeklődőket megtartani s az evangéliumi tudomány világosságát és igazságát a templomon kívül is feltüntetni".[15]

Ez az álláspont annak fényében különösen érthető, hogy ekkor már – jelentős részben éppen Masznyik munkájának köszönhetően – működött a Luther Társaság, amely kifejezetten a „belső vallásos élet" fejlesztését, az evangélikus népirodalom felvirágoztatását tűzte ki célul. Az egyesület hosszas előkészítés után, 1886 októberében jött létre Budapesten, és azonnal megkezdte a „gyakorlati élettel kapcsolatos, a hitélet kielégítésére szükséges" irodalom kiadását.[16] Hasonló célú országos református társaság viszont nem létezett.

A legbefolyásosabb protestáns közösség egyértelműen a tiszántúli református egyházkerület volt, amelyben a kétmillió református mintegy fele élt. A *Debreczeni Protestáns Lap* főszerkesztője, Csiky Lajos lelkész támogatásáról biztosította az irodalmi társaság ötletét, fontosnak tartotta az evangélikusokkal való együttműködést, illetve a világiak bevonását, ugyanakkor úgy vélte, hogy a szervezés munkáját a kezdeményezés jelentőségére tekintettel rá kellene bízni a hivatalos egyházi szervekre.[17] Álláspontjához kollégája, Könyves Tóth Kálmán is csatlakozott, aki igen aggasztónak látta a helyzetet: „Egyházi lapjainkat csak a lelkészek olvassák, de még azokat sem járathatjuk mindegyiket; többnyire a helyi viszonyokat tárgyalják […] Míg a kat[olikus] irodalmi társulatok olcsó füzetei nagy számmal láthatók még a protest[áns] hívek hajlékában is." A fő problémát a tőkehiányban látta, amit a „társulási szellem", a vállalkozó kedv elégtelenségével magyarázott. Ezért sürgette a protestánsokat átfogó egyesület megalakítását, ami – a Szent István Társulat példáját követve – világiakat és lelkészeket is magában foglalna. Első lépésként a protestáns írók megszólítását

[14] Masznyik Endre, *Protestáns irodalmi társulat I. = Evangélikus Egyház és Iskola,* 1886. szeptember 25., 318–319; Masznyik Endre, *Protestáns irodalmi társulat II. = Evangélikus Egyház és Iskola,* 1886. október 2., 325.

[15] Mayer Endre, *A protestáns irodalmi társulat kérdéséhez = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1886. október 24., 1348–1350.

[16] Kayser Szilárd, *A Luther-társaság története I.,* Bp., Fébé Ev. Diakonissza Anyaházi Nyomda, 1940, 3–4.

[17] Csiky Lajos, *Magyar protestáns irodalmi társulat és belmissziói egyletek = Debreczeni Protestáns Lap,* 1886. szeptember 25., 335–336.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 477 2024. 03. 21. 14:35:04

és az akció fővárosi megindítását szorgalmazta.[18] A munkaterület kérdésében viszont a lap egy másik publicistája, Csiky Kálmán jogász köztes álláspontot foglalt el, hiszen a társaság fő feladatának a tudományos irodalom fellendítését szánta, de úgy találta, hogy amint az egyesület kellően megerősödik, a népsajtó támogatását is fel kellene vállalnia.[19]

A visszhang tehát összességében kedvezőnek bizonyult. Ezen felbuzdulva a kezdeményezők 1886 végén szervezkedni kezdtek, és háromtagú bizottságot alapítottak a jövendő Magyar Protestáns Tudományos Irodalmi Társaság alapszabályának kidolgozására. 1886. december 28-án Budapesten, a Kálvin téren tartott bizalmas tanácskozáson Zsilinszky Mihály országgyűlési képviselő, evangélikus egyházmegyei felügyelő bemutatta tervezetét, amely alapvetően egy egyháztörténeti társaság alapítását javasolta. A tanácskozás során a résztvevők megállapodtak arról, hogy a munkakört kiterjesztik a teljes „teológiai irodalmi" életre. Leszögezték, hogy „a társulat tevékenységét és az iránta való érdeklődést a testvérfelekezetek együttes működésén kívül az egyházi testületek, intézetek és a hitsorsosok minél nagyobb bevonása és részvétele által válik elérhetni. A közgyűléseket az érdeklődés fokozása céljából minden évben az ország más-más helyén szándékoznak megtartani." A népirodalom fejlesztéséről viszont egyáltalán nem ejtettek szót lehetséges programpontként. Az értekezlet végül bizottságot küldött ki Zsilinszky, valamint Szász Károly dunamelléki református püspök és Ballagi Mór teológiaprofesszor részvételével a részletes tervezet kidolgozására.[20]

Az alapszabály alapelveit egyáltalán nem fogadta osztatlan egyetértés a szélesebb egyházi nyilvánosságban. A *Debreczeni Protestáns Lapok*ban rendkívül lelkes hangvételű cikkben üdvözölték a reformátusok és az evangélikusok összefogásának gondolatát.[21] Erre reagálva viszont a tiszáninneni református egyházkerület orgánumában, a *Sárospataki Lapok*ban arról írtak, hogy a tervezett társaságból nem hagyhatják ki az unitáriusokat sem, hiszen ők is a protestánsok közé tartoznak.[22] Ezek után a szervezők részéről Szőts Farkas szükségesnek látta, hogy tájékoztassa a nyilvánosságot – noha az előkészítő értekezlet korábban úgy döntött, hogy a közvéleményt csak a végleges tervek elkészülte után értesítik. Szőts egyértelműen leszögezte, hogy a tudományos kérdéseket érintő együttműködésben

[18] Könyves Tóth Kálmán, Serkenj föl, mit aluszol! = *Debreczeni Protestáns Lap,* 1886. október 9., 351–352.

[19] Csiky Kálmán, *Protestáns irodalmi társaság II. = Debreczeni Protestáns Lap,* 1886. november 13., 396.

[20] *Protestáns tudományos irodalmi társulat = Debreczeni Protestáns Lap,* 1887. január 1. 12; *A protestáns irodalmi társulat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1887. január 9. 60; Maszny ik Endre, *A Protestáns Irodalmi Társaság és Debrecen = Evangélikus Egyház és Iskola,* 1889. január 5., 4.

[21] Balogh Ferenc, *A két egymást tartó kéz = Debreczeni Protestáns Lap,* 1887. január 8., 15.

[22] Nagy Gusztáv, *Protestáns tudományos irodalmi társulat = Sárospataki Lapok,* 1887. január 17., 37–40.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 478 2024. 03. 21. 14:35:04

örömmel számítanak az unitáriusok részvételére.[23] Ezt az álláspontot erősítette az a tényező is, hogy a szervezők tavasszal kiadták a hivatalos alapítási felhívást, amelyet mindhárom protestáns felekezet püspökei és világi vezetői aláírtak.[24]

Úgy tűnhetett tehát, hogy az unitáriusok részvétele eldöntött kérdés, azonban az ügy egyes közösségekben komoly ellenérzéseket keltett. 1887 őszén például a tiszántúli református egyházkerülethez tartozó makói gyülekezet presbitériuma Csécsi Miklós lelkész indítványára úgy döntött, hogy megtagadja a tervezett társaság támogatását, mivel az alapítási felhívást az unitárusok püspöke, Ferenc József is aláírta, az unitáriusok pedig „úgy a múltban, mint a jelenben s valószínűleg a jövőben is a magyarországi reformátusok legnagyobb ellenségei voltak és lesznek".[25] A drasztikus megnyilvánulás hátterében az állt, hogy ekkoriban a környező településeken – főleg Mezőberényben és Battonyán – számos református, köztük sok tehetős, befolyásos család is, átlépett az unitárius egyházba, ami nagy felháborodást keltett a reformátusok körében.[26]

Protestáns népsajtó a gyakorlatban: a Téli Újság

Elképzelhető azonban, hogy Csécsi Miklós és a makói presbitérium döntésében egy másik szempont is szerepet játszhatott, méghozzá az, hogy a társaság kezdeményezői nem vették be a programba a vallásos népsajtó támogatását. Csécsi ugyanis még 1877-ben az egyik alapítója volt a *Téli Ujság* című vallásos hetilapnak, amely kifejezetten arra vállalkozott, hogy a téli hónapokban, amikor a mezőgazdasági munkák szünetelése miatt a földművelők a legtöbb szabadidővel rendelkeztek, megfelelő olvasmányokkal lássa el a református gyülekezetek tagjait. A *Téli Újság* igyekezett alkalmazkodni az igényekhez: decembertől februárig hetente egyszer jelent meg, alacsony, kétkrajcáros áron kínálták, és többnyire rövid, közérthetően megfogalmazott, képekkel illusztrált szövegeket közölt.[27]

Csécsi és békés-bánáti lelkésztársai 1882-ben lapjuk és egyéb hitbuzgalmi kiadványaik terjesztésére – egy országos mozgalom megalapozásának távlati tervével – létrehozták a Vallásos Iratokat Terjesztő Egylet nevű szerveződést. Egy korabeli sajtóbeszámoló szerint „Saját nyomda, nagyszámú ügynökség, központi hatalmas működés, valóságos magyar Tract Society,[28] a Szent István és [Szent]

---

[23] Szőts Farkas, *Protestáns irodalmi társulat = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1887. január 23., 103.

[24] *Felhívás „Magyar Protestáns Tudományos Irodalmi Társaság" alakítására = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1887. április 24., 514–517.

[25] *Gyászos jelenségek egyházunkban = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1887. november 13., 1470.

[26] *Reformátusok és Unitáriusok = Fővárosi Lapok,* 1887. november 16., 2322.

[27] Csiky Lajos, *Egy jó vallásos néplap = Debreczeni Protestáns Lap,* 1884. december 25., 298.

[28] Utalás az 1799-ben alapított brit evangéliumi Religious Tract Societyre, amely jótékonysági munkája mellett vallásos sajtótermékek kiadására és terjesztésére vállalkozott.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 479 2024. 03. 21. 14:35:04

László Társulat működése óriási sikerének megközelítése lebegett szemeik előtt; hanem mindez csak álom maradt." Az egyesület ugyan rövid idő alatt tekintélyes mennyiségű, harmincnégy darab kiadványt jelentetett meg, többségük azonban raktárakban hevert, mivel az egyházmegyén kívül nem sikerült megszervezni a terjesztést, hiába próbálkoztak ügynökség felállításával, illetve körárus alkalmazásával. A kudarcot a szervezők annak tulajdonították, hogy a református lelkészek többsége közömbösen figyelte törekvéseiket.[29] A kritikus véleményekre jó példa Eötvös Károly Lajos budapesti ügyvéd egyik cikke, aki ugyan rokonszenvvel követte Csécsi munkáját, de úgy látta, hogy a „magyaros szerkesztés" dacára a *Téli Újság* nem válhatott népszerűvé túlzottan didaktikus hangütése, illetve a bűnbánat jelentőségének túlhangsúlyozása miatt.[30]

Csécsi és kollégái viszont legalább a *Debreczeni Protestáns Lap* rokonszenvét élvezhették, amely kiemelt célnak tartotta a vallásos népsajtó ügyét. A lap szerkesztője, Csíky Lajos például 1884 decemberében elment a debreceni tanítói testület gyűlésére, „hol a tanító urak figyelmébe ajánlván a vallásos néplapok s általában a valláserkölcsi irodalom terjesztését, buzgólkodását szép siker követte, amennyiben már több mint 220 gyermek hordatja és így több mint 220 családban olvassák Csécsi Miklós *Téli Újság*ját".[31] 1885-ben egy szerző már azt is felvetette, hogy a hivatalos egyházi szervek vezetésével alapítsanak egy új református egyesületet, amely „részint sajtó útján – egyházias, hitbuzgó lelkesítő lapok s olvasmányok kiadásával, részint felolvasások tartásával, részint társadalmi tevékenység – ifjúsági társulatok, vasárnapot megszentelő szövetkezet, jótékonysági egyletek, vasárnapi iskolák stb. által munkálna a nép között".[32] Szintén sürgős feladatnak ítélték, hogy a lelkészek vezetésével minden gyülekezetben hozzanak létre olvasóegyesületeket, és „ezek könyvtárai főképp népszerű valláserkölcsi olvasmányokkal szereltessenek föl".[33] Debrecenben tehát valóban fontosnak tartották a népsajtót, amelyben hatékony eszközt láttak a reformátusok hitbuzgalmi életének fellendítésére.

Konfliktusoktól a kompromisszumig: a társaság megalakulása

Időközben országszerte folytatódott a Protestáns Tudományos Irodalmi Társaság alakulásának előkészítése: 1887 végén a református egyház konventje felkérte a püspököket, hogy összesítsék a kerületükből érkező felajánlásokat, a testület vi-

[29] Vörösz Zsigmond, *A vallásos iratok érdekében = Debreczeni Protestáns Lap,* 1886. szeptember 18., 329–330.

[30] Hasonló kritikát fogalmaztak meg a *Protestáns Népkönyvtár* című folyóirat kapcsán is, melynek cikkeit túlzottan emelkedett hangvételűnek és pietisztikusnak találták. *A Protestáns Népkönyvtár = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1887. március 27., 407.

[31] *Belmissziói munka Debrecenben = Debreczeni Protestáns Lap,* 1885. január 31., 44.

[32] Fekete Gyula, *Az egy szükséges dolog = Debreczeni Protestáns Lap,* 1885. december 12., 441.

[33] Kiss Lajos, *„Mit cselekedjünk Atyámfiai, férfiak?" = Debreczeni Protestáns Lap,* 1886. május 29., 189.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 480 2024. 03. 21. 14:35:04

lági elnökét pedig megkérték, hogy segítse elő a társulat tényleges megalakulását.[34] A kimutatások szerint 1888 elejére már mintegy hétszáz fő jelezte előzetesen szándékát a belépésre, és a vállalkozás anyagi feltételei biztosítottnak tűntek.[35]

A tiszántúli református egyházkerület azonban továbbra is megosztott maradt az ügyben. A *Debreczeni Protestáns Lap* szerint a kerületből sokan nem akartak belépni a társaságba az unitáriusok jelenléte miatt, mások viszont úgy gondolták, hogy az unitáriusok maradhatnak, de erre való tekintettel, a felekezeti viták elkerülése érdekében jobb lenne, ha a társaság inkább csak az egyháztörténettel foglalkozna.[36] A vallásos népsajtó felkarolásának ügyében viszont a fővárosi véleményformálók engedékenyebbnek bizonyultak. Kenessey Béla például a társulat feladatának látta egy olyan írói nemzedék kinevelését, amely felvirágoztathatja a népirodalmat, és segítségükkel lehetővé válik a – főleg angolból fordított – külföldi eredetű munkák lecserélése: „Végül a népies irodalom megszűnik hemzsegni angol matrózoktól, tengerészkapitányoktól, rabszolga-kereskedőktől stb., és lesz a mi jó, egyszerű volt patriarchális viszonyainknak stb. felelevenítője, táplálója és magyar földből kinőtt hazai érdekek szolgálója."[37] A szervezők részéről Szőts Farkas szintén úgy vélte, hogy a népirodalom támogatása összhangban van a kezdeményezők eredeti célkitűzéseivel, ezért biztosra vette, hogy be fog kerülni az alapszabályba.[38]

Ilyen előzmények után került sor a társaság hivatalos alakuló ülésére 1888. április 16-án Budapesten, ahol a protestáns társadalom teljes egyházi és politikai elitje megjelent. A gyűlésen megvitatták az alapszabályokat, és Tisza Lajos gróf indítványára elhatározták, hogy a társaság az egyháztörténeti munkák mellett a nép használatára szánt valláserkölcsi olvasnivaló kiadására is vállalkozni fog. Ennek a tényezőnek a hangsúlyozására a társaság nevéből a tudományos jelzőt is törölték. Tisza Lajoshoz csatlakozva Szász Domokos erdélyi református püspök a népszerű kiadványok jelentőségét hangsúlyozta, és javaslatára a közgyűlés az egyházközségi könyvtárak fejlesztését is programjába vette. Ezeket a döntéseket a kortársak egyértelműen a debrecenieknek adott gesztusokként értékelték. Ezután azonban Vállyi János tiszántúli református főgondnok jelentkezett szólásra, és indítványt tett arra, hogy egyértelműen mondják ki az alapszabályban: a társaság csak a református és az evangélikus egyházak tagjait tömöríti. A javaslat komoly vitát váltott ki, olyannyira, hogy Tisza Kálmán miniszterelnök is szükségesnek

---

[34] *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1877–1887, 1887. november 19–26.,* 119.

[35] *Az Irodalmi Társaság tagjainak száma = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. április 1., 446.

[36] Csíky Lajos, *Néhány őszinte szó a Magyar Prot. Tudományos Irodalmi Társaság ügyében = Debreczeni Protestáns Lap,* 1888. január 21., 19–20.

[37] Kenessey Béla, *A prot. tudományos irodalmi társaság megalakulásának küszöbén = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. április 8., 454.

[38] Szőts Farkas, *Az irodalmi társaság alakuló gyűléséhez! = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. április 15., 484.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 481 2024. 03. 21. 14:35:04

látta felszólalni. Tisza kijelentette, hogy az unitáriusok kizárása ellentétes lenne a protestáns szellemiséggel, ezért ha az indítványt elfogadják, akkor ő nem kíván a társaság tagja lenni. A jelenlévők végül nagy többséggel úgy határoztak, hogy elvetik Vállyi János indítványát, vagyis a társaság elfogadott alapszabályai rögzítették az unitáriusok részvételi jogát.[39]

A döntés után Szőts Farkas a fővárosi reformátusok orgánumában örömmel üdvözölte az „egyetemes protestáns eszme" diadalát, és értetlenségét fejezte ki azért, amiért a debreceniek – annak ellenére, hogy a népirodalom felkarolására vonatkozó javaslatuk teljesült – nem hajlottak a kompromisszumra, és „rideg magatartást" tanúsítottak, „idétlen tüntetést" rendeztek dogmatikus álláspontjuk védelmére hivatkozva.[40] Szlávik Mátyás, az eperjesi evangélikus teológiai főiskola tanára szintén örömmel nyugtázta a népirodalom kérdésének programba emelését, hangsúlyozva, hogy nincs ok félelemre az unitáriusok jelenléte miatt, hiszen „a népirodalomban – főleg, ha az ahhoz értő kezekre bízatik – nincs helye a dogmatizmusnak, a szűkebb felekezeti hittani álláspontnak, hanem csak az építő népies vallásos erkölcsi termékeknek".[41] A közjáték nem törte meg az unitáriusok rokonszenvét sem: az egyház vezetősége augusztusban – egyes tagok óvatos ellenkezését leszerelve – úgy döntött, hogy a társaság támogatására szólítja fel a híveket, és az egyház mint testületpártoló tag, 500 forintos összeget fizetve belép a társaságba.[42]

A tiszántúli egyházkerületben nem alakult ki egységes álláspont a hogyan tovább kérdésében. A *Debreczeni Protestáns Lap* szerkesztője például értékelte a népszerű sajtótermékek kiadásának programba emelését, és azt remélte, hogy az unitáriusok befogadásának dacára a társaság hittani szempontból kifogástalan kiadványokkal áll majd elő. A jövőre nézve pedig kijelentette: „E lap az immár megalakult Társaság ellen vehemens cikkekkel nem fog agitálni. Ha jó műveket ad ki a Társaság, azoknak érdemét szívesen el fogjuk ismerni, de ha egyházunk igazait látnók megtámadtatni, bizony az ellen minden erőnkkel tiltakozni fogunk."[43] A helyi véleményformálók jelentős része azonban nem volt ilyen derűlátó. A lap egyik névtelen szerzője például aggodalmát fejezte ki, hogy a társaság jövendő népies kiadványai teológiai szempontból „a békesség szellemének cenzúrája" alá kerülnek, ezért nem építeni, hanem bomlasztani fogják a tömegek hitbuzgóságát.[44]

---

[39] *A Protestáns Irodalmi Társaság alakuló gyűlése = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. április 22., 532–535.

[40] Szőts Farkas, *A protestáns irodalmi társaság megalakulása = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. április 22., 515.

[41] Szlávik Mátyás, *Post festa = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. április 29., 552.

[42] *Különfélék = Keresztény Magvető,* 1888, 294.

[43] Csiky Lajos, *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása után = Debreczeni Protestáns Lap,* 1888. április 21., 134.

[44] *Néhány szó a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása után = Debreczeni Protestáns Lap,* 1888. május 12., 165.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 482 2024. 03. 21. 14:35:04

A kérdés kiemelt súllyal szerepelt a tiszántúli egyházkerület éves közgyűlésén, ahol két határozati javaslat versengett egymással. Az egyik, Dégenfeld József gróf indítványa egyszerűen a társaság alakuló közgyűlésén született döntés tudomásul vételét ajánlotta. A másik, Balogh Ferenc főiskolai teológiai tanár által jegyzett szöveg viszont a következő pontokat tartalmazta: kinyilvánította, hogy az unitáriusokkal való társulati együttműködés elvi szempontból helytelen; kérte, hogy ezt a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság vegye figyelembe; végül kijelentette, hogy az egyházkerület további magatartását ezen nyilatkozat eredményétől teszi függővé. A közgyűlésen végül hivatalosan nem is tárgyalták meg a kérdést, inkább informális megbeszélést rendeztek: „A közgyűlés tagjai a megelőző nap délutánján tartott zárt értekezleten vívták egymással a heves harcot, mely késő estig eltartott. Azt mondják, ez az értekezlet rendkívül zajos s izgalmas jelenetekben bővelkedő volt." Végül szoros szavazással, mindössze négyfős többséggel a második javaslat kapott többséget.[45]

A következő hónapokban a szigorú református felekezeti álláspont hívei több alkalommal is kifejtették az unitáriusokat elítélő és a velük való összefogást mereven elutasító véleményüket.[46] Az irodalmi társaság részéről azonban a debreceni határozatra nem született hivatalos válasz, ezért az egyházkerület december 2-én nyilatkozatban erősítette meg álláspontját. Az indoklás szerint a hitelvekhez való szigorú ragaszkodás miatt a református egyház nem működhet együtt egy más teológiai tanokat követő közösséggel a vallásos irodalom terén. Ugyanis „ma már nemcsak a templom és a szószék, hanem az irodalom is egyik hatályos eszköze a hitelvek és hiteszmék terjesztésének, és éppen ezért is képtelenségnek tartjuk közös célra együttműködését két ellentétes iránynak és elvnek. E gyászos kísérlet jót, üdvöst és hiterősítő műveket nem hozhat létre egyik félre nézve sem."[47]

Erre a fejleményre reagálva a protestáns sajtóban megerősödtek a kompromisszum megkötését sürgető hangok. A *Sárospataki Lapok*ban azt remélték, hogy a debrecenieket kiengesztelné, ha a társaság vállalja, hogy kiadványaiban tartózkodni fog a dogmatikai kérdések tárgyalásától. A népirodalom kérdésében viszont úgy látták, hogy nincs szükség alapszabály-módosításra, hiszen szerintük itt a „közös ellenséggel", azaz a katolicizmussal szembeni védekezés elsőrendű közös érdeket jelent mindhárom protestáns felekezet számára.[48] A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyik szerzője úgy vélte, a viszály fő oka tulajdonképpen az volt, hogy

---

[45] *A tiszántúli evang. ref. egyházkerület közgyűlése = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. május 6., 599–600.

[46] A békésbánáti református egyházmegye gondnoka, Ráday Gedeon gróf például az egyházmegye közgyűlésén ítélte el az unitáriusokat, Czelder Márton református lelkész pedig nyílt levélben tette ugyanezt. Garzó Gyula, *A békésbánáti ev. ref. egyházmegye közgyűlése = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. június 10., 758–759; Czelder Márton, *Az unitárius egyházról = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. október 28., 1383.

[47] *Nyilatkozat a Protestáns Irodalmi Társaság ügyében = Debreczeni Protestáns Lap,* 1888. december 8., 415–416.

[48] *A tizenkettedik órában = Sárospataki Lapok,* 1888. december 10., 900–901.

a társaság iránt a feladatok túlzottan általános meghatározása miatt sokan viseltettek bizalmatlansággal, illetve hogy a népi irodalom terén nehéz feladat lenne az együttműködés a felekezetek között. Amellett érvelt, hogy a társaságnak elsősorban a református hívek megszólítására alkalmas népiratokat kell kiadnia, hiszen: 1, a reformátusok közössége szinte kizárólag magyar anyanyelvű, 2, a társaságba jelentkezett mintegy ezer fő közül körülbelül kilencszáz református, 3, a népirodalom felvirágoztatására a másik két felekezetnek már van saját szervezete: az evangélikusoknak a Luther Társaság, az unitáriusoknak pedig a Dávid Ferenc Egyesület.[49] Ez a két szervezet pedig biztosan nem fogja feladni a munkát, sőt, a Protestáns Irodalmi Társaság létrejötte óta már mindkettő sokat erősödött. A cikk szerzője ezért a következő megoldási javaslatot vázolta fel: „Ágostai ev[angélikus] és unitárius testvéreinket közgyűlési határozatban kell biztosítani a felől, hogy az Irodalmi Társaság a maga népies kiadványaival sem a Luther Társaság, sem a Dávid F[erenc] egylet hivatáskörébe nem vág, hanem a református egyház és nép szükségletét fogja szem előtt tartani."[50]

Ez a felvetés azonban ahelyett, hogy megnyugtatta volna a kedélyeket, inkább új feszültségeket keltett. A korábban már említett Masznyik Endre pozsonyi evangélikus teológiai tanár ugyanis az idézett cikkre hivatkozva úgy vélte, a bonyolult eseménysort valójában az magyarázza, hogy a reformátusok a szerveződést kezdettől fogva a saját felekezeti érdekeik szolgálatába kívánták állítani. Első lépésként beemeltették a népirodalom művelését a programba, majd ezután – a szervezetben elért, állítólagos kilencven százalékos többségükre hivatkozva – igényt formáltak arra, hogy a társaság kizárólag csak a református hívek számára adjon ki népies iratokat. Ő határozottan tiltakozott ez ellen, és úgy vélte, hogy a társaságnak a közös protestáns érdekeket kell szolgálnia az egyháztörténet művelésével, a reformátusoknak pedig saját, felekezeti alapon álló egyesületet kell alapítaniuk a népies irodalom fejlesztésére.[51] Masznyik a társaság közgyűlése elé hivatalos javaslatot is beterjesztett, miszerint a népies irodalom ügyét, mint amely a felekezetek sajátos belügye, a társulat pusztán azzal mozdítja elő, hogy a felekezetek népies irodalmi vállalatait évenkénti segélyben részesíti.[52]

Az egyesület közgyűlése 1888. december 18-án ült össze. Ezt megelőzően ugyanakkor döntő változás történt: Ferenc József unitárius püspök nyílt levélben tudatta, hogy kilép a szervezetből. Indoklása szerint szomorúan tapasztalta, hogy „a debreceniek és elvtársaik készebbek saját egyházukban szakadást idézni elő, minthogy az unitáriusokkal együtt szolgálják az irodalmat, terjesszék a magyar

[49] Ez a szervezet 1885 óta működött. Zoványi 2004, i. m. 335.

[50] Sóváradi G., *Falusi gondolatok a prot. irodalmi társaság felől = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1888. december 2., 1539–1542.

[51] Masznyik Endre, *A Protestáns Irodalmi Társaság és Debrecen IV. = Evangélikus Egyház és Iskola,* 1889. január 19., 21–22.

[52] *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság = Evangélikus Egyház és Iskola,* 1888. december 15., 415–416.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 484 2024. 03. 21. 14:35:04

nemzeti és vallásos műveltséget s ápolják az erkölcsi életet." Erre semmiképpen sem kívánt okot szolgáltatni, ezért hozta meg döntését.[53]

A közgyűlés hivatalosan nem foglalkozott a kérdéssel – noha a sajtó szerint a küldöttek egymás között erősen izgatott hangnemben tárgyaltak a fejleményről. A fórumon csak Masznyik Endre felszólalása keltett nagyobb figyelmet, aki benyújtotta már ismertetett javaslatát – ezt azonban hivatalosan még csak napirendre sem vették. A közgyűlés Tisza Lajos gróf indítványát fogadta el, amely a jelenlevők csekély számára való hivatkozással a következő közgyűlésre halasztotta a tisztségviselők megválasztását. Amikor Masznyik szemrehányásokat fogalmazott meg emiatt, Kun Bertalan tiszáninneni református püspök kijelentette, a halasztás a társaság érdekét szolgálja, hiszen „az az egyenetlenség, mely az alakulásra nézve támadt a prot[estáns] egyház kebelében, igen sok tagot tartott vissza azok közül, kik aláírták magukat, mert azt várják, hogy ez az egyenetlenség kedvezően kiegyenlíttessék. Ez pedig oly fontos momentum, melyért várakozni méltó."[54]

A kompromisszum végül a társaság végrehajtó-bizottságának 1889. március 3-án tartott ülésén született meg, ahol „mindkét fél határozottan kijelentette, hogy elvi álláspontjáról le nem térhet, de gyakorlatilag és tényleg az elvi álláspont sérelme nélkül a legszélsőbb eredményekre hajlandó". Hosszas megbeszélések után végül megállapodtak abban, hogy tudomásul veszik Ferenc József kilépését, továbbá – a tiszántúliak támogatásának biztosítása érdekében – elhatározták, hogy a tisztikar, a választmány és a bizottságok tagjainak megválasztásánál „a tiszántúli egyházkerület álláspontja tényleg érvényesüljön".[55] Az unitáriusok részvételét lehetővé tevő alapszabályt nem módosították hivatalosan, azonban az érintettek nagy többsége az átélt támadások és viták hatására önként kilépett a szervezetből, az egyház pedig pártoló tagságát is visszavonta.[56]

Összegzés

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság alakulásának viharos története a kortársak érdeklődését elsősorban a komoly botrányt kiváltó unitárius-kérdés miatt keltette fel, amely jól értelmezhető volt a liberális–antiliberális tengelyen. Ez annál is inkább érthető, mert a protestáns egyházak közötti uniós törekvések éppen ebben az időszakban vettek újra lendületet, és a társaság megalakulása még

[53] *Az unitáriusok visszavonulása = Budapesti Hírlap,* 1888. december 18., 6.

[54] *A Protestáns Irodalmi Társaság közgyűlése = Budapesti Hírlap,* 1888. december 19., 2–3.

[55] *A protestáns irodalmi társaság végrehajtó bizottsága = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1889. március 10., 315.

[56] *Az unitárius vallásközönség egyh. főtanácsának évi rendes gyűlése = Keresztény Magvető,* 1889, 320.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 485 2024. 03. 21. 14:35:04

a viharos körülmények ellenére is eredményt jelentett a felekezetközi együttműködés híveinek.[57]

A sajtótörténeti vonatkozások vizsgálata azonban megmutatja, hogy a kérdés a valóságban jóval összetettebb volt, hiszen a tiszántúli reformátusok magatartását egyéb tényezők mellett a népsajtó kérdése is befolyásolta. Álláspontjuk igencsak ellentmondásos volt: szerették volna élvezni az általános protestáns összefogás előnyeit, másrészt viszont a népsajtó kérdésében kifejezetten saját felekezeti érdekeik szolgálatát állították előtérbe. Ez a kettősség tulajdonképpen kifejezte a korszellemet, amelyet egyszerre határozott meg az összefogást hirdető liberális kultúrprotestantizmus hagyományainak továbbélése, illetve a második felekezetképződési korszak jellegzetességei, a felekezeti identitás újrafelfedezése és megerősítése.

Mindemellett ugyanilyen jelentős lehetett az események alakulásában az a tényező is, hogy az 1880-as évekre a protestáns közvélemény egyre inkább tudatára ébredt a sajtó jelentőségének, ezért a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása előtt felfokozott várakozások jelentkeztek. Ezek egyaránt kiélezték az evangélikusok, reformátusok és unitáriusok közötti, valamint az egyes felekezeteken belüli ellentéteket, és a népsajtó ügyét – amelynek a tiszántúli református egyházkerületben komoly előzményei voltak – egyfajta identitáskérdéssé emelték. Ennek magyarázatát pedig abban láthatjuk, hogy a különböző táborokhoz tartozó véleményformálók egyaránt elfogadták azt az alapelvet, miszerint: „A népies irodalom, a tudományostól eltérőleg, a felekezeti életben gyökeredzik s közvetlenül annak érdekeit van hivatva szolgálni." Úgy látták, hogy „a nép" még egyfajta szellemi kiskorúság állapotában él, ezért vele szemben „pedagógiai szempontból" kifejezetten indokolt a „külső tekintély" érvényesítése, amiből az következik, hogy „a néphez, hacsak fejét és szívét első hozzáintézett szavunkkal meg nem akarjuk zavarni, sőt, ha annak gyenge hitű elemeit egyenesen meg nem akarjuk botránkoztatni (pedig: jaj! a botránkoztatónak) – legalább kezdetben a maga specifikus felekezeti szellemében kell fordulnunk."[58]

---

[57] Szász Lajos, *A protestáns uniómozgalom története a dualizmus korszakában = Egyháztörténeti Szemle,* 18(2017), 4, 17. Az uniós törekvések előtörténetéhez ld. Bárány, Zsófia, *Catholic and Protestant Union-Plans in the Kingdom of Hungary between 1817 and 1841. The Golden Age of „Public Opinion" and the Memory of the Reformation in Veszprém County = Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820,* ed. Ágnes Dóbék, Gábor Mészáros, Gábor Vaderna, Bp., Reciti, 2019, 251–268.

[58] Maszny ik 1889, i. m. 19–20.

Klestenitz, Tibor

The establishment of the Hungarian Protestant Literary Society and the issue of the religious popular press

The Hungarian Protestant Literary Society was established in 1888 for the cultivation of scientific literature and the dissemination of popular religious literature. The controversy that broke out during its organization is well known in Protestant church history: the representatives of the Tiszántúl Reformed church district demanded the exclusion of the Unitarian denomination, which they did not want to recognize as Protestant citing credit considerations. The study examines another factor: the context in which the issue of religious folk literature and the popular press appeared in the debates preceding and accompanying the foundation of the society.

The study shows that the behaviour of the members of the Tiszántúl church district was also influenced by the question of the popular press. By the 1880s, the Protestant public had become more and more aware of the importance of the press, so there were heightened expectations before the establishment of the society. These both sharpened the antagonisms between evangelicals, reformed and unitarians, as well as within the individual denominations and raised the issue of the popular press – which had serious antecedents in the Reformed church district of Tiszántúl – into a kind of identity issue.

Keywords: sectarianism, Hungarian Protestant Literary Society, Unitarian Church, religious popular press.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 487 2024. 03. 21. 14:35:04

Ujvári Hedvig

Gustav Mahler és Magyarország

A budapesti évek recepciója a korabeli magyarországi sajtóban, különös tekintettel a *Pester Lloyd*ra

Problémafelvetés

A magyarországi német nyelvű sajtó, tágabb értelemben az Osztrák–Magyar Monarchia szigorúan vett német nyelvterületen kívüli német nyelvű periodikáinak tudományos vizsgálatát illetően köztudott, hogy hatalmas anyaga, annak hatástörténete nagyrészt még mindig feltáratlan. Tárgykör jellegénél fogva multidiszciplináris, a különböző tudományterületek felől érkező kutatók részéről feltételezi tulajdonképpen a szociológiai, recepcióelméleti és -történeti, valamint a komparatív szemlélet együttes módszertani érvényesítését.[1] A magyarországi német sajtó kutatására, szisztematikus feltárására irányuló törekvések kapcsán – noha ezek olykor megjelennek intézményi szinten –, jobbára csak projektekről, egyéni kutatási teljesítményekről lehet beszámolni.

Jelen tanulmány is ebbe a sorba illeszkedik: a Gustav Mahler-kutatáshoz kíván kapcsolódni a multidiszciplinaritás jegyében a magyarországi német nyelvű sajtó, elsősorban annak zászlóshajója, a *Pester Lloyd* kultúraközvetítő tevékenysége kapcsán. A vizsgálódás a lap által közvetített Gustav Mahler-narratívára fókuszál, tágabb értelemben viszont az orgánum zenekritikai irányultságát is érinti.

A kiegyezés utáni magyarországi német sajtó kulturális rovataival több ízben foglalkoztam Max Nordau újságírói tevékenysége (1867–1880), a bécsi világkiállítás (1873), illetve a Jókai-recepció egy része (1867–1904), valamint több orgánum történetének a feltérképezése során.[2] A végeláthatatlan mikrofilm-tekercselés közben markánsan megmutatkozott, hogy például csak a *Pester Lloyd*ban olyan mennyiségű zenei tárgyú írás – elsősorban tárca és kis hír – található, amely önálló feldolgozásra tarthat számot.

Kapcsolódva eddigi kutatásaimhoz, előtanulmányaimhoz, először Gustav Mahler *Pester Lloyd*ra korlátozódó sajtórecepciójának feldolgozására vállalkozom, amit majd a *Neues Pester Journal* zenei rovatának áttekintése fog követni. A két

[1] Ujvári Hedvig, *Több mint interdiszciplina? A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásáról* = *Magyar Könyvszemle,* 131(2015), 15–23.

[2] Összegzésként ld. Ujvári, Hedvig, *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie, Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts,* Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012. További bibliográfiai tételek: Magyar Tudományos Művek Tára (www.mtmt.hu).

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.488-506

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 488 2024. 03. 21. 14:35:05

mérvadó orgánum mellett indokolt a *Budapester Tagblatt*, a *Politisches Volksblatt*, továbbá a *Neues Politisches Volksblatt* kulturális vonatkozásainak, feuilleton-rovatának, híranyagának áttekintése és kontextualizálása is.

A teljes kutatás során, noha a fővárosi német nyelvű lapokra fókuszál, nem hagyhatók figyelmen kívül a korabeli magyar nyelvű sajtó zenei tárgyú írásai sem, hiszen alapvetően fővárosi sajtó létezett, a nyelvi kérdés csak másodsorban releváns. A teljesség igénye nélkül az alábbi lapok tárcarovatát, illetve híranyagát „olvasom össze" a német nyelvű lapokban publikált írásokkal: *Budapesti Hirlap* (Tóth Béla), *Egyetértés* (Ambrozovits Dezső), *Fővárosi Lapok* (Vavrinecz Mór, Lázár Béla, Péterfy Jenő), *Nemzet* (Keszler József), *Pesti Hirlap* (ifj. Ábrányi Kornél, Béldi Izidor, Antalik Károly), *Pesti Napló* (id. Ábrányi Kornél), *Zenelap* (Kereszty István). A már említett német lapok esetében a *Pester Lloyd*nál Beer Ágost, a *Neues Pester Journal*nál Herzfeld Viktor és Diósy Béla, a *Budapester Tagblatt*nál Steiger Lajos, a *Politisches Volksblatt*nál Kern Aurél írta a zenei bírálatokat. (Természetesen a megadott névsor csak „tájékoztató" jellegű, egy lapban a zenei referens mellett mások is megnyilatkozhattak zenei témában.)

Adódik a kérdés: mi indokolja a kutatást, amikor Gustav Mahler két és fél évet felölelő budapesti munkássága – nem utolsósorban sajtótörténeti szempontból is – igen jól kikutatott területnek mondható?[3]

Máthé Miklós valóban tanulmányozta a korabeli sajtót A-tól Z-ig, azaz az *Alkotmány*tól a *Zenevilág*ig, de vállalkozását inkább az ismeretterjesztés, semmint a tudományos munkálkodás szándéka vezette. Minimális jegyzetapparátust ad meg, a forrásai nagyrészt visszakereshetetlenek.[4] Ezzel szemben Zoltan Roman Mahler-monográfiája tudományos igénnyel íródott, elsősorban a budapesti évekkel kapcsolatos források feldolgozásán alapul, amihez releváns sajtóforrásokat is bevont. Vizsgálódásának középpontjában a budapesti pályaképen túl az operabemutatók állnak, a színpadi tánc azonban a perifériára szorult.

A rendelkezésre álló szakirodalom, illetve a korabeli sajtóanyag mennyisége miatt saját kutatásomat két részre bontom: külön kívánom vizsgálni a Mahler idejében bemutatott operák sajtórecepcióját, és külön a működése alatt színpadra állított balettbemutatók fogadtatását,[5] illetve az egyéb sajtómegjelenéseket (Erkel-jubileum, jótékonysági estek, az I. szimfónia budapesti bemutatója stb.).

Jelen tanulmányban a *Pester Lloyd*, illetve zenei referense, Beer Ágost Mahler-képét kívánom néhány írása alapján felvázolni.

---

[3] Gedeon Tibor, Máthé Miklós, *Gustav Mahler,* Bp., Zeneműkiadó, 1965; Roman, Zoltán, *Mahler és Magyarország*, Bp., Geopen, 2010.

[4] Nem ritkák az olyan mondatok, mint „Egy német nyelvű napilap *Pesti Élet* című rovatában *'Az Apostolok Úrvacsorája'* címmel ír le egy vacsorát […]" Gedeon, Máthé 1965, i. m. 69.

[5] Egy mintavétel: Ujvári, Hedvig, *Before The Wooden Prince, Károly Szabados's Ballet Vióra (1891) in the Context of the History of Hungarian Ballet = Studia Musicologica,* 63(2022), 1–2, 111–129 (https://akjournals.com/view/journals/6/63/1-2/article-p111.xml, DOI: 10.1556/6.2022.00004).

Gustav Mahler érkezése: új igazgató – régi problémák[6]

Az osztrák karmester és zeneszerző, Gustav Mahler (1860–1911) pályafutásának két és fél éve összefonódik a Magyar Királyi Operaház történetével, mivel a ház zenei vezetéséért 1888 őszétől 1891. március közepéig ő felelt. Az opera, valamint a színpadi tánc hazánkban 1884-ben kapott önálló teátrumot, addig a Nemzeti Színház berkein belül működött. Mahler így egy fiatal intézmény, az Osztrák–Magyar Monarchia második operaházának művészeti vezetését vállalta el, de a feladat nem kevés kihívással járt együtt. Már elődje, Erkel Sándor (1846–1900) is nehezen birkózott meg a feladattal, elsősorban a pénzügyi krízis, a személyzeti politika és a rendelkezésre álló zenészi-művészi kvalitások középszerűsége miatt. Ezeket a gondokat Mahler is megörökölte, s emellett nemegyszer az idegen származása miatti kritikákkal is szembesülnie kellett. Gyakran rótták fel neki az idegen nyelvű előadásokat, azaz azt, hogy az általa vezetett színház nem (vagy nem eléggé) viseli magán a nemzeti jelleget. A viták gyakran az országgyűlésig is elértek.

Mahler működése zeneileg és intézménytörténetileg is vizsgálható; utóbbi kapcsán tulajdonképpen a Mahler–Beniczky-tandemről lehet beszélni.[7] Beniczky Ferenc (1833–1905) a pénzügyi helyzet konszolidációjára kinevezett intendánsként került az Operaház élére, és művészeti vezetőként egy karmestert – lehetőség szerint külföldit – kívánt szerződtetni. Egyik kiszemeltje Arthur Nikisch (1855–1922) volt, aki azonban a kaotikus viszonyokról tudomást szerezve visszautasította az ajánlatot. Beniczky számára fontos volt a professzionális hozzáállás, a művészetpolitikai aspektusok, s nem utolsósorban Nikisch kapcsolati tőkéje. Ezeknek a kritériumoknak alapvetően az ekkor huszonnyolc éves Mahler is megfelelt, akit Mihalovich Ödön, Popper Dávid, valamint Guido Adler ajánlott az intendáns figyelmébe.[8] A fiatal karmester örömmel fogadta el a felkérést, mivel tisztában volt a budapesti állás nyújtotta karrierlehetőséggel.

Gustav Mahler érkezése azonban több szempontból is problematikusnak bizonyult: német gyökerei, zsidó származása és wagneriánus volta miatt.

Mahler előtt, Podmaniczky Frigyes (1924–1907) intendánsi működése idején főleg francia és olasz darabokat állítottak színpadra, a legtöbbet játszott szerző Giuseppe Verdi volt, őt Erkel Ferenc követte. Mahler kapcsán leginkább a német operák arányának növekedésétől féltek, amit a karmester *Ring*-bemutatóval kapcsolatos tervei igencsak tápláltak. Mahler vállalásának tudatában mind a kívülről, mind a belülről jövő elvárásoknak meg akart felelni, az alapvető dilemmát azonban

---

[6] Gedeon, Máthé 1956, i. m.; Roman 2010, i. m.

[7] *A budapesti Operaház száz éve,* szerk. Staud Géza, Bp., Zeneműkiadó, 1984.

[8] Mihalovich Ödön (1842–1929) zeneszerző, zenepedagógus, az Országos Magyar Királyi Zene- és Színművészeti Akadémia (Ma: Színház- és Filmművészeti Egyetem), majd a Zeneakadémia igazgatója. Popper Dávid (1843–1913) gordonkaművész, a Zeneakadémia tanára, Hubay Jenő vonósnégyesének a tagja. Guido Adler (1855–1941) osztrák zenetudós, a Bécsi Egyetemen a zenetudományi intézet megalapítója.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 490 2024. 03. 21. 14:35:05

nem tudta meg-, illetve feloldani: tisztában volt azzal, hogy valódi nemzeti jelleget csak Erkel operái hordoznak magukban, de a német operákról sem tudott és akart lemondani.

A másik aspektus Mahler zsidó származása volt, ami nem számított rendkívülinek a 'fin de siècle' korában: azt az asszimilálódott közép-európai zsidóságot jelenítette meg, akitől a cionista gondolatok teljes mértékben idegenek voltak, illetve egyéb nemzeti eszmékkel, mozgalmakkal sem tudott azonosulni. Későbbi konvertálása a katolikus hitre (1897-ben) részben a karrierlehetőségek mérlegelése miatt történt, valamint a német kultúra iránti teljes asszimiláció jegyében.[9] A hazai zsidóság azonban a magyar kultúrával kívánt azonosulni, nem a némettel. Mahler számára ez kétszeres problémát jelentett, mivel zsidó származású volt, de a szellemi, kulturális, zenei képzése a német kultúrában gyökerezett, ráadásul wagneriánus mivoltát sem tudta leplezni. Állása azonban egy olyan kulturális intézményhez kötötte, amelyben – a magyar irodalommal ellentétben – a nemzeti jelleg még nem tudott kibontakozni.[10]

Gustav Mahler a Magyar Királyi Operaház élén – a Pester Lloyd narratívája

1888 őszén, amikor Beniczky Ferencnek sikerült megnyernie Gustav Mahlert a megüresedett zeneigazgatói poszt betöltésére, nem csupán a nemzeti dalszínház élén történt változás. A mérvadó német nyelvű fővárosi napilap, a *Pester Lloyd* főszerkesztőjének, Falk Miksának (1828–1908) ugyancsak személyi kérdésekkel kellett foglalkoznia, mivel a fiatal, ambiciózus zenei referens, Schütz Miksa (1852–1888) váratlan halálát követően állandó zenei szakírót kellett keresnie.[11] A megoldást Beer Ágost jelentette, akinek a neve ezt követően negyedszázados zenekritikai munkássága révén szinte egybeforrt a Falk Miksa, majd Vészi József által szerkesztett lappal.

Beer Ágost[12] Gustav Mahlerhez hasonlóan Morvaországból (Csehországból) származott, Iglauban (Iglón) született 1853-ban, más források szerint 1850-ben. Előbb orvosnak készült, de szívesebben foglalkozott zenével. Bécsben a zeneaka-

[9] A probléma részletes kifejtésére jelen dolgozat nem vállalkozik. Mahler 1897 áprilisában lett a Bécsi Udvari Opera zeneigazgatója, de előtte, még a hamburgi időszakában áttért a katolikus hitre. A lépésre nem vallási meggyőződése sarkallta, sokkal inkább tudatában volt annak, hogy az ekkor antiszemita felhangoktól erősen átitatott császárvárosban csak kikeresztelkedve viheti valamire.

[10] A Monarchia zsidóságának problematikájához ld. többek között McCagg, William O. Jun., *A History of Habsburg Jews, 1670–1918 (The Modern Jewish Experience),* Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1989; Ujvári Hedvig, *Identitások és kommunikációs csatornák, Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon,* Bp., MTA BTK, 2017.

[11] Ld. Ujvári Hedvig, *Adalékok a pesti német nyelvű lapok, elsősorban a* Pester Lloyd *zenekritikusainak pályaképéhez a kiegyezés utáni időszakban = Magyar Könyvszemle,* 138(2022), 535–546.

[12] Ld. Ujvári Hedvig, *„A gondolatai is ferencjózsefben jártak", Adalékok Beer Ágost zenei szakíró életrajzához = Magyar Könyvszemle,* 138(2022), 126–131.

démián Eduard Hanslick tanítványa volt, és zenepedagógusként is működött. Nagybátyja, Schuschny Jakab pesti főkántor révén került Budapestre 1877-ben, ahol negyven éven át elsősorban zenekritikusként tevékenykedett, emellett zongoraórákat is adott. Szakíróként először Bródy Zsigmond *Neues Pester Journal* című lapjának dolgozott, majd Max Schütz halálát követően 1888-tól élete végéig, 1915-ig a *Pester Lloyd* műbírálója volt.

Zenekritikusként nemcsak a mindenkori hírlapjához, hanem az Operaház tevékenységéhez is kapcsolódott, mivel a benyújtott operákat bíráló bizottság munkájában is részt vett. Tagja volt továbbá a Műbarátok Köre zenei szakbizottság bírálóbizottságának, amelyet Hubay Jenő elnökölt, valamint beválasztották a Liszt Ferenc Társaság választmányába. Részt vett a budapesti zenekritikusok szindikátusa megalapításában is, melynek ő lett a tiszteletbeli elnöke. Az Operaházzal kapcsolatos művészi kérdésekben miniszteri szinten is számítottak a szakértelmére. Az 1914-ben alapított Országos Magyar Zeneművészeti Társulat (elnök: Mihalovich Ödön) szintén felvette tagjai közé, Beer a sajtóbizottságban kapott helyet.

A Beniczky-éráról nem minden sajtóorgánum írt pozitív előjellel, de Falk Miksa lapja, a *Pester Lloyd* többször rámutatott arra, hogy ez a két, eltérő személyiségű ember milyen összhangban tudott együtt dolgozni. Természetesen két év nem volt elegendő az eredeti célok megvalósításához, azaz több tucat magyar mű színre viteléhez. (Nehézséget jelentett az is, hogy kevés hasonló mű állt rendelkezésre.) Mahler érdemei azonban elvitathatatlanok: bő két év alatt megteremtette a nemzeti operajátszás alapjait. Érkezésekor, 1888 őszén egy középszerű, morálisan, munkakultúrájában gyenge együttest vett át, majd két év alatt olyan zenei társulatot formált belőle, amely magas szinten játszott Wagner- és Mozart-operákat. A Mahler-korszak a hazai operajátszás első nagy időszakának nevezhető, amely jó alapot nyújtott a következő korok művészi produkcióihoz.

Beer Ágost Mahler első igazgatói évadának összegzésekor kiemeli, hogy az Operaházban tisztességesen dolgoztak, és tisztességes eredményeket tudnak felmutatni. Hosszú évek után örömteli ez az évadbúcsú, mivel van ok az elégedettségre, „egy új, jobb szellem költözött a szép, de nagyon elhanyagolt házba”.[13] E rövid idő alatt már megmutatkozott az új vezetés művészi színvonala, és ennek nyomán „az Operaház erkölcsi hitelének jelentős emelkedése”. A közönség egyre inkább bízik az intézmény fennmaradásában, valamint teljesítőképességében, a szenzációhajhászás visszaszorulóban van. „Egy színházzal ugyanaz a helyzet, mint egy asszonnyal: minél kevesebbet beszélnek róla, annál jobb.” Beniczky szerepe Beer szerint megkérdőjelezhetetlen, a megfelelő ember van a megfelelő helyen, gazdasági – elsősorban megszorító – intézkedései gyümölcsözőnek bizonyultak. Feladatkörét „céltudatosan és csendben végzi”, művészi kérdésekbe nem szól bele, ezekben teljesen szabad kezet hagy az igazgatónak, Gustav Mahlernek, aki „nehéz és felelősségteljes pozíciójában” a legnagyobb mértékben helyt állt, ezt a közönség és a sajtó sem vitatja.[14]

[13] Beer, August, *Von der königlichen Oper = Pester Lloyd,* 1889. május 24., melléklet.

[14] *Uo.* A tanulmányban közölt minden fordítás tőlem származik.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 492 2024. 03. 21. 14:35:05

Mahler működésének egyik leginkább szembetűnő eredménye a repertoár bővítése, amelyben helyet kaptak Budapesten még be nem mutatott darabok, valamint ismert, de felújított operák is.[15] Az arányok abba az irányba billentek, amit Beer már a szezon elején is a siker titkaként határozott meg: a stagnáló repertoár újragondolása és elmélyítése érdekében a német és francia darabok kerültek előtérbe, míg az olasz operák valamelyest háttérbe szorultak. A régebbi olasz darabok számunkra „elvirágoztak", és ahogy már a költészet és a festészet terén, úgy a zenében is a vezető szerepet át kellett adniuk a németeknek és franciáknak. A franciák jóval ellenállóbbak, zenéjük minden meghatározó része – esprit, báj, elegancia, mozgalmas ritmus és harmónia, fényes hangszerelési technika, finom humor és az ábrázoláshoz való érzék – ugyanonnan merít, ahonnan a vígopera és a játékopera is. A franciák zenéje jóval közelebb áll hozzánk, mivel náluk forma és kifejezés szorosan összekapcsolódik, a szereplők könnyed, de találó vonásokkal megrajzolt „zenei egyéniségek". *A granadai éji szállás, Az ezred lánya,* a *Villars dragonyosai* mind nagy sikert arattak, és ez a jövőben iránymutatásként kell, hogy szolgáljon az Operaház vezetése felé a repertoár további alakítása során – véli Beer.[16] Ez nem is annyira a helyi közönségízléssel függ össze, sokkal inkább a korszellemmel, ami nagyon kedvez a középműfajoknak, azaz azoknak a műveknek, amelyek a tragikus opera és az operett között helyezkednek el, s így a megszűnés fenyegeti őket. A közönség a komoly operák tragikus viharai és feszült helyzetei helyett inkább szórakozni akar.

Beer szerint egy Mahler-kaliberű, energikus és szorgalmas igazgató számára Budapest a művészi kibontakozás terepeként szolgálhat. Elsődleges feladata a hátrányok ledolgozása lesz, mivel Budapesten számtalan operát nem játszottak még, amely másutt már régóta a repertoár része: „A németek azért böjtölnek, mert Wagnert már megemésztették, a franciák pedig azért, mert még hozzá sem nyúltak."[17] A nagyoperákat illetően adja magát a feladat: a *Siegfried* és *Az istenek alkonya* zárja a *Ring*et.[18] A két újdonságsikere a tetralógia korábbi részeinek kedvező fogadtatása alapján biztosra vehető. Ezt követően bizonyos időközönként a teljes ciklust lehetne játszani, mivel a közönség meglepő gyorsasággal befogadta „az extrém irány Wagnerét". A következő feladat ezek után szinte adja magát: a még hiányzó Wagner-operák, a *Rienzi* és a *Tristan* beillesztése a repertoárba. Ezt követhetné *A repülő hollandi*, a *Tannhäuser*, a *Lohengrin*, valamint *A nürnbergi mesterdalnokok* felújítása és gondos színre vitele, amely újdonságként hatna és komoly vonzerőt jelentene. Ezzel meglehetne a teljes Wagner-ciklus, s ha ehhez társulna még néhány darab Heinrich August Marschnertől és Carl Maria von

---

[15] Mahler első budapesti évada során állította színpadra az alábbi operákat: *A gyöngyhalászok, Az ezred lánya, A granadai éji szállás, A Rajna kincse, A walkür, Brankovics György, Villars dragonyosai.* Balettek: *A négy kérő, A babatündér.*

[16] A tendencia alakulásához a Mahler előtti és alatti repertoár számszaki adatai is beszédesek. Ld. Roman 2010, i. m. 189–194.

[17] Beer 1889, i. m.

[18] Mahlernek Budapesten nem sikerült a tetralógiát színpadra állítani, csak az első két részt.

Webertől, adott esetben valamilyen párizsi újdonság, továbbá egy-két mű a kisebb műfajokból a még nem teljesen kiaknázott szerzőktől,[19] úgy nagy vonalakban a repertoár el lenne látva a következő három évre újdonságokkal. „Mindeközben türelemmel és alázattal várhatjuk az új Messiás eljövetelét, aki az olasz szépérzék, a gall esprit és a német mélység zseniális ötvözetével hirdeti nekünk a huszadik század zenei evangéliumát."[20]

Beer tovább vizionál. Alaptétele szerint egy jó operaház elsődleges feltétele a jó repertoár. Egy jó műsorrend alapja pedig a jó társulat; a kettő kéz a kézben jár. A művészet két alapfogalma a *mit* és a *hogyan*. Egy társulat létrehozása és egyben tartása az, ami „egy zseniális színházi vezetés sajátja". A wagneri értelemben vett jó társulat rendkívül ritka. Ugyanakkor a prózai színházzal szemben egy operatársulat létrehozásához jóval kedvezőtlenebbek a feltételek. Ennek egyik tényezője az egyéni és a kollektív teljesítmény kérdése, az énekművészi pálya viszonylagos rövidsége és szűkösebb lehetőségei, a generációváltás problémája, ami kedvezőtlenül befolyásolja a homogenitást. Ezenfelül egy operaház vezetősége a korábbi műének és az új recitatív irányzat közötti feszültségből fakadó, mind erőteljesebben megjelenő problémával is szembesül, így a szólisták számát majdnem meg kell kétszerezni,[21] hogy mindkét igénynek megfeleljenek.

Beer rámutat arra is, hogy a budapesti Operaháznak van még egy dilemmája, nevezetesen, hogy nem csupán egy szakmailag megfelelő társulat, hanem egy kiváló *és* nemzeti társulat létrehozása a cél. A prózai színházakkal ellentétben azonban az Operának nincs olyan utánpótlásbázisa, amiből meríthetne, nem támaszkodhat vidéki társulatok művészeire. A Zeneakadémia utánpótlás-nevelése lehet a legfőbb merítési lehetősége, ahol a legutóbbi vizsga azt mutatja, hogy van is néhány ígéretes tehetség, valamint a külföldre szerződött magyar származású fiatal énekesek vendégszereplése jelenthet megoldást a társulatépítésben. Ugyanakkor az élénk jövés-menésben arra is ügyelni kell, hogy a leszerződtetett, de nem megfelelő énekesektől megváljanak. A közös anyanyelv nem írhatja felül a művészi alkalmatlanságot.

Az új vezetés alatt a szólisták, a kórus és a zenekar jelentős fejlődésen ment keresztül, ami természetesen egyelőre csak a Mahler által betanított új művek esetében mutatkozott meg. A zenekar ezekben az operákban nagyszerű teljesítményt nyújtott tisztaság, polifónia, gazdag árnyalások, ritmikai precizitás terén, valamint hagyta érvényesülni az énekeseket, és a kórust sem harsogta túl. A két Wagner-műben *(A Rajna kincse, A walkür)* és a *Villars dragonyosai*ban érződött,

[19] François-Adrien Boieldieu, Daniel-François-Esprit Auber, Luigi Cherubini, Ferdinand Hérold, Ambroise Thomas, valamint a német Albert Lortzing, Otto Nicolai, Peter Cornelius neve merült fel, W. A. Mozarttól pedig a *Szöktetés a szerájból* című operája.

[20] Beer 1889, i. m.

[21] A műének (ária) egy önállóan is értelmezhető dallam, melyet kifejező és erőteljes érzelemmel kell előadni, gyakran önálló énekesi teljesítményt követel. A recitatív egy olyan énekstílus, amely sokkal közelebb áll a beszédhez, ritkábban rendelkezik kidolgozott dallammal; a cselekmény előrehaladását segíti, és a szövegértésre koncentrál.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 494 2024. 03. 21. 14:35:05

hogy egy művészi társulat adta elő ezeket, az énekesek előadásmódja és játéka már sokkal jobban összhangban volt egymással, továbbá érezhető volt a kapcsolat az énekesek, a zenekar és a karmester, illetve az előadók és a közönség között. Beer ugyanakkor rámutat arra is, hogy a szólistáknak van még hova fejlődniük a karakteres előadásmód terén, mivel a közönség az énekesektől már nem csupán énektudást, hanem színpadi játékot is vár. A fiatal énekművészeknek kifejezetten ajánlott, hogy „szabadnapjaikon szorgalmasan látogassák a Nemzeti Színház előadásait", de a játékmester és a rendező utasításait is érdemes megfogadniuk, hogy minél inkább elmélyüljenek a szereplő karakterében, alakításuk élethűbb, arcjátékuk sokoldalúbb legyen, „és a szüneteket, az operaelőadás legnehezebb feladatát, megfelelően töltsék ki".[22]

Beer kiállása Mahler I. szimfóniája mellett

Mahlernek Budapesten karmesteri működése mellett lehetősége nyílt zeneszerzői tevékenységének bemutatására is. 1889 őszén filharmóniai hangverseny keretében adták elő a napisajtó által „szimfonikus költeményként" hirdetett művét, melynek nyilvános főpróbája november 19-én volt a Vigadóban, majd másnap került sor a koncertre. Ennek kapcsán a *Pester Lloyd* hosszas ismertetést közölt a műről, de nem Beer Ágost, hanem Ábrányi Kornél tollából.[23]

Ábrányi a darab keletkezése kapcsán rögzíti, hogy a dalszerző Mahlert már megismerhette a hazai közönség, most bemutatandó szimfóniáját pedig néhány évvel korábban, Lipcsében komponálta. A szerzemény mindeddig Mahler fiókjában lapult, s maga Mahler is csak az első zenekari próbákon hallotta azt.

A kritikus úgy látja, hogy a szimfóniák szöveg híján nagyobb teret engednek a zeneszerzőnek, „az emberi érzelmek, hangulatok és szenvedélyek szabad és határtalan áramlását teszik lehetővé anélkül, hogy az ember örömének vagy fájdalmának mozgatórugóit fel kellene fedniük".[24] A szimfónia műfaja kedvez a zenei motívumok, különböző ritmikai formák és technikai eszközök szabad kombinációjának. Másfelől egy szimfónia a szöveg irányába is közelíthet, alkalmas a történetmesélésre, meríthet a vers, a ballada, a dráma, az eposz kelléktárából, akár transzcendentális magasságokba is emelkedhet. Noha formailag bizonyos korlátok közé van szorítva, tartalmában végtelenül szárnyalhat. Vannak szimfóniák, melyek egyes zenei iskolák erőteljes hatását mutatják, de a műben a szerző egyéniségéből semmi nem nyilvánul meg, s vannak olyan darabok, melyek teljes egészében a zeneszerző egyéni kézjegyét viselik magukon és az egyedi jellegzetességek miatt semmilyen irányzathoz nem sorolhatók. Természetesen azok a szimfóniák állnak a legmagasabb fokon és azok hatnak a legmélyebben, melyek a zenei sokszínűség

[22] *Uo.*

[23] K[ornél] Á[brányi], *Gustav Mahler's „Symphonische Dichtung" = Pester Lloyd,* 1889. november 19., melléklet.

[24] *Uo.*

és a gondolatiság mellett nemcsak a zeneszerző felkészültségét, hanem az alkotó egyéniségét is tükrözik. A zene befogadását azonban ronthatja, ha a hallgató nem egyszerűen az érzékeire támaszkodva szívhatja azt magába, hanem a megértéshez, a zenével való összeolvadáshoz gondolkodnia is kell. Másfelől a zene úgy is képes hatni, ha a befogadó tisztában van a szerzői intenciókkal, így a közönség a műélvezet fokozása érdekében nagy érdeklődést mutat az alkotás mozgatórugói iránt.

Ábrányi a folytatásban kifejti: Gustav Mahler minden téren és minden tekintetben „túlságosan plasztikusan megjelenő egyéniség ahhoz, hogy költőként úgy alkosson, hogy műve ne viselje magán alkotója kézjegyét." Zeneszerzőként mindenekelőtt eredetisége különbözteti meg elődeitől:

> „A zeneileg kifejezésre juttatott hangulatokból, érzésekből és szenvedélyekből teljesen egyéni lelkivilágot alkot, amely a naiv illúziótól a szkeptikus határozatlanságig mindent felölel, miközben sem arra nem képes, hogy Mozarthoz hasonlóan a teljes elégedettséget érezze, sem arra, hogy a problémákkal való küzdelemben összeroskadjon, mint Schumann. Azonban az elvesztett illúziók és az elszenvedett nagy fájdalom után tudja, hogyan jut el az objektív világnézetig, és mindenen, amit birtokolt vagy birtokolni vélt, és amitől az élet vagy a világrend által megfosztatott, győz a rezignáció, amely biztos védelmet nyújt az élet minden viharával szemben."[25]

Ábrányi olvasatában ennek a harcnak és tisztulási folyamatnak az eredménye ez a szimfónia, melynek, ha címet kellene adnia, „Az élet" lenne a legtalálóbb; az az élet, „melyet minden élőlény nap mint nap lát, megél és megtapasztal, s mégis az élet legnagyobb talánya" a születéstől az elmúlásig.[26]

Mahler műve két részből és öt kisebb egységből áll. Az első két tétel valójában „egy rózsaillatú felhőkkel takart csalogató szakadék, amely mindenkit vonz", de végül csak keveseknek sikerül testileg és szellemileg épségben átjutni. A szimfónia első három tételében különböző „hangulatok és illúziók" váltakoznak: a mámorító tavasz, a boldog ábrándozás (szerenád-motívum), valamint a zabolátlan jókedv és öröm (menyegzői tánc), majd a negyedik rész váratlanul meghozza a tragikus fordulatot: egy megható gyászindulóval kezdetét veszi az illúziók temetése. Természetesen nem konvencionális értelemben vett szertartásról van szó, hanem inkább arról, ahogy az erdő állatai eltemetik a vadászt: körös-körül zöldellő erdő, szikrázó napsütés, kristálytiszta égbolt, a nyulak táncra perdülnek, a rókák játszadoznak, a szarvasok húzzák a halottaskocsit. Élet, öröm, ujjongás árad, csak a vadász halott. „Ahhoz hasonló, mint amikor a lélekben kihal a remény és az illúzió, a világ azonban változatlan marad: körbe-körbe öröm és ünneplés, csak a lélek illúziói fekszenek a ravatalon." Ábrányi szerint „[a] szimfóniának ez a része az egyik legbátrabb és legerőteljesebb koncepció. Az élni kívánó örömök tömegé-

[25] *Uo.*
[26] *Uo.*

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 496 2024. 03. 21. 14:35:05

be hátborzongató módon vegyül az elhunytért megkonduló harangszó […].” Majd végül az ötödik, az utolsó rész hozza el a megoldást. A megtisztulás folyamatát a pogányság kereszténységbe való beolvadásához, valamint Goethe *Faust*jának ’Die Erde hat mich wieder!’ felkiáltásához, illetve Madách Ádámjának a Paradicsomból való kiűzetését követően az élet értelmét a munkában és a hitben megtalált harmóniájához hasonlítja. A fáradságos harc után egy pillanatra megjelenik „a kábulat apátiája” – ez a bukás, amely azonban nem vereséget jelent. Az ember ismét feláll, és azáltal győzedelmeskedik, hogy „megteremti saját maga belső világát, melyet a továbbiakban sem élet, sem halál nem ragadhat el tőle”. A megtisztulási folyamat során visszatér az elveszett illúziók emléke, s egyben ezzel zárul a szimfónia mint „az elmúlás költészete, a belenyugvás filozófiája, az örök igazság összeolvadása a Földön egyedül engesztelést nyújtó harmóniával”.[27]

Beer Ágost két nappal később írt bírálatában utal arra, hogy a filharmonikusok koncertjén műsorra tűzött *Szimfonikus költemény*t a szerző személye miatt nagy várakozás előzte meg. Mahler néhány napon belül kétszer állt a koncertpódiumon úgy, hogy saját műveit vezényelte: először kisebb dalokat, ahol jóval szerényebb kifejezőkészlet állt rendelkezésére, majd a szimfóniát, amelynek nagy, széles formákat nyújtó műfaja az instrumentális zene csúcsát jelenti. Noha két, alapjaiban különböző műformáról van szó, közös bennük, hogy a szerzeményeken átüt „a mélyérzésű, zenei tehetséggel jócskán megáldott művész”, akiben az „élénk képzelőerő magasan fejlett tettrekészséggel párosul”.[28]

Mahler *Szimfonikus költemény*e azért is érdemel kiemelt figyelmet, mivel évekkel korábban írta, azaz a húszas éveinek a közepén merészkedett összetett zenei problémák közelébe. Amennyiben a kritikus számára nem lenne ismert a mű keletkezési időpontja, akkor sem lenne kétséges számára, hogy egy fiatalkori művel, egy feltétlenül tehetséges, de még kiforratlan zeneszerző ígéretes korai alkotásával van dolga. Érződik a szerzeményen, hogy a komponista mennyire törekszik „a magasabb művészi kifejezésmód” elérésére, arra, hogy „fantáziájának szakadatlanul tóduló képeit jellegzetes zenei világgá formálja”. Mahlernek ebben éppen a rá jellemző szokatlanul magas szintű technikai tudás válik hátrányára:

> „Meghökkentő, milyen virtuozitással kezeli a zenekart, mennyire birtokában van a hangszeres kifejezési módoknak, ami Berlioz és Wagner partitúráiban való elmélyülés, valamint veleszületett kolorista képességek nélkül elképzelhetetlen. Az egyes hangszerek színeivel és azok keverésével ugyanúgy tisztában van, mint a nagyhangtömbök vezetésével, csakhogy éppen ez a technikai fölény viszi őt

[27] *Uo.*

[28] A[ugust] B[EER], *Philharmonisches Konzert = Pester Lloyd,* 1889. november 21., 1. melléklet. Az írásra Zoltan Roman nem hivatkozik. A Beer-kritika emellett azért is említésre méltó, mert a fővárosi sajtóban rajta kívül csupán Keszler József írt pozitív hangú műbírálatot. Ld. *Nemzet,* 1889. november 21., 3.

> könnyedén tévútra a harsány színhasználat és a kifejezés eltúlzása terén […].”[29]

Utóbbira példaként hozza fel a finálét, amelyben olyan „zenekari viharokat” produkál, amelyek helyenként Berlioz *Fantasztikus szimfónia*ján is túlmutatnak.

A művészi mérték elvetése azonban a kisebbik probléma, jóval zavaróbb, hogy „a műből hiányzik az egységes alaphang, valamint bizonyos részek, mint az első tétel és a finálé, hajlamosak a formátlanságra”. Továbbá úgy véli, hogy egy szimfonikus költemény a műfaj nyújtotta tágabb keretek ellenére legyen zenei értelemben lezárt, és gondolatiságában mutasson valamilyen irányba, legyen az egy költői gondolat vagy összefüggő lelki és külső folyamatok sorozatának illusztrálása. Hector Berlioz, Liszt Ferenc, Camille Saint-Saëns egy drámát, verset, történelmi eseményt vagy saját költésű történetet adott vissza szimfonikus köntösben. „Mahler szerzeménye azonban azt a benyomást kelti, hogy zenéjéhez a programot csak később alakította ki. Erre enged következtetni az a nagy űr, amely az első három és az utolsó két tétel között tátong.”[30]

Míg előbbiben a vidéki idill elevenedik meg (költői erdőjelenet, álmodozás, vidám lakodalom), utóbbit a halál lengi körbe, valamint egy drámai finálé, „egy nagy dimenziókban felépített apoteózis, amely már aránytalan terjedelménél fogva is elnyomja a korábbi rövidebb tételeket”. Ettől a hirtelen hangulati váltástól és a felépítés aránytalanságaitól el kell tekinteni ahhoz, hogy a mű szépségei feltáruljanak.[31]

Az első tétel egy költői erdei idill, tele „lágy, finom illatokkal”, a madárcsicsergést furulya és oboa hangja adja vissza, szerepet kap a vadászkürt is, a hegedűk játéka vidámságot sugall. A tétel valódi tavaszi hangulatot áraszt, azonban a színek dominálnak a háttérbe szorított tematika ellenében, s néhány üres hely is adódik. Az ezt követő szerenádot a trombita „bensőséges-áradozó dallama” uralja az oboa búskomor hangjával szemben, nem nehéz felismerni benne a szerelmespár dialógusának megjelenítését. A két hangszert egy vonósnégyes kíséri finoman. A harmadik, scherzo tételben a falusi kocsma elevenedik meg, benne igazi népi tánccal, egészséges, életközeli realizmussal, melyet a bőgő, a hegedű és a klarinét hangja ölel körbe. Az ezt követő lassú keringő már jóval gyengédebb, de a halotti induló véget vet a kürtök tavaszi idilljének.

Ez a záró rész a ’Bruder Martin, schläfst Du schon’ kezdetű humoros, kocsmákban gyakran énekelt kánonnal veszi kezdetét, majd a magyar stílusú második rész következik, amely mind témában, mind harmóniáiban nagyban hasonlít Schubert műve, a *Momentes musicales*[32] egy részéhez, „a hegedűk ironikus akcentusaiban itt is visszaköszön a parodisztikus hangnem. Majd csak a trió a maga

---

[29] A. B. 1889, i. m.

[30] *Uo.*

[31] *Uo.*

[32] A hat, zongorára írt Schubert-mű (Op. 94) címének egyéb előforduló írásmódjai: *Moments musicals*, *Moments musicaux*.

szép, gyengéden vigasztaló kantilénájában felel meg egy halotti búcsúztató valódi jellegének."[33] Finálója lendületes, szenvedélyesen tűnik fel benne az első téma, amelyet egy ünnepi himnusz követ. A motívumok gyakori ismétlődése már-már fárasztó, ahogy a hangszerek tömeges használata is, mindenekelőtt a dobé és a cintányéré, az erős dinamikai hatások eléréséért. „Egy közbeiktatott epizód, melyben az első rész és a halotti búcsúztató témái – részben harmonikusan átalakítva – ismétlődnek, külsőleg legalábbis összekapcsolja az első és a második részt."[34]

Beer összegzése szerint, ahogy a mű két része nem egyenlő színvonalú, úgy a darab fogadtatása is hullámzó volt. Az első részt a közönség nagy érdeklődése kísérte, Mahlert pedig minden tétel után nagy tapsban részesítette. A halotti indulót követően azonban megváltozott a hangulat, majd a finálé után a publikum kisebbik része nemtetszésének adott hangot. A zenekar a nehéz művet „nagy precizitással" játszotta, ahogy a műsor egyéb részeit is.

Beer versus Mahler

Beer Ágost Mahler budapesti működését folyamatosan figyelemmel kísérte, és alapvetően kiegyensúlyozott, tárgyilagos hangnemben írt karmesteri és igazgatói tevékenységéről, ő azonban úgy érezte, hogy a kritikus nem kedveli. Következő állomáshelyén, már Hamburgban kelt levelében írja: „Majdnem rendszeresen olvasom a *'Pester Lloyd'*-ot, ebből persze nem alkothatok ítéletet. Feltűnt, hogy a műsor nagyon sablonszerűen volt összeállítva. Magáról az előadások színvonaláról nem nyerhettem képet. Úgy látszik, A. B. úr most nagyon civilizálttá és jóakaróvá lett. Sajnos, én nem voltam az ő enynyire [!] gyengéd bánásmódjának az osztályosa."[35]

Beer két és fél év alatt írt több tucat bírálatának ismeretében kijelenthető, hogy Mahlert valószínűleg nagyon érzékenyen érinthették a kritikák, mivel a számtalan méltatást, elismerést megfogalmazó hosszú feuilletonok és rövidebb cikkek mellett a *Pester Lloyd* zenei referense mindössze egy (!) alkalommal, az úgynevezett *Hugenotta*-ügy kapcsán írt kifejezetten elmarasztaló bírálatot,[36] de azt is zenei érvek mentén, tárgyilagos hangnemben, építő jelleggel. A zenei referens és az igazgató között többfordulós pengeváltásra került sor. A polémia alapjául az a *Pester Lloyd*ban megjelent rövid, hatsoros híradás szolgált, mely szerint az Operaház vezetése arról tájékoztatta a közönséget, hogy művészi szempontokat figye-

[33] *Uo.*

[34] *Uo.*

[35] [N. N.], *Mahler Gusztáv kiadatlan leveleiből = A Zene,* 7(1925), 7–9, hivatkozott rész: 8.

[36] Giacomo Meyerbeer nagyoperája, *A hugenották* (1836) történetének alapját a francia vallásháborúk egyik legtragikusabb eseménye, az 1572. évi Szent Bertalan-éji mészárlás képezi, mikor is a Párizsban összesereglett francia reformátusokat (hugenottákat) a király tudtával lemészárolták.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 499 2024. 03. 21. 14:35:05

lembe véve a darabot lerövidítve, az utolsó felvonás nélkül tűzik műsorra, így az opera ezt követően Raoul és Valentine nagy duettjével ér véget.[37]

A darab kapcsán hírértékkel bírt, hogy a női főszerepet egy vendégművésznő, Rossini kisasszony énekelte,[38] színpadi alakítása azonban nem hagyott maradéktalanul kedvező benyomást maga után. Az énekesnő értékei mellett élesebben kiütköztek a hibái, leginkább előadásmódjának egyenetlenségei. A Marcellal és Raoullal[39] közös duetteket jól fogadta a közönség, a kritikus szerint azonban ez inkább csak a látszat, színpadi jelenléte sokszor azon a határon mozgott, ahol „megszűnik a művészet, és sajnálatosan a manír kerül előtérbe". Beer értékelése szerint a közép- és a mélyebb hangok a helyükön voltak, testes hangzást nyújtottak, viszont a két duettnek éppen a legszenvedélyesebb részei, azaz ahol a felfokozott kifejezésmód miatt a hang is természetszerűleg emelkedik, megsínylették ezt a fajta kilengést. Az énekesnő valószínűleg indiszponált volt, ami egyrészt a magas hangok gyenge kiéneklésében, másrészt „a második finálében mutatott passzív magatartásában is megmutatkozott, ahol átlagon felül kímélte magát, talán azért, hogy a következő jelenetekben akcióképesebb lehessen".[40] A többi szereplő alakításáról semmi újat nem lehet mondani.

Az est azonban egy kevésbé örvendetes újdonsággal is szolgált, ugyanis az opera a nagy duettel zárult, majd miután Raoul az ablakon át elmenekült, legördült a függöny. Az ötödik felvonást korábban Raoul, Valentine és Marcel tercettjével játszották, azonban ezt jó ideje lerövidítették egyetlen jelenetre, most pedig az egész felvonást törölték, s ezt művészi okokra hivatkozva a jövőben is így szándékozták játszani. Beer azonban merőben más véleményt képviselt, s ennek hangot is adott. Nézetei szerint semmilyen indok, a legkevésbé „művészi" okok nem indokolhatják az ötödik felvonás elhagyását:

> „Egy opera nem áriák, duettek, csoportozatok és jelenetek önkényes egymásutánja vagy összevisszasága, hanem egy zenébe komponált dráma, amely ugyanazokat a művészi szabályszerűségeket követi, mint a recitált dráma. Az ötödik felvonás, de leginkább az utolsó jelenet, melyet az újabb, ha nem is a legbölcsebb színházi gyakorlat szerint önmagában adnak elő, maga a katasztrófa: Raoul meghal vallási meggyőződése miatt, Valentinét apja parancsára, aki nem ismeri őt fel a tömegben, katolikus katonák ölik meg. Halála engesztelés az apjával és férjével szembeni mulasztásokért. Ez jelenti a

[37] c. n. = *Pester Lloyd,* 1889. november 28., 1. melléklet. Az opera a dalszínház megnyitását követően egyből átkerült a Nemzeti Színházból, és 1914-ig volt műsoron. Ld. http://digitar.opera.hu.

[38] Paolina Rossini (1851 v. 1852–?) olasz szoprán, 1889. október 19. és 1890. január 28. között vendégszerepelt Budapesten. *A hugenották*ban Valentine, a királyné udvarhölgye szerepét énekelte. Ld. www.digitar.opera.hu.

[39] A szereplők közül Raoul de Nangis protestáns nemes (tenor), Marcel pedig Raoul fegyvernöke (basszus) volt.

[40] A[ugust] B[EER], *Königliches Opernhaus = Pester Lloyd,* 1889. november 29., melléklet.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 500 2024. 03. 21. 14:35:05

> drámai igazságszolgáltatás beteljesülését. Ennek a végnek az elhagyásával az opera érthetetlen torzó marad, mai színrevitele egy nagy kérdéssel végződik, és a két főszereplő további sorsa felől teljes mértékben kétségek közt maradnak a nézők."

Beer nem tagadja, hogy a publikum jelentős része a duett után elhagyja a színházat, mivel az azt követő felvonást egy hosszú szünet előzi meg, és ezt már csak kevesek akarják megvárni, „de ha csak egy tucat néző marad, nekik joguk van a darab eredeti végét látni". A kritikus szívesen megismerné az Operaház vezetésének álláspontját is.[41]

A válasz nyomban érkezik, August Beer észrevételeire Mahler levélben fejti ki álláspontját a *Pester Lloyd*nak, amit az újság másnap le is közöl.[42]

Mahler írásának elején világossá teszi, hogy nem szokása az általa vezetett intézményről, illetve annak teljesítményéről a sajtóban megjelenő véleményekkel vitába szállni, mivel nem érzi egyenrangúnak az erőviszonyokat. Meglátása szerint minden körülmények között a 'kihívóé' az utolsó szó, így a győzelemre való esélye rendkívül csekély. Jelen esetben azonban mégis kivételt tesz, mivel a zenei referens maga hívja ki a „küzdőtérre", így „fel kell vennie a kesztyűt".

Mahler helyesli Beer zenedrámával kapcsolatos gondolatait, ugyanakkor a legtöbb opera esetében markáns ellenérveket is megfogalmaz. Nézete szerint a legtöbb, Wagner előtt keletkezett opera – kevés kivételtől eltekintve – valójában csupán „zeneszámok 'önkényes összevisszasága', melyeket egy mese laza, külső fonala fűz egybe, és az operák közül köztudottan Meyerbeer művei, főképp *A hugenották* az, amelyet különösen érint ez a hiányosság".[43] A darab bemutatása húzás nélkül hat órát vesz igénybe, és még Párizsban is két részletben, két nap tűzték műsorra.

Amennyiben egy dalszínház nem a párizsi mintát kívánja követni, kénytelen minimum háromórányi zenei anyagot kivágni a műből ahhoz, hogy az opera „repertoárképessé" váljon. A tapasztalat és a szokás alapján rendszeressé vált, hogy a világ számtalan operaszínpadán a darabot rövidítve adják elő. Ennek megfelelően az utolsó felvonásból nem maradt más meg, mint az úgynevezett „lövöldözés", az opera végét Raoul és Valentine halála jelenti. Természetesen lehet amellett érvelni, hogy bizonyos színpadi történések (a főhős agyonlövése, felakasztása, fulladásos halála) a kulisszák mögött menjenek végbe, és a néző vérmérsékletére, fantáziájára bízzák a mű befejezését, lekerekítését. Az is érthető, ha a nézők a drámai igazságszolgáltatást a saját szemükkel kívánják látni. Az azonban már nehezen védhető művészi szempontból, hogy egy gyönyörű zenei részekben és magával ragadó cselekményekben bővelkedő felvonás után csak azért jöjjön vissza a néző, hogy egy egyperces öldöklést lásson fülsiketítő zenei lezárással. Mah-

---

[41] *Uo.*

[42] [Gustav Mahler]: *Vom Direktor der königlichen Oper* […] = *Pester Lloyd,* 1889. november 30., melléklet.

[43] *Uo.*

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 501 2024. 03. 21. 14:35:06

ler számára az a lényegi kérdés, hogy a közönséget meg lehet-e kímélni ettől az 'élménytől' anélkül, hogy közben a darab egészének értelme csorbát szenvedjen.

A negyedik felvonás vége sokatmondó. A két szerelmes már leküzdött minden akadályt és ledobott magáról minden erkölcsi béklyót, amely őket szétválasztotta, érzik közeli halálukat. Raoul kiszakítja magát szerelme karjai közül és testvéreihez siet, akik ágyúdörgés és Párizs lángjai között a számukra legszentebbért adják életüket. Tudható, hogy egy hugenotta sem fogja túlélni ezt az éjszakát, így Raoul sorsa sem kétséges. Eközben Valentine eszméletlenül fekszik, és sejthető, hogy már nem fog felébredni.

Egy ilyen szép és drámai jelenet után valóban szükséges, hogy még egy tízperces szünetet követően egy rövid pillanatra felgördüljön a függöny? Mi lenne a célja? – teszi fel a kérdést Mahler, majd rögtön meg is válaszolja. Csupán annyi, hogy őrült öldöklés és fegyverropogás közepette a két szerelemes halálát lehessen látni, s utána máris legördülne a függöny.

Mahler utal Beer szakmai felkészültségére, aki tisztában van azzal, hogy Raoul és Valentine utolsó duettje nemcsak Meyerbeer munkásságának kimagasló alkotása, hanem az egész operairodalom gyöngyszeme. Kezdetben nem is szerepelt a darabban, mivel sem a zeneszerző, sem a librettista nem ambicionálta, csupán egy tenorista kérésére került bele az operába. Ha így nézzük, akár a szerzői intenciók szerint ki is maradhatna az előadásból. Mahler példaként Mozart *Don Juan*ját említi,[44] amelyet az eredetiben szereplő utolsó felvonás nélkül játszanak, mivel művészi megfontolások ezt indokolják.

Beer Ágost nem hagyja válasz nélkül Mahler felvetéseit, nyomban reagál a *Pester Lloyd*ban.[45] Elöljáróban leszögezi: Mahler alapos zenei felkészültségéhez nem fér kétség, erről budapesti működése során az operalátogatók is meggyőződhettek, azonban válasza nem oszlatta el maradéktalanul az utolsó felvonás elhagyásával kapcsolatos aggályait, ezért reflektálni kíván a zeneigazgató felvetéseire.

Teljes mértékben osztja Mahler nézeteit *A hugenották* szövegkönyvét illetően: valóban nem a legideálisabb librettó, de ez még nem jogosít arra, hogy a meglévő hibáit továbbiak tetézzék. Beer szerint Mahler olvasatában nem jelenik meg teljes egészében a drámai igazságszolgáltatás, túl sokat bíz a közönség képzelőerejére: Raoul kiugrik az ablakon, hogy bajba jutott társainak segítsen, további sorsa, esetleges halála azonban homályba vész, így a néző csak remélheti, hogy nem válik az öldöklés áldozatává. Valentine eszméletét veszti, de további sorsa szintén bizonytalan, halála dramaturgiailag nehezen magyarázható. „Scribe, aki a meyerbeeri szövegkönyveket illetően bizonyára nem gyakorolt szigorú önkritikát", Valentine tragikus végzetét máshogy szőtte: szerelmével egyesül, nem tágít mellőle, követi őt a harcba, ahonnan vagy élve, vagy halva kerülnek ki mindketten. Mahlernek Beer abban igazat ad, hogy az ötödik felvonás nem állhat csak egy rövid utolsó jelenetből, mivel az a nagy duett hatását jelentősen gyengítené, és

[44] A *Don Giovanni* című kétfelvonásos Mozart-opera 1787-ből.

[45] Beer, August, *Von unserem ständigen Musikreferenten* […] = *Pester Lloyd,* 1889. december 1., 1. melléklet.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 502 2024. 03. 21. 14:35:06

önmagában, elszigetelten „visszataszító” lenne. Az ötödik felvonás azonban köztudottan három részből áll. A báljelenet a cselekmény szempontjából jelentéktelen, így sehol nem játsszák, az azt követő templomjelenet a Luther-korállal, a zeneileg jelentős tercettel azonban nem hanyagolható el, mivel ez, kiegészülve az ellenséges kórusokkal,[46] „nagy, drámailag mozgalmas és szellemesen kezelt együttessé növi ki magát”, amely egyben átvezet a legutolsó jelenethez.[47]

Beer szerint ez a megfelelően kivitelezett ötödik felvonás a maga „dallamos és drámai zenei szépségeivel, valamint izgalmas, a két főhős és St. Bris gróf tragikus vétségét magába foglaló cselekményével sok nézőt ott tartana a színházban.[48] A játékidő nagyjából azonos lenne a teljes *Lohengrin*nével és a rövidítés nélküli *A walkür*rével, feltéve, ha a szüneteket nem húzzák el.

Végezetül a *Don Juan* utolsó jelenete kapcsán Beer azzal zárja a hozzászólását, hogy az összevetés nem teljesen helyénvaló, mivel Mozartnál az utolsó jelenet, „a finálé finálé ja” egy gyengéd, Donna Anna és Octavio közötti duettel, valamint egy „kenetteljes, erkölcsi intelmeket tartalmazó szextettel”, egy dramaturgiailag jelentéktelen „kolonccal” zárul, melynek elhagyását maga Mozart kérte.[49]

Mahler távozása

Mahler budapesti működése szervesen kapcsolódott Beniczky Ferenc kormánybiztosi, illetve intendánsi működéséhez. Ennek a sikeres együttműködésnek azonban vége szakadt, mivel a ház adminisztrációjáért felelős politikust 1890 végén kinevezték Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjává. Feladatait 1891. február 1-jétől gróf Zichy Géza[50] vette át, aki azonban tehetséges zongoristaként a zeneművészeti kérdésekben is maga kívánt dönteni.

A kialakult helyzet Mahler számára tarthatatlannak bizonyult. 1891. március 15-én jelenik meg hírként a *Pester Lloyd*ban Mahler távozása. Néhány nappal korábban Zichy intendáns felé írásban jelezte, hogy 25 000 forintos végkielégítés ellenében hajlandó visszalépni a közte és az Operaház között tíz éve köttetett, még nyolc évig fennálló szerződéstől. Zichy ezt az ajánlatot elfogadta, és a kért összeget kifizette, így Mahler és az Operaház között fennálló viszony megszűnt. Ennek

[46] Az 5. felvonás 2. képének egyik jelenetében hugenotta asszonyok imádkoznak a templomban, majd katolikus merénylők törnek be, és lemészárolják az ott bujkáló protestánsokat. Eközben a protestáns hitre áttérő Valentine és Raoul esketése zajlik. Ez a kettősség, a szembenállás visszaköszön a zenében is, amelyben recitatívók, áriák és kórusrészletek kapcsolódnak egymáshoz, illetve fogják össze a cselekményt, valamint nagy zenei tablókká formálják át a jeleneteket.

[47] *Uo.*

[48] *Uo.*

[49] *Uo.*

[50] Zichy Géza (1849–1924) író, zeneszerző, félkarú zongoraművész és politikus volt. (Fél karját baleset következtében veszítette el.) 1891 és 1894 között az állami színházak (Nemzeti Színház, Magyar Királyi Operaház) intendánsaként tevékenykedett, majd 1895 és 1916 között az Operaház zeneszerző-vendégkarnagyaként is fellépett.

kapcsán Mahler közlemény megjelentetésére kért több napilapot, így a *Pester Lloyd*ot is, amelyben elköszön a budapesti közönségtől, az intézmény személyzetétől, s nem utolsósorban megköszöni a fővárosi sajtó támogatását.[51]

Beer Ágost Mahler távozása kapcsán azt a művészi veszteséget láttatja, ami ezáltal a dalszínházat éri, illetve ennek nyomán csokorba szedi Mahler elévülhetetlen karmesteri és igazgatói érdemeit.

A zeneigazgató felmondása, noha nem volt váratlan, mégis hirtelen történt. Energikusan és sikeresen tartotta kezében mind az intézmény vezetését, mind a karmesteri pálcát két és fél éven át. Távozásának körülményeit Beer nem fejti ki, ehhez Mahler művészi teljesítményének semmi köze nem volt; éppen ellenkezőleg, tevékenységének *ez* az oldala mindvégig egyhangú, kedvező megítélés alá esett. Éppen ezért, véleménye szerint, Mahlert nem kell félteni, hiszen bőven van Európában olyan színpad, ahol egy ilyen tehetséggel megáldott és „szellemileg rugalmas" művészt szívesen látnak. Őszintén sajnálja Mahler távozását az Operaház éléről, aki azt erejének legjavával szolgálta, színvonalának emelkedéséhez jelentősen hozzájárult, s a néhány melléfogása fiatal, heves természetének és nem utolsósorban sajátos helyi viszonyainkban való járatlanságának tudható be.

Mahler megítélése mind a szakmai körök, mind a közönség körében azonos: a dalszínház kiváló, feladatát kifogástalanul ellátó dirigenst veszít el, magasan képzett, zeneileg érzékeny muzsikust, tele munkakedvvel és energikus művészi kezdeményezésekkel.

Beniczky az intendánsi posztról való távozása után büszkén utalt a rendezett pénzügyi viszonyokra, amelyet utódjára hagyott. Mahler az igazgatói poszt átadása után legalább ennyire büszke lehet arra a művészi teljesítményre, amit a rábízott intézmény vezetőjeként elért. A dalszínházat nehéz időszakban vette át: híján voltak a szólistáknak, gyenge volt a fegyelem, szűkös a repertoár, érdektelenség, a közönség részéről állandó bizalmatlanság mutatkozott, s mindezt jelentős adósság tetézte. Mahler budapesti bemutatkozását rögtön hatalmas siker koronázta két egymást követő estén *A Rajna kincse* és *A walkür* premierje révén. Nemcsak arra volt képes, hogy néhány hét alatt jól szervezett énekegyüttest kovácsoljon egy széthullott társulatból, hanem egy olyan együttest formált, amely az operairodalom két legnehezebb darabját megfelelő színvonalon, helyenként kifogástalanul tudta előadni. Az előadásokon érezhető volt Mahler biztos, erős keze, műveltsége, művészete. Emellett egy csapásra sikerült csillapítani az intézményben jelen lévő művészi, valamint a még ennél is rosszabb morális válságot, felébresztette a nézők szimpátiáját és az énekesek önbizalmát.

Mint írta, Mahler távozásával leginkább a karmesteri pálca fog hiányozni, mivel a zenekar Hans Richter[52] óta nem játszott ilyen színvonalon: árnyalt játéka,

---

[51] N. N., *(Herr Gustav Mahler) = Pester Lloyd,* 1891. március 15., 1. melléklet.

[52] Hans Richter / Richter János (1843, Győr – 1916, Bayreuth) magyar–osztrák karmester, korának egyik legkiemelkedőbb zenei tekintélye volt. 1871–1875 között a Nemzeti Színház karmestereként tevékenykedett, négy év alatt huszonhat zenekari hangversenyt adott, elsősorban Wagner, Beethoven, Liszt-műveket játszottak hatalmas sikerrel. Pályafutását Bécsben folytatta.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 504 2024. 03. 21. 14:35:06

tiszta hangszíne, átszellemült előadásmódja, az énekesek diszkrét kísérése, fényes és gazdag színvilága révén a legelismertebb együttesekkel vetekedhet. Természetesen Erkel Sándort is dicséret illeti, aki „megbízható, tapasztalt karmester, Mahler azonban ennek a nyolcvan fős hangszernek a zseniális virtuóza volt".[53]

Beer értékelésében kifejti, hogy természetesen a Wagner-premierek után nem hiányoztak a negatív felhangok sem: Mahlert megrögzött wagneriánusnak, Bayreuth elkötelezett hívének kiáltották ki. Mahler azonban nem Wagner, hanem a minőség mellett tette le a voksát: *minden* műfajt helyzetbe akart hozni, csak az *unalmasat* utasította el, az újdonságok iránt azonban fogékonynak mutatkozott. Semmi nem állt távolabb tőle, mint hogy egysíkú repertoárt alakítson ki, sokkal inkább a közönség ízlését és a zenei hagyományokat tartotta szem előtt. Az ekkori bemutatók teljes mértékben alátámasztják ezt a törekvést, hiszen különböző műfajokban különböző nemzetek (német, francia, olasz, magyar) zeneszerzőinek darabjai kerültek színpadra. A magyar művek színre vitelére – a feléje támasztott elvárások értelmében – kiemelten figyelt, így Erkel *Bánk bán*ját részben új szereposztásban játszották,[54] elővették a régóta pihentetett *Brankovics*ot is,[55] két magyar szerzőtől is adtak balettet,[56] és Mihalovich Ödön új operáját, a *Toldi szerelmé*t is be akarták mutatni. A középső műfajokra, vagyis a lírai, a víg- és a játékoperákra is kellő figyelmet fordított. Mahler gyakorlatias színházi vezetőként pontosan tudta, hogy a kortárs igényekre és legalább ennyire a színház pénzügyi helyzetére is tekintettel kell lenni, így könnyebb fajsúlyú, szórakozást nyújtó darabokat is műsorra tűzött: *A windsori víg nők, A granadai éji szállás, Az ezred lánya,* a *Villars dragonyosai, A fegyverkovács,* a *Parasztbecsület* mind ebbe a sorba illettek. Mahler érdeme, hogy a fiatal hazai énekesek fejlődését is segítette.

Természetesen Mahlernek sem sikerült mindent megvalósítania, de működésének nem a csekély hibáit, sokkal inkább az eredményeit érdemes nézni – értékel Beer. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem egy szilárd alapokkal rendelkező együtteshez került, hanem szinte az alapoktól kellett építkeznie. Mahler budapesti működéséről, számtalan érdeméről csak a dicséret hangján lehet szólni: repertoárja sokszínű és érdekes volt, az általa vezényelt előadások a rendelkezésre álló zenei erőkhöz képest meglepően jól összehangolt együttes képét mutatták, inspiráló egyéni teljesítményekkel és élményt nyújtó zenekari játékkal. Mahlernek sikerült szép számban maga köré gyűjtenie olyan énekeseket, akik – némi kiegészítéssel – a jövőben egy ígéretes társulat alapját képezhetik.[57]

Összegezve: Mahler az operaház művészeti vezetőjeként a legfontosabb zenei elképzeléseit megvalósította (*Lohengrin* felújítása, Mozart-operák bemutatása, a *Ring* első két részének a színpadra állítása, a *Parasztbecsület* színrevitele stb.).

---

[53] N. N., *(Herr Gustav Mahler) = Pester Lloyd,* 1891. március 15., 1. melléklet.

[54] 1890. október 5-én adták először új betanulásban.

[55] 1889. február 23-án volt az operaházi bemutatója.

[56] Sztojanovits Jenő: *Új Rómeó* (Steiger Lajossal, 1889), *Csárdás* (1890), Szabados Károly: *Vióra* (1891).

[57] A[ugust] B[EER], *Gustav Mahler = Pester Lloyd,* 1891. március 18. melléklet.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 505 2024. 03. 21. 14:35:06

Vezetői képességeknek sem volt híján, ám a házon belüli ellentétek mederben tartása sok energiáját felemésztette. Beniczky távozásával, majd Zichy Géza érkezésével a helyzet annyira tarthatatlanná vált számára, hogy a hamburgi opera ajánlatát elfogadva 1891 tavaszán befejezte budapesti tevékenységét, és áprilisban már Németországban vezényelt.

Ujvári, Hedvig

Gustav Mahler and Hungary. The reception of the Budapest years in the contemporary Hungarian press, with particular regard to *Pester Lloyd*

The following study aims to connect with the Gustav Mahler research through the Hungarian German-language press, primarily focusing on its flagship, the *Pester Lloyd,* and its cultural mediation activities. The investigation faces, on one hand, the Gustav Mahler narrative conveyed by the newspaper and, on the other hand, addresses the newspaper's orientation in music criticism.

The question arises: What justifies the research when Gustav Mahler's work in Budapest, spanning two and a half years, is considered a well-explored area, especially from the perspective of press history? Zoltan Roman's Mahler monograph was written with scientific rigour, primarily based on the processing of sources related to the Budapest years, including relevant press sources. Beyond the Budapest career, the central focus of his study is on opera premieres, while stage dance has been marginalized, this segment has not yet been explored. Taking this into account, given the available literature and the quantity of contemporary press material, I divide my research into two parts: I intend to separately examine the press reception of operas premiered during Mahler's time and the reception of ballet performances staged during his tenure. In this study, I aim to outline the Mahler image of *Pester Lloyd* and its music reviewer, Ágost Beer, based on some of his writings.

Keywords: Gustav Mahler, Budapest, *Pester Lloyd,* music criticism, Hungarian Royal Opera House.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 506 2024. 03. 21. 14:35:06

Dede Franciska

Közönség-kapcsolatok

A Hét és az *Uj Idők* „interaktív" kezdeményezései (1889–1914)

„Most tiz éve fohászkodtam neki annak a vállalkozásnak, hogy heti lapot alapitok olyan közönségnek, amely még nincs, olyan irókkal, akik még csak lesznek"[1] – írta Kiss József szerkesztő *A Hét* tízéves jubileumán. Az 1889 decemberében mutatványszámmal indult hetilap társadalmi, irodalmi és művészeti közlönyként határozta meg magát, hogy öt évvel később, 1894-ben már politikai és irodalmi szemleként jelenjen meg. Első előfizetési felhívásában megfogalmazott célja szerint „érdekes, modern, eleven heti szemle" kívánt lenni,[2] egyszerre könnyed és komoly, tartalmában előkelő, ízlésében választékos, aktuális és véleményformáló. A lap több mint három évtizeden keresztül jelent meg, és később a *Nyugat* egyik előzményeként tartották számon. Vasárnaponként vehették kézbe az olvasók,[3] a borítóval együtt húsz oldalon.[4] Kiadója és tulajdonosa Kiss József volt, a lapot – a kezdeti közel másfél év kivételével – Emich Gusztáv nyomdája, az Athenaeum nyomtatta.[5]

1894 decemberében *A Hét* korábbi belső munkatársa, Herczeg Ferenc is új lapot indított, amelyet, mint visszaemlékezésében megfogalmazta, „14 éves kislányok is olvashatnak",[6] és amely fél évszázadon keresztül töretlen népszerűségnek örvendett.[7] Az *Uj Idők* szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilapként „[s]zórakoztatni és gyönyörködtetni" akarta olvasóit írással és képekkel, olyan tartalommal, amely a hagyományos értékeket az új időknek megfelelő keretbe illeszti.[8] A művelt magyar család társa kívánt lenni, ízlés- és véleményformáló céllal lépett fel. Szintén vasárnaponként jelent meg, kezdetben borítóval együtt

---

[1] Kiss József, *Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről = A Hét,* 1899. december 24., 52, 845–846, (Krónika, II), idézett rész: 845.

[2] Kiss József, *Előfizetési felhívás és gyűjtőiv = A Hét,* 1889. december elején, mutatványszám, 20–21, idézett rész: 20.

[3] 1919. március 6-tól csütörtökönként jelent meg.

[4] A világháború idején és az azt követő időszakban csökkent az oldalszám és nem mindig jelent meg a lap.

[5] Először Hornyánszky Viktor (1890/47. számig), majd Neumayer Ede (1891/11. számig), végül az *Országgyűlési Értesítő* kő- és könyvnyomdája nyomtatta (1891/16. számig).

[6] Herczeg Ferenc *emlékezései, A gótikus ház,* Bp., Singer és Wolfner, 1939, 80.

[7] A lap 1949-ig jelent meg, 1944 végéig szerkesztette Herczeg Ferenc.

[8] A szerkesztő, *Az olvasóhoz = Uj Idők,* 1894. december 16., 1, 1.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.507-527

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 507 2024. 03. 21. 14:35:06

huszonnégy, később huszonnyolc, majd harminckét oldalon. A Singer és Wolfner kiadásában jelent meg és a *Budapesti Hirlap* nyomdája nyomtatta.

Mindkét lap elsősorban a középrétegeket kívánta megszólítani, de *A Hét* hangsúlyosabban fordult a politikai és közéleti témák felé, és szépirodalmi kínálatukban, valamint az illusztrációkhoz való viszonyukban is jelentős különbségek érzékelhetők. Mindkettő hamar népszerűvé vált, és bár eltérő példányszámban jelentek meg (*A Hét* 4000, míg az *Uj Idők* kezdetben 10 500, majd másfél évtizeddel később már 20 000 példányban),[9] sajtó-, irodalom- és művelődéstörténeti tekintetben egyaránt meghatározó jelentőségűek. De vajon kik olvas(hat)ták őket?

A Hét „a nagyvárossá fejlődő Budapest újságja kíván[t] lenni, a polgárosuló középrétegek számára"[10] írták, olvasói „elsősorban az akkulturáció-asszimiláció útját járó bankár- és kereskedőcsaládok hölgytagjaiból, a nagyvárosi hivatalnokok, polgári értelmiségiek" közül kerültek ki, előfizetői között szerepeltek „a vidéki kaszinók, előkelő leánynevelő intézetek, úri családok" tagjai.[11] Az olvasói levelekből is jól érzékelhető, hogy a lapot a (nagy)városokban és vidéken egyaránt olvasták. Erre utal a szerkesztő 1897. év végi előfizetési felhívása, amelyben kiemelte, hogy olvasóik mindenhonnan ajánlanak nekik előfizetőket.[12]

Az *Uj Idők* szintén a középosztályi olvasókat szólította meg. Célkitűzéseiben nem szerepelt a politikai eseményekre reflektálás, feladatául vállalta azonban az ízlésformálást. Míg *A Hét*, a szerkesztő bevallása szerint, az íróknak is íródott, az *Uj Idők* inkább a nagyközönségnek, a középosztály szélesebb rétegeinek szólt. A fővárosi közönség mellett a „vidéki városok fiatalsága, a magyar családok, a falusi kúriák kultúrára szomjas emberei hétről hétre valóságos izgalommal várták az új folyóiratot".[13] Az olvasók száma mindkét lap esetében jóval magasabb volt, mint a példányszám, hiszen a családokban, valamint a különböző intézményekben, kaszinókban, kávéházakban is többen vették kézbe őket.

Mindkét periodikum törekedett rá, hogy minél több olvasót szólítson meg, vonzzon magához és tartson meg, és ehhez – a tartalmi és formai igényesség mellett – különböző eszközöket használt. De vajon e lehetőségek közül melyikkel élt Kiss József és melyikkel Herczeg Ferenc lapja? Van-e átfedés a különböző módszerek között, és ha igen, vajon a megvalósításuk is hasonló?

---

[9] Lipták Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában, Bécs – Budapest – Prága*, Bp., L'Harmattan, 2002, 123.

[10] A szerkesztők, [*Bevezetés*] = *A Hét politikai és irodalmi szemle, 1890–1899, Válogatás,* vál., kiad., Fábri Anna, Steinert Ágota, Bp., Magvető, 1978, I, 5–8, idézett rész: 5.

[11] Lipták 2002, i. m. 95. Némiképp más véleményt fogalmaz meg Angyalosi Gergely, *A magyar irodalmi modernség kezdetei, A Hét első évtizede* = Uő, *A minta fordul egyet, Esszék, tanulmányok, kritikák,* Bp., Kijárat, 2009, 11–24.

[12] Kiss József, *Olvasóinkhoz! Heti posta = A Hét,* 1897. december 12., 50, 804 (a következő két számban is megjelent).

[13] Surányi Miklós, *Herczeg Ferenc,* Bp., 1925, 38, idézi Lipták 2002, i. m. 99.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 508 2024. 03. 21. 14:35:06

„Egyirányú” kapcsolatok: ünnepi számok, kedvezmények és ajándékok, érdekes kezdeményezések („írók szoknyában”; írói körkérdések)

Ünnepi számok, kedvezmények, ajándékok

Mind a két vizsgált hetilapra jellemző, hogy karácsonykor ünnepi számot adott ki, *A Hét* pedig emellett több alkalommal megemlékezett a lap és a szerkesztő jubileumairól is.[14] Ilyenkor már a borító is jelezte a különleges alkalmat: a megszokott címlap helyett (amelyen minden héten más portrét találhatott a közönség egy mindvégig változatlan keretben) festményreprodukciót, esetleg egy egész oldalas portréképet adtak közre.[15] Különösen a hetilap 10. és 25. évfordulóját érdemes kiemelni, amikor a szerkesztőség több módon is utalt a különleges alkalomra.[16] Nagyobb terjedelemben, az általánosnál sokkal több szerző (hosszabb-rövidebb) írását közölve és – a megszokottól eltérően – gazdagon illusztrálva jelent meg. A képek legtöbbje a belső munkatársak és a széles szerzői gárda tagjainak portréja volt, de néhány karikatúrát, rajzot is mellékeltek.[17]

A jubileumok jó lehetőséget kínáltak arra, hogy a közönség bepillanthasson a „műhelytitkokba”. Ekkor jelent meg néhány, az olvasókat a lap „műhelyébe” invitáló cikk vagy fénykép, mint például Sipulusznak (azaz Rákosi Viktornak) a 100. számban közzétett, *Hogy készül „A Hét”* című írása vagy Szőllősi Zsigmond *Fekete szombat* című szövege a tizedik évfordulón. Ugyanitt Lovik Károly a munkatársak álneveiről lebbentette fel a fátylat, de az olvasók megismerhették Emich Gusztáv, a lapot megjelentető Athenaeum vezérigazgatójának portréját is. *A Hét* kiadóhivatali igazgatójának, Kiss József közvetlen munkatársának, Hajdu Sándornak erre további másfél évtizedet kellett várnia, hiszen az ő arcképe és Kosztolányi Dezső róla szóló cikke a lap huszonötödik évfordulóján látott napvilágot. A jubileumok jó alkalmat nyújthattak a munkatársaknak és szerzőknek a lap vagy a szerkesztő „felköszöntésére” is. Bár nem mindenki élt ezzel a lehetőséggel, és az írók-költők a legkülönbözőbb műfajú és témájú szövegeket küldték be az ünnepi számokba, többen jelentkeztek személyesebb hangvételű alkalmi írásokkal.

---

[14] Az *Uj Idők*ben kevesebb hasonló példát találni, azt is elsősorban a jelen tanulmányban vizsgált időszakon kívül.

[15] Ld. bővebben Dede Franciska, *„…miniszter, diplomata, fűzfapoéta, táncosné…”, A Hét címlapképei (1889–1914) = Médiatörténeti mozaikok 2022,* szerk. Paál Vince, Bp., Médiatudományi Intézet, 2023, 89–138.

[16] *A Hét,* 1899. december 24., 52; *A Hét,* 1913. december 28., 52.

[17] Az 1899-es ünnepi számról ld. részletesen Dede Franciska, *A Hét kerekasztala, Gondolatok a szerkesztőről, a szerzőkről és a lapról a tízéves jubileumi szám kapcsán = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3.,* szerk. Biró Annamária, Boka László, Bp., Nagyvárad, Partium Kiadó, Reciti, 2018, 151–184.

Bár Herczeg Ferenc lapjára az első évtizedekben a jubileumi számok kevésbé jellemzőek, karácsonykor és húsvétkor az *Uj Idők* is ünnepi(bb) számot adott ki. Mindkét orgánum megemlékezett továbbá a jelentős évfordulókról is.

Egyaránt gyakorlatuk volt, hogy kedvezményekkel, ajándékokkal igyekeztek megtartani az előfizetőket (és újakat szerezni). *A Hét* például kedvezményes előfizetést kínált más folyóiratokra. 1891 tavaszán *Irodalom* rovatában úgy adott hírt a *Magyar Hirlap* indulásáról, hogy „e nagy szereplésre hivatott napilappal «A Hét» oly egyezségre jutott, hogy a mi lapunkat a «Magyar Hirlap» előfizetői és viszont a «Magyar Hirlap»-ot «A Hét» előfizetői kedvezményes áron kapják."[18] Az olvasók alig egy évvel később azonban már arról értesülhettek, hogy a két lap megszüntette az együttműködést,[19] mint egy héttel később egy szerkesztőségi üzenetből kiderült, „tisztán üzleti differenciák miatt".[20] Szintén érdekes kezdeményezése volt Kiss József lapjának – különösen figyelembe véve, hogy a címlapképen kívül alig közölt illusztrációkat – az előfizetőknek szóló fényképelőhívási kedvezmény. 1898 őszén jelentek meg a lapban a beküldött fényképekről kedvezményes sokszorosítást hirdető felhívások.[21] Az olvasói reakció nem is maradt el, amint a következő heti – újabb (ön)reklámot is lehetővé tévő – szerkesztői válaszból látható. Nagyváradi olvasójuknak küldött üzenetükben hangsúlyozták, hogy *A Hét* kiadóhivatala ezzel „efemer értékü ajándék helyett olyan originalis kedvezményt" nyújt, amely, a sok hálálkodó levélből ítélve „széltiben a legjobb hatást tette", hiszen – és itt kiemelték a vidéki előfizetőket – arcképüket „olcsón és gyorsan, de ami fő: tiszta, mondhatnók tökéletes másolatban reprodukálhatják".[22] A fénykép-sokszorosítási hirdetés még 1900-ban is megtalálható volt a lapban.

Az *Uj Idők* sem maradt el *A Hét* mögött az ötletekkel: előfizetőik hol kalendáriumot, hol ajándékkönyvet kaptak, ami a kapcsolattartás mellett olykor írói, szerzői reklám is volt. Képes hetilapként nem meglepő, hogy több-kevesebb rendszerességgel már a kezdetektől műmellékletekkel kedveskedett előfizetőinek.[23] Ma is ismert művészek és a korban népszerű illusztrátorok munkáit egyaránt megkapta a közönség. A teljesség igénye nélkül említhető Linek Lajos,[24] Pataky László, Neogrády Antal, Baditz Ottó, Horovitz Lipót, Innocent Ferenc, Benczúr

[18] *«Magyar Hirlap» = A Hét,* 1891. március 15., 11, 176 (Irodalom).

[19] *Heti posta = A Hét,* 1892. január 10., 2, 32.

[20] (Budapest. Régi előfizető) *Heti posta = A Hét,* 1892. január 17., 3, 48. Néhány évvel később a *Franczia Divatlap* kedvezményes előfizetését hirdették meg (mindkét lapot az Athenaeum nyomtatta).

[21] *Heti posta = A Hét,* 1898. szeptember 4., 36, 575.

[22] (Galathea, Nagyvárad) *Heti posta = A Hét,* 1898. szeptember 11., 37, 592.

[23] Ld. például A SZERKESZTŐSÉG, *Az olvasóhoz = Uj Idők,* 1898. december 25., 52, 579.

[24] Linek Lajos rendszeresen szerepelt illusztrációival. 1894 év végén például *Gyurkovicsék* címmel jelent meg műmelléklet tőle, néhány évvel később pedig a színes pasztellképéről készült műmellékletet küldtek az előfizetőiknek.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 510 2024. 03. 21. 14:35:06

Gyula, Csók István, Mányoki Ádám, Munkácsy Mihály, Mednyánszky László, Pállya Celesztin neve, és külföldi művésztől is láthattak reprodukciót az olvasók.

„Írók szoknyában"

A lap indulásakor már nagy népszerűségnek örvendett a szerkesztő elbeszéléseiből ismert Gyurkovics család, amelynek tagjai az évek alatt tovább bővültek, hiszen Herczeg a hét leány mellett öt fiú történetét is megírta. Amint megemlítette visszaemlékezéseiben, valóságos „Gyurkovics-divat támadt, amelynek rajzolók, zeneszerzők és iparművészek is a szolgálatába léptek". Legyezőket, cigarettatárcákat lehetett kapni a család macskafejes címerével, Gyurkovics-ruhák és egy keringő is született a család nevével.[25] Az *Uj Idők* szerkesztősége például Linek Lajos már említett pasztellképéből nemcsak színes műnyomatot készíttetett, hanem különböző típusú fából rendelhető képkeretet is terveztetett hozzá. A felhíváshoz mellékelt képen jól látható, hogy a kereten is szerepelt a híres macskafejes címer.[26]

Nem sokkal később tovább folytatódott a Gyurkovics-leányok diadalútja, mert Herczeg Ferenc (több jelentősebb módosítással és változtatással) dramatizálta az elbeszéléseket és 1899 januárjában a Magyar Színházban bemutatták a darabot. Ehhez kapcsolódik, hogy az év legelején új szereplő tűnt fel a lap hasábjain: a szellemesen csevegő dzsentri asszony, Horkayné (leánynevén Gyurkovics Mici), aki több évtizedig szórta élceit és sziporkáit hosszabb-rövidebb párbeszédekben, udvarlóival hol a női kaszinóban, hol a Park Clubban kommentálva a társasági, művészi és közélet aktualitásait. Az *Ellesett párbeszédek* alcímű sorozat az első világháború után némiképp átalakult: már nem a csípős nyelvű fiatalasszony, hanem névtelen beszélgetőtársak fejtegették a hét eseményeit, nem kevésbé éles szemmel és nyelvvel.[27]

Horkayné hamar a közönség kedvence lett, akiről a szerkesztői üzenetek tanúsága szerint többször is érdeklődtek az olvasók. Sőt, nemcsak az *Uj Idők* közönsége, hanem más lapok is utaltak az új „társasági szereplőre". *A Hét* lelkes „levelezője", Emma asszony némi féltékenységgel állapította meg egy évvel Horkayné megjelenése után, hogy „abban én sem vagyok más, mint a többi asszony, hogy hiu vagyok és féltékeny. De a verseny engem nem tüzel, inkább elszomorit. Mió-

[25] Herczeg 1939, i. m. 19.

[26] B., *A Gyurkovics-lányok képe = Uj Idők,* 1897. január 1., 1, 21. Az olvasók a képet ajándékba kapták, keretet különböző fából (és különböző áron) rendelhettek hozzá. Az Uj Idők kiadóhivatala, *Tájékoztató = Uj Idők,* 1897. január 17., 4, 91.

[27] A rovat folytonosságát nemcsak az alcím és a későbbi cím azonossága mutatja, hanem maga a szerző is egyben kezelte. Ezt mutatja az 1941-ben megjelent kötet is, amelybe ötvenöt beszélgetést válogatott be a négy évtizedből, tekintet nélkül arra, hogy Horkayné vagy a névtelen beszélgetőtárs meglátásairól volt-e szó.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 511 2024. 03. 21. 14:35:06

ta az a tüz[r]ölpattant Horkayné meg az az impertinens kis Berzsenyi Elza se rejti véka alá a gyertyáját, én borzasztóan elkedvetlenedtem."[28]

A Hét egyik legfőbb munkatársa, Ignotus néhány évvel korábban, 1893-ban teremtette meg Emma asszony alakját, akinek a bőrébe búvva számos levelet írt a lap szerkesztőjének, Kiss Józsefnek, rendszeresen – és éles tollal – kommentálva az aktuális eseményeket. *A Hét*re amúgy is jellemző volt, hogy a belső munkatársak álnév mögé rejtőztek.[29] Az olvasókat természetesen élénken foglalkoztatta, hogy kit rejt egy-egy álnévként használt idegen kifejezés vagy irodalmi szereplő neve. A szerkesztői üzenetekből kikövetkeztethető, hogy nemegyszer kérdeztek rá – olykor ugyanarra az – álnévre, és legtöbbször kaptak is választ. Kivételként említhető az Ignotus kilétét firtató levélre küldött szerkesztői üzenet, amely arra hivatkozva tagadta meg a választ, hogy az író „idegenkedik attól, hogy polgári nevét közhirré tegyük".[30] S bár az üzenetben megszellőztették Ignotus két további álnevét is (Pató Pál és Tar Lőrinc), azt már csak a beavatottak (és a legszemfülesebb olvasók) tudhatták, hogy Ignotusnak még egy „alteregója" írt rendszeresen a lapban: Emma. Őt még Délibáb sem leplezte le, amikor a tizedik jubileum alkalmával munkatársai álneveiről általános jelleggel fellebbentette a fátylat már említett írásában. Emma kilétéről mindössze háromszor szerezhettek bizonyosságot az olvasók.[31]

A Hét népszerű írója és publicistája prózában, korábbi munkatársa, Herczeg Ferenc pedig – néhány évvel később, immár saját lapjában, színpadi szerzői tehetségét kihasználva – szellemes párbeszédekben fejtette ki véleményét az aktuális eseményekről. A két „szoknyát öltő" szerző hosszú évekig élt a játékos nemi szerepcserében rejlő lehetőségekkel és a női alteregó biztosította nagyobb „szólásszabadsággal", hiszen, amint Herczeg Ferenc a később kötetbe gyűjtött beszélgetései előszavában megfogalmazta, egyedül az álarcos mulatságban fogadják el a tapintatlanságig őszinte szókimondást.[32] Bár az álnevek gyakorlatában és időnkénti cserélgetésében rejlő játékosság kihasználása *A Hét*re volt jellemzőbb, sőt, olvasói olykor a női álnév mögötti rejtőzködésből fakadó játék részeseivé és a „bújócskázó" szerző „cinkosaivá" is váltak, mindkét lap írójának női alakmását gyorsan megkedvelte a közönség.[33]

---

[28] Emma [Ignotus], *Erkölcsös levél = A Hét,* 1900. március 11., 150–151, idézet: 150. Berzsenyi Elza Ambrus Zoltán egyik szereplője *Berzsenyiék* című munkájában, amely *A Hét*ben jelent meg folytatásokban, több évig.

[29] Délibáb = D–b = Lovik Károly, *Álnevek = A Hét,* 1899. december 24., 52, 866–867.

[30] (Nagyvárad. Melinda) *Heti Posta = A Hét,* 1893. április 23., 17, 275.

[31] Ld. Dede Franciska, *Tartsd jól a bestiát, Egy századfordulós „blog" története,* Bp., Kortárs, Országos Széchényi Könyvtár, 2010, 14.

[32] Herczeg Ferenc, *Ellesett párbeszédek,* Bp., Singer és Wolfner, 1941, 5.

[33] A játékos nemi identitásváltásról és a két női alteregó és közönségük közötti kapcsolatról ld. bővebben Dede Franciska, *Szerzők a lámpa előtt, Az írószerep változó képe A Hét és az Új Idők évfolyamaiban 1895 és 1900 között = Irodalomtörténeti Közlemények,* 109(2005), 2–3, 287–312.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 512 2024. 03. 21. 14:35:06

Írói körkérdések

A lapok és az olvasók közötti kapcsolattartás jó példája a különböző körkérdések és pályázatok meghirdetése. Ezek egyik változatának tekinthető, amikor a szerkesztőség saját munkatársait, illetve a neves és ismert kortársakat szólította meg. Ez a gyakorlat elsősorban Kiss József lapjára volt jellemző, amelynek első évtizedéből néhány körkérdést és egy „mintha-körkérdést" érdemes megemlíteni.

Már *A Hét* mutatványszámában megjelent egy vitaindítóvá vált írás a korabeli társasági élet ismert alakja, a kultuszminiszter felesége, az író és műfordító gróf Csáky Albinné Bolza Anna grófnő tollából. *Salonélet* című, nagy vihart kavart felhívásában – valóban nem a legszerencsésebb megfogalmazásban – egy akkor időszerű problémára, a születési és szellemi elit találkozására lehetőséget biztosító arisztokrata irodalmi szalon hiányára kínált megoldást azzal, hogy termeit megnyitotta az írók előtt.[34] Az első válasz már két számmal később napvilágot látott Szemere Attilától, aki több szempontból is nehezményezte Csákyné felvetését.[35] A kérdés más lapoknál és *A Hét* olvasóinál is élénk visszhangot keltett, s bár a szerkesztőség azt írta *Heti postá*jában, hogy szívesen veszik a levélíró észrevételeit,[36] nem az olvasókhoz, hanem az írókhoz fordult, véleményüket kérve. Február elején *Irók a salonról* címmel összegyűjtve adták közre a beérkezett válaszokat.[37] A főbb ellenvetések abban foglalhatók össze, hogy a születési és szellemi elitet egyaránt tömörítő szalon csak természetesen, szerves, folyamatos fejlődés után (és útján) jöhet létre. Bármiféle mozgalomszerű kezdeményezés, „erkölcsi presszió" már eleve kudarcra ítéli a közeledést és közelítést. Kiemelték azt is, hogy az arisztokráciának előbb az irodalmat kell megszeretnie, valamint hogy a szalonokat nemcsak az írók, hanem a teljes értelmiség számára kell(ene) megnyitni. Végül közzétették a Lucius álnevű szerző szerkesztőnek írt levelét, amelyben összefoglalta a reakciókat, miközben értetlenségét fejezte ki az elutasítás vehemenciája és hangneme iránt;[38] a vita lezárásaként pedig megjelentették Csákyné kissé sértett hangvételű válaszát is.[39] Érdekességként érdemes megemlíteni, hogy a szalon (néhány alkalommal legalábbis) valóban megnyílt a szellemi elit előtt, amint erről több lap is tudósított.[40]

Néhány évvel később *A Hét* azzal a kérdéssel fordult neves írókhoz és közéleti szereplőkhöz, hogy az egyetemes világirodalomból, mely hét könyvet tartanák meg mindenképpen, ha az összes többitől meg kellene válniuk. A szerkesztők nem

---

[34] Gróf Csáky Albinné, *Salonélet = A Hét,* 1889. december elején, mutatványszám, 3–5.

[35] Szemere Attila, *Irói salonok = A Hét,* 1890. január 12., 2, 26–27.

[36] (Budapest. L. S.) *Heti posta = A Hét,* 1890. január 12., 2, 36.

[37] *Irók a salonról = A Hét,* 1890. február 2., 5, 69–72, idézet: 69.

[38] Lucius, *A leszavazott «Salon», Még egy levél a szerkesztőhöz = A Hét,* 1890. február 9., 6, 85–86.

[39] Gróf Csáky Albinné, *Egy kis félreértés = A Hét,* 1890. február 9., 6, 86–87.

[40] Ld. bővebben a témáról: Fábri Anna, *„Eszmesúrlódások", A 19. századi magyar közirodalom a (pesti) társaséletről = Budapesti Negyed,* 46(2004), 4, 5–38.

pusztán játéknak szánták a felhívást, fő céljuk az volt, hogy megtudják, „mely könyvek, mely kulturirányzatok hatottak közre Magyarország mai kulturállapotának, az uralkodó felfogásoknak megerősítésére”,[41] valamint hogy megmutassák, hogy egy-egy jeles személyiség mit köszönhet egy-egy könyvnek. Összesen negyvennégy megkérdezett válaszát tették közzé. A reakciók nemcsak terjedelmükben, hanem sokszor jellegükben is különböztek. Többen nem hét könyvet, hanem hét szerzőt jelöltek meg, mások egy-egy szerzőnél a teljes életművet választották, Ágai Adolf pedig nemzetiségenként sorolt fel többeket. Olyan szerző is akadt, aki hét még nem ismert könyvet választana, és olyan válasz is, amelyet minden bizonnyal a szerkesztőség írt: „Még csak a harmadik könyvnél vagyok... Ha elolvastam hetet, akkor én is nyilatkozom. X. gróf”.[42] A *Heti posta* rovat egyik válaszából az is kiderül, hogy nem minden megkérdezett küldött választ. Apponyi Albert gróf például, noha őt is megkeresték, nem nevezte meg kedvenc vagy meghatározó olvasmányait.[43]

A század legvégén a szerkesztők ismét kérdéssel fordultak a literátorokhoz, ezúttal a színműírókhoz. Azt kívánták megtudni, hogyan „viselkedjék a szerző a kitapsolásnál”, milyen a „szerzői uniformis”, frakkot öltsön a premieren az alkotó vagy redingot-t, fehér nyakkendőt viseljen vagy feketét.[44] *Szerzők a lámpa előtt* címmel összegyűjtve közölték a beérkezett válaszokat, összesen huszonegy írótól. A válaszadók közül többen utaltak rá, hogy a színházi közönség öltözékével jobban megtisztelhetné az előadást, illetve többen megfogalmazták, hogy nem szívesen vagy egyáltalán nem mennek el a premierre, vagy nem jelennek meg a közönség előtt. A frakkot és fehér nyakkendőt is többen elvetették arra gondolva, hogy hátha nem tapsolják ki a szerzőt a függöny elé és akkor nevetségessé válik; mások azonban úgy vélekedtek, hogy a bemutató ünnep, amelyet ünnepi díszben néznek végig, függetlenül a sikertől, és öltözetükkel megtisztelik a színművészeket is.

Végezetül érdemes egy különleges körkérdésről is szót ejteni. Az álnevek kapcsán érintőlegesen már volt arról szó, hogy *A Hét* szerkesztői és belső munkatársai gyakran éltek a rejtőzködés és az ebből fakadó játékosság lehetőségével, és írásaikban olykor csipkelődtek egymással. A humor, irónia, sőt, a szarkazmus a komolyabb témájú szövegekből sem hiányzott. Nemegyszer pedig joggal merülhet fel az utókor olvasójában is a kérdés, hogy néhány rövid szöveg, valamely körkérdésre adott egy-egy válasz vajon valóban az illető tollából származik-e, vagy a munkatársak találékonyságának eredménye. Erre lehet jó (és ez esetben egyértelmű) példa az a „mintha-körkérdés”, amelyet a párizsi *Le Figaro* példájára hirdetett a szerkesztőség, és ahol ismert személyek válaszait közölték. 1898-ban tették fel a kérdést, hogy „mi volt az ideáljuk husz éves korukban”, és hogy megvalósult-e, a válaszokat pedig a szerkesztőség munkatársai adták meg, az illető

[41] *A hét könyv kérdése = A Hét,* 1893. március 19., 12, 183–184, idézett rész: 183.

[42] A körkérdésre adott válaszok: *A Hét,* 1893. március 19., 12, 184–186, március 26., 13, 201–203, április 2., 14, 219–221, két idézett rész: 221.

[43] (Budapest. M.) *Heti posta = A Hét,* 1893. április 23., 17, 275.

[44] *Szerzők a lámpa előtt = A Hét,* 1899. április 9., 15, 237–239, idézett rész: 237.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 514 2024. 03. 21. 14:35:06

neve mögé bújva. Az őshazakutató Zichy Jenő gróf például – *A Hét* szerint – azt válaszolta: „Husz éves koromnak ideálját egy szóban foglaltam össze, ebben a szóban: utódokat! Ma azt mondom: elődöket!" De joggal merül fel a szerkesztőségi fogalmazás gyanúja Rothschild Náthán válasza esetében is: „Már jóval husz éves korom, sőt már születésem előtt is csak egy ideálom volt: Rothschild szerettem volna lenni. Egyike vagyok ama keveseknek, akiknek ez a vágya beteljesedett."[45]

Bár a neves kortársakat megszólító körkérdések elsősorban *A Hét*re jellemzők, érdemes itt megemlíteni az *Uj Idők* egyik írását is, amelyben négy ismert hölgyet „interjúvoltak meg" annak apropóján, hogy a „király Wlassich [!] miniszternek megadta az engedélyt arra, hogy Magyarországon nők is végezhessenek egyetemi tanulmányokat".[46] A kérdésről Hampelné Pulszky Polixena, Herman Ottóné, Hollán Ernőné és a tanítónőképző intézet tanítónője, Sebestyén Gyuláné nyilatkozott.

„Kétirányú" kapcsolatok: körkérdések, pályázatok és szerkesztői üzenetek

Körkérdések

A vizsgált időszakban mindkét lap kikérte olvasói véleményét is egy-egy aktuális témáról.

1892-ben például a leánygimnáziumok létrehozásáról alakult ki vita *A Hét* hasábjain. Az *Élet* című lap beszámolt a finn nőegyesületek országos kongresszusáról, amely kapcsán a Semper álnevű szerző hosszabb cikket tett közzé a *Krónika* rovatban. Nem a nők művelődését ellenezte, hanem hogy érettségi bizonyítványt szerezhessenek és egyetemet végezhessenek, ezzel olyan foglalkozásokat is betöltve, mint a férfiak.[47] A következő lapszámban Little John (azaz Ambrus Zoltán) szintén a vezércikk helyén megjelenő *Krónika* rovatban válaszolt, és a női munkavállalás mellett foglalt állást. Kiemelte, hogy a nőktől soha nem vitatták el a napszámosmunka lehetőségét, szellemimunka-végzés esetén azonban azonnal ellenük szólnak.[48]

A szerkesztőség még ugyanebben a számban kérdéssel fordult „hölgy-olvasóihoz" a leánygimnáziumokról, rövid és szabatos választ várva: kívánatosnak tartják-e ilyen intézmények létrehozását; azt, hogy ne csak műveltséget, hanem mesterséget is nyújtsanak; illetve, hogy ha a kérdéses életpályák a nők számára is

---

[45] *Az ideál = A Hét,* 1898. augusztus 28., 35, 553 (Krónika, III).

[46] H. Gy., *Nők az egyetemen. Négy interviev = Uj Idők,* 1895. december 1., 50, 406–407, idézett rész: 406.

[47] Semper, *Északi levegő = A Hét,* 1892. július 24., 30, 469–471 (Krónika).

[48] Little John [Ambrus Zoltán], *A rózsa és az olaj = A Hét,* 1892. július 31., 31, 485–486 (Krónika).

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 515 2024. 03. 21. 14:35:06

hozzáférhetők lesznek, az befolyásolná-e a házasságkötéseket, és ha igen, milyen módon. A beérkező levelekből válogatást tettek közzé, amelyet rögtön Semper viszontválaszával kezdtek.[49] Három számon keresztül folytatták a válaszok közlését, amelyek között ellenző, támogató és megszorítással támogató vélemények egyaránt helyet kaptak. Az ellenzők elsősorban a nőiességet, a családanyai és háziasszonyi kötelességek teljesülését féltették; míg a támogatók az önállóság és az egyenjogúság kérdését vetették fel. Bár a levélrészletek nem mutatták egyértelműen egyik vagy másik vélemény túlsúlyát, a szerkesztőség zárszavából egyértelműen kiderült, hogy a többség a leánygimnáziumok létrehozása mellett foglalt állást.[50]

Négy évvel később az olvasók újabb körkérdést találtak kedves lapjukban, amely ezúttal a kártyás asszonyokról szólt, ismét több kérdésben foglalva össze a problematikát: „Illik-e a kártya az asszony kezébe? Lehet-e a kártyás asszony jó feleség és jó anya? Helyénvaló-e, hogy a zsúrokon kártyázzanak? Miképp viselkedjék a férj, akinek kártyás felesége van?”[51] Bár a válaszokat november 15-ig kérték, már e hó első napján közölni kezdték a beküldött leveleket, amelyekből összesen tizenhetet tettek közzé.[52] A válaszok egy része álnév alatt jelent meg, máskor csak keresztnevet adtak meg. Bár nem oldható fel minden álnév, jól látható, hogy mind férfiak, mind nők küldtek válaszokat, és a vélemények a teljes elutasítástól a megengedő állásfoglalásokig terjedtek. Néhányan rövid, humoros(-nak szánt) válaszokat küldtek, mások a kérdés apropóján általánosabb érvényű válaszokat adtak. Volt, aki szerint a nők azért fordulnak a kártyához, mert a társasági életből kiveszett az igényes társalgás és így a kártyázó férjeikkel együtt tölthetik az időt; más a férfiak és nők eltérő megítélése ellen szólalt fel. Néhányan a nőiességet hiányolták a kártyázásból, ezért nem helyeselték, megint mások megszorításokkal értenének egyet a nők játékával: ha a férjükkel együtt kártyáznak, ha szórakozásból és nem szenvedélyből teszik, és ha nem viszik túlzásba. Végül a szerkesztőség Jókai Mór végszavával zárta le a körkérdést, aki szerint a játékszenvedély a férfiaknak és a nőknek egyaránt káros, szórakozásként azonban a kártyázás mindkét nem számára elfogadható.[53]

1903-ban ismét egy aktuális eseményhez kapcsolódóan kérték ki az olvasó(nő)k véleményét. A lapok kimerítően foglalkoztak azzal a botránnyal, hogy a szász trónörökös felesége elhagyta a családját a gyermekei nyelvtanáráért. *A Hét* is több írásában említette a szökést, majd egyenesen feltette a kérdést olvasónőinek: mely

[49] Semper, *Helena = A Hét,* 1892. augusztus 7., 32, 513–514 (Leány-gimnázium).

[50] A nyolcvankét beérkezett válaszból csak huszonnégy ellenezte, illetve kettő támogatta megszorításokkal. *Leány-gimnázium = A Hét,* 1892. augusztus 7., 32, 515–516; augusztus 14., 33, 526–527; augusztus 21., 34, 544–545.

[51] A Hét szerkesztősége, *Kérdések, A kártyázó asszonyokról = A Hét,* 1896. október 18., 42, 730–731, idézet: 731.

[52] Bár nem jelezték külön, előfordulhat, hogy néhány levélből csak részletet közöltek.

[53] A tizenhét válasz és a végszó az alábbi számokban jelent meg: *A Hét,* 1896. november 1., 44, 765–766; november 15., 46, 803–804 és november 22., 47, 820–821.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 516 2024. 03. 21. 14:35:06

esetben hagyhatja el az urát az asszony.[54] A válaszok az előző körkérdésekhez hasonlóan változatosak.[55] Van, aki semmilyen körülmények között nem fogadja el, hogy egy asszony elhagyja a férjét, más akkor engedné, ha nincsenek gyermekei és a férje durva vele, vagy ha kényszerházasságot kötött; de olyan olvasónő is van, aki, gyermektelen asszony esetében, akkor is támogatná, hogy hagyja el a férjét, ha másba szeretett bele, különben, a férjével maradva, hazugságban élne. Abban azonban a legtöbben egyetértettek, hogy nem hagyhatja el az urát a nő, ha gyermekei vannak, a gyermekeit pedig semmiképpen nem hagyhatja el. Néhányan akkor láttak ez alól kivételt, ha ezzel az anya a gyermekeit védi. A körkérdést végül egy Lujza aláírású fiktív levéllel zárták, amely egyebek mellett a nőkérdéssel is foglalkozik, amennyiben a nő és férfi szerelemhez való jogát és viszonyát is említi.[56]

A Hét egy további esetben is megszólította az olvasóit, a válaszokat azonban végül nem tették közzé. 1898-ban *Régi és uj divatok* címmel Ambrus Zoltán írt krónikát, amelynek végén a női sétapálca kérdésében kérte ki a hölgyközönség véleményét.[57] Bár alig két héttel később a türelmetlen érdeklődőknek még azt írta a szerkesztőség, hogy hamarosan közlik a válaszokat,[58] erre végül nem került sor.[59]

A közönség véleményére azonban nemcsak Kiss József lapja volt kíváncsi, az *Uj Idők* szerkesztősége is többször fordult olvasóihoz a véleményüket kérve.

Herczeg Ferenc folyóirata rendszeresen beszámolt művészeti eseményekről, így az egyre nagyobb számban kezdeményezett emlékműállításokról is. Nemcsak a szoboravatásokról, hanem nagyobb pályázatok esetén már a pályaművekről is írtak, sőt, nemegyszer képben is bemutatták a művészek terveit. Így történt Erzsébet királyné tervezett emléke esetében is. A királyné tragikus halála után szinte azonnal felmerült egy fővárosi emlékmű gondolata és megkezdődött az adakozás. Megalakult a szoborbizottság és a századfordulón kiírták az első pályázatot (amelyet aztán továbbiak követtek).[60] Az 1902. január 22-én lezárult (első) pályázatra

---

[54] *Mikor hagyhatja el urát az asszony? Kérdés olvasónőinkhez = A Hét,* 1903. január 18., 3, 37–38.

[55] A beérkezett válaszokat helyszűke miatt nem tudták mind közreadni, összesen húsz levelet vagy részletet publikáltak három számban: *A Hét,* 1903. január 25., 4, 58–60; február 1., 5, 74–76; február 8., 6, 91–92.

[56] Lujza, *Mikor hagyhatja el urát az asszony? (Apokrif válasz) = A Hét,* 1903. február 15., 7, 105–106 (Krónika, II).

[57] Pont [Ambrus Zoltán], *Régi és uj divatok = A Hét,* 1898. augusztus 28., 35, 552–553 (Krónika, II).

[58] (Többeknek) *Heti posta = A Hét,* 1898. szeptember 11., 37, 592.

[59] Néhány e körkérdésre érkezett olvasói levél fennmaradt Ambrus Zoltán hagyatékában. Ld. erről Xantus Boróka, *Öntudatos olvasók, Közönséglevelek 1898-ból = Magyar Könyvszemle,* (130)2014, 491–494.

[60] Ld. bővebben Dede Franciska, *„ …ezen szoborhoz szava van minden magyarnak”, Az Új Idők körkérdése a közönséghez az Erzsébet-emlékmű pályázatáról = Érték és értelmezés,* szerk. Boka László, Sirató Ildikó, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae, Gondolat, 2010, 40–55 (Bibliotheca Scientiae & Artis, 1). Ld. még Vér Eszter Virág, *„Ha sírja Bécsben van szobra legyen Budapesten…”,*

érkezett pályaműveket a Műcsarnokban megtekinthette a közönség, és a lapok fényképeken is bemutatták a terveket.[61] A közönség tehát ismerte a műveket, láthatta őket és különböző véleményeket is olvashatott róluk. A nemzetközi zsűri nem sokkal később meghozta döntését,[62] az *Uj Idők* pedig megszólította olvasóit. Arra volt kíváncsi, hogy a pályaművek közül melyik tetszik legjobban és miért, illetve az olvasók milyennek képzelnék az Erzsébet-szobrot.[63]

A felhívás után megindult a levelek özöne. A több száz levélből alig két hónappal később a szerkesztőség válogatást tett közzé (sokszor csak részleteket emelve ki, bár, amint írták, igyekeztek megtartani a levelek alapján kirajzolódó arányokat).[64] A felhívásra férfiak és nők egyaránt tollat ragadtak. Voltak, akik közös levélben fejtették ki véleményüket, más egy közösség nevében írt. Érkeztek küldemények az ország különböző területeiről, sőt, az országhatárokon kívülről is, és a levélírók között a közéletből vagy a lap(ok) hasábjairól ismert nevek is felbukkantak.[65] A zsűri és a közönség véleménye nem fedte egymást teljesen. Míg a nemzetközi bírálóbizottság tagjainak sorrendje szerint Zala György, Strobl Alajos és Telcs Ede szoborművét negyedikként követte Fadrusz János alkotása, addig az *Uj Idők* olvasóinak közel háromnegyede a Fadrusz-tervre szavazott (amelyet azután változatlan sorrendben követett a zsűri által kiemelt három pályamű). A válaszadók sokszor megindokolták a döntésüket, és a válaszokból feltételezhető, hogy az olvasók ismer(het)ték a kritikákat, mert nemegyszer a „hivatalos" és a művészi körök által megfogalmazott problémákat és erényeket fogalmazták meg. Az ankét külön érdekessége az a kérdés, hogy az olvasók milyennek képzelnék el az (ideális) emlékművet. Több válasz inkább érzéseket, hangulatokat ragadott meg, de volt olyan is, amely konkrét javaslatot, egy-egy mű eszmeiségére vonatkozó határozott véleményt fogalmazott meg, vagy éppen egy-egy terv „továbbgondolására" tett javaslatot. Volt, aki úgy vélte, hogy szoborpályázat helyett jótékonysági alapítványt kellene (kellett volna) létrehozni a királyné emlékére. A szerkesztőség bízott benne, hogy kérdésével hasznos ügyet szolgált, amikor „táplálta",

---

Adalékok a budapesti Erzsébet-emlékmű (felállítás) történetéhez = A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására, szerk. Glässer Norbert, Mód László, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2018, 472–486.

[61] Nem minden pályaműről volt felvételük. Lyka Károly, *Erzsébet-szobrok a Műcsarnokban = Uj Idők,* 1902. február 16., 8, 162–163. A szoborképeket ebben és a következő számban (1902. február 23., 9) közölték.

[62] Erről Horkayné fogalmazott meg csípős hangú véleményt. [Herczeg Ferenc], *Horkayné a kaszinóban, Ellesett párbeszédek = Uj Idők,* 1902. február 16., 157–158.

[63] Az Uj Idők szerkesztősége, *Az Erzsébet-szobor pályázata = Uj Idők,* 1902. február 23., 9, 191.

[64] *Uj Idők,* 1902. április 20., 17, 359–364; április 27., 318, 383–386; május 4., 19, 413–416; május 11., 20, 440–443.

[65] Összesen mintegy száznyolcvan név olvasható ki az aláírásokból (álnév is szerepel köztük). Százhatvankét levélrészletet tettek közzé, de némely közleményt többen is aláírtak, és volt, akitől két részletet is közreadtak.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 518 2024. 03. 21. 14:35:07

„foglalkoztatta", „provokálta" a „sebesen szunnyadó érdeklődést egy szuverénül művészi kérdésben". Mert „minden műalkotásnak két mestere van: a művész és a közönség".[66]

Még ugyanebben az évben újabb kérdéssel fordultak az olvasókhoz, ezúttal nem művészeti témában. Arról kérdezték a közönséget, hogy milyen hazai nyaralóhelyet javasolnának olvasótársaiknak, amely kényelmes és a „szerényebb zsebű ember" számára is elérhető, sőt, fényképet is kértek az adott helyről.[67]

Két héttel később megkezdték a(z előző felhíváshoz képest jóval szerényebb számban, de szintén az ország legkülönbözőbb vidékeiről) beérkező levelek közlését.[68] A válaszadók, amellett, hogy a szerkesztőség kérésének eleget téve számos gyakorlati információt is megosztottak az érdeklődőkkel (az utazásról, a különböző színvonalú és kényelmi szintű szállásokról, étkezési lehetőségekről és mindezek áráról), különböző további – nemegyszer azonos – szempontokat kiemelve ajánlották az üdülőhelyeket. Többször visszatérő elem a táj szépsége, a csend, a nyugalom, az egészséges levegő, a kies kiránduló- és sétahelyek megléte, máskor pedig a különböző fürdők és ásványvízforrások gyógyhatása. Kitértek a szállások tisztaságára, a környezet egyszerűségére és olykor az infrastruktúrára is. Máskor említették a szórakozási lehetőségeket (tenisz, krokett, térzene) vagy a társaságot, vendégkört. Néhányan csak egy-egy számukra kedves helyszínt ajánlottak, mások többre is felhívták a figyelmet, és voltak, akik saját vidékükről küldtek kedvcsináló leírást. A legtöbben erdélyi és felvidéki helyszíneket ajánlottak, de Balaton és Sopron környéki üdülőhelyeket is találni a kínálatban. Néhányan figyelembe vették a szerkesztőség azon kérését is, hogy lehetőség szerint képeket is küldjenek, így néhány képeslap és fénykép is illusztrálja a szövegeket.

Pályázatok

A két népszerű hetilap több pályázatot is meghirdetett.

Nem sokkal indulása után *A Hét* szerkesztősége azzal a kéréssel szólította meg előfizetőit (elsősorban a hölgyeket), hogy írják meg, kik a kedves íróik és miért, és arra is kíváncsiak voltak, hogy ha nem ismerik az adott szerzőt, vajon milyen külsejűnek és természetűnek képzelik. A pályázati kiírás végén még hozzátették, hogy a lap „szivesen veszi", ha a tárgyalt író „az ő munkatársainak gárdájából kerül ki, habár álnév alatt is irjanak azok". Az egyetlen konkrét megkötés az volt, hogy a válasz mindenképpen magyar íróról szóljon.[69] A pályázat fődíja Bihari Sándor egyik eredeti műve volt, a jeligés pályázatokról egy, a munkatársakból álló

[66] [cím nélkül] = *Uj Idők,* 1902. május 11., 20, 443.

[67] Uj Idők szerkesztősége, *Hová menjünk a nyáron? = Uj Idők,* 1902. június 15., 25, 546.

[68] A beérkezett válaszok közül harmincegyet tettek közzé „jelentéktelen rövidítésekkel": *Uj Idők,* 1902. július 6., 28, 34–37; július 13., 29, 58–59; július 20., 30, 82.

[69] „*A Hét" pályázata = A Hét,* 1891. december 27., 52, 833.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 519 2024. 03. 21. 14:35:07

bírálóbizottság döntött.[70] Mivel százhetvenhét pályamű érkezett, a zsűri a megadott határidő után tudott csak eredményt hirdetni.[71]

Összesen tizennégy levelet (levélrészletet) tettek közzé.[72] A válaszok kedves, humoros, olykor incselkedő hangvétellel íródtak, és a dicséret mellett esetenként némi kritikát is megfogalmaztak. Többen nemcsak egyetlen írót neveztek meg, mások a legkedvesebb szerzőjüknek szentelték az egész írást. A szövegek igényesek, érdekesek és olvasottságról, műveltségről, érdeklődésről és nemegyszer igazi íráskészségről tanúskodnak. Különösen érdekesek azok a válaszok, amelyek szerzői leírták, hogy milyennek képzelik el az írót, akit sem személyesen, sem a lap(ok)ból nem ismertek. *A Hét* a pályázat kiírása előtt még csak néhány munkatársa arcképét jelentette meg a címlapján, így az olvasók a portréjukat – legalábbis a lapból – általában nem ismerhették. Ellenpélda az az olvasónő, aki egy, már korábban közzétett fényképre utalva fogalmazta meg csalódottságát: „Csak egy hibája van én előttem Sipulusnak: a szakálla!! Mikor *A Hét*-ben megjelent arczképe – melyet bizonyosan irántam való figyelemből közölt *A Hét* udvarias szerkesztője: »pillájaim« a bámulattól nyitva maradtak a szakállas alak láttára. Hiszen én eddig az irókat – legalább a fiatalokat – mind borzas fejjel és sima állal képzeltem.”[73]

1901. július 7-én *A Hét* közönsége ismét pályázati felhívást olvashatott a lapban.[74] Emma asszony francia mintára receptpályázatot hirdetett,[75] „kulináris különlegességek” beküldésére biztatva az olvasókat: kevéssé ismert, de kipróbált ételeket vagy különleges elkészítési módokat várt, lehetőség szerint az adott étel származásának leírásával együtt.[76] Hamarosan meg is indult a receptek özöne, amelyekből hétről hétre jó néhányat megjelentettek, nemegyszer a kísérőlevéllel (vagy annak részletével), illetve Emma asszony rövid megjegyzéseivel (vagy ahogy ő maga hívta: nota benéivel) együtt. A receptek később, tematikusan csoportosítva, önálló kötetben is megjelentek. *A Hét szakácskönyve* szintén Emma asszony

[70] A bizottság tagjai: Bródy Sándor, Kenedi Géza, Kiss József, Kozma Andor, Kóbor Tamás és Rákosi Viktor. (Eredetileg Ambrus Zoltán és Herczeg Ferenc is szerepelt a tagok között, helyettük került be a végleges bizottságba Kenedi Géza és Kiss József.)

[71] *A Hét pályázata, A biráló-bizottság jelentése = A Hét,* 1892. február 7., 6, 86–87.

[72] *A Hét,* 1892. január 31., 5, 69–73; 1892. február 7., 6, 87–91.

[73] [Riszdorfer Erzsike], *A Hét pályázata, III. Jelige: »Csak mindig vigan«… = A Hét,* 1892. január 31., 5, 71.

[74] 1899 januárjában is hirdettek egy pályázatot, amelynek eredményét azonban végül nem tették közzé. Ebben arra a kérdésre keresték a választ, hogy mi minden fog történni 1899-ben. A kiírási feltételek között szerepelt, hogy legalább tíz jóslatot kell beküldeni, amely bármire vonatkozhat, a lényeg, hogy a jóslat beváljék. »A Hét« szerkesztősége, Szá*zadvégi oraculum (A Hét pályázata) = A Hét,* 1899. január 29., 5, 65.

[75] A pályázatról ld. részletesen Dede 2010, i. m.

[76] Emma [Ignotus], *A Hét szakácskönyve. Levél, A Hét olvasóihoz = A Hét,* 1901. július 7., 27, 428–429, idézett rész: 428.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 520 2024. 03. 21. 14:35:07

neve alatt látott napvilágot, a szerkesztő egyik levele azonban azt sejteti, hogy Kiss József tevékenyen részt vett az összeállításában.[77]

A pályázatra beérkezett levelek közül több mint százat közöltek egészében vagy részleteiben. *A Hét szakácskönyve* rovatban közzétett szövegeket hamarosan mellékletként csatolták a laphoz, és a szerkesztői üzeneteket közreadó *Heti posta* mintájára megindították a *Szakácskönyv-posta*t is.[78] A válaszok az ország egész területéről érkeztek, és miközben néhányan – feltehetőleg a szerkesztőség által személyesen és közvetlenül megszólított írók és színésznők – nem adtak ételleírást, hanem vagy kibújtak egy frappáns válasszal, vagy rövid tárcát küldtek; mások több receptet is csatoltak egy-egy levélhez, nem egy lelkes pályázó pedig többször is tollat ragadott. A résztvevők között az irodalom, a sajtó, sőt, a művészi élet ismert alakjai is feltűntek, de voltak, akik „ismeretlenül" küldték be féltve őrzött receptjeiket. Olyan nevek is felfedezhetők a receptek alatt, akik más (kör)kérdésekre is küldtek már válaszokat.

Az ételleírásokat kísérő levelek gondosan megfogalmazott, igényes szövegek, amelyek számos irodalmi, művészeti, eszmetörténeti utalást, aktualitásra reflektáló megjegyzést tartalmaznak (olyan témákat is, amelyeket a lap munkatársai korábban már valamilyen módon érintettek), és jól mutatják: a lap írói és olvasói közös szellemi térben mozogtak és tudatosan ki is fejezték a lap közösségéhez tartozásukat. A válaszok nemegyszer humoros hangvételűek, olykor kedvesen csipkelődők és incselkedők. Van köztük prózai és verses alkotás (sőt makáma is, amely a lap egyik kedvelt műfaja). A levélírók többször reflektáltak más pályázók receptjeire, vitatkoztak egymással, sőt Emmával is.[79] S bár a két és fél hónap alatt olykor komoly kérdéseket is felvetettek, a pályázatra és a hangvételre összességében a könnyedség és játékosság jellemző, ami nemcsak azt mutatja, hogy a szerkesztőség szerencsés ötlettel hirdette meg a receptpályázatot, hanem jól tükrözi az olvasók igényét a megnyilatkozásra, valamint arra, hogy kifejezhessék, mennyire szeretik a lapjukat, a szerkesztőit és Emmát (akinek „asszonyvoltában" többen is kételkedtek). A pályázat ugyanezen év decemberében lezárult, az öttagú bírálóbizottság döntött a díjak odaítéléséről és megjelent a szakácskönyv első kiadása.[80]

---

[77] Kiss József Erdős Renée-nek, [é. n.] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár 7. sz. levél.

[78] *A Hét szakácskönyve*-rovat = *A Hét,* 1901. július 20., [21.] 29, 459–461; július 28., 30, 472–475; augusztus 4., 31, 490–493; augusztus 11., 32, 505–508; augusztus 18., 33, 527–529; augusztus 25., 34, 549–556; szeptember 1., 35, 573–576; szeptember 8., 36, 593–596; szeptember 15., 37, 613–616; szeptember 22., 38, 633–636; szeptember 29., 39, 653–656; október 6., 40, 671–672. A rovat a 34. számtól mellékletként kapcsolódott a hetilaphoz, és már két számmal korábban megindult a *Szakácskönyv-posta*.

[79] Ld. a receptpályázatot feldolgozó kötet alcímét: *Egy századfordulós „blog" története.*

[80] A bizottság tagja volt báró Dániel Ernőné (elnök), Bródy Sándor, Glück Frigyes, Gundel János és Zsolnay Miklós.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 521 2024. 03. 21. 14:35:07

Herczeg Ferenc hetilapja szintén több pályázattal szólította meg olvasóit az évtizedek során. Pár héttel az indulása után a szerkesztőség rejtvénypályázatot hirdetett a *Mulattató* című rovatban – lehetőség szerint új típusú – rejtvények készítésére.[81] A pályamunkák nagy része hagyományos típusú rejtvény volt, így nem nyert díjat, és az összes résztvevő nevét sem tudták felsorolni, olyan sokan jelentkeztek a felhívásra.[82]

Az előzővel szinte egy időben hirdette meg a lap a Pósa Lajos balatoni nótáinak megzenésítésére kiírt pályázatát: zongorára (vagy cimbalomra) és énekhangra írott „[m]agyar és népies zenét kívánunk, fülbemászót, hogy könnyen terjedhessen a nép között is".[83] A határidőig több mint háromszáz dal érkezett a szerkesztőséghez. A bizottság végül százhatvannyolc pályázatot bírált el (a többi vagy formailag, vagy tartalmilag nem felelt meg). A zsűri elnöke Káldy Gyula volt, tagjai pedig Bársony István, Erkel Gyula, Feszty Árpád és Gárdonyi Géza. A döntés menetét részletesen leírták a pályázati jelentésben, és pár szóval méltatták azt a tizenegy dalt, amelyből a harmadik válogatás után három maradt. A fődíjat Dankó Pista „országosan ismert jeles népdalköltő" nyerte, a másodikat Lányi Géza, a Népszínház „jeles cimbalmosa".[84] A következő számban közzétették a nyertes portréját Gárdonyi Géza rövid bemutatásával, és közölték a díjnyertes kottát is. A lap önálló füzetben kiadta a pályadíjas dalokat, és előfizetőinek ajándékul adta a laphoz.[85]

1903. január 1-jén két pályázati felhívással fordult olvasóihoz Herczeg Ferenc lapja. Az egy vagy két kötet terjedelmű regénypályázatra az utóbbi harminc év idején játszódó és a korszakot is jellemző magyar társadalmi regényt vártak, a legfeljebb három folytatásban közölhető terjedelmű elbeszélésnél csak azt kötötték ki, hogy a témája magyar legyen.[86] Mindkét esetben elvárás volt, hogy a pályamű az *Uj Idők*ben közölhető legyen. A zsűri tagjai a lap belső munkatársai voltak: Herczeg Ferenc, Lyka Károly, Malonyay Dezső, Tábori Róbert és Wolfner József. Az elbeszélőpályázatra kétszáznegyvenhárom, a regénypályázatra pedig összesen huszonhét érvényes pályázat érkezett.[87] A zsűri véleménye szerint a regények, „bár ezek egy részében is foszforeszkál valamelyes tehetség", egy kivétellel nem érték el a kívánt irodalmi színvonalat. A kivétel Ritoók Emma *Egyenes úton, egyedül* című pályaműve volt, amelyet a lap folytatásokban közzé is tett. Az elbeszélések között a bírálóbizottság egy díjra érdemeset sem talált, három művet azonban közlésre megfelelőnek ítélt.[88]

---

[81] (Rejtvény-pályázat) *A szerkesztő üzenetei = Uj Idők,* 1895. február 17., 9, 160.

[82] A nyeremény könyvjutalom volt. *Rejtvény-pályázatunk = Uj Idők,* 1895. április 14., 17, 324.

[83] Az Uj Idők szerkesztősége, *Az Uj Idők pályázata = Uj Idők,* 1895. február 24., 10, 165.

[84] *A nótapályázatunk = Uj Idők,* 1895. május 26., 23, 437–438, idézett rész: 437.

[85] A kotta Méry Béla zeneműkereskedésében is forgalomba került.

[86] *Pályázat regényre és elbeszélésre = Uj Idők,* 1903. január 1., 1. sz., 9.

[87] *Jelentés az UJ IDŐK elbeszélési pályázatáról = Uj Idők,* 1903. május 17., 21, 483; Az Uj Idők szerkesztősége, *Jelentés a regénypályázatról = Uj Idők,* 1903. július 5., 28, 34.

[88] A bíráló bizottság, *Jelentés az Uj Idők regény-pályázatáról = Uj Idők,* 1903. szeptember 20., 39, 273; Uő, *Jelentés az Uj Idők elbeszélés-pályázatáról = Uo*.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 522 2024. 03. 21. 14:35:07

A szerkesztőség még ugyanezen évben adomapályázatot is hirdetett. Határidőt nem állapítottak meg és zsűrizést sem tartottak, hanem a közlésre ítélt szövegeket megjelentették és honorálták.[89]

Végezetül érdemes szót ejteni egy bő tíz évvel későbbi felhívásról. Az első világháború évében írta ki a lap amatőrfénykép-pályázatát, kizárólag az előfizetői számára. Az *Uj Idők* már első évfolyamától kezdve adott közre amatőr fényképeket, és ez a 20. század első éveiben jelentős mértékben fokozódott, köszönhetően annak is, hogy a szerkesztőség rendszeresen biztatta olvasóit saját képek beküldésére. A megjelenés feltétele a megfelelő minőség (nyomdai reprodukálhatóság) és a közérdeklődésre számot tartó téma volt.[90] Az 1914-es felhívásban a korábbiakhoz hasonlóan a „fényképek tárgyára és kidolgozására nézve" sem állítottak föl korlátokat, de, mint írták: „legszívesebben vesszük az alakos képeket". A díjak részben pénzjutalomból, részben kiadványokból álltak.[91] A kezdeményezés nem várt eredményt hozott, rövid időn belül mintegy nyolcezer fénykép érkezett a szerkesztőséghez. A képek közlését és a döntést azonban a világháború miatt későbbre halasztották. Végül 1916-ban hirdettek eredményt, és a dicséretre érdemes képek nagy száma miatt, valamint mert nemegyszer egy-egy alkotó számos felvételt küldött be, a szerkesztőség nem fotográfiákat, hanem alkotókat jutalmazott.[92]

Szerkesztői üzenetek

Sok más laphoz hasonlóan *A Hét* és az *Uj Idők* szerkesztősége is állandó rovatban válaszolt az olvasók leveleire, a *Heti posta* és *A szerkesztő üzenetei* azonban nemcsak címében, hanem célkitűzésében is különbözött egymástól. Míg Kiss József lapja hangsúlyozottan különbséget tett az előfizetőik kérdései és a többi olvasó levele között,[93] Herczeg Ferencé egy „nagy családnak" tekintette olvasóit, akik bizalommal fordulhatnak kedves lapjukhoz.[94]

A két rovat összevetésekor további jelentős különbségek láthatók: *A Hét* jóval kevesebb üzenetet tett közzé, mint az *Uj Idők* (sőt, nemegyszer teljesen hiányzik a *Heti posta*),[95] valamint a szerkesztőségi válaszok (és kikövetkeztethetően az

---

[89] Az Uj Idők szerkesztősége, *Adoma-pályázat = Uj Idők,* 1903. szeptember 27., 40, 298.

[90] Bár a szakirodalom megkülönbözteti az amatőr és a privát fényképeket, jelen tanulmányban a lap terminológiáját használom, és minden olvasói (nem hivatásos fényképész által készített) képet amatőr fényképnek nevezek. Ld. Stemlerné Balog Ilona, *Történelem és fotográfia*, Bp., Osiris, 2009, 101.

[91] A felhívást többször is közzétették, először: *Az Uj Idők pályázatot hirdet amatőr-fényképekre = Uj Idők,* 1914. március 22., 13, 332. Az olvasói levelekre küldött válaszokból az is kiderül, hogy egy-egy pályázó több képet is küldhetett, és a kép mérete nem számított.

[92] *Az UJ IDŐK fénykép-pályázata. Az eredmény = Uj Idők,* 1916. június 4., 24, 583.

[93] (Többeknek) *Heti posta = A Hét,* 1900. január 21., 3, 48.

[94] Az Uj Idők szerkesztősége = *Uj Idők,* 1900. március 25., 13, 283–284.

[95] A rovat teljes kimaradása, hat évfolyam lapszámait vizsgálva, az évek során emelkedő tendenciát mutat; 1890: 2; 1895: 13; 1900: 22; 1905: 20; 1910: 23; 1914: 23.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 523 2024. 03. 21. 14:35:07

olvasói kérdések is) szűkebb tematikát mutatnak, mint Herczeg Ferenc folyóiratában.[96] Emellett pedig míg *A Hét* leveleit a szerkesztő és a belső munkatársak válaszolták meg, addig az *Uj Idők* szakértők segítségét is kérte.

Bár a levelek témájára csak a válaszokból lehet következtetni, több rendszeresen visszatérő kérdés rajzolódik ki a szerkesztők üzeneteiből.

Mindenekelőtt mindkét folyóirathoz rendszeresen küldtek saját írásműveket az olvasók, amelyek egy részét a lap közölte. *A Hét*nél az első években több olyan választ is találni, amely ma is ismert vagy a korban népszerűvé vált szerzőnek szólt (a levelek egy részét teljes névvel küldték, egyes esetekben pedig az olvasói monogramok és/vagy a lakóhely alapján azonosítható a levélíró). Az 1890-ben Anarcsra címzett választ minden bizonnyal Czóbel Minkának szánták, és ugyanebben az évben üzentek Tutschek [!] Annának is, Véghelyi Imrének pedig azt írták, hogy „[c]sak a tárgy ellen van kifogásunk; a feldolgozás nagy gyakorlatra és eleven érzékre vall. Küldjön egyebeket".[97] Utóbbi alkotó hamarosan nemcsak szerzője, hanem belső munkatársa is lett a lapnak, ahol számos további álnév alatt írt, köztük a legismertebb (és polgári nevévé is váló) Ignotus néven. Kapott választ az első évben az akkor Münchenből levelező Lyka Károly csakúgy, mint Zempléni Árpád és Thury Zoltán, írtak Gőcze [!] Saroltának, leveleztek Malonyay Dezsővel, 1905-ben pedig egy üzenet Juhász Gyulának szólt. Szintén a *Heti posta*ban válaszoltak a Lys Noir-ként verselő Guttmann Irénnek, valamint a Mezarthim álnevet használó Kempelen Farkasnak (mindkettőjüktől több költemény jelent meg *A Hét*ben).

A beküldött művek jelentősebb része azonban nem ütötte meg a mértéket, amit a szerkesztők különböző stílusban adtak az alkotók tudtára: olykor „nem közölhető" címmel egyszerűen felsorolták a műveket, máskor azonban egy-egy elvetett alkotásról hosszabban is írtak. Bár voltak kedves, pártfogó hangvételű, jobbító szándékú, tanácsot adó válaszok, a szerkesztők nemegyszer szinte nyers stílusban utasítottak el a beküldött szövegeket. A Cyngarus álnevű dilettáns alkotónak például saját kísérőleveléből idézve válaszoltak: „»Azon biztató tudatban, hogy soraim nem kerülnek olvasatlanul a papirkosárba stb.« Ön nem csalódott. Elébb elolvastuk."[98] Az *Uj Idők* szerkesztői is bőven kaptak különböző színvonalú műveket, s olykor ők sem voltak kíméletesek az önjelölt szerzőkkel. A válaszokban olyan jelzők olvashatók, mint „gyönge", „kezdetleges", „gyermekes", „éretlen", „hasznavehetetlen". Máskor hosszabban fogalmazták meg a kritikájukat: „az eredetiségnek teljes hiánya följogosít arra, hogy kérjük: ne küldje be a folytatást".[99]

---

[96] Sipos Balázs az *Uj Idők* két háború közötti szerkesztői üzeneteit vizsgálva a „szerkesztői szelekció érvényesülésének" problematikáját is felvetette. Sipos Balázs, *Az Új Idők mint női lap a két világháború között = Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére,* szerk. Pusztai Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 293–309, hivatkozott rész: 297.

[97] (Budapest. Véghelyi Imre) *Heti posta = A Hét,* 1890. június 15., 24, 388.

[98] (Cyngarus) *Heti Posta = A Hét,* 1895, 44, 707.

[99] (F. L. Szolnok) *A szerkesztő üzenetei = Uj Idők,* 1905. január 1., 1, 20.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 524 2024. 03. 21. 14:35:07

Bár a küldemények jelentős részét tették ki a dilettáns irodalmi (és olykor zenei) próbálkozások, nemcsak ez a tematika van jelen az olvasói levelekben. Az 1900-as esztendő szerkesztői üzeneteit részletesebben elemezve jó néhány csoportba sorolhatók az olvasói kérdések. Mindkét folyóiratban található példa a lapokkal kapcsolatos észrevételekre, valamint irodalmi és kultúrtörténeti, illetve vegyes tematikájú kérdésekre is. Jó néhány esetben a válasz általános jellegű, és nem következtethető ki belőle az olvasói kérdés.

Érdemes ismét kiemelni, hogy Herczeg Ferenc lapjában ez a rovat sokkal gazdagabb volt, mint *A Hét*ben: a századforduló évében például az *Uj Idők*ben több mint tízszer annyi szerkesztői üzenet jelent meg.[100] S bár itt is megtaláljuk azokat a témákat, amelyek Kiss József lapjának olvasóit érdekelték, Herczeg folyóiratának közönsége számos további témakörben fordult a szerkesztőséghez. A legnagyobb számban az illemmel, különböző szokásokkal és a társas viselkedéssel, ismerkedéssel kapcsolatos kérdéseket küldtek. Szintén sok általánosabb jellegű felvilágosításkérést találni a rovatban, és többen érdeklődtek egy-egy munkakörhöz szükséges végzettségről vagy egy-egy tanintézményről is. Olykor háztartáshoz kapcsolódó vagy orvosi, szépségápolási tanácsokat is kértek.

Érdemes néhány konkrét példát is említeni mindkét folyóiratból. A lapokra vonatkozóan megrendelésekkel, mutatványszámok küldésével, postai késésekkel vagy az álnevek feloldásával kapcsolatban írtak, míg az általánosabb jellegű irodalmi és kulturális kérdések versekre és szerzőikre, különböző kifejezések pontos jelentésére és eredetére vonatkoztak, máskor népdalokról vagy éppen az Árkádia-perről kértek felvilágosítást. Az *Uj Idők*ben számos levél a férfi–nő kapcsolatra, ismerkedésre, bemutatásra, látogatásra, (kéz)csókra vagy éppen a levelezésre, ajándékozásra, társasági viselkedésre, esküvőre vonatkozott. Többen érdeklődtek egy-egy álláshoz szükséges végzettségről, képesítésről; az általános jellegű felvilágosításkérések pedig többek között menetrendre, különböző elérhetőségekre, utazási tanácsokra, könyvek, pályázatok, virágmagvak beszerzésére vonatkoztak. A házi praktikák között az élősködők elleni védekezés mellett a tajtékpipa megragasztására is kaphattak hasznos tanácsot az érdeklődők, míg a szépségápolás témakörében a hajkenőcstől a kézápolásig terjedt a kérdések sora. Értelemszerűen a vegyes tematikájú csoportba kerültek a legváltozatosabb megkeresések, legyen szó statisztikai adatokról, a tyúkrepítőről vagy a leghosszabb fővárosi villamoskocsi méretéről.

[100] Külön számítva a „nem közölhető” cím alatt felsorolt műveket, a többi üzenetet azonban a bennük megfogalmazott kérdések számától függetlenül egy tételnek véve 1900-ban *A Hét*ben 158, az *Uj Idők*ben 1973 üzenet jelent meg (a dilettáns művek nélkül: 105 és 1078).

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 525 2024. 03. 21. 14:35:07

Összegzés – A két lap „közönségkapcsolata" közötti hasonlóságok és különbségek

Mind *A Hét*, mind az *Uj Idők* rendszeresen és különböző eszközökkel igyekezett megszólítani és megtartani közönségét, miközben mindkettő saját olvasói közösség kialakítására törekedett.

A Hét olvasóiról az egyik pályázat kapcsán azt írta a bírálóbizottság, hogy a beérkezett dolgozatok között „nincsen egyetlen egy sem, mely ne a legnagyobb intelligenciáról, a legtisztultabb, izlésről és nagy műveltségről tenne tanuságot. Ebből mi megtudtuk, hogy oly közönségnek irunk, mely képes bennünket megérteni és mely képes bennünket megitélni is".[101] A válaszokból kitűnik, hogy a munkatársak és a lap szellemisége erőteljesen hatott az olvasókra. A levélírók „ugyanazt a nyelvet" beszélték, ugyanazt a regisztert használták, mint a szerkesztők és írók. Voltak, akik többször is tollat ragadtak az évtizedek alatt, és olykor nemcsak a belső munkatársakkal csipkelődtek, hanem egymással is polemizáltak. Mind a szerkesztők és munkatársak írásait, mind az olvasói levelek nagy részét gondosság, igényesség, tájékozottság és műveltség, valamint nemegyszer könnyed, szellemes hangvétel és stílus jellemzi.

Az *Uj Idők* szintén egyfajta olvasói közösséget teremtett maga körül. A lap az élet számos területén kívánt tanácsadó, útmutató és „jó barát" lenni, sőt, ennél több is: amint már első számában megfogalmazta, az „*Uj Idők* szerkesztősége azt óhajtja, hogy olvasói családtagnak tekintsék és általános érdekű kérdésekben bizalommal forduljanak hozzá".[102] Herczeg lapjánál ez a családiasság, valamint az ízlésformálás, eligazítás, tanácsadás volt a fő cél a közönség irányában.

A múlt századforduló első évtizedeinek két népszerű hetilapja különböző eszközökkel törekedett rá, hogy közönséget szerezzen és meg is tartsa. Az alkalmazott módszerek azonban mindkét esetben túlmutatnak az előfizetők keresésén: a két folyóirat, a két szerkesztő(ség) nem egyszerűen olvasókat, hanem olvasói közösséget kívánt maga köré gyűjteni és alakítani, s ehhez részben azonos eszközöket használt fel, olykor eltérő hangsúlyokkal.

Dede, Franciska

Public relations. The "interactive" initiatives of *A Hét* and *Uj Idők* (1890–1914)

"It's been ten years since I started the business of founding a weekly newspaper for an audience that doesn't exist yet, with writers who will yet exist", József Kiss wrote on *A Hét*'s tenth anniversary. But who did this readership consist of, or even, perhaps even more, a "reading community" that *A Hét* "cultivated" around itself? And what can be said about the readers of *Uj Idők*, another

[101] *A Hét pályázata, A biráló-bizottság…* i. m.

[102] (Olvasóinkhoz) *A szerkesztő üzenetei = Uj Idők,* 1894. december 16., 1, 18.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 526 2024. 03. 21. 14:35:07

important literary weekly of the period, edited by Ferenc Herczeg? Are there similarities between the audiences of the two papers?

The staff used various means to reach and retain readers. One-sided or rather "one-way" initiatives were the various subscriber gifts or the publication of holiday and jubilee issues, which assumed more passive participation on the part of the audience, but ensured reader insidership and "belonging to the circle of the paper" (rich with editorial "secrets", unusual writings and pictures). The simplest way of keeping in touch, which assumed active reader participation, was to create and secure the editor's messages column, where the journalists responded to letters written under a pseudonym. In addition, readers' interest was maintained and strengthened with several other initiatives: different questions for the readers and the announcement of competitions.

Reviewing the first two (and a half) decades of *A Hét* and *Uj Idők,* the study looks for the answer to whether there was overlap and similarity in the implementation of their initiatives and ideas, and what kind of relationship developed between the editors (writers) and their audience.

Keywords: *A Hét, Uj Idők,* "reading community", public relations, "interactive" initiatives, editor's messages.

Tamás Ágnes

Árpád és az uralkodók metamorfózisai

Magyar művészek festmény-karikatúrái az élclapok hasábjain (1890–1910)

Bevezetés

A 19–20. század fordulóján a tömegkultúra egyik népszerű műfaja volt az élclap, s ezekbe a magaskultúra részeként számontartott festmények utat találtak. Néhány karikaturista szívesen alakított át bizonyos festményeket gúnyrajzokká, de ezek az alkotók néhány ismert irodalmi műhöz készült illusztrációt is átváltoztattak. Az újragondolt rajzok jelentős része aktuális (politikai) eseményhez kapcsolódott, azokat interpretálta, ezáltal igyekezett a szemlélők véleményét is befolyásolni. Tanulmányomban a képzőművészet és a tömegkultúra e különleges kapcsolódási pontjait vizsgálom az élclapok politikai karikatúrainak példáján keresztül. Az átalakított festmények, illusztrációk alapján készült politikai torzképeket mutatom be négy kiválasztott budapesti élclapból *(Bolond Istók, Borsszem Jankó, Kakas Márton és Üstökös)*.[1] A századfordulón többféle humoros sajtóterméket vehettek kézbe az olvasók, s a populáris műfaj ekkor már kiforrott rajzológárdával rendelkezett Magyarországon. Az elemzésbe bevontam mind liberális *(Borsszem Jankó),* mind pedig függetlenségi *(Kakas Márton, Bolond Istók, Üstökös)* vicclapokat.[2] A művek újrafelhasználása, az újraalkotás funkciói állnak érdeklődésem fókuszában, illetve a különböző képzőművészeti alkotások kanonizációja, cirkulációja.

Előzményként érdemes kiemelni, hogy a festmények átalakítása nem tradíciók nélküli, ilyen törekvések már évszázadokkal korábban jelentkeztek. A pastiche például egy olyan festészeti műfajt jelölt a 16. században, amelyben az alkotók különféle reneszánsz mesterek stílusjegyeit másolták, elegyítették. A különböző ismert festmények részleteiből összegyúrt alkotás olcsóbb volt, mint az eredeti, illetve eladni is könnyebb volt azokat, mint az új szerző originalitásra törekvő művét. Ezek nem egyszerűen egy-egy kép másolatát jelentették, az ismerős elemek szerepe pedig kiemelkedő: eladták az alkotást. Nem csak világi témák esetében dívott a műfaj: festettek szentképeket is egy-egy híres alkotó stílusában, mivel ezekre volt kereslet, de nem mindenki engedhette meg magának, hogy eredeti

[1] Nem kizárólag ezek a lapok közöltek ilyen típusú karikatúrákat, de ezek országosan terjesztett, nagyobb példányszámú élclapok voltak.

[2] Az élclapokról részletesebben ld. Buzinkay Géza, *Borsszem Jankó és társai, Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében,* Bp., Corvina, 1983; Tamás Ágnes, *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon,* Pozsony, Kalligram, 2014.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.528-548

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 528 2024. 03. 21. 14:35:08

képet birtokoljon.[3] Míg ezek a másolatok nem bírnak kritikai éllel, a festmények és illusztrációk karikatúraváltozatai – amelyeknél az ismerősség szintén központi elem – már rendelkezhetnek azzal. Tanulságos lehet utalni arra is, hogy a vizsgált időszakban a paródia szintén népszerű műfaj volt, és a 19. század folyamán „imitációból kritikai élű fegyver"-ré vált,[4] ahogy a festményeket átalakító torzképek is, azaz párhuzamosan zajló folyamatokat figyelhetünk meg a képzőművészet egy speciális ágában és a szórakoztató irodalomban.

Továbbá a másolás – többek között a 19. századi ismert francia festő, Eugène Delacroix szerint – a festők tanulási folyamatának szerves része volt, így talán nem véletlen, hogy a festőként is dolgozó karikaturisták alkalmazták szívesen az átdolgozásokat: „Másolás. Ez volt úgyszólván minden művész iskolája. Mindenekelőtt úgy megtanulta mesterének festésmódját, ahogyan az inas megtanul egy kést elkészíteni, anélkül, hogy bármilyen eredetiségre is törekednék. Aztán lemásolt mindent, ami csak egykorú, vagy régebbi művészek alkotásai közül kezeügyébe került."[5] Az újragondolt karikatúrák esetében, noha a festmény másolásából indulhatunk ki, nem állíthatjuk, hogy azok nem törekedtek originalitásra: új, aktualizált üzenetet akartak közvetíteni ismert formavilág segítségével úgy, hogy az eredeti mű ismerete plusz mondanivalóval egészítette ki a karikatúra jelentését.

A 19. század második felének másik jellemző vonása a többszörös reprodukció jelenléte: a kiadók – például takarékossági okokból –, ha már elkészült egy metszet az egyik képes újságjuk vagy kalendáriumuk számára, azt – akár évek múlva – ismét felhasználták más kiadványukban. Ezzel nagyban hozzájárultak egyes festmények (külföldiek is, mivel a metszetek jó része nem magyarországi lapból származott), történelmi jelenetek és szereplők közgondolkodásba való beágyazódásához.[6] A művészeti alkotások ismételt élclapokbeli megjelenése – még ha átalakítva is láttak ott napvilágot – szintén támogathatta ezt a folyamatot.

Az analízis kezdőidőpontja, 1890 előtt is felbukkantak képzőművészeti alkotások átértelmezett, újrarajzolt változatai karikatúrákon, de ez a 19. század végére vált visszatérő eszközzé az élclapok hasábjain. Elemzésemben feltárom, hogy mely hazai képzőművészeti alkotásokat vették át a rajzolók, és hogyan módosították azokat. Vizsgálom, hogy a többször felbukkanó festmények azonos kontextusban jelentek-e meg ismét. Egy-egy műalkotás magas szintű kanonizációját feltételezhetjük, ha azt karikatúraként is publikálták, de mindenképpen a kortársak által jól ismertnek kellett lennie, mert ellenkező esetben a mű jelentéstartalma nem adott hozzá a karikatúra jelentésrétegeihez. A felhasznált alkotások alapján arra is

---

[3] Tarjányi Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány,* Bp., Universitas, Editio Princeps, 2013, 27.

[4] *Uo.*, 28. Az irodalomtudományban a fordulópontot a romantika szemléletével magyarázza, amelyben az eredetiség kulcsfontosságú. *Uo.*, 29.

[5] *Delacroix naplója,* ford. és a bev. írta Bárdos Arthur, Bp., Officina, 1942, 116.

[6] Erről részletesen ld. Révész Emese, *A sajtókép mint kereskedelmi termék – az abszolutizmus kori illusztrált folyóiratok példáján = Magyar Könyvszemle,* 125(2009), 409–436.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 529 2024. 03. 21. 14:35:08

következtethetünk, hogy melyeket tartották a kortárs karikaturisták annyira ismertnek, hogy érdemes legyen azok felhasználásával gúnyrajzot készíteni.

Tanulmányomban már csupán a terjedelmi korlátok miatt sem eshet szó minden újragondolt, magyar művész által készített festmény karikatúraváltozatáról. Jelen elemzésbe csak azokat a képeket vontam be a teljesség igénye nélkül, amelyek fő témáját az uralkodók tettei vagy személyük adta, illetve amelyeken a 19. század végén, a 20. század elején – a millenniumot követően – igen népszerű honfoglaló vezér, a magyar királyok ősének tekintett Árpád a főszereplő.[7] Írásomban kizárólag politikai karikatúrákkal foglalkozom. A rajzolók szabadon variálták az alakokat: a karikatúrákon, élclapokbeli képeken van, amikor egy másik szereplő helyére került a vezető, míg máskor az eredetin szereplő vezért cserélték le valamely politikai szereplőre. Mint látni fogjuk, ez utóbbi a gyakoribb módozat a korpuszban.

A gúnyrajzokat az eredeti festményen felbukkanó uralkodók személyének előfordulása szerint csoportosítottam, arra is keresve a választ, hogy mely műalkotásokat milyen politikai ügyek, viták ábrázolására használták fel. Amennyiben az alkotás témája és a gúnyképen megjelenő esemény szorosan összekapcsolódott, feltételezhetjük, hogy a rajz mozgósító ereje is nagyobb volt. Néhány mű több témához kapcsolódóan is ihletet adott a rajzolóknak, így több szereplőre cseréltek ki egy-egy festménybeli Árpád vezért vagy királyt.

Az ős: Árpád mint szimbólum

Árpád az egyik legkorábbi vezető, aki festmények főszereplője, ami lehetőséget adott arra, hogy egyes vezető politikusokra cseréljék karakterét a karikatúrákon.[8] A rajzok azonban nem mindig pozitív színben tüntetették fel az „új Árpádokat", akik szinte kivétel nélkül belpolitikai szereplők, ami azt mutatja, hogy a honfoglaló vezér figurája alkalmas volt a vezető szerep megjelenítésére. Alakja tipikusan a millennium időszakában népszerű e tematikában, de néhány későbbi példát is találhatunk.

Árpád egyes vonásai az 1890-es évekre már kanonizálódtak: grafikai alkotások, de még a színházi jelmezek készítői is már évtizedekkel korábban ügyeltek arra, hogy a honfoglaló vezér jól felismerhető legyen.[9] Árpád pajzsra emelését Kovács

---

[7] Másik szempont alapján válogatott karikatúrák elemzését ld. Tamás Ágnes, *Festmények metamorfózisai budapesti karikatúrákon (1890–1910) = Századok,* 157(2023), 4, 761–788.

[8] Álmos akkor kapott szerepet, amikor a vérszerződés jelenetét alkották újra. Többször is megrajzolták a híres eskütétel jelenetét, a vérszerződés megjelenítése azonban csak egy esetben kapcsolódott szorosan Székely Bertalan festményéhez. Ez az ábrázolás a fővárosi belső politikai eseményeket tematizálja. *Bolond Istók,* 1906. november 4., 5.

[9] Szalisznyó Lilla, *Egy alkalmi színmű mediális meghatározottságának vizsgálata, Az Árpád ébredése ősbemutatójának ismeretlen jelmezjegyzéke = „Vendégek közt vendég", Poétikai örökség és szöveghagyomány, Vörösmarty az ezredforduló után,* szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán,

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 530 2024. 03. 21. 14:35:08

Mihály festményéről már a millennium előtti években megismerhették az olvasók,[10] de az ezredéves kiállítás hivatalos plakátján is a Kovácsnál látható elemek tűnnek fel. Az átalakított változatok megszületésekor már igen népszerű alkotásról tudósíthatunk: Kovács „nevét a magyar közönség is széles körben ismeri, mert »Árpád fejedelemmé emeltetése« czimű festményének mása elterjedt az egész országban és nagyon sok magyar háznál ott lehet látni a falon".[11] A festmény középpontjában Árpád ül egy pajzson, s több férfi emeli őt a magasba, miközben ő a kardját jobb kezével felfelé tartja.[12] A sokalakos festmény hátterét nem tartották meg a karikaturisták, hanem különböző környezetbe helyezték a pajzsra emelés jelenetét. Sokféle karaktert bújtattak Árpád bőrébe, más-más szereplőt gúnyolva ki ezzel a szcenárióval. 1894-ben Cserépy Károly Árpád-rajzán Zichy Nándor gróf néppárti honatyát a nemzetiségi (román, szerb, horvát) mozgalmak képviselői emelik pajzsra, választják vezérükké.[13] A kormánypárti élclap azon gúnyolódik, hogy a néppárti képviselők igyekeznek – a polgári házasság elleni propaganda során – a nem magyar nemzetiségi mozgalmakat céljaiknak megnyerni. Zichy ellen kortársai megfogalmazták azt a vádat, hogy a nemzetiségi mozgalmak követeléseit támogatja, amit viszont a legtöbb ellenzéki és kormánypárti politikus is túlzónak vélt. Ennek alapja az 1893. évi pozsonyi beszéde volt, amikor a gróf azt követelte – helytelenítve a szabadelvű politikai elképzelést, amely az oktatás magyar nyelvűsítését tűzte ki célul –, hogy a nemzetiségi iskolákban és templomokban mindenki használhassa az anyanyelvét.[14] Az Árpád-tematika és a Zichynek tulajdonított vélemény ellentétben áll: a gróf – a *Borsszem Jankó* szerint – a magyarság rovására a nemzetiségi mozgalmaknak tenne engedményeket.

A festmény sokféle felhasználhatóságát mutatja, hogy egy szabadelvű pártbeli Zichy is pózolhatott Árpádként: Zichy Jenő gróf 1895. március 31-én előadást tartott harmadik ázsiai expedíciójának terveiről, amelynek célja a magyarság eredetének kutatása volt oroszországi területeken, azaz tematikailag szorosan kapcsolódott az esemény a honfoglaláshoz. A felolvasáson illusztris vendégek

---

Balatonfüred, 2020, 360–362; Mikos Éva, *Árpád pajzsa, A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században,* Pécs, Bp., L'Harmattan, 2010.

[10] A festmény 1854-ben készült el, eredetijét már nem ismerjük. Rózsa György, *„Árpád emeltetése" = Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei,* szerk. Hofer Tamás, Bp., Néprajzi Múzeum, Balassi, 1996, 35.

[11] Maszák Hugó, *Kovács Mihály = Vasárnapi Ujság,* 1893. február 19., 129.

[12] Röviden érdemes arra is kitérni, hogy Árpád pajzsra emelése – a kortárs vélekedésekkel szemben – valószínűleg nem fejedelemmé választásához, hanem katonai pozíciójához kapcsolódott (a kazárok elismerték katonai hatalmát), ráadásul nem a magyar szokások szerves részét képező aktus volt a pajzsra emelés. Négyesi Lajos, *Árpád pajzsra emelése = Hadtörténelmi Közlemények,* 126(2013), 2, 592.

[13] *Borsszem Jankó,* 1894. augusztus 5., 1.

[14] Zichy életrajzírója tagadja ezeket a vádakat, szerinte Zichy támogatta a magyar szupremácia megtartását, azonban vallási-egyházi érdekekre hivatkozva az oktatás és a templomokban elhangzó szövegek nyelve tekintetében valóban pártolta az anyanyelvhasználatot. Bonitz Ferenc, *Gróf Zichy Nándor, Élet- és jellemrajz,* Bp., Szent István Társulat, 1912, 236–237.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 531 2024. 03. 21. 14:35:08

vettek részt, így a sajtóban is visszhangra talált, ez adhatta a karikatúra apropóját.[15] Az ellenzéki élclap odaszúrt Zichynek, akit utazó-felfedezőként esernyővel láthatunk: ő ugyan az őshazát keresi (egy turulmadár és egy fa jelképezi ezt), mégis kormánypárti politikus. Az őshaza, a korai magyar történelem említése a millennium előestéjén könnyedén összekapcsolható Árpáddal, így nem véletlen a pajzsra emelés jelenete sem az utazó honatya esetében. Az osztrák–magyar fa tetején a kétfejű sast, a birodalmi szimbólumot láthatjuk, s a fa nem olyan egészséges, mint az ősmagyarokat (akik függetlenek voltak) jelképező növény. Zichyt kivételesen nem férfiak emelik a magasba, hanem két fiatal női alak: Klió (azaz a történelem) és a Nép, akik majd megítélik, hogy mennyire sikeres a gróf expedíciója.[16] Az ellenzéki kép szimbólumhasználata úgy is alkalmassá teszi azt politikai véleménynyilvánításra, befolyásolásra, hogy nem politikai jellegű eseményt rajzolt meg.

1894-ből ismerünk még egy pajzsraemelés-jelenetet, amelyet tévesen Munkácsy Mihálynak tulajdonítottak.[17] Árpádként Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter tündököl, akit az „egyházpolitikai reform" csülök alakú pajzsára emeltek fel zsidó alakok, s Szilágyi kezében „recepció"-csülköt lendít a magasba kard helyett. Az igazságügyért az ellenzéki humoros sajtóban rendszeresen ábrázolták csülökkel a kezében, s amikor házelnökként szerepelt, akkor például a csengő helyett is csülköt rázott, azaz Szilágyi állandó vizuális jelzője volt ez a húsdarab.[18] A zsidók éltetik a minisztert, de végül leejtik és elzavarják, mert rájönnek, hogy a csülök „nem kóser", mert sertéshús. A gúnyrajz születésének időszakában a polgári házasság bevezetéséről szóló törvényjavaslatot[19] tárgyalta a Ház (amelyet Szilágyi terjesztett be), míg a zsidó vallás recepciójáról szóló jogszabályt a főrendiház visszautasította, elfogadására csak 1895 májusában került sor. Az antiszemita hangot is megütő *Bolond Istók* azt üzeni, hogy maguk a zsidók – főként azok, akik a vallási hagyományokhoz ragaszkodnak – sem óhajtják vallásuk recepcióját.

A millenniumi ünnepségek időszakában, amikor a honfoglalás-jelenetek és Árpád-ábrázolások nagy népszerűségnek örvendtek, a *Bolond Istók*ban két pajzsra emelést ábrázoló szcenárió látott napvilágot. Az ünnepségek kezdete előtt megjelent, szignó nélküli rajzon szabadelvű politikusok emelik fel a miniszterelnök Bánffy Dezső bárót *(1. ábra)*.[20]

[15] [N. n.], *Gróf Zichy Jenő a magyar őshazáról = Pesti Napló,* 1895. április 2., 8–9.

[16] *Bolond Istók,* 1895. április 7. 6., szignó nélkül.

[17] *Bolond Istók,* 1894. február 25. 3., Homicskó Atanáz.

[18] Ld. még például *Bolond Istók,* 1897. május 23., 3; *Bolond Istók,* 1897. július 11., 3.

[19] 1894. évi 31. törvénycikk a házassági jogról.

[20] *Bolond Istók,* 1896. április 5., 3.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 532 2024. 03. 21. 14:35:08

1a. ábra. *Millenáris feltámadás*
*(*Bolond Istók, *1896. április 5., 3)*

1b. ábra. *Árpád fejedelemmé emeltetése (Kovács Mihály festménye)*
*(*Vasárnapi Ujság, *1893. február 19., 129)*

Az előtérben állnak Thoroczkay Miklós gróf,[21] Nopcsa Elek kormánypárti képviselők és Pulszky Károly, aki amellett, hogy országgyűlési képviselő, az Országos Képtár igazgatója is volt. Utóbbinak a pajzsára a „del Piombo" felirat és egy összeg, „100.000 f" került, ami egy festményhez kapcsolódó botrányra utal. Pulszky óriási summát, 135 000 frankot fizetett ki 1895-ben egy olyan festményért, amelyet Raffaello Santiénak hitt, de a *Férfiképmás* című művet Raffaello követője, Sebastiano del Piombo festette a 16. században.[22] Ráadásul Pulszky nem tudott hiánytalanul elszámolni azokkal az összegekkel, amelyeket a Szépművészeti Múzeum állománygyarapítására kapott. Ezeket évekkel később öccse, a karikatúrán kutyaként ábrázolt, szintén szabadelvű politikus, Pulszky Ágost térítette meg.[23] Hiába az ünnepi hangulat, a millennium időszakában is kormánypárti honatyákhoz

[21] [N. n.], *Belföld = Pesti Napló,* 1896. március 28., 4.

[22] Pulszky ellen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vizsgálatot indított 1896-ban, mivel a múzeum állományának gyarapítására ez a tárca utalt ki Pulszky számára többször nagyobb összegeket. [N. n.], *Pulszky Károly betegsége = Pesti Napló,* 1896. február 5., 8.; [N. n.], *Pulszky Károly ügye = Pesti Napló,* 1896. február 6., 1.

[23] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* 11. köt., Bp., Hornyánszky, 1906, 250; Fehér Ildikó, Pulszky Károly, a Szépművészeti Múzeum megálmodója, https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/59cc5b47cc3bb3ea1dcd42b4feed5404 (letöltve: 2022. október 28.).

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 534 2024. 03. 21. 14:35:08

és intézményvezetőkhöz köthető botrányok árnyékolják be a mindennapokat – üzeni az ellenzéki élclap.

Jeney Jenő karikatúráján kivételesen hölgyet emelnek pajzsra kormánypárti és ellenzéki politikusok (Széll Kálmán, Apponyi Albert, Ugron Gábor, Nopcsa).[24] A fiatal nő a magyar kultúrát testesíti meg, amelyre rátör a háttérből egy medvén „lovagoló" román fegyveres paraszt, valószínűleg – utalva az orosz kapcsolatokra – vodkával a kezében. A millennium évében az ország az elért tudományos, művészeti és kulturális eredményeket ünnepelte, a magyarság szupremáciáját hirdette. A kép szembeállítja Magyarország és kultúrája virágzását a nemzetiségi agitációval és erőszakkal, s rámutat arra is, hogy ebben a tekintetben a kormánypárt és az ellenzék azonos platformon állt, bírálták a nemzetiségi mozgalmak – túlzónak tartott – követeléseit.

Ugyanitt, de néhány évvel később szintén Jeney rajzán[25] Egán Edét emeli pajzsra Mezei Mór kormánypárti politikus és Falk Miksa, ugyancsak szabadelvű képviselő és a *Pester Lloyd* főszerkesztője, valamint Veigelsberg Leó, a *Pester Lloyd* főszerkesztő-helyettese, azaz a kormánypárti körök és sajtó ünnepli Egán eredményeit. Egán 1898-ban indította útnak a hegyvidéki akciót, amely a rutén lakosság szegénységének a felszámolására törekedett. Ennek kapcsán 1900. február 12-én Munkácson nagyszabású közgyűlést tartottak, megvitatandó, hogy miként lehet kiterjeszteni nagyobb területre is a szolyvai járásban megkezdett programot.[26] Február 15-én négyórás beszédben számolt be Egán miniszteri biztos a képviselőházban a projektről, ahol azonban éles kritika érte: munkácsi beszédének végén a galíciai zsidó bevándorlást és a zsidók üzérkedéseit kárhoztatta, ezért antiszemitizmussal vádolták.[27] Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek címzett beadványában próbálta tisztázni kijelentéseit, s rögzítette, hogy nem kívánta semelyik felekezet képviselőit megsérteni, aláveti magát a kormánypolitikának. Darányi kijelentette: a hazai zsidó képviselők is egyetértettek azzal, hogy a bevándorlás kapcsán törvénynek kell születnie, illetve a galíciai zsidók üzelmeit elítélték ők is.[28] A *Pester Lloyd* szintén tudósított Egán beadványáról; a cikk a következő latin szöveggel kezdődik: „Laudabiliter se subjecit" ('Dicséretesen alávetette magát').[29] Minden bizonnyal ez ihlette a karikatúrát. Érdemes kiemelni, hogy az „új Árpádok" a karikatúrákon a honfoglaló vezér attribútumaival nem feltétlenül rendelkeznek: Bánffy kezével szintén kardot lendít a magasba, látható Árpád kócsagtolla és a vállára vetett párducbőr is. Egán sisakján egy jóval kisebb méretű toll díszeleg, de párducbőrt ő is kapott, a többieket azonban nem ékesítették fel az Árpádra jellemző szimbólumokkal.

---

[24] *Bolond Istók,* 1896. szeptember 13., 5.

[25] *Bolond Istók,* 1900. február 25., 3.

[26] [N. n.], *A hegyvidék nyomorultjai = Pesti Napló,* 1900. február 13., 5.

[27] [N. n.], *Az Egan-ügy a képviselőházban = Pesti Napló,* 1900. február 15., 2.

[28] [N. n.], *Az Egan-ügy = Pesti Napló,* 1900. február 18., 4.

[29] [N. n.], *Budapest, 17. Febr. = Pester Lloyd,* 1900. február 18., 2.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 535 2024. 03. 21. 14:35:08

Egy másik ismert Árpád-ábrázolás is karikatúrák készítésére sarkallta a rajzolókat. A Munkácsy Mihály *Honfoglalás*[30] című műve alapján készült gúnyképeken a legtöbb változatban szintén egy politikai vezető vette át Árpád helyét. Két ábrázolás esetében ügyelt a karikaturista arra, hogy a kompozíció és a figurák szempontjából nagy legyen a hasonlóság az eredeti festményhez. Mindkettő az egyházpolitikai vitákhoz kapcsolódik, s közvetlenül az után jelent meg, hogy a nagyközönség megismerhette az alkotást Magyarországon is. Összeköti a két gúnyrajzot az is, hogy mindkettőn különféle edényeken olvashatunk olyan feliratokat, amelyek ismét a polgári házasság és a zsidó vallás bevetté nyilvánítása körüli diszkussziókra utalnak. Wekerle Sándor miniszterelnök is a festményen szereplő azonos figura helyére került a torzképeken, azonban a rajzok üzenete – a lapok szemléletkülönbségéből következően – eltérő. A *Bolond Istók* zsidókat rajzolt több harcos helyére, sőt Árpád is izraelita. Az ortodox zsidókat a korszakban tipikus arcvonásokkal alkották meg: orruk, pajeszuk, lelógó hajtincsük segítségével könnyen felismerhetők. A *Bolond Istók* festményvariációján zsidó politikusok áramlanak be a magyar politikai elit közé, amit bírált az élclap. Árpádként Mezei Mórt láthatjuk, aki a zsidó vallás recepciója érdekében agitált, Mandel Pál szintén izraelita, szabadelvű képviselő volt, mint ahogyan Rosenberg Gyula és Falk Miksa is. Nem gyakori, hogy a festőre utaljanak a karikaturisták, így érdemes megemlíteni, hogy Árpád lovának a feje helyett Munkácsy arcvonásai sejlenek fel.[31] A *Bolond Istók* a korszakban többször hangsúlyozta félelmeit, ellenérzéseit az „új honfoglalók"-ként nevezett zsidósággal szemben, ekkor rendre térnyerésük politikai veszélyeire figyelmeztette olvasóit.[32]

A *Borsszem Jankó* változatán az agg Kossuth Lajos (aki néhány héttel később elhunyt) tetszeleg Árpádként, mögötte ellenzéki-függetlenségi párti honatyák (Madarász József, Hoitsy Pál, Horváth Lajos és Eötvös Károly) tűnnek fel. A má-

[30] A *Honfoglalás* esetében érdemes kitérni a mű keletkezésének körülményeire és fogadtatására: 1895-ben írták ki a pályázatot az új Parlament belsejét díszítő freskók elkészítésére, illetve 1890-ben szerződést kötöttek Munkácsy Mihállyal, hogy négy éven belül alkosson meg egy olajfestményt *Árpád honfoglalása* címmel a képviselőház üléstermébe. Amikor elkészült, Munkácsy festményét nem fogadták egyöntetű lelkesedéssel sem Magyarországon, sem pedig külföldön (a festő Párizsban kiállította a képét), így néhány részletet átfestett rajta. A művet 1894. február 24-én tették fel a főrendiház falára a Nemzeti Múzeumban, ahol 1905-ig maradt, s évtizedeken át tartó hányattatás után került csak a Parlamentbe a mai helyére, a Munkácsy-terembe. Cieger András, *Árpád a Parlamentben. Munkácsy Mihály esete a tudománnyal és a politikával* = Uő, *1867 szimbolikus világa, Tanulmányok a kiegyezés koráról,* Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 140–141, 144, 150–151, 157. Saját korában megjelent például *Vasárnapi Ujság,* 1894. március 11., 152–153.

[31] *Bolond Istók,* 1894. március 4., 6–7, szignó nélkül. Mind Munkácsy, mind pedig a másik ismert Árpád-kép festője, Feszty Árpád is egy-egy alak (Feszty maga a honfoglaló vezér) helyére saját arcmását festette, s képeiken a korszak ismert alakjai, országgyűlési képviselők is felbukkannak – ami ily módon kapcsolatot teremt a karikatúraváltozatokkal még akkor is, ha a gúnyképeken nem azonos személyek karikatúrái tűnnek fel, mint a festményeken szereplő alakok. Kovács Ákos, *Két körkép,* Bp., Sík, 1997, 32.

[32] Például *Bolond Istók,* 1882. június 25., 5.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 536 2024. 03. 21. 14:35:08

sik oldalon a kormánypártiakat vehetjük számba (Hieronymi Károly belügyminiszter, Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter áll az első sorban), akik felajánlják a „hódító" ellenzékieknek az egyházpolitikai intézkedéseket. A második sorban felismerhető Jókai Mór, Tisza Lajos, a király személye körüli miniszter, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter és az idős Tisza Kálmán volt kormányfő.[33] A *Borsszem Jankó* – Munkácsyhoz hasonlóan – a honfoglalás békés kimenetelére helyezi a hangsúlyt, s szeretné, ha a már évtizedek óta vitatémát képező egyházpolitikai törvényeket végre elfogadná a Ház *(2. ábra)*.

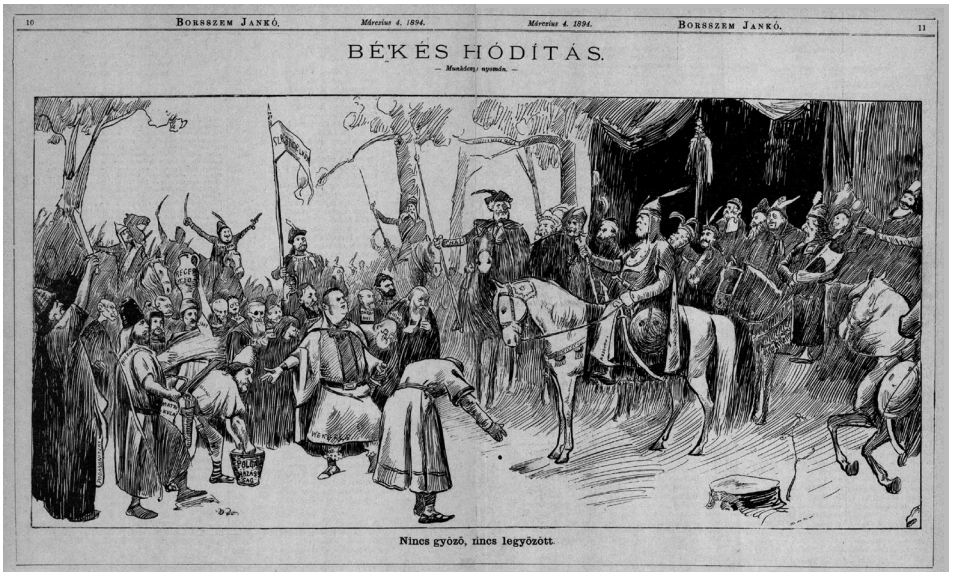

2. ábra. *Békés hódítás, Márk Lajos karikatúrája (*Borsszem Jankó, *1894. március 4., 10–11.)*

A *Kakas Márton* későbbi képén azt figyelhetjük meg, hogy a festmény alatt a honatyák imitálják a művön megörökített jelenetet, azaz a karikaturista nem magát a festményt módosította, hanem azt nagy vonalakban megrajzolta és az előtérbe helyezte az átalakított, leginkább egy színházi jelenetre hasonlító változatot.[34] Árpád helyét Edmund von Krieghammer báró közös hadügyminiszter vette át, azonban ez utóbbi csak egy falovat, egy gyermekjátékot kapott, amire a „nagyhatalmi állás" felirat került, de a szcenárió egyértelműen azt a véleményt sugallja, hogy ettől távol áll a Monarchia. Krieghammer mögött talán a közös külügyér, Agenor Gołuchowski pillantható meg. A gúnykép címe *(Ime: ez a kép)* Munkácsy egy másik alkotására *(Ecce homo)* is reflektál. Az Árpád előtt álló alakok közül

[33] *Borsszem Jankó,* 1894. március 4., 10–11.
[34] *Kakas Márton,* 1902. május 25., 5, Bér Dezső.

felismerhető Bolgár Ferenc képviselő és Münnich Aurél, a hadügyek előadója, némileg hátrébb Falk Miksa, aki külügyi előadóként újságjával együtt kapott helyet (mindannyian részt vettek a delegációk budapesti, 1902. májusi tárgyalásain, amire a képaláírás is utal). A tárgyalások során Krieghammer kiemelkedően magas összeget igényelt a hadügyi kiadásokra, hadseregfejlesztésre, tüzérségi fejlesztésre.[35] Az oppozíció élclapja nem értett egyet ezzel, ezt kifejezendő degradálta a Monarchia külpolitikai erejét. A hadügyminiszter hódítóként nevetségessé vált, követelései mégis rejthetnek veszélyeket magukban.

Sem a nem magyar nemzetiségi mozgalmak, sem pedig a külpolitikai történések nem gyakori témái azoknak a karikatúráknak, amelyeket festmények ihlettek. Ritka eset az is, amikor kortárs kritikák köszönnek vissza egy, a festményhez kapcsolódó karikaturisztikus alkotáson. A szlovákok tudatlanságán és magán a festményen gúnyolódik a *Bolond Istók,* amikor cirkuszi jelenetté alakítja a honfoglalás momentumát.[36] A Munkácsy *Honfoglalás*ával szemben megfogalmazott bírálatok egyike az volt, hogy nem megfelelően domborította ki a magyar nemzeti karaktert, hősiességet, a másik a szlovákok ábrázolása, a békésnek idealizált szlovák–magyar kapcsolatok. Egyes kortárs vélemények szerint ez felbátoríthatta a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmakat arra, hogy még több jogot követeljenek maguknak, illetve a pánszláv mozgalmak kezébe is érveket adott: a magyarok csellel és nem harccal foglalták el országuk területét, ami szintén nem a magyar hősiességet tükrözte, és éles ellentétben állt a kortárs magyar önképpel.[37] A cirkuszi szcenáriók megrajzolása pedig a karikaturisták bevett degradáló eszköze volt a korszakban. A szöveg szerint ráadásul a szlovákok nem színvonalas műsort mutatnak be („kóklerkednek" és „ócska vasak"-at adnak el) Árpádnak és seregének. A honfoglalók cselére utal, hogy Árpád trójai falovon ülve gurul előre. A korszak tipikus sztereotip szlovákábrázolása (kerek fej, félhosszú haj, pisze orr, széles karimájú kalap, bocskor) csak részben figyelhető meg, ezt keverte a rajzoló ázsiai vonásokkal.

Érdemes lehet kitérni arra is, hogy melyik ismert Árpád-ábrázolás nem szolgált karikatúrák előképeként. A millennium népszerű attrakciójáról, a Feszty-körképről, amelyen szintén megjelent a honfoglaló vezér alakja is, csak Árpád nélküli jeleneteket választottak a rajzolók.[38]

---

[35] [N. n.], *A moloch = Pesti Napló,* 1902. május 9., 1.

[36] *Bolond Istók,* 1894. március 4., 5, Márk Lajos. Az *Üstökös* is hasonlóképpen járt el: szlovákok szemlélik a kiállított festményt, amely leginkább gyermekrajzra emlékeztet, s csodálkoznak azon, hogy az egyik lónak két lába van, a másiknak pedig annyi sem (Árpád lovának pedig hét–nyolc). Mindez alacsonynak ítéli a szlovákok szellemi képességeit, de a festményt sem feltétlenül dicséri. *Üstökös* 1894. március 4., 113, Jantyik Mátyás.

[37] Cieger 2018, i. m. 153–155. (Közli a *Bolond Istók* két karikatúráját is.)

[38] A táltos áldozatát rajzolta újra Cserépy Károly Árpád (*Bolond Istók,* 1894. július 29., 7.), míg némileg korábban *A magyar szekerek bevonulása* című jelenet átalakított verziója látott napvilágot (*Borsszem Jankó*, 1894. május 27., 1, szignó nélkül).

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 538 2024. 03. 21. 14:35:09

Az elődök: Szent István, Hunyadi Mátyás és Mária Terézia

A honfoglalás utáni korszakokat ábrázoló festmények, amelyek uralkodóit a karikaturisták lecserélték, mindegyike pozitívan megítélt személyeket ábrázol, de történelmi tekintetben igen eltérő időszakokból választottak főszereplőket. Árpádhoz hasonlóan az első uralkodó, Szent István kicserélése is lehetőséget adott arra, hogy az ország vezetőjét jelenítsék meg az újragondolt kép segítségével. Ferenc József ritkán szerepelt a dualizmus kori karikatúrákon, egy ünnepi eseményt megörökítő festmény átalakított változatán mégis helyet kapott. Az élclapbeli rajz is ünnepi alkalomra készült, így a festmény és az újraalkotott kép tartalma könnyedén összekapcsolható. A *Borsszem Jankó Királyok napja* című patetikus képe 1910. augusztus 21-én jelent meg abból az alkalomból, hogy augusztus 18-án Ferenc József a nyolcvanadik születésnapját, illetve a szám publikálása előtti napon az ország Szent István napját ünnepelte *(3. ábra)*.

A szignó nélküli kép alatt nem jelezték a szerkesztők, hogy az Benczúr Gyula *Vajk megkeresztelése* című munkája alapján készült, erre minden bizonnyal nem volt szükség: a *Borsszem Jankó* rajza évtizedekkel később látott napvilágot, mint a festmény, amely már ismert, kanonizálódott alkotás volt. Benczúr ezen művét (1875) számtalan helyen láthatták az olvasók, például az *Ország-Világ* vagy a *Vasárnapi Ujság* hasábjain, ráadásul az elemzett időszakban a képes hetilapokban is az augusztus 20-hoz közeli lapszámokban pillanthatták meg, így az ünnephez is köthető e festmény megjelenése.[39] Az élclapokbeli rajzok logikájának megfelelően azonban a rajzoló kicserélt két alakot, ezzel aktualizálta a képet: Szent István helyett Ferenc Józsefet, míg a Vajkot megkeresztelő Adalbert püspök helyett Szent Istvánt fedezhetjük fel. A *Borsszem Jankó* képe közelebbi perspektívát mutat, mint az eredeti alkotás, de törekedett arra az alkotó, hogy megtartsa a környezet jellemző vonásait és az előtérben térdelő alakot is. Mindkét keresztény uralkodó kezében országalma, s István mintegy megáldja Ferenc Józsefet. A kép nem hagy kétséget afelől, hogy a Habsburg-uralkodó személye már elfogadott, a két király érdemei, nagysága lehetővé teszi, hogy együtt szerepeljenek. Az osztrák–magyar kiegyezés megkötését követően a kalendáriumok és kormánypárti sajtótermékek törekedtek arra, hogy mind a közjogi egyezményt, mind pedig az uralkodót népszerűsítsék, s talán ez a *Borsszem Jankó*beli rajz is bizonyítja, hogy ezt sikerrel tették.[40]

Szintén a *Borsszem Jankó*ban dolgozták át Koroknyai Ottó *Mátyás király Bécs előtt* (1895/96?) című festményét, amelynek középpontjában az uralkodó lovas alakja kapott helyet, amint a győztes csata után (1485) Bécs kulcsát átad-

[39] *Ország-Világ,* 1902. augusztus 24., 667; *Vasárnapi Ujság,* 1900. augusztus 12., 521.

[40] A pozitív Ferenc József-képről ld. Landgraf Ildikó, *„Király, pásztor és nyáj egy legyen!”, Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867–1918 közötti magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli hagyományokra = „A királyhűség jól bevált útján…”, Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között,* szerk. Glässer Norbert, Zima András, Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2016, 25–31.

3. ábra. *Királyok napja*
*(*Borsszem Jankó, *1910. augusztus 21., 1.)*

ják neki az előkelőségek.[41] A gúnyrajzon Hunyadi Mátyás helyére Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter került, mögötte a kormánypárttal 1899 decemberében fuzionált nemzeti pártbeli Apponyi Albert és Horánszky Nándor, a szabadelvű Szilágyi Dezső és Tisza Kálmán. A kulcsot Karl Lueger, Bécs főpolgármestere adja át Fejérvárynak, a háttérben pedig a Stephansdom épülete sejlik fel. A karikatúra arra utalhatott, hogy Fejérváry január 3-án utazott Bécsbe a delegációk hadügyi albizottságának ülésére.[42] Ezzel egy időben felröppent a hír a sajtóban, hogy a király személye körüli miniszter, Széchényi Manó gróf betegeskedik, s őt pozíciójában Fejérváry fogja követni.[43] A képaláírás szerint Fejérváry feladata az, hogy – mint 1848-ban Alfred zu Windischgrätz – ő is rendet tegyen Bécsben.[44]

Egy Mátyáshoz képest több száz évvel később regnáló uralkodónőt is kicseréltek az őt ábrázoló friss festmény karikatúraváltozatán. Mária Terézia és a rendek pozitívan ábrázolt viszonya a századforduló belpolitikai viharai közepette reménykeltő üzentet hordozhatott, így talán nem véletlen, hogy a festő-karikaturista Faragó József e tematika felé (is) fordult. Faragó a *Kakas Márton* képaláírása szerint az új Országház[45] egyik freskója alapján készítette el karikatúráját, amelyen Mária Teréziának kínálják fel segítségüket a magyar rendek 1741-ben a pozsonyi rendi gyűlés alkalmával (a freskó az élclapokba szintén rajzoló Jantyik Mátyás munkája, 1901) „életüket és vérüket" ajánlva a királynőnek, aki így megerősödve vehetett részt az osztrák örökösödési háborúban. A képen azonban kortárs politikusokat ismerhetünk fel: Mária Teréziaként Széll Kálmán kormányfő szerepel, kezében a csecsemő Lukács Lajos pénzügyminiszter, akinek a ruhájára a „költségvetés" felirat került. Férfi politikusok nőként való ábrázolása egyébként sem ritka a korszakban, így ez a megjelenítési mód egyáltalán nem tért el a kortárs karikatúratradíciótól. A miniszterelnököt kormánypárti (Münnich Aurél és Podmaniczky

---

[41] *Borsszem Jankó*, 1900. január 7., 8–9, szignó nélkül. A festmény reprodukcióját 1899-ben bocsájtották áruba, ez alkalomból közölt cikket róla (a képpel együtt) a *Vasárnapi Ujság*: [N. n.], *Mátyás király Bécs előtt = Vasárnapi Ujság,* 1899. december 17., 855.

[42] [N. n.], *A miniszterelnök Bécsben = Pesti Napló,* 1900. január 4., 2.

[43] [N. n.], *Gróf Széchenyi miniszter lemondása = Pesti Napló,* 1900. január 6., 2. A híresztelés alaptalan volt, a miniszterelnök Széll vette át a hivatalt 1900 márciusában.

[44] Ausztriát az osztrák-német–cseh ellentétek következtében évek óta húzódó belpolitikai válság, a 14. § bevezetése, az egymást gyorsan váltó kabinetek, a belpolitikai bizonytalanság terhelte, amiről persze cikkeztek a budapesti sajtótermékek is ([N. n.], *Még egy kisérlet = Pesti Napló,* 1900. január 5., 1–2), de a karikatúrát konkrét bécsi eseményhez nem tudtuk kötni az osztrák sajtó segítségével sem. A bécsi sajtó bányászsztrájkokról, munkásmegmozdulásokról tudósít, azonban ezek nem Bécsben történtek (például [N. n.], *Der Strike im Köflacher Reviere = Wiener Abendpost* (Beilage zur Wiener Zeitung), 1900. január 3., 3; [N. n], *Inland = Wiener Zeitung,* 1900. január 4., 2).

[45] 1883-ban született törvény arról, hogy egy mindkét Ház befogadására alkalmas palota, egy új Országház fog épülni, és a tervpályázatot is kiírták ugyanekkor. A nyertesként Steindl Imre neogótikus épületet ábrázoló pályamunkáját hirdették ki. Több mint egy évtizeddel később, 1895-ben írták ki a pályázatot a Ház belsejét díszítő freskók elkészítésére, és 1902-ben vehették csak birtokba a honatyák az új Házat. Cieger 2018, i. m. 140–141.

Frigyes báró) és ellenzéki (Apponyi és Bartha Miklós) képviselők is körülállják, s a karikatúra a költségvetés tárgyalásához kapcsolódik, ami 1902. január–májusban zajlott,[46] így az országházbeli freskó új, aktualizált értelmet nyert: Széll remélte, hogy az ellenzék és a kormánypárt egyaránt elfogadja az új büdzsét. Annak, hogy az oppozíció ekkor nem indított obstrukciót a költségvetés tárgyalásakor, ugyanolyan jelentősége van, mint egykor a rendek felajánlásának – üzente a rajzoló. Faragó azonban nem pontosan utánozta a freskót, mivel az eredetin nem láthatunk csecsemőt a királynő karjában, míg számos illusztráción, amely a jelenetet megörökítette, megpillanthatjuk.[47]

A kortársak: az uralkodópár megjelenítése eredetin vagy karikatúrán

Ferenc Józsefhez hasonlóan Erzsébet királyné sem szerepelt a korabeli karikatúrákon, de emelkedett hangulatú, alkalomhoz illő rajzok születtek hozzá kapcsolódóan.[48] Jeney Jenő két élclap számára is készített átértelmezett változatot Zichy Mihály *Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál* című festményről.[49] Zichy műve (1877) Deák ravatalát örökítette meg (1876), aki mellett Erzsébet áll, az élclapok rajzain – amelyek műfajukat tekintve nem karikatúrák – Erzsébet ravatalánál Hungária, a Magyarországot megszemélyesítő nőalak gyászol, mutatva a magyarság fájdalmát, hogy elveszítették a szeretett királynét, akit Genfben egy merénylő megsebesített, és 1898. szeptember 10-én elhunyt. A két rajz azonban nem teljesen egyforma: az *Üstökös*ben közelebbről láthatjuk a ravatalt és a nőala-

[46] A hosszan elnyúló vitát ld. *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyülés képviselőházának naplója,* II–VII, Bp., Athenaeum, 1902.

[47] *Kakas Márton*, 1902. március 9., 1. A freskó megjelent: *Vasárnapi Ujság,* 1902. január 12., 21. Metszetek Mária Teréziával és József főherceggel: Pott, J. Laslett, *Mária Terézia a pozsonyi országgyűlésen, A magyar rendek hódolata Mária Terézia előtt a pozsonyi országgyűlésen 1741. szeptember 11-én,* Kőnyomat, [h. n.], (1850 körül), ny. n. Hasslwander, Josef (1812–1878) rajza nyomán Norden, H. Csecsemővel („mandátum") a karján Bánffy Dezső is látható Mária Teréziaként egy korábbi képen (*Kakas Márton,* 1896. június 28., 8–9.) az országgyűlés feloszlatása és az 1896. évi voksolások előtt.

[48] Mindezt magyarázza, hogy már az 1848. évi 18. tc. alapján súlyos büntetéssel számolhatott az, aki felségsértést, vagy aki az uralkodóház tagjai ellen sértést követ el.

[49] *Bolond Istók,* 1898. szeptember 18., 3; *Üstökös,* 1898. szeptember 18., 6–7. A kép a korban jól ismert volt: nagyszámú metszet készült róla, amelyek közül a királyné által dedikáltakat politikusoknak, uralkodóknak juttatta el Zichy, a többit pedig széles körben terjesztette. A festményt Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelte meg, és az uralkodóház is támogatta a koncepciót, Erzsébet pedig nagyban segítette Zichy munkáját. A művet „a kiegyezés vizuális reprezentációjának szokás tekinteni: a nemzet és az uralkodócsalád szövetségének megerősítését kifejező alkotásnak, amelyben Erzsébet mint a nemzet kijelölt védangyala jelenik meg". Cieger András, *Deák Ferenc írásban és képben, Miként ábrázolható a kiegyezés? = 1867 szimbolikus világa, Tanulmányok a kiegyezés koráról,* szerk. Uő, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 122.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 542 2024. 03. 21. 14:35:09

kokat, illetve hiányzik a Hazát megtestesítő nőalak, valamint a szárnyas Géniusz, aki az eredetin csillagkoszorút tart Erzsébet feje fölé. A közelebbi nézőpont érdekében Jeney elvett a kompozícióból: kevesebb lépcső látszódik, valamint lehagyta a gyertyatartók alját. A *Bolond Istók*ban – annak ellenére, hogy Hungária is Magyarországot testesítette meg – megpillanthatjuk a Hazát és a Géniuszt is, az alakok kisebbek, mert messzebbről szemlélhetjük őket.

Szintén csak az eredeti festményen szerepel a királyi pár, a karikatúraváltozaton őket cserélte ki az alkotó – mint ahogy Erzsébet helyett is Hungária gyászol – Benczúr egy későbbi képének átalakított verzióján. Benczúr ünnepi képén az országgyűlés két házának tagjait prezentálja jól felismerhetően, amint kifejezik hódolatukat az uralkodópár előtt (*Millenniumi hódolat*, 1909).[50] Egyszerre két lapban is megjelent a kép átalakítva. A *Kakas Márton*én magát Benczúrt ünneplik például a fővárosi sajtó képviselői, akik jóval kevesebben bukkannak fel a karikatúraváltozaton babérkoszorúkat szorongatva, mint ahány alak az eredetin szerepel.[51] Ráadásul kevésbé jól felismerhetők, mint Benczúr képén a politikusok, amire az alkotó nagy hangsúlyt fektetett[52] (a művész jobbján talán a kormányt képviselő államtitkár, Molnár Viktor áll, középen, ahol az eredetin Szilágyi Dezső fejezi ki a hódolatot, itt Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke).[53] Az *Üstökös* képén Apponyi Albert érdemelte ki az ünneplést: a festmény átalakított verziója a zsidók örömét és tiszteletét fejezi ki. Ez utóbbi esetben a képaláírás az apropót is elárulja: „A zsidók hódolása – gróf Apponyi előtt a zsidó gymnasium engedélyezése alkalmából."[54] Benczúr festményének átalakításai is – az eredeti témának megfelelően – hódolatot fejeztek ki.

Máskor – immár karikaturisztikus alkotásokon – azt az eljárást választották a rajzolók, hogy Ferenc József arcvonásai nem láthatók, helyette egy kétfejű sas – a birodalmi szimbólum – tűnik fel uralkodói pompában, emberi testen. Ezek a képek azonban már teljesen más hangulatúak, egyáltalán nem ünnepélyesek,

---

[50] A monumentális képet 1908-ban fejezte be az alkotó, a nagyközönség 1909-ben, a tavaszi tárlaton csodálhatta meg. *Vasárnapi Ujság,* 1909. április 11., 287. A festmény 1945-ben elpusztult, ma már csak vázlata ismert. *Benczúr*, összeáll., bev. Bellák Gábor, Bp., Corvina, 2001, 14. Telepy Katalin tudomása szerint 1944-ben égett el a festmény. Telepy Katalin, *Ünnepi pillanat az örökkévalóságnak? 80 éve készült Benczúr képe: a Millenniumi hódolat = Szabolcs-Szatmári Szemle,* 22(1987), 4, 483.

[51] A festmény komoly sajtóvisszhangra talált: „Országos szenzációt kelt Benczúr Gyula nagy festménye, a »Millenniumi hódolat« a műcsarnok tavaszi tárlatán. A lapok hasábos tudósításokat írnak róla". [N. n.], *Képzőművészet = Pesti Hirlap,* 1909. április 10., 7. Benczúr sikerét ünnepelte a szakma, s ezt úgy fejezték ki, hogy babérkoszorút helyeztek el a Műcsarnokban kiállított festmény elé. [N. n.], *Hódolat Benczurnak = Pesti Hirlap,* 1909. április 8., 8.

[52] *Kakas Márton*, 1909. április 18., 3., Éder Gyula.

[53] A különböző társaságok, szervezetek nevében hódolatukat kifejezők listáját közölte: [N. n.], *Képzőművészet = Pesti Hirlap,* 1909. április 13., 5.

[54] *Üstökös*, 1909. április 18., 3., Gáspár Antal. A pesti izraelita hitközség kérelmét egy gimnázium felállítására Apponyi valóban jóváhagyta: [N. n.], *A pesti izraelita hitközség közgyűlése = Pesti Hirlap,* 1909. április 6., 13.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 543 2024. 03. 21. 14:35:09

másféle üzenetet közvetítenek. Hegedűs László *Rabiga* című festménye (1903)[55] átalakítására Faragó József vállalkozott a *Kakas Márton* lapjain.[56] A festményen emberek egy despotát húznak, az udvari bolond pedig egy kapcsos könyvet és egy ostort tart a kezében. Az ellenzéki *Kakas Márton* képén Tisza István áll közvetlenül a despota előtt, akit a kétfejű sas személyesít meg. Mellette Deák Ferenc vonásai sejlenek fel, Széll Kálmán kormányfő pedig az udvari bolond, kezében a jelszavával díszített kötettel („jog, törvény, igazság") és ostorral. Széll mellett ifjabb Andrássy Gyula halad, s felbukkan még a szabadelvű Münnich Aurél, a honvédelmi ügyek előadója és a honvédelmi miniszter, Fejérváry Géza báró a kocsit húzó, kimerült férfi és – a kezében csecsemőt tartó – nő mögött. A kocsit mozgató alakokat nem változtatta át a karikaturista, hűen követi a festmény elemeit, amelyen a pár az emberiséget testesíti meg, a torzképen pedig a magyarságot szimbolizálhatja. A gúnyrajz címe *(A Gotterhalte)* sem mellékes, megjelöli azt az eseményt, aminek következtében a komoly kritikát tartalmazó karikatúra született. 1903. április elején robbant be a fővárosi sajtóba a hír, hogy a pécsi hadapródiskolában a vasárnapi istentiszteleteken az egyik héten a császári ház himnuszát, a *Gott erhaltét* éneklik (a másikon Hoffer Károly pécsi zeneszerző királyhimnuszát), s a március 15-i vasárnapra is ez a himnusz jutott, azonban ennek éneklését többen megtagadták.[57] Az iskolában vizsgálatot rendeltek el, s öt főt elbocsájtottak azzal az indoklással, hogy „politikailag izgattak".[58] Az ügy gyorsan és többször a képviselőház elé került, ahol a honvédelmi miniszter interpellációkra adott válaszát megzavarta az ellenzék, heves beszédekben törtek ki, miközben Fejérváry azt bizonygatta, hogy a „királyhimnusz" milyen szép zene, milyen jól sikerült a magyar fordítása.[59] Az élclap azt üzente, hogy Ferenc József despotaként viselkedik, a magyar függetlenségi törekvéseket elnyomja, a nemzet büszkeségét megalázza, s ehhez magyar politikusok is asszisztálnak *(4. ábra)*.

Hasonló, az uralkodóhoz kapcsolt szimbolikát még találhatunk a korpuszban, ahol Fejérváry is újra felbukkan. Zichy Mihály, aki a korszakban népszerű illusztrátor is, Petőfi Sándor *A hóhér és a király* című verséhez készült rajzát (1889-es kiadás) az *Üstökös*ben alkotta újra Pál Hugó, s a vers két részletét is szerepeltették

---

[55] Megjelenés: *Vasárnapi Ujság,* 1903. április 5., 216.; *Ország-Világ,* 1903. április 12., 291.

[56] *Kakas Márton*, 1903. április 26., 8–9.

[57] A *Gott erhaltét*hoz tapadó jelentéstartalmakról ld. Nagy Ildikó, *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte, Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországán = Aetas,* 32(2017), 4, 46–49.

[58] [N. n.], *A Gotterhalte a pécsi honvéd-akadémiában = Pesti Napló,* 1903. április 6., 3; [N. n.], *A képviselőház ülése = Pesti Napló,* 1903. április 17., 4. A sajtóértesülésekkel szemben két diákot tanácsoltak el, egy fő pedig önként távozott. Nagy 2017, i. m. 48.

[59] [N. n.], *A „Gotterhalte" = Pesti Napló,* 1903. április 17., 3. Elhúzódó probléma volt, hogy nem született Magyarországon egy olyan, a királyt dicsérő himnusz (például Jókai Mór is próbálkozott ezzel), amely felválthatta volna a *Gott erhaltét*. Cieger András, *1867 szimbolikus világa, A dualista állam önreprezentációja a magyarországi nyilvánosságban* = Cieger szerk*,* i. m. 103.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 544 2024. 03. 21. 14:35:09

4a. ábra. *Hegedűs László, Rabiga*
*(*Ország-Világ, *1903. április 12., 291)*

a gúnykép alatt.[60] A trónon nem Ferenc József ül, hanem ismét egy emberi test kétfejű sasos fejjel, mellette a hóhér helyén Fejérváry Géza báró miniszterelnök áll, s kardján az „Absolutizmus" felirat olvasható. Halottként a „törvény" és a „jog" tűnik fel. Az uralkodó a Fejérváry-kormány kinevezése miatt kialakult belpolitikai válság következtében 1905-ben rendre elnapolta az országgyűlés összehívását. Erre utalhat az abszolutizmus említése, de már a kormány kinevezése is kivívta az oppozíció ellenszenvét. Érzékelhető, hogy az uralkodót bíráló képek az ellenzéki lapokban kaptak teret, ügyelve azonban arra, hogy a felségsértés ne legyen megfogalmazható velük szemben.

Trónörökös karikatúrán

A vezérekről, uralkodókról szóló festményvariációkat követően végül vegyük számba a trónörökösöket karikatúrán ábrázoló képeket. Könnyű dolgunk van: ritka, hogy a trón várományosa ilyen típusú gúnyképen szerepeljen: csak Éder *Kakas Márton*-beli rajzán bukkan fel,[61] aki Munkácsy *Petőfi, a vándorszínész*

[60] *Üstökös,* 1905. november 30., 3.
[61] *Kakas Márton,* 1909. április 4., 5.

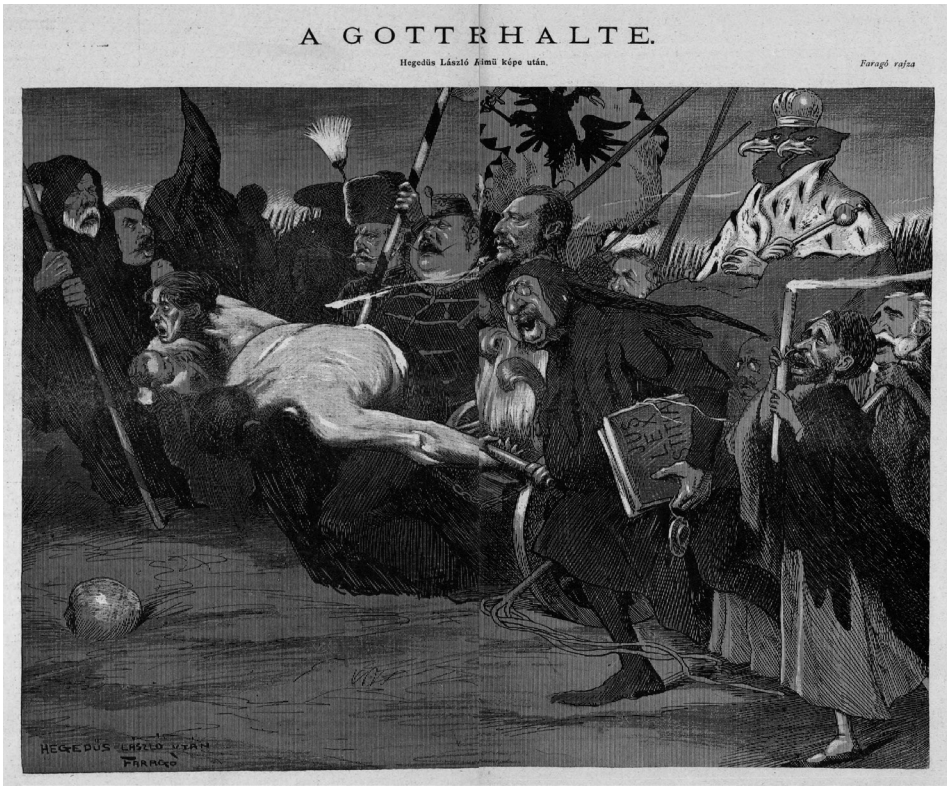

4b. ábra. *A Gotterhalte, Faragó József karikatúrája (*Kakas Márton, *1903. április 26., 8–9.)*

című képét gondolta újra. I. Péter szerb király elsőszülött fia, György lemondott trónöröklési jogáról 1909 tavaszán. Ezt örökítette meg a karikaturista: György vándorként búcsúzik szüleitől. A festményen Petőfi Sándor köszön el szüleitől és útnak indul.[62] A képet és a karikatúrát összeköti, hogy a közhiedelem szerint Petőfi családja apai ágon szerb származású volt.[63] Kiemelésre érdemes, hogy külpolitikai kérdések tematizálására hazai festők művein keresztül ez az egyetlen példa a korpuszban.

[62] 1907-ben publikálták a képet: *Petőfi Album,* A „Pesti Napló" kiadása, 1907, festmény: a 36–37. oldalak között.

[63] Petőfi életrajzírója is kitér erre az elterjedt, téves elgondolásra: Ferenczi Zoltán, *Petőfi életrajza,* 1, Bp., Franklin, 1896, 5. Ezúton köszönöm Szalisznyó Lilla baráti segítségét, aki az irodalomtörténeti munkák világában megkönnyítette a tájékozódásomat.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 546 2024. 03. 21. 14:35:10

Összegzés

A tanulmány bemutatja, hogy a vizsgált időszakban újra meg újra feltűnő eljárás volt, hogy a karikaturisták egy-egy hazai alkotó festményét átalakították. Történelmi festményekre és életképre is esett a rajzolók választása – akik sokszor szintén festőként is dolgoztak. Az újragondolt, politikusokat felvonultató, élclapokbeli művek ritkán készültek azzal a céllal, hogy az eredeti festményt bírálják, kifigurázzák, a gúny céltáblájára a magyarországi politikai elit és – ritkábban – az uralkodó került. Számos alkalommal összekapcsolódott az eredeti mű és a karikatúra témája, de szoros tematikai kapcsolatot nem mindig fedezhettünk fel.

Megfigyelhetjük, hogy az átalakított festmények mindegyike a 19. század második felében született, egy részüket frissen mutatták be, a közönség megtekinthette azokat a kiállításokon, illetve a képes hetilapokban. A karikatúraként többször átdolgozott művek a gúnyrajz megjelenésének idejében általában már jól ismert, kanonizálódott alkotások (például: *Vajk megkeresztelése*). Ezeknél nem volt szükséges képaláírással jelezni, hogy milyen festményt alakított át a karikaturista, míg az újabb alkotásoknál ezt rendre megtették, így is népszerűsítve a tárlatok egy-egy művét.

Ha számba vesszük a karikatúrák készítőt, felsejlenek előttünk az élclapok rajzolói és a festők közötti átfedések, az, hogy megélhetése biztosítása érdekében több ismert festő rajzolt az élclapoknak. A karikatúrák egy része – elsősorban a 19. században – szignó nélkül jelent meg. Később azonban a legtöbb festményt átalakító torzrajzot Jeney Jenő és Faragó József készítette, de többször látott napvilágot Bér Dezső és Homicskó Atanáz ilyen jellegű alkotása is. Ez visszahatott az élclapokbeli tartalmakra, formákra: a tömegkultúra e népszerű, elterjedt termékének lapjaira kerülhetett a magaskultúra egy része – populáris festmények, befutott alkotók új képei és feltörekvő festők művei, amelyeket így még ismertebbé tudtak tenni, hozzájárulva ezzel kanonizációjukhoz. Ezeket a karikatúrákat hatásos, figyelemfelkeltő eszközként értékelhették a szerkesztők: gyakran kerültek címlapra vagy pedig belíven kétoldalas rajzként közölték őket, ráadásul az ellenzéki és kormánypárti élclapok egyaránt használták ezt az eljárást.

Tanulmányomban azt a célt tűztem ki, hogy a különböző uralkodókhoz és a honfoglaló vezérhez kapcsolódó festményekről készült átalakított változatokat bemutassam, azonban a magyar művészek munkáinak metamorfózisai az élclapok hasábjain nem merül ki ennyiben. Munkácsy s több és más festők alkotásai, más tematikákhoz kapcsolódóan (például: egyházügyek, bíráskodás) is szép számban előfordultak. Ezek, valamint a külföldi művészek festményeiről készült karikatúraváltozatok elemzése további dolgozatok tárgyát képezi.

Tamás, Ágnes

The metamorphoses of Árpád and the monarchs Painting-caricatures of Hungarian artists on the pages of comic papers (1890–1910)

This study explores a particular interface between fine art and mass culture: how cartoonists reimagined a well-known or lesser-known painting or illustration. I analyse political cartoons based on these reworkings in four selected Budapest comic papers (*Bolond Istók, Borsszem Jankó*, *Kakas Márton* and *Üstökös*) between 1890 and 1910. In the present study, I analyse only those drawings whose originals feature the leader Árpád or a ruler as the protagonist and relate the paintings to their actions. The caricaturists replaced them with political figures, thus updating the message of the paintings.

First I will present the actualised metamorphoses of Árpád, then the transformations of the rulers of later periods, followed by the reimagined representations of the contemporaries, Franz Joseph and Elisabeth. I close the analysis with an example from abroad.

Keywords: caricatures, rethought paintings, Hungarian Conquest, Mihály Munkácsy, Franz Joseph and Elisabeth.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 548 2024. 03. 21. 14:35:10

Fleisz János

Az erdélyi, partiumi és bánsági magyar sajtó helyzete a 19. század utolsó évtizedében (1890–1900)

Tanulmányom igyekszik pótolni azt a hiányt, amely a 19. század utolsó évtizede magyar sajtótörténetének elmaradt elemzése következtében alakult ki. Ennek okai jól ismertek, hiszen az akadémiai sajtótörténet csak 1892-ig jutott el,[1] más összefoglaló munkák pedig ezt az időszakot legfeljebb általános szinten érintik,[2] de például a 2016-ban megjelent kiemelkedő összefoglaló is főleg – a valóban mértékadó – 20. század eleji helyzetet elemzi.[3] Magam már régebben is megpróbálkoztam a tárgyalt évtized mélyebb vizsgálatával, azonban elkészült kéziratom a sajtótörténeti kutatások közlésének egyik legnehezebb időszakában, sok kalandot átélve, tíz év elteltével, négyszeri átszerkesztés után, lerövidítve, tudományos apparátusának jelentős szűkítésével jelenhetett meg.[4] Ez is vezérelt, amikor ezzel a témával jelentkeztem a konferenciára, illetve vállalkoztam utóbb a tanulmány megírására.

Az elemzés térben a Trianon által Romániához csatolt területek összességére vonatkozik, lehetőséget adva ezzel a későbbi összehasonlításokra és viszonyításokra. A történelem alakulása következtében létrejött kényszerű körülmények vetik fel, hogy e nagy területet (mintegy 103 000 km^2), amely a történeti Erdélyen kívül magába foglalja a Partiumot és a Bánságot, a sajtótörténet szempontjából egyben vizsgáljam. A tanulmányban az Erdély elnevezést folyamatosan erre a szélesebb értelemben vett területre értem.

A kutatás időben a 19. század utolsó évtizedére fókuszál, amikor az említett terület Magyarország része volt anélkül, hogy a kortársak a regionális különbségeket különösen hangsúlyozták volna, pedig az évszázados fejlődés során az egységes magyar nemzet szellemiségén belül számos sajátos jelleg alakult itt ki. A terület sajtótörténetének e szakaszát tehát a magyarországi írott sajtó keretein

---

[1] *A magyar sajtó története II/2. (1848–1892),* főszerk. Szabolcsi Miklós, Bp., Akadémiai, 1985.

[2] Például Kristóf György, *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalomváltozásig (1867–1919), Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1938. évi 1. számából;* Erőss Attila, *Gondolatok a sajtóról, 200 éves az erdélyi magyar újságírás,* Marosvásárhely, Custos, 1996; Buzinkay Géza, *A magyar sajtó története 1849-től 1948-ig = A magyar sajtó története,* szerk. Kókay György, Buzinkay Géza, Murányi István, Bp., MÚOSZ, 1998.

[3] Buzinkay Géza*, A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig,* Bp., Wolters Kluwer, 2016.

[4] Fleisz János, *Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940,* Pécs, Pannónia, 2005.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.549-564

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 549 2024. 03. 21. 14:35:10

belül követtem nyomon. A vizsgálat csak a magyar nyelvű sajtóra terjed ki, és nem foglalkozik a német, román vagy egyéb nyelven megjelent lapokkal.

A kutatás célkitűzése a tárgyalt terület három különböző régiójában működő magyar nyelvű sajtó általános vonásainak egységes megjelenítése. Módszertanilag egyebek között a kvantitatív és kvalitatív eljárást használtam, amelyeket kiegészítettem a statisztikai elemzésekkel. A fő hangsúlyt az adatokra és a forrásokra helyeztem, amelyek a tárgyilagos elemzés megalapozói. Nyilvánvaló: ahhoz, hogy részletes és mély elemzéseket tudjunk végezni, először szükséges ennek a sajátos térségnek a sajtóban elért teljesítményét egészében felmérni. E nélkül az utóbbi időben mind jobban szaporodó részkutatások eredményei kevésbé értelmezhetők. A sajtó a tárgyalt időintervallumban már fontos tényező volt, ezért történetének a megírása – bármilyen hálátlan feladat – szinte kötelességünk.

Az erdélyi, partiumi és bánsági magyar sajtó fejlődésének szakaszai

A sajtó fejlődéstörténetében viszonylag jól körülhatárolható szakaszokat különböztethetünk meg. Mint ismeretes, Erdélyben az első magyar hírlap 1790-ben jelent meg Nagyszebenben *Erdélyi Magyar Hír-Vivö* címmel. Ez volt a kezdet, amelyet azután több, rövid lélegzetű lapalapítás követett. Az első szakaszt általában az 1790–1848 közötti időszakra teszik, ezt akár az erdélyi magyar sajtó gyermekkorának is tekinthetjük. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc rövid felélénkülést eredményezett, de ez hamar kifulladt, emiatt a második, 1849–1867 közötti szakaszra a rövid életű kezdeményezések jellemzők.

Az 1867-es kiegyezés minden szempontból új fejezet kezdetét jelentette, amikor a nagyobb erdélyi városok rendre megindították lapjaikat. Az 1867–1880 közötti időszak megalapozta a fejlődést, az 1880–1890-es évek pedig ebben a térségben is a sajtó átalakulását hozták. A terület újságírása azonban igazi arculatot a 19. század utolsó évtizedében kapott. Az ötödik időszak 1890 és 1900 között a modern erdélyi sajtó kiépülésének a szakasza. Ekkor alapozódott meg az a fejlődés, amely által a sajtó a 20. század elején mind mennyiségileg, mind minőségileg eléri a csúcsteljesítményt.[5]

[5] Természetesen a szakirodalomban találkozunk ettől eltérő korszakolással is, de a kutatott térség szempontjából ez tűnt a legelfogadhatóbbnak. Az 1900 utáni időszakot, bár szervesen kötődik, már nem érinti a tanulmány. Erre ld: Fleisz János, *Fejezetek az erdélyi magyar sajtó történetéből, Fejlődési szakaszok és törekvések 1900*–1950 = *Az aradi Kölcsey Egyesület évkönyve 2019–2021,* szerk. Berecz Gábor, Fekete Károly, Piroska Katalin, Piroska István, Arad, az aradi Kölcsey Egyesület, 2021, 157–199.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 550 2024. 03. 21. 14:35:10

Általános helyzet a 19. század végén

Az 1867. évi kiegyezés helyreállította az alkotmányos életet és hozzájárult a magyar polgári fejlődés felgyorsulásához. A kiegyezés után a magyar sajtó viszonylag rövid idő alatt korszerűsödött és mind jelentősebbé vált. A 19. század utolsó évtizedei általában is nagyarányú átalakulásokat hoztak az európai sajtó történetében, ennek részese volt a magyar sajtó is. A századvég magával hozta a gazdasági fellendülést és az általános fejlődést, amelyek felgyorsították a magyar hírlapkiadás kiépülését. Ennek a felzárkózási folyamatnak volt a részese az erdélyi magyar sajtó is. A tárgyalt térség gazdasági helyzete azonban nem volt mentes hátrányos tényezőktől. Néhány nagyobb várost, illetve fejlettebb vidéket kivéve az itteni haladás nem érte el az országos átlagot. Erdély sem az iparosítás, sem pedig a közlekedés szempontjából nem tartozott a fejlett országrészek közé. Amíg a Partiumban és a Bánságban lévő néhány város és terület számára a dualizmus és különösen a századforduló időszaka a kapitalista fejlődés leggyorsabb és leggazdagabb szakaszát jelentette, addig a keleti és délkeleti részeken – a haladás tényezőinek kétségtelen jelenléte mellett – állandósult a gazdasági elmaradás. Egészében véve mégis a polgárosodás volt a jellemző. A fejlődő gazdasági, társadalmi élet mellett fontos tényező volt a politika, és a dualizmus rendszerében a belpolitika megszilárdulása az 1870-es években ugyancsak kedvező következményekkel járt. Magyarországon és nagyrészt Erdélyben is európai típusú fejlődés zajlott le; persze a haladás ütemében lényeges eltérések érvényesültek, ami folyamatosan éreztette hatását.

Az általános fejlődés következtében nőtt a lakosság kulturális és művelődési színvonala. Az 1890-es évet véve alapul megállapíthatjuk, hogy az írni-olvasni tudás szempontjából Erdély megyéi közül csak néhány közelítette meg a magyarországi átlagot, a többség alatta maradt. Ellenben jóval túlszárnyalták azt a nagyobb városokban: e tekintetben Nagyvárad és Temesvár állt az élen, ahol a lakosság közel kétharmada tudott írni és olvasni. 1900-ig ez az arány tovább növekedett, megközelítve az említett két városban a 70%-ot, de addigra Kolozsváron is meghaladta a 63%-ot.[6] Lebontva ezeket az adatokat a nemzetiségek szintjére, szembeötlik, hogy az írni-olvasni tudás a németeknél volt a legmagasabb, majd a magyarok, végül a románok következtek.

A sajtó fejlődésében egy másik meghatározó tényezőnek általában az értelmiségnek a kereső népességen belüli megfelelő arányát szokták tekinteni. Bár a szélesebb értelemben vett Erdélyben ez az arány sem túl magas, azonban a nagyobb városokban számottevő. Ezen a téren 1900-ban Kolozsvár és Nagyvárad állt az élen egyaránt 10,1%-kal.[7] Egészében véve tehát fennálltak a térségben a sajtó

[6] Ez azért meghaladta a korabeli országos átlagot, amely 1900-ban 61,4% volt. *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1911,* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912, 26.

[7] *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, Hatodik rész, Végeredmények összefoglalása,* Bp., Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1920, 309.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 551 2024. 03. 21. 14:35:10

kialakuláshoz és terjedéséhez szükséges tényezők, amelyek a legjobb arányokat a nagyobb városokban érték el.

A sajtó korabeli fejlődését befolyásolták a sajtójog rendelkezései. Így a hírlapirodalom alakulására nagy hatással volt az 1848. évi XVIII. törvénycikkely ama rendelkezése, amely eltörölte a cenzúrát. Az erdélyi magyar sajtóra nézve az alkotmányosság helyreállítása és a sajtószabadság életbeléptetése mellett az unió megvalósulása is kedvezően hatott. Ezek következtében alakult ki és fejlődött a dualizmuskori újságírás hálózata. Politikával foglalkozó időszaki lap megindítása óvadék letételéhez volt kötve, így a lapindítás elég költségesnek számított. Időszakunkban tehát a sajtó rendezett jogviszonyok között jelent meg, ami ugyancsak serkentőleg hatott a fejlődésére. Az írott sajtó mint a modern tömegkommunikáció első eszköze a közlekedés felgyorsulásával, a művelődés terjedésével együtt valamennyi társadalmi réteg gondolkodásmódját, sőt egész életmódját is befolyásolta, alakította.

Régóta ismeretes, hogy a sajtó állapota, helyzete, hangja és színvonala tükrözi a korabeli társadalom képét. Ez vonatkozik persze az erdélyi magyar újságírásra is, amelyet szükséges elhelyezni a korabeli magyar időszaki sajtó keretein belül. Ez főleg két kérdést vet fel: egyrészt milyen volt az erdélyi újságírás viszonya a fővárosihoz, másrészt pedig az egész ország vidéki magyar sajtójához?

A magyar sajtóélet, hasonlóan a politikai és gazdasági élethez, erősen központosított módon fejlődött a kiegyezés után. A fontosabb sajtóintézmények Budapesten összpontosultak, ide gyűltek az országból a legtehetségesebb újságírók, írók, költők. Emiatt a főváros hatalmas mennyiségi és minőségi fölényre tett szert. A 19. század végén a budapesti sajtó gyors gyarapodásával, illetve a vidéki lapok számának jelentős növekedésével a közgondolkodás állandó témájává vált a főváros és a vidék, ezen belül a fővárosi és a vidéki újságírás közötti viszony. A vizsgált térségben a kiegyezéstől kezdve a nagyobb városok szinte egymással versenyezve indítják meg lapjaikat. A kisebb lapok eleinte nem annyira az eladott példányszámaikból éltek, mint a szerkesztő számára nyújtott előnyökből. Az írások tartalmát gyakran a fővárosi lapokból „ollózták" ki. Az országos politikára nem volt különösebb befolyásuk, ez a főváros előjoga volt. Természetesen, mint a vidéki sajtó általában, az erdélyi sem „lehetett olyan, mint a fővárosi", de azért az a vélekedés túlzás, miszerint a fővárosban „csinálják az újságot, vidéken csak másolják".[8]

A vidéki lapok számának növekedését bizalmatlanul fogadta a fővárosi sajtó, amely féltette az egyeduralmát. A korabeli kritika úgy tartotta, hogy a szabályt erősítő kevés kivételtől eltekintve a vidéki sajtó általában igen alacsony színvonalon állt. Szintén bekerült a köztudatba, hogy egy vidéki újság nem is lehet igazán jó, hogy művelt ember nem csak vidéki lapot olvas. E helyzet oka az ország sajátságos kulturális állapotában gyökerezett. Budapest a szellemi élet abszolút

[8] A kérdéskörhöz ld. Lengyel Ernő, *A vidéki sajtó szociológiájához, Különlenyomat a „Renaissance"-ból,* Bp., 1910; Újváry Péter, *A fővárosi sajtó és a vidéki sajtó = Budapesti Újságírók Almanachja,* Bp., k. n., 1911, 75–78.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 552 2024. 03. 21. 14:35:11

központja volt, s bármilyen összehasonlítás a többi nagyobb várossal szinte felfoghatatlanul nagy különbségeket mutatott. Persze teljesen figyelmen kívül hagyni a vidéki újságírást sem lehet. A vidéki sajtó hátránya a gazdasági és szociális viszonyokon alapult, de különböző, az információk megszerzése terén jelentkező nehézségek is fokozták ezt, arról nem beszélve, hogy vidéken drágább volt még az újság előállítása is. A lap egzisztenciája itt nagyobb mértékben függött az előfizetők számától, amely erősen hullámzó volt. Ugyanakkor a vidéki lapoknak meg kellett küzdeniük a budapestiekkel, amelyek a jobb vidéki terjesztés érdekében hírlapkézbesítő szolgálatot szerveztek. Ez 1900-ban országosan már harminchat helyen működött, és a nagyobb erdélyi településeket is érintette.[9]

Összességében azonban a vidéki és a fővárosi sajtó közötti, kezdetben számottevő színvonalbeli különbség lassanként, évről évre csökkent. Egyes nagyobb lapok mind anyagiakban, mind szellemiekben egyre jobban megerősödtek, és időszakunkban a helyi közönség inkább már a helyi lapokra fizetett elő és – legfeljebb – járatott még egy fővárosi lapot is. Bár a 19. század végén Erdély nagyvárosaiban már több színvonalas napilap és mind nagyobb számú időszaki lap jelent meg, egyik sem tudott közülük igazán regionális sajtócentrummá válni, s ez Kolozsvárra is érvényes, amely – legalábbis a történeti Erdély szintjén – fővárosi babérokra tört. Jellemző volt, hogy az erdélyi városokban, nagyon ritka kivételektől eltekintve, nem olvasták a környező városok lapjait, illetve az jóformán nem is fordult elő, hogy bármely vidéki lapnak fővárosi előfizetője lett volna, nem is beszélve a külföldi olvasókról. Tehát e térségben a lapok általában megelégedtek a helyi, illetve a megyei olvasóközönség kiszolgálásával, csak néha próbálkoztak meg a környező megyék és városok olvasóihoz szólni, de országos nyilvánosságra lényegében egyik sem törekedett. Ennek a sajtónak azonban a lokális jelleg ellenére is fontos helye és szerepe volt.

A szélesebb értelemben vett erdélyi sajtó 1890-ben már évszázados múltat és jelentős számadatokat mondhatott magáénak. Akkor összesen 28 helységben 77 különböző sajtótermék jelent meg, ami a korabeli magyarországi időszaki sajtó 12,1%-át tette ki, az összes helységek számának pedig 19,1%-át. 1895-ig nem történt lényeges változás. Akkor összesen 32 helységben 89 különböző sajtótermék jelent meg, ezzel a korabeli magyarországi időszaki sajtó 11,1%-át, az összes helységek számának pedig 22,0%-át képviselték.[10] Szembetűnik, hogy a mennyiségi növekedés az első öt évben még lassú, inkább az előző évtized ütemét idézi, hiszen 1895-ig a gyarapodás csak 12 lap, vagyis 16%. Egy inkább átmeneti jellegű

[9] Buzinkay 2016, i. m. 243.

[10] Az adatokat a következő források alapján számítottuk ki: Szinnyei József, *A magyar hírlapirodalom 1890-ben = Vasárnapi Újság,* 1890. február 2., 77–82; Uő, *A magyar hírlapirodalom 1895-ben = Magyar Könyvszemle,* 3(1895), Melléklet, 1–28; Uő, *A magyar hírlapirodalom 1900-ban = Magyar Könyvszemle,* 9(1901), Melléklet, 1–26. Ld. az 1. sz. táblázatot is. Ezekben a számok esetenként eltérhetnek a feldolgozási szempontok, illetve a következetlenségek miatt, de így is az egyetlen megbízható útmutatónak tekinthetők. Ezzel kapcsolatban ld. Bezeczky Gábor, *Szinnyei József és a hazai hírlapirodalom = Magyar Könyvszemle,* 137(2021), 367–380.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 553 2024. 03. 21. 14:35:11

1896-os év után, 1897-től kezdve a növekedés jóval dinamikusabbá válik, és már a 20. század eleji lendületre hasonlít. Ennek eredményeként 1900-ig a terület időszaki sajtókiadványainak száma negyvennel emelkedik, ami tekintélyes 45%. 1900-ban összesen 41 helységben 129 különböző sajtótermék jelent meg, ezzel a korabeli magyarországi időszaki sajtó 11,7%-át tették ki, a helységek számának százalékos aránya nem változott lényegesen.[11] Ha a vidéken megjelenő összes magyar sajtó keretében próbáljuk elhelyezni az erdélyi lapkiadást, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy itt is megállja a mennyiségi összehasonlítást. Míg 1890-ben az összes vidéki sajtótermék alig több mint egyötöde, 21,93%-a jelent meg Erdélyben, addig 1895-ben már a 23,8%-a. Ez 1900-ban lényegesen nem módosul, a 24,2% pedig azt jelenti, hogy közel minden negyedik vidéki lap Erdélyben jelent meg![12]

Kiállja lényegében a 19. század végén ez az újságírás a minőségi összehasonlítást is. Az erdélyi nagyvárosok legjobb lapjai alkalmanként megközelítették a fővárosi színvonalat, s az egész vidéki sajtó számára mértéket jelentettek, hiszen, ha az ország legnagyobb vidéki sajtócentrumairól volt szó, az erdélyi nagyobb városok mindig helyet kaptak a többi központ mellett, mint Szeged, Győr, Pécs, Kassa, Debrecen, Pozsony. Annyi bizonyos, hogy ez az időszak mind a fővárosi, mind a vidéki sajtó szempontjából fontos fejlődési szakasz volt. Az viszont tény, hogy a kisvárosokban megjelenő lapok szempontjából a lemaradás a fővároshoz képest növekedett, de az is, hogy a nagyobb városok vezető sajtószervei, amelyek igyekeztek folyamatosan átvenni a fővárosi módszereket és eredményeket, növekvő színvonalat értek el.

Az újságírás jellegzetességei

A 19. század utolsó évtizedében a szóban forgó területen az időszaki sajtó szempontjából négy nagyobb város dominált: a történeti Erdélyből Kolozsvár, a Partiumból Nagyvárad, a Bánságból Temesvár, a két utóbbi régió találkozásánál pedig Arad. Ezekben volt a legnagyobb a lakosság, s tekintélyes számú iparral és kereskedelemmel foglalkozó polgárral rendelkeztek. Az írni-olvasni tudás aránya magas volt, a kulturális színvonal közelített a fővárosihoz. E városokat összekötötte a társadalmi szerkezet némi hasonlósága és az olvasóközönség műveltsége. Időnként a népszerű napilapok és hirdetési lapok átlépték e városok és a környező vármegye határait, ezzel is kimutatva e régiók viszonylagos társadalmi és kulturális össze-

[11] Szinnyei 1901, i. m. Adataink nem erősítik meg Kristóf Györgynek a csak a történeti Erdélyre vonatkozó következtetését, miszerint az ottani hírlapírás lassú, de biztos térvesztését követhetjük nyomon a 19. század utolsó részében és a 20. század elején. Ld. Kristóf 1938, i. m. 45.

[12] Kristóf György folyamatosan foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy egészséges vagy kóros jelenség volt-e az erdélyi sajtó kiugró növekedése. Adataink azt bizonyítják, hogy a 19. századi számbeli fejlődés sok szempontból hasznos volt, és inkább csak a 20. század első évtizedében végbement kiugró gyarapodás hozott magával kóros jelenségeket is. Kristóf 1938, i. m. 50.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 554 2024. 03. 21. 14:35:11

tartozását. Az időszakunkban magasabb szintre törő napi- és hetilapok közül több már az 1880-as években is megjelent. A következő két évtizedben csak néhány nagyobb város lapja tudott jelentősebb színvonal-emelkedést elérni, ezeknek az orgánumoknak fontos szerep jutott a helyi közvélemény formálásában.

Az erdélyi magyar újságírás kezdetektől fogva az egyetemes magyar élethez igazodott, ennek vette át a lüktetését, eredményeit, gondjait. Természetesen ez nem járt a történelmileg kialakult helyi jellegzetességek feladásával. A pártpolitika mellett a nemzeti kérdés kapta a helyi híreken kívül a legnagyobb teret, különösen azokban a városokban, ahol a lakosság nemzetiségi szempontból vegyes volt. Mivel a középosztály nem bizonyult túl erősnek, az olvasóközönség sem mutatott homogén képet.

A legelevenebb sajtócentrumnak Kolozsvár számított, az egész időszakban vezető szerepet játszott a lapok számát és jellegét illetően. Ha az egyes városok írni-olvasni tudó lakosságát vesszük alapul, az összes sajtótermékkel való ellátottság szempontjából 1900-ban is Kolozsvár állt a legjobban, megelőzve Nagyváradot. A politikai napilapokkal való sajtóellátottság szempontjából viszont Nagyvárad volt az első Kolozsvár és Arad előtt.

Mennyiségi szempontból tehát Kolozsvár végig egyértelműen dominált, viszont a nehezebben megfogható minőségi szempont szerint a 19. század végén Arad, Nagyvárad, Kolozsvár és Temesvár volt a sorrend.[13]

A politikai napilapok viszonylag nagy száma különösen szembetűnik. Így 1890-ben, Erdélyben 10 politikai napilap volt (Kolozsvárt 4, Aradon 3, Nagyváradon 2, Temesvárt 1), ez a szám 1895-ig nem változott, de 1900-ra 14-re emelkedett. (Nagyvárad 4, Arad 3, Kolozsvár 3, Marosvásárhely 2, Temesvár 1, Brassó 1). Ez a Magyarországon megjelenő összesen 57 politikai napilap 24,5%-a, míg a vidéken megjelenő 35-nek a tekintélyes 40%-a.[14] Bár számuk növekedett, arányuk az összes időszaki lap között az évek során csökkent: 1890-ben még 13,0% volt, 1900-ban már csak 10,9%. Ez egyébként megfelelt az országos trendnek is.[15]

Az erdélyi sajtó egészét elemezve feltűnik a fokozódó decentralizáció. Míg 1890-ben, mint láthattuk, összesen 28 helységben jelent meg magyar nyelvű hírlap vagy folyóirat, addig 1895-ben 32-ben, 1900-ra pedig ez a szám 41-re emelkedett. Mindez azt bizonyítja, hogy időszakunkban már létrejött a terület nagy részét lefedő erős sajtóhálózat. Azonban ezt nagy színvonalbeli különbségek is jellemezték. A kisebb városok gyakran „egyszemélyes" lapjai és a nagyobb városok újságírása között jelentős szakadék tátongott, mind az előállítás technikai, mind pedig szakmai lehetőségei között.

---

[13] A minőségi sorrend megállapításánál tíz fő kritériumon alapuló ordinális skálát használtam. Megjegyzendő viszont, hogy az 1900-tól az első világháborúig terjedő időszakban minőségi szempontból Nagyvárad, Arad, Kolozsvár a sorrend, hogy Trianon után Kolozsvár egyértelműen az élre álljon.

[14] Szinnyei 1890, i. m.; Uő, 1895, i. m.; Uő, 1901, i. m.

[15] Buzinkay 2016, i. m. 233.

Az erdélyi újságírás másik sajátossága a növekvő differenciálódás. A számos újonnan induló lap között mind többféle típust találhatunk. Időszakunk lényegében Erdélyben is a polgári politikai sajtó fellendülésének számít. A legnagyobb súllyal a politikai lapok rendelkeztek, annak ellenére, hogy a korszak politikusai a hírlapoknak ekkor még nem szántak különösebb közvélemény-formáló és mozgósító szerepet. Főleg két válfaja terjedt el: a politikai hetilapok és a politikai napilapok. 1880-ban Erdélyben összesen még csak 6 politikai napilap volt, de 1900-ra széles napilap-hálózat jött létre. A vidéki sajtóközpontok között az 5 napilappal vezető Debrecen mögött, 4 egyszerre megjelenő újságjával Nagyvárad következett *(Nagyvárad, Nagyváradi Napló, Szabadság és Tiszántúl),* majd Szegeddel holtversenyben Kolozsvár *(Ellenzék, Magyar Polgár, Újság)* és Arad *(Arad és Vidéke, Aradi Friss Újság, Aradi Közlöny)* alkotta a vidéki élmezőnyt. Marosvásárhelyen (*Egyenlőség* és *Székely Ellenzék*) két politikai napilap is létezett, de ezek kevésbé voltak maradandóak. Temesváron *(Délmagyarországi Közlöny)* és Brassóban *(Brassói Lapok)* viszont csak egy, de ezek folyamatosan megjelentek és növekvő súllyal rendelkeztek. Szatmárnémetiben nem volt politikai napilap, viszont itt működött az egyik legjelentősebb hetente többször megjelenő, nagy múltú lap, a *Szamos*.[16]

A politikai hetilapok helyenként hetente kétszer vagy akár négyszer is megjelentek, pótolni igyekezve a napilapok hiányát. Számuk lényegesen emelkedett: 1890-ben 6, 1900-ban 14 volt. A hetilapok híven követték az országos politika irányváltoztatásait, de alkalmanként a napilapokra is jellemző, jellegzetesen erdélyi ellenzékiséget érvényesítették. Általában csak kimondottan helyi jelentőséggel rendelkeztek. A legelterjedtebbek a törvényhatósági joggal felruházott városokban, valamint a Székelyföldön voltak. 1890-ben a kézdivásárhelyi *Székelyföld,* valamint a *Brassó* háromszor, míg a sepsiszentgyörgyi *Székely Nemzet* hetente négyszer jelent meg. Ez utóbbi közelítette meg legjobban, mind terjedelemben, mind tartalmi szempontból a napilapok nívóját.[17]

Jóval többen voltak a korabeli besorolás szerint a vidéki lapok nem politikai tartalommal: ezek száma 1890-ben 24, 1895-ben 27 volt, majd 1900-ban 35-re emelkedett.[18] Mivel ezek legtöbbször olvasóik kizárólagos olvasmányai voltak, egészében szolgálták a kultúra emelkedését. Egy részük nem is az előfizetőkből élt, hanem a szerkesztő által megszerzett előnyök által létezett. A közönség iskolázatlansága folytán néha a legjobb indulat mellett sem tudtak mély hatást gyakorolni. Ezeken kívül elterjedtnek számítottak a társadalmi és vegyes tartalmú, valamint az egyházi és iskolai lapok, de a szaklapok és a folyóiratok is mind nagyobb teret kaptak. Utóbbiak voltak, a nem politikai vidéki lapokkal holtversenyben, a legnagyobb számban: 1890-ben 21 folyóirat létezett, 1900-ban pedig már 35-öt jegyeztek fel. Nagyon gazdag és változatos kínálat alakult ki, a vizsgált területen jelent meg az összes vidéki folyóirat közel egyharmada. A fő központ Kolozsvár volt, ahol 1900-ban egyszerre 12 folyóirat is megjelent, amellyel országosan Bu-

[16] Szinnyei 1901, i. m.

[17] Szinnyei 1890, i. m.

[18] Szinnyei 1890, i. m.; Uő, 1895, i. m.; Uő, 1901, i. m.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 556 2024. 03. 21. 14:35:11

dapest után a második legjelentősebb centrumnak számított. Gyengébben voltak képviselve a szépirodalmi és a humorlapok.[19]

Az erdélyi időszaki sajtó a változatosság mellett nem volt mentes az ellentmondásoktól sem. Ez részben abból eredt, hogy heterogén közönséghez szólt. Érdemei közé tartozott viszont a nemzet nagyjai kultuszának a fenntartása, a közművelődési mozgalmak előmozdítása. A közügyek általában nagyobb jelentőséget kaptak, tükrözve a belső Erdély sajátos jellegét. A kormánypárt lapjai rendszerint egyben a helyi törvényhatóság vezetőinek a támogatói is voltak, míg az ellenzék lapjai általában a kormánnyal együtt a helyi hivatali nagyságokat is támadták. A kisvárosokban az országos érdekű események mögött gyakran helyi személyi érdekek húzódtak meg, és az itteni olvasó főleg a helyi eseményekről akart tájékozódni. Amikor egy városban több politikai lap jelent meg, akkor lehetőség nyílt a politikai polarizációra, általában egyszerű felállásban: egy kormánypárti és egy ellenzéki hangvételű lap jött létre. Az erősebb színezetű politikai napilapok Erdély nagyvárosaiban fejlődtek ki. Ahol mindössze egy ilyen jellegű lap létezett, ott általában a kormányt támogató, mérsékelt ellenzéki politikát képviseltek.

A több és huzamosan megjelenő napilappal rendelkező Nagyváradon a politikai polarizáció már inkább kifejtette hatását. Az 1870-ben elinduló *Nagyvárad* független iránnyal, a politika határozott és tökéletes kizárásával, a város szellemi és anyagi érdekeit kívánta szolgálni. Mellette az 1875-ben keletkezett *Szabadság* a nagyváradi és Bihar vármegyei szabadelvű párt hivatalos közlönye lett. Később „Tiszáék házi újságjának" is nevezték. A *Tiszántúl* pártonkívülinek vallotta magát, de főleg az egyházi érdekeket képviselte. A *Nagyváradi Napló* is független irányú napilap volt, amely a radikális polgári körök nézeteit érvényesítette, később a szociáldemokrata értelmiség is hallatta benne a hangját. Jellegüknél fogva, rövidebb szakaszokat leszámítva, a nagyváradi sajtóban folytatott pártcsatározások nem lépték túl az egészséges kereteket.

Aradon a hosszabb ideig fennmaradt és korszakunk idején is létező *Alföld* a nemzeti párt orgánuma lett, de politikai elszürkülése megszűnéséhez vezetett. Az *Arad és Vidéke* a régi függetlenségi párt sajtóorgánumaként keletkezett és az is maradt. Az *Aradi Közlöny* volt nagy ellenfele, amely kezdetben a régi szabadelvű párt lapja volt, később pártonkívüli lett, majd a munkapárt szolgálatába állt. A pártszempont érvényesülése nem mindig zárta ki a tárgyilagosságra való törekvéseket.

Kolozsváron ugyan kevesebb hosszú életű állandó napilap működött, mégis a pártcsatározásokra itt találjuk a legjobb példát. A legtovább az *Ellenzék* jelent meg, amely a függetlenségi ellenzék erdélyi csoportjának elkülönülését jelentette, és eleinte az Ugron Gábor vezette szervezet orgánuma volt. Már a megjelenését is ellenségeskedés kísérte: a kormánypárti *Kelet* forradalom szításával vádolta, a hajdani balközép *Magyar Polgár* pedig a függetlenségi eszmét féltette tőle. Az *Erdélyi Híradó* a nemzeti párt politikáját támogatta, míg a *Magyarság* szókimon-

[19] *Uo.*

dó, magát függetlennek tartó politikai lap volt.[20] Megállapítható tehát, hogy a politikai pártcsatározások a szélesebb értelemben vett Erdélyben is jelen voltak, de persze a fővárosi szintet nem érték el. A tipikusan erdélyi ellenzékiség még sokszor a kormánypárti lapokban is érezhető volt. A politikai kötöttség gyakran gátolta egyes lapok fejlődését, mégis a legmagasabb nívót Erdélyben is a politikai napilapok érték el.

A 19. század utolsó évtizedében a térségben is fel lehet fedezni a tömegsajtó egyes jellegzetes vonásait, bár ez a folyamat csak a következő időszakban bontakozik ki. A napisajtó lassú átformálódása szintén tetten érhető: ebben a sajátos térségi identitás keresése is közrejátszott, ez azonban eltért a három régió viszonylatában és nem mindig történt meg a szükséges iramban. Ugyanakkor az újságok általános színvonala a vizsgált térségben is lényegében a befogadó társadalom tükörképét adta. Az újság a nagyobb városokban lassan, de biztosan napi szükségletté vált, kialakult egy olyan olvasói réteg, amely elvárta, hogy a világban végbemenő és a helyi eseményekről egyaránt informálják. A lapok a polgári értékrendet terjesztve kezdtek jobban részt vállalni a közösség problémáinak megoldásában, egyben társadalom- és közösségszervező szerepet vállaltak.[21] A nemzeti öntudat formálásban is részt vállaltak, őrizték a magyar múlt országos és helyi hagyományait, illetve megjelenítették ezeket a szimbolikus térben.

A lapok tartalmi szempontból sok hasonlatosságot mutattak. A „lap zászlójának" is nevezett vezércikk a nap legfontosabb, főleg politikai mondanivalóját volt hivatva összefoglalni. Ebben persze lényeges különbség volt a kormánypárti és az ellenzéki újságok között. A kormánypártiak a politikai cikkeket általában a miniszterelnökség sajtóirodájából kapták, esetleg más lapból vették át. Elfordult, hogy csaknem mindegyik lap ugyanazt a vezércikket közölte, csak a legszínvonalasabb politikai napilapoknak sikerült folyamatosan eredeti vezércikkel szolgálni. Az ellenzéki lapok vezércikkeit inkább helyileg készítették. Ezek hullámzó nívójúak voltak. Egyes erdélyi lapok azonban eredetiségben és széles látókörben néha nagyobb hozzáértésről tettek tanúbizonyságot, mint sok budapesti lap vezércikke. Ebben a vonatkozásban főleg az *Aradi Közlöny,* az *Ellenzék,* a *Nagyváradi Napló* tűnt ki. Erdélyben a politikai és gazdasági vezércikk mellett igen elterjedt volt – érthető okokból – a nemzetiségi ügyet taglaló vezércikk. Ez a temesvári *Délmagyarországi Közlöny*re, valamint a *Brassói Lapok*ra volt különösen jellemző.

A vezércikk alatt rendszerint a tárca húzódott. A gyengébb lapoknál ez a rovat kimondottan a színvonal-nélküliséget és a naivitást testesítette meg. A 19. század utolsó éveiben a tárca és a tárcaíró rangja sokat emelkedett. Az erdélyi nagyvárosok újságírására jellemző volt, hogy általában eredeti tárcát kínáltak olvasóiknak, és igyekeztek rendszeresen elismert szerzőket felkérni. A fontosabb lapok támogatták a helyi irodalmi társaságok működését és az egyéb irodalmi és művészeti

[20] Fleisz 2005, i. m. 19.

[21] A kérdéskör nagyobb távlatokban való elemzésére ld. Lipták Dorottya, *Az újság és a közönség kapcsolata a 19. századvégi Közép-Európában = Magyar Média,* 2(2001), 2, 16–41.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 558 2024. 03. 21. 14:35:11

mozgalmakat is. A tárcarovat végig népszerű volt és sokan olvasták. A legjobb tárcarovattal rendelkező lapok közül a *Nagyvárad,* az *Ellenzék,* az *Aradi Közlöny* és az *Újság* említhető.

A helyi informatív tudósítás és a riport eleinte nem kapott elsőrendű szerepet. Helyenként a *Hírek* rovat is aránytalanul rövid volt, és inkább a kötelező *Személyi Hírek, Népességmozgás* vagy egyéb hasonló tartalmakra korlátozódott. A legnagyobb terjedelmű és leggazdagabb *Hírek* rovatot a *Délmagyarországi Közlöny,* az *Arad és Vidéke,* valamint a *Nagyvárad* közölte. Valódi riport csak a legjobb és technikailag igényesen készített aradi, nagyváradi, kolozsvári és temesvári lapokban volt található. Ez azzal is magyarázható, hogy kevés lap rendelkezett ügyes munkatársakkal, vagy helyben nem történt semmilyen különös figyelmet érdemlő esemény, illetve egyes helyeken sok mindent meg sem mertek írni. Jellemző volt természetesen ebben a térségben is a sajtó eseményekhez való kötöttsége. Olyan egységes tipológiát kidolgozni, amely akár csak nagy vonalakban is képes igazodni a korabeli sajtóorgánumok tartalmi struktúrájához, rovataihoz, műfajaihoz és témáihoz, csaknem képtelenség. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy a fontosabb műfajok különböző súllyal, de mind megtalálhatók a korabeli erdélyi sajtóban. Képzőművészeti vagy könyvkritika még csak helyenként jelent meg, ellenben igen elterjedt volt a színházi kritika, amely csak részben vállalta a közönség irányítását, de állandóan elevenen tartotta az érdeklődést, amivel végül is hozzájárult a színházi ízlés csiszolásához. A sajtógrafika időszakunkban meglehetősen ritka. A hirdetésekben már régebben megjelentek rajzok vagy fényképek, de a laptestben ez még jóformán teljesen hiányzott.[22]

A lapok formátuma különbözött, nagy lepedőformától az úgynevezett berlini kis formátumig terjedt. Tördelésük három- és öthasábos között váltakozott. Rovatolásuk nagyon hasonló, bár volt, ahol nem alakult ki erős elhatárolás. A hírlapi stílus még elég képlékeny, s sokáig jellemző maradt a hírlapi névtelenség is. A terjedelem kezdetben általában 4−6 oldal volt, majd 8, amelyből az utolsó oldalakat a hirdetéseknek szánták. Később a 12−14−16 oldal vált gyakoribbá. A vasárnapi és ünnepi számok általában lényegesen nagyobb terjedelemmel rendelkeztek, igaz, a hirdetések is nagyobb helyet foglaltak el ilyenkor. A leghosszabbak az aradi lapok voltak, de a többi nagyobb sajtócentrum is hasonlóan teljesített.

A nyomdák száma folyamatosan nőtt: 1900-ban a legtöbb Temesváron volt (17), utána Nagyvárad (13), Arad (10) és Kolozsvár (8) következett.[23] Ezek megfelelő kapacitással rendelkeztek egy fejlett sajtóhálózat kialakulásához. Időszakunk elején a nyomdatechnika még eléggé visszamaradott, azonban a nagy hagyományokkal rendelkező központok igyekeztek betölteni hivatásukat. Kisebb teljesítőképességűek voltak, mint a fővárosiak, de később Erdélyben is megindult a szedőgépek tömeges használata. A lapkiadás egyéni vállalkozás volt, lapot adott ki szerkesztő, nyomda, lapvállalkozó, politikai párt, egyesület.

---

[22] Vö. Fleisz 2005, i. m. 21.

[23] Szinnyei József, *A hazai nyomdák 1900-ban = Magyar Könyvszemle,* 9(1901), 2, Melléklet 1–16.

Az újság szerkesztése is korszerűsödött. A nagyobb lapoknál felelős szerkesztő is dolgozott. Az érkező anyag szelektálása és tálalása a szerkesztő feladata volt. Az idők során a lapoknál mind nagyobb számú újságírói gárda gyűlt össze. Országosan az újságírók száma a tárgyalt évtizedben csaknem megduplázódott, elérve a 893-at; hasonló trend jelentkezett Erdélyben is. A legtöbb szerkesztő és újságíró 1900-ban Aradon volt, utána Temesvár, Nagyvárad és Kolozsvár következett. A többi helység ettől jóval elmaradt.[24] Egyes nagyobb központokban több kitűnő újságíró is tevékenykedett, ezek nevének és tevékenységének ismertetése, mint ahogy számos egyéb téma részletesebb kifejtése is, azonban meghaladja jelen tanulmány terjedelmi kereteit.

A szerkesztőségek élete mozgalmas és általában zajos volt, és az újságírók egy része már éjjel is dolgozott. Kisebb helységekben az újságírás nem volt önálló egzisztencia, csak másodlagos tevékenység. A jobb lapoknál azonban már akadt néhány igazi profi, aki felismerte az emberekben s az eseményekben az érdekest. A vidéki újságíró kezdő fizetése 1900 körül nagyjából 60−80 korona volt. Ezért elvégezte a napi riportot, elment a városházára, megyeházára, politikai gyűlésekre, megbeszélésekre, előadásokra, bírósági tárgyalásokra, bálokra, mulatságokra, ahova kellett, mindenüvé. A segédszerkesztő fizetése 100−300 korona között alakult. Nem keresett sokkal többet a szerkesztő sem, kivéve, ha egyben kiadó is volt.[25]

1890-ben az erdélyi politikai napilapok ára helyben évente 10−12 forint volt, vidéken pedig 12−14 forint, kivéve a valamivel drágább kolozsváriakat, amelyek ára 14−16 forint között alakult. A hetilapok a megjelenés számától függően 410 forintba kerültek. A szaklapok ára 3−6 forint között, a nem politikai lapoké 2−6, míg a folyóiratoké 1−6 forint között mozgott. 1900-ban nem volt jelentős áremelkedés, a politikai napilapok évi 24−28 koronába kerültek, postán pedig 28 koronába. Kivétel a kolozsvári *Ellenzék,* amely 32 koronába került, illetve a marosvásárhelyi *Székely Ellenzék,* amelynek ára mindössze 12 koronára rúgott. A politikai hetilapok ára igen változatos volt, általában 6 és 20 korona között alakult, a szaklapok 2−12, a nem politikai lapok 4−12, míg a folyóiratok 2−6 korona között mozogtak.[26]

Az erdélyi lapok nagy része a városi iparos és kereskedőrétegnél mélyebbre nem igen eresztett gyökeret. A nagyobb városokban megjelenő lapok komoly, egyenletes közművelődési haladást szorgalmaztak. Itt kialakult egy többé-kevésbé állandó olvasóközönség, amelynek az igényei magasabbak voltak az átlagnál. Bár az erdélyi sajtót egészében nem kimondottan jellemzi, de az olvasótábor növelése

[24] *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, Hatodik rész, Végeredmények összefoglalása,* Bp., Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1920, 211.

[25] Vö. Fleisz 2005, i. m. 22; Sipos Balázs, *Az újságíró-társadalom 1890 és 1945 között = Zsombékok, Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig, Társadalomtörténeti tanulmányok,* szerk. Kövér György, Bp., Századvég, 2006, 361–372.

[26] Vö. Fleisz 2005, i. m. 22–23.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 560 2024. 03. 21. 14:35:11

érdekében itt is kezdett megjelenni a szenzáció. A korabeli hírlapírás egyre inkább az érdekesre fektette a hangsúlyt, és kezdett lemondani a komolyságáról.

A sajtóval kapcsolatos adatok és információk leggyengébb láncszemei a példányszámokra vonatkozóak. A lapok nem szívesen közölték előfizetőik számát és hogy összesen hány példányban jelentek meg. Emiatt erről keveset tudunk, inkább csak a papírfogyasztás alapján. A városokban kiadott hetilapok példányszáma általában száztól legfeljebb ötszázig terjedhetett. A nagyobb városok napilapjai esetében már az 1890-es években ezer körüli példányszámokkal van dolgunk, amely lassú és nem egyenletes növekedést mutat a következő évtizedben.

Az 1890-es években a jelentősebb újságok mind gyakrabban kezdtek vállalkozási formában működni, így a tulajdonosi kör és az anyagi bázist biztosító réteg is változott.

Regionális területi megoszlás, állóképesség

A területi megoszlást elemezve kiderül, hogy egyre több kisvárosban, sőt alkalmanként községben is indult lap, így a 19. század utolsó évtizedében már viszonylag fejlett sajtóhálózattal van dolgunk. A négy nagyváros: Kolozsvár, Nagyvárad, Arad és Temesvár minden szempontból kimagaslik. 1890-ben ezekben együttesen 37 időszaki sajtótermék jelent meg (48,0%), majd 1895-ben 43 (48,3%), végül 1900-ban már 60 (47%), ami tehát végig az összes időszaki kiadvány közel felét jelentette. Közülük a legkisebb lakossággal rendelkező Kolozsvár végig kiemelkedik, és Budapest után az ország második legjelentősebb sajtócentruma. 1895-ben 23 sajtótermékével jóval megelőzte a többi vidéki várost: abban az évben például Debrecen és Győr 12, Pozsony 9, Szabadka és Szombathely 8, Szeged pedig 7 időszaki sajtóterméket mutatott fel. Ez annak ellenére is igaz, hogy a vizsgált évtizedet véve alapul Kolozsvár tulajdonképpen stagnált, míg Temesvár megháromszorozta, Arad és Nagyvárad pedig megkétszerezte az addigi értékeit. 1890-ben e városok teljesítményéhez még egyedül közelítő Szatmárnémeti megrekedt és visszaesett a közepes sajtóközpontok közé, míg Marosvásárhely az évszázad utolsó éveiben mutatott dinamikus fejlődésével 1900-ra feljött az ötödik helyre. Szatmárnémetit még Máramarossziget is megközelítette, amely 5 lapjával előrelépett a közepes központok közé. A többi város kisebb mennyiségi súllyal bírt, így a később nagyvárossá növő Brassó és Nagybánya is. Ugyanakkor a területi lefedettség sokat javult, mind több kisebb településen vált elérhetővé valamilyen sajtókiadvány.[27]

A lapok állóképességét a megjelenés hossza alapján történő felosztás mutatja meg. Az erdélyi magyar sajtó egyik sajátosságát jelentette a viszonylag gyengébb állóképesség mellett az is, hogy egyes lapok jelentősebb megjelenési időtartamot mondhattak maguknak. 1890-ig egyetlen 1848 előtt keletkezett lap maradt fenn, a *Debrecen-Nagyváradi Értesítő,* amely már a 48. évfolyamig jutott. A hetenként megjelenő hirdetési és vegyes tartalmú lap szerkesztősége ugyan Debrecenben

[27] Ld. az 1. számú táblázatot.

volt, de mivel Nagyváradról is közölt híreket és ott is széles körben terjesztették, így jogosan sorolhatjuk a vizsgált térséghez. Az 1867 előtt létrejött sajtókiadványok száma csekély, mindössze 4, ezek között egyetlen napilap volt, az aradi *Alföld,* amely a 30. évfolyamában járt és ezzel a legrégebbinek számított. Az egyéb laptípusoknál mindössze a kolozsvári *Erdélyi Gazda* (27. évfolyam), a máramarosszigeti *Máramaros* (26. évfolyam), illetve a kolozsvári unitárius folyóirat, a *Keresztény Magvető* (25. évfolyam) maradt meg 1867 előttről. Ebből is látható: a lapok nagy része új keletű; ugyanakkor a gyakori megszűnés, újraindulás és átszámozás miatt nem teljesen hiteles a kép. A szóródás elég jelentős, de az egész 1890–1900 közötti évtizedben így is folyamatosan megjelent 7 jelentős politikai napilap: az *Arad és Vidéke,* az *Aradi Közlöny,* a *Nagyvárad,* a *Nagyváradi Napló,* a *Szabadság,* a *Délmagyarországi Közlöny* és az *Ellenzék.*

1900-ig már egyetlen 1867 előtt keletkezett politikai napilap sem maradt fenn; a legmaradandóbb a 31. évfolyamában járó *Nagyvárad* volt, amelyet ebben a kategóriában a kolozsvári *Magyar Polgár* követett, de az is csak a 23. évfolyamig jutott. Az összes többi laptípusnál továbbra is az immár az egész vidéki magyarországi sajtó keretében a legrégibb, a magát társadalmi, közgazdasági hetilapnak nevező *Debrecen-Nagyváradi Értesítő* volt a legidőtállóbb, amely addigra már az 58. évfolyamában járt.[28] Az *Erdélyi Gazda*, a *Máramaros* és a *Keresztény Magvető* szintén működött még ekkor. A harmincadik évfolyam felett egyetlen lap tartott, a szatmárnémeti *Szamos*, amely a 32. évfolyamában járt. A többi időszaki sajtótermék mind a 19. század utóbbi három évtizedének volt a szülötte. Ez jelentős lemorzsolódás és állománycserélődés következménye, de így is változatos a kép.

*

A 19. század utolsó évtizedében az időszaki sajtó jelentősége mérhetetlenül megnövekedett, jellemző tulajdonságai, az időszakosság, nyilvánosság és az aktualitás már kiépültek. Ha az alapokat vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy a szélesebb értelemben vett Erdélyben a 19. század végére megjelent egy mind mennyiségileg, mind pedig minőségileg számottevő időszaki sajtó, amely átfogta a térség legfontosabb településeit. Ez a viszonylag jól fejlett sajtóhálózat az általános polgári fejlődésnek, az írni-olvasni tudás emelkedésének, valamint az egyéb kedvező körülményeknek volt köszönhető. Végig az egyetemes magyar élethez és sajtóhoz igazodott, megtartva helyi jellegzetességeit.

A tárgyalt időszakra jellemző volt a gyorsuló ritmusú – esetenként ugrásszerű – felfelé ívelő fejlődési görbe, a fokozódó decentralizáció, a differenciálódás, illetve a változatosság. Jellemző módon a térségben nem alakult ki igazi regionális sajtócentrum, de Kolozsvár közelített ehhez. A mennyiségi adatok szerint 1900-ban a főbb sajtóközpontok sorrendje Kolozsvár, Nagyvárad, Arad, Temesvár volt,

[28] 1902 augusztusáig jelent meg, és a 60. évfolyamában szűnt meg. Mögötte 1900-ban a második legrégibb vidéki lap a *Szegedi Hiradó* volt, amely 42. évfolyamát taposta.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 562 2024. 03. 21. 14:35:11

minőségi szempontból azonban Arad, Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár a rangsor. A legjobb erdélyi lapok megközelítették a fővárosi színvonalat és figyelemre méltó szakmai-szellemi teljesítményt mutattak fel. Nagyon eltérő igényű olvasóközönséghez kellett szóljanak, és jellemző volt a felaprózottság, a sajátos jelleg. Ha nem is mindig a fejlődés, de a változás feltétlen állandó kísérője volt a sajtó működésének. A tágabb Erdélyben ez az időszak jelentős mennyiségi és minőségi növekedési szakaszt jelentett, ezért az 1890–1900 közötti periódus a modern erdélyi sajtó kiépülésének a kora. Ekkor alapozódott meg az a fejlődés, amely által az írott sajtó a 20. század elején eléri a csúcsteljesítményt.

Az erdélyi, partiumi és bánsági magyar időszaki sajtó e jelentős időszakáról szóló tanulmányommal további kutatásokra buzdítok, hiszen ennek a sajtónak nagy volt a küldetése, aminek lényegében becsülettel megfelelt.

1. táblázat. *Az erdélyi, partiumi és bánsági magyar sajtótermékek száma a fontosabb helységek szerint 1890 és 1900 között*[29]

HELYSÉG	*1890*	*%*	*1895*	*%*	*1900*	*%*
ÖSSZES LAP	*77*	*100*	*89*	*100*	*129*	*100*
KOLOZSVÁR	21	28,6	23	25,8	22	17,1
NAGYVÁRAD	7	7,7	7	7,9	13	10,0
SZATMÁRNÉMETI	6	7,7	5	5,6	6	4,6
ARAD	5	6,5	5	5,6	13	10,0
TEMESVÁR	4	5,2	8	8,7	12	9,3
MÁRAMAROSSZIGET	3	3,9	3	3,4	5	3,9
DÉVA	3	3,9	3	3,4	2	1,6
DÉS	2	2,6	3	3,4	3	2,3
MAROSVÁSÁRHELY	2	2,6	2	2,2	8	6,3
LUGOS	2	2,6	2	2,2	3	2,3
GYULAFEHÉRVÁR	2	2,6	2	2,2	2	1,6
NAGYKÁROLY	2	2,6	2	2,2	2	1,6
SEPSISZENTGYÖRGY	2	2,6	2	2,2	1	0,1
CSÍKSZEREDA	2	2,6	1	1,1	3	2,3
KÉZDIVÁSÁRHELY	1	1,3	2	2,2	2	1,6
TORDA	1	1,3	1	1,1	3	2,3
NAGYENYED	1	1,3	1	1,1	2	1,6
ZILAH	1	1,3	1	1,1	2	1,6
BRASSÓ	1	1,3	1	1,1	1	0,1
NAGYBÁNYA	1	1,3	1	1,1	1	0,1
SZÉKELYUDVARHELY	0	0	1	1,1	2	1,6
SEGESVÁR	0	0	0	0	2	1,6
ÖSSZES HELYSÉG	28		32		41	

[29] Szinnyei 1890, i. m.; Uő, 1895, i. m.; Uő, 1901, i. m.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 563 2024. 03. 21. 14:35:11

Fleisz, János

The situation of the Hungarian press in Transylvania, Partium and Banat in the last decade of the 19th century (1890–1900)

My study examines the press in the last decade of the 19th century, which was formed in the entire territory of Transylvania in a broader sense, i.e. in historical Transylvania, Partium and Banat, and which was constantly changing. The aim of the study is to highlight the quantitative weight of the region's written press, to reveal its most important characteristics, and to outline its role and significance in contemporary society. After a brief description of the antecedents and stages of development, I will discuss the general situation of the Hungarian press in Transylvania at the time, outlining its weight in the context of the all-Hungarian and provincial press, illustrating its quantitative growth, qualitative progress, and its division by type and nature. The analysis of the territorial and regional distribution of the written press of the time, the introduction and evaluation of the performance of the major press centres, and the analysis of the endurance of the newspapers provide important data. During my research, I concluded that in the last decade of the 19th century, in the examined area, the prevalence and importance of the press increased continuously.

Keywords: 19th century, Transylvania, Partium, Banat, press, press centre, journal, growth.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 564 2024. 03. 21. 14:35:11

Molnár Dávid

Egyházellenesség a katolicizmus fővárosában

Az *Egri Munkás* antiklerikális cikkei (1910–1911)

Ha volt a magyar államszocialista korszak történetírásának és emlékezetpolitikájának kitüntetett témája, az a magyarországi munkásmozgalom korai időszakának története volt. Mivel a második világháborút követően hatalomra került kommunista rezsimek ebben határozták meg történeti előképüket, így a munkások mozgalmait azonosították a sokszor azokkal párhuzamosan működő baloldali-szocialista irányzatokkal, hogy ezáltal megteremtsék saját maguk történetiségét és ezzel jelenbéli legitimitását.[1]

Ezen leegyszerűsítő logika szerint a 19. század derekától megjelenő „monolit" munkásmozgalom csakis alulról szerveződő, forradalmi és antiklerikális lehetett. Az antiklerikalizmus a kortárs szocialista teoretikusok[2] és az új, felforgató ideológiával szembehelyezkedő konzervatív, valamint egyházi írók számára egyaránt fontos kérdést jelentett a 19. század folyamán és a századforduló éveiben.[3] A baloldali szocializmus bírálatán túl azonban e „reakciós" táborból többen már idejekorán felismerték a 19. század derekától Európa-szerte jelentkező „vadkapitaliz-

[1] A kulturális és történelmi emlékezet legfontosabb jellemzőiről ld. Assman, Jan, *A kulturális emlékezet, Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban,* Bp., Atlantisz, 2013, 11–48. A magyar munkásmozgalom történeti emlékezetéről: Apor Péter, *Az elképzelt köztársaság, A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989,* Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014. Egyébként a magyar munkásmozgalom-történetírás történetét összefoglaló publikáció ez idáig ismereteim szerint még nem készült.

[2] Az első világháború előtti szocialista pártok antiklerikális politikájuk során többek között olyan klasszikusokból merítettek, mint Feuerbach, Ludwig, *A kereszténység lényege,* Bp., Akadémiai, 1978; Kautsky, Karl, *A kereszténység eredete,* Bp., Szikra, 1950. Ideológiai alapot jelentettek továbbá August Bebel, Wilhelm Liebknect vagy Franz Mehring tézisei, amelyek olvashatók: *A vallásról és az egyházról,* szerk. Székely Andorné, Nyilas Vera, Remsei Flóra, Bp., Kossuth, 1979. A Marx–Engels szerzőpáros vallással kapcsolatos nézeteit foglalja össze továbbá: Marx, Karl – Engels, Friedrich, *A vallásról,* Bp., Kossuth, 1961.

[3] Erről bővebben Pándi Pál, *„Kísértetjárás" Magyarországon I., Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban,* Bp., Magvető, 1972, 230–264, 506–511; Molnár Dávid, *A munkáskérdés és a szocializmus megjelenése az egri főegyházmegye papságának irodalmi tevékenységében = Miskolci Keresztény Szemle,* 17(2021), 4, 46–51.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.565-579

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 565 2024. 03. 21. 14:35:12

mus" okozta társadalmi válságot is, és igyekeztek pártfogásukba venni a létrejövő modern munkásosztályt.[4]

A 20. század hajnalára ennek köszönhetően egyfajta szellemi vetélkedés indult meg a munkások és az alsóbb társadalmi rétegek világnézetének minél sikeresebb befolyásolásáért, amely a nyilvánosság kiszélesedése és az alfabetizáció elterjedése folytán a magyarországi vidéki sajtó egyes orgánumaiban is nyomon követhető. Jelen tanulmány célja, hogy egy ilyen specifikus, nem túl nagy terjedelmű forráscsoport segítségével mutassa be a 20. század elején egyre szélesebb körben felbukkanó szociáldemokrata mozgalom antiklerikalizmusát a Szabó Zoltán nyomán csak a „magyar katolicizmus egyik fővárosának" nevezett Eger[5] lokális kontextusában.

Az első egri szocialisták és mozgalmaik

Eger vizsgálata azért is szolgálhat tanulságokkal, mivel a modernizáció nyomán meginduló urbanizáció és indusztrializáció – mint a modern ipari munkásság kialakulásának feltételei – itt csak kevéssé éreztették hatásukat. Eger a 20. század fordulójára hanyatló kisváros képét mutatta, ahol az 1878-as árvíz következtében az épített környezet jelentősen amortizálódott,[6] az 1880-as évek végétől jelentkező és a helyi szőlők nagyjából 93%-át kipusztító filoxéra pedig a város munkavállalóit lehetetlenítette el. A gyáripar meglehetősen későn, az 1895-ben megnyílt dohánygyárral vert csak igazán gyökeret. Ezenfelül rossz közlekedésföldrajzi adottságai miatt elszigetelődött az ország gazdasági vérkeringésétől: 1872-ben csatlakozott az országos vasúthálózatba az Eger–Füzesabony-vonal megnyitásával, északi irányba azonban csak 1908-ban nyílt ki a vasúti folyosó Putnok irányába.[7]

---

[4] Ennek egyik első példája Wilhelm Emmanuel von Ketteler mainzi érsek munkája a munkások helyzetéről és vallásosságáról, amely nem sokkal megjelenése után Magyarországon is napvilágot látott. Ketteler, Manó Vilmos, *A munkások kérdése és a kereszténység,* fordította Katinszky Gyula, Eger, Érseki Lyceum Könyv- és Kőnyomdája, 1864. A keresztényszociális tanítás és a katolikus egyház munkáskérdésben való megnyilatkozásának legautentikusabb dokumentuma pedig XIII. Leó pápa 1891-es enciklikája, amely magyarul olvasható: *XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről (Rerum Novarum),* fordította Prohászka Ottokár, Bp., Szent István Társulat, 1893.

[5] Szabó Zoltán, *Cifra nyomorúság, A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe,* Bp., Cserépfalvi, é. n., 248.

[6] A katasztrófa ugyanakkor jelentősen hozzájárult a modern egri városkép kialakulásához. Ld. Bodovics Éva, *Építő áradat, Városfejlődés az árvíz segítségével Eger és Miskolc példáján keresztül = Urbs, Magyar várostörténeti évkönyv X–XI,* szerk. Bácskai Vera, Dominkovics Péter et al., Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2017, 83–94.

[7] A filoxéráról és hatásairól bővebben Kozári József, *Adalékok a filoxéra-pusztításának Eger város gazdaságára gyakorolt hatásához = Az Egri (Ho Si Minh) Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei,* 16(1982), 129–140; Löffler Erzsébet, *Adatok az egri filoxéravész történetéhez = Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis,* 20*(*1984), 147–164.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 566 2024. 03. 21. 14:35:12

A gyenge gyári munkássággal ellentétben viszonylag jelentősnek volt mondható a helyi kis- és kézműiparból élő lakosság. A tradicionális iparosok között pedig speciális csoportot jelentettek a nyomdász szakmában dolgozók, akik szakértelmük folytán egyfajta lokális munkáselitnek is tekinthetők. Mivel Eger már évszázadok óta egyházi közigazgatási központ volt, így a művelődési, oktatási és kulturális viszonyokat a helyi papság befolyásolta leginkább. Az érsekség tulajdonában álló Lyceumi nyomda könyvkiadói tevékenysége országos viszonylatban is ismert volt, és az ott egyházi irányítás alatt dolgozó nyomdászok jelentették a helyi munkásmozgalom alapját. Egyes nyomdászok az egyházi nyomdászati igények kiszolgálásán túl a papság világnézetét is osztották, míg mások határozottan szembehelyezkedtek vele.

Az előbbi csoport legfontosabb képviselője az 1860-ban Egerbe költöző és ott katolikus legényegyletet alapító Tóth István volt, aki sikeresen integrálta a helyi nyomdászokat a különböző országos szakmai szervezetekbe is. Mint szakember és nyomdavezető kezdetben népszerűséget élvezett a város iparosai, alkalmazottai körében. Idővel azonban – többek között egyházi kapcsolatainak köszönhetően – a városi elit tagja lett, de befolyásával és hatalmával többszörösen visszaélt. Újabban feltárt források bizonyítják, hogy Tóth mindemellett útját állta a szocialista jellegű szervezkedéseknek. Így került szembe a baloldali radikalizmus hatása alatt álló helyi szabómesterrel, Szabó Sándorral, aki többek között a papságot és az egyházi oktatást bíráló megnyilvánulásaival a korai egri szocialista mozgalom meghatározó tagja volt. Szabó az 1890-es évek elején részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalapításában is, ezt követően azonban (feltehetően egészségi állapota miatt) visszavonult.[8] Tóth István karrierje nem sokkal később, 1897-ben ért véget, amikor évtizedekre visszamenő sikkasztásai a nyomda vezetőinek tudomására jutottak, akik nyugdíjazták az idősödő művezetőt.[9] Szabó és Tóth működésének végével az egri munkásmozgalom első szakasza is lezárult.

Ezt követően a mozgalmárok meglehetősen passzívak voltak, az évtized végére azonban újabb erjedés vette kezdetét. Még Tóth működésének utolsó éveiben tűnt fel az érseki nyomda jó képességű tanoncaként Vályi István, akinek tevékenysége nyomán a 20. század elején gyökeret vert Egerben a már deklaráltan szociáldemokrata munkásmozgalom.

---

[8] Szabó Sándor mozgalmi pályafutásáról bővebben: Molnár Dávid, *A Katolikus Egyház és a korai munkásmozgalom kapcsolata Egerben 1890 és 1914 között = Konferenciák, műhelybeszélgetések XVIII, Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai,* szerk. Szuromi Rita, Eger, Líceum, 2020, 169–171.

[9] A botrányról bővebben: Molnár Dávid, *A konzervatív munkásmozgalom kialakulása és korai időszaka Egerben 1860 és 1890 között, Tóth István tevékenysége = Konferenciák, műhelybeszélgetések XIX, Doktorandusz hallgatók X. konferenciájának tanulmányai,* szerk. Molnár Dávid, Pap Péter István, Eger, Líceum, 2022, 23–29.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 567 2024. 03. 21. 14:35:12

Vályi 1895-ös felszabadulása után csak 1898-ban, azaz a nyomdavezér Tóth István kényszerű nyugdíjazása után egy évvel lett az érseki nyomda dolgozója.[10] Elképzelhető, hogy a zsarnokoskodásra hajlamos és a szociáldemokrata nézetekkel ellenséges Tóth, valamint a később a helyi baloldali vezéralakká váló Vályi között már az utóbbi tanoncévei alatt is voltak konfliktusok, ami miatt (vagy Vályi elhatározásából, vagy Tóth ellenállásából adódóan) felszabadulása után nem lehetett rögtön a nyomda teljes jogú dolgozója. Ennek bizonyítására azonban nem állnak rendelkezésre források. Azt viszont tudjuk, hogy tanoncéveinek végeztével, 1896-ban tagja lett a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyletének.[11] Alig két évvel később azonban, az érseki nyomdába történt felvételét követően, elhagyta ezt az egyesületet.[12]

Vályi kilépése előtt nem sokkal alakult egy másik nyomdász érdekvédelmi szerveződés is, a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Szakegyesülete, amely a korábbi egyesület tagságával ellentétben főként a fiatalabb nyomdászokat fogta össze, és amelynek vezetése nyitott volt a baloldali radikalizmus felé, valamint jó kapcsolatot ápolt a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal.[13] A szakegyesület meghatározó tisztviselőjének a századforduló éveiben a későbbi miniszterelnök, Peidl Gyula számított. Ő Lerner Dezső kíséretében 1902-ben látogatást tett az Egri Érseki Lyceumi Nyomdában, ahol a nem sokkal korábban megállapított új árszabályt[14] ismertették a nyomda dolgozóival. A tájékoztatót követően informális találkozóra és beszélgetésre került sor a szakegylet képviselői és a mozgalmi élet után érdeklődő Vályi között.

Találkozójuk részleteiről nem maradtak fenn források, viszont Vályi egyik kollégája és későbbi harcostársa, Kelemen Bertalan visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Peidlék ösztönözték az egrieket az országos szakmai mozgalmakba illeszkedő helyi csoportok megalakítására.[15] Ennek köszönhetően 1903-ra létrejött a nyomdász szakegylet helyi szervezete, a többi szakmai szervezetet is összefogó Szakszervezeti Tanács, valamint az egri és a megyei Szociáldemokrata Párt is. Ez utóbbi első titkára Vályi lett, aki a saját otthonát a szakszervezeteknek adományozó és a nyomdászok országos szakegyletében is vezető tisztséget betöltő Fischer

[10] Csifféry Gergely, *Adatok Vályi István (1875–1942) életrajzához = Heves Megyei Propagandista,* 14(1983), 64, 240–242.

[11] Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban PIL) 668. f. 12. őe. 38. Az 1896. április 22-i alakuló választmányi ülés jegyzőkönyve szerint Vályi és több társa „az egyletbe fölvétettek öt forinttal".

[12] PIL 668. f. 12. őe. 70. Az 1898. április 24-ei alakuló választmányi gyűlés jegyzőkönyvében Vályi neve két társával egyetemben a „törölt tagok" között van feltüntetve.

[13] Az egyesületről ld. Lerner Dezső, *A Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Szakegyesületének tíz éves története,* h. n., az egyesület kiadása, é. n.

[14] A nyomdászatban dolgozók és segédeik fizetésére és munkaidejére vonatkozó kollektív megegyezés. Bővebben: Pusztai Ferencz, *Nyomdászati Encziklopédia. Az összes grafikai tudományok ismerettára,* Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, é. n., 490–491.

[15] Kelemen Bertalan, *Régi dolgok VI. = Igazság,* 1947. május 7., 2.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 568 2024. 03. 21. 14:35:12

Manóval együtt 1906-ig a szociáldemokrata mozgalom gerincét alkotta Egerben.[16] Fischer, aki Vályival ellentétben többször került Peidl Gyulával éles konfliktusba, a már idézett Kelemen Bertalan szerint „filozófus volt, az első és utolsó Mecénása az egri munkásmozgalomnak. […] Spártai egyszerűségben élt, fűtetlen szobában lakott. Még az ablakokat is leeresztette. […] mint »különc« volt ismeretes."[17]

A Vályi és Fischer által szervezett, deklaráltan szocialista közösség hamar kivívta az ideológia valláskritikus jellegével maximálisan tisztában lévő helyi papság ellenszenvét. A szakszervezetek és a szociáldemokraták helyi pártszervezeteinek elszaporodására válaszul 1903-ban zászlót bontottak az első keresztényszocialista munkásszervezetek is.[18] Egerben Nagy János kanonok vezetésével a Keresztény Iparoskör és a Legényegylet aktivitása is fokozódott, valamint Keresztény Szociális Egylet néven új egyesületet jelent meg, amely mint kifejezetten keresztényszocialista szervezet agitált a lakosság körében.[19] 1906-ra kiéleződött a Vályi–Fischer-féle szociáldemokrata és a Nagy János-féle keresztényszocialista irányzat közötti ellentét. Az április 26-án a *Népszavá*ban napvilágot látott cikk szerint Nagy János zsarolással próbálta rávenni a városban folyó építkezések miatt nagy számban jelen lévő építőmunkásokat a Keresztény Szociális Egylethez való csatlakozásra.[20] A cikk hangvétele széleskörű felháborodást okozott a városban. Ezt követően Vályi Istvánt a május 1-i népgyűlésen elhangzott beszédének lázító tartalmára hivatkozva elbocsátották a Lyceumi nyomdából.

A konzervatív helyi közélet Vályi és szocialista mozgalma iránt táplált indulatai 1908-ra csillapodtak le. A családjával ideiglenesen Kassára költöző Vályi ekkor visszakerült Egerbe, ahol először Fleschmann Dávid izraelita nyomdász, majd az érsekségtől független Dobó Nyomda Részvénytársaság alkalmazta. Újra aktív mozgalmi tevékenységet folytatott. Elsődleges célja egy munkásotthon létrehozása volt. Ebből a célból alakult meg vezetésével 1908-ban az Egri Munkásotthon Szövetkezet, amely az Egri Agrártakarékpénztár által nyújtott hitelből vásárolta meg 1910 nyarára a Diófakút utca 3. szám alatti épületet.[21]

Alig két héttel a munkásotthon megnyitója után adták át az Egri Katolikus Legényegylet kibővített székházát, amelyben a Nagy János vezette Keresztény Szociális Egylet is helyet kapott. A legényegylet ötvenéves fennállásának alkalmából, mintegy 45 000 koronás beruházásnak köszönhetően kétemeletessé bővült épület méltó vetélytársa lett a Diófakút utcai munkásotthonnak, ami által a két

---

[16] Viszonyuk 1911 szeptemberében rövid időre megromlott, amikor mindketten pályáztak az Egri Kerületi Munkás Betegsegélyező meglehetősen jól fizető tisztviselői állására. Csifféry 1983, i. m. 250–252.

[17] Kelemen 1947, i. m.

[18] Gergely Jenő, *A kereszténységszocializmus Magyarországon 1903–1923,* Bp., Akadémiai, 1977, 22–34.

[19] A helyi egylet része volt az összes hasonló jellegű magyarországi szervezetet összefogó Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségének.

[20] *Lélekkufárok = Népszava,* 1906. április 27., 89.

[21] Csifféry 1983, i. m. 245–249.

munkásmozgalmi irányzat közötti vetélkedés újabb szimbólummal bővült.[22] A szembenállást mi sem példázza jobban, mint a két évvel később egri érsekké kinevezett Szmrecsányi Lajosnak a legényegylet házavatóján elhangzott beszéde. Ebben úgy fogalmazott: „Közre kell működnie majd e háznak is abban a harcban, amely az ipari munkásság sorsának javítása érdekében megindult és föltartóztathat[at]lan módon hatol előre […] amíg szerte a világban a forradalmi eszmékkel töltik meg a harcokat; míg egyes elemek csak arra törekszenek, hogy minél zajosabbá és lármásabbá tegyék a küzdelmet, vannak kisebb és nagyobb metropoliszok, amelyekben nem zajt csinálnak, hanem munkát végeznek az emberek és a társadalmi kérdések végleges megoldására törekszenek; mert a lármával és zajjal a munkáskérdés megoldása egy lépéssel sem közelíthető meg. E munkára most annál nagyobb a szükség, mert a mester és munkás között elszakadt az abrosz. A közönség, a munkaadó és munkás között megszakadt a szeretetteljes kapcsolat."[23]

Mindkét székház számos funkciót betöltött. Rendszeresen tartottak bennük a városi nagyközönség számára is nyitott bálokat és előadásokat, de énekkarnak, színjátszókörnek, könyvtárnak és büfének is otthont adtak. Néhány különbség azonban mégis felmutatható: a legényegylet tágas, több helyiséggel bővült székházában egy tanoncinternátust is szerettek volna kialakítani, hogy az iparostanulóknak lakhatást adjon és nem utolsó sorban fizikailag is elzárja őket az egri utcákon megjelent baloldaliaktól.[24] A szociáldemokraták munkásotthona az 1910-es évek elejétől sűrűsödő sztrájkok idején sztrájktanyaként szolgált, békésebb időkben pedig kiadóként és szerkesztőségként is üzemelt. Már a munkásotthon ünnepélyes megnyitójára megjelent az egri szociáldemokrata párt kiadásában (és feltehetőleg a Vályi–Fischer páros szerkesztésében) az *Egri Munkásotthon Szövetkezeti Értesítő*, amely októbertől *Egri Munkás* néven, mint a párt és a helyi szervezett munkásság hivatalos lapja tájékoztatta olvasóit.[25]

Az Egri Munkás antiklerikális cikkei

Az *Egri Munkás* csupán fél éven keresztül létezett, ennek ellenére kitűnően tükrözi Vályi István és köre világnézetét, továbbá helytörténeti érdekességekről és a kereszténységszocialista–szociáldemokrata szembenállás részleteiről is őriz konkrétumokat. Az összegyűjtött antiklerikális hangvételű cikkeket négy plusz egy csoportba soroltam. Az első négy kategóriába a helyi klérust érintő vádak és a lejáratásukat célzó cikkek kerültek. Olyan jellegzetes baloldali sztereotípiákra kell itt gondolni, mint (1) a papság „népbutító tevékenysége"; (2) az általuk hangoztatott „krisztusi szegénységgel" szemben álló egyházi fényűzés; (3) a papok er-

[22] Szecskó Károly, *Az Egri Katolikus Legényegylet története (1860–1951),* Eger, Heves Megyei Levéltár, 1992, 11–15.

[23] *A Katolikus Legényegyletek = Eger,* 1910. október 12., 2.

[24] Szecskó 1992, i. m. 14–15.

[25] Csifféry 1983, i. m. 249.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 570 2024. 03. 21. 14:35:12

kölcstelen életvitele, és végül (4) az egyházi körökben tapasztalható antiszemitizmus. Az utolsó kategóriába sorolt írások tárgya pedig valamely konkrét egyházi befolyás alatt álló egyesület volt.

„… szent tanításokkal traktálják a tanoncokat"

Az immár *Egri Munkás* címen megjelenő újság első, *A mi fegyverünk* című cikkében fogalmazta meg programját. E szerint „Eger város fejlődését hosszú időre visszavetette a fekete reakció. […] Ellenfeleink egyik leghatalmasabb fegyvere a sajtó. […] A mi leghatásosabb fegyvereink egyike szintén a sajtó. […] Ezért a mai nappal lapot indítunk […] a becsületes emberek felvilágosítására, a népbutítók leálcázására […] munkáseszmék hirdetésére, a hazugok, a paraziták korbácsolására. Nagy munkát végzünk akkor, midőn e fegyverrel kezünkben lépünk ellenfeleink elé. Érezzük felelősségünk súlyát, […] mégis vállalkoztunk e herkulesi munkára, mert törhetetlenül hisszük, hogy mellénk sorakozik Eger város minden modernül gondolkodó munkása és polgára egyaránt. […]."[26] A lokalitás hangsúlyozásán túl a szerző a helyi szervezett munkásságot nem társadalmi, inkább világnézeti alapon határozza meg, és közösséget vállal a progresszív helyi polgársággal.

Az idézetben megnevezett másik csoport, a „népbutítók" alatt a szerző a helyi oktatást irányító papságra célzott, akiket azonosít a „fekete reakcióval". A lap következő számában *Az iskola* című cikk fejtegette tovább a kérdést. E szerint a munkásság „[…] Levetette már a vakhit dogmáiba burkolt egyház szolgai köntösét, hogy felöltse magára a természet- és társadalom-tudomány biztos ismeretei által előrehozott valódi emberi ruházatot. […] Keserű gyümölcs ez a klerikalizmus emlőjén élősködőknek. Nem is szívesen harap bele. Mert a fejlődést megakadályozni nem lehet. Márpedig az állami és felekezetnélküli közoktatás a társadalmi fejlődésnek egyik stációja. És el fogunk ide jutni a grófok, papok, és gerincnélküli lakájseregük kiabálása dacára. […] akkor örömmel fogjuk üdvözölni, ha nem is szociális, de a polgári demokrácia megszületését."[27]

A cikk szerint tehát az ideális polgári (majd szociális) demokrácia elérésének elsősorban szellemi feltételei vannak. A legfontosabb az egyházi oktatás kiiktatása, amit az egri járási tanítógyűlésről tudósító cikk is kiemel. A gyűlésen a napirendi pontok között szerepelt a Magyarországi Tanítók Szabadegyesületének programja, amelyet azonban a jelenlévő tanfelügyelő nem engedett megtárgyalni, ehelyett berekesztette a gyűlést. Az *Egri Munkás* ennek kapcsán megjegyezte: „[…] aki azt mondja, hogy a vallást ne az iskolában, hanem odahaza tanítsák, az még nem feltétlenül vallásellenes. Hanem jelenti azt, hogy az iskolákban ne babonára és egyéb misztikus dolgokra tanítsák a gyermekeket, hanem arra, hogy őbelőlük dolgos, önérzetes emberek kell hogy váljanak, kik nem lesznek alázato-

[26] *A mi fegyverünk! = Egri Munkás,* 1910. október 1., 1.
[27] *Az iskola = Egri Munkás,* 1910. november 5., 4–5.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 571 2024. 03. 21. 14:35:12

sak fölfelé, hatalmasak és dölyfösek lefelé […].”[28] A szerző az egyház- és a vallásellenességet tehát elválasztja egymástól, a vallásos iskolai oktatásban (vagy inkább nevelésben) viszont káros tényezőt lát, hiszen az (a szocialista ideológia vallásellenes toposza szerint) elvonja a következő generációk figyelmét a társadalmi harcról.

Az oktatás kérdése mind az egyházak, mind a munkásmozgalom részére kulcsfontosságú volt. A szociáldemokraták különösen nagy hangsúlyt fektettek a tanonckérdésre, amely a puszta szakoktatáson túl a fiatal ipari tanulók nevelése körüli polémiát is jelentette. Az egyházi előretörésről az újság a következőket írta: „Mit szóljunk a papok ajánlotta tanoncotthonokról? […] Hát mi jutott most eszünkbe, hogy keblükre ölelik […] meg szent tanításokkal traktálják a tanoncokat? […] Az, hogy féltik őket a szocialista munkásszervezetektől. […] Hogy nem kell már napi 16 órát dolgozni hatásos munkabérekért, hogy nem kell műveletlen hajcsárok durva bánásmódját eltűrni: az kizárólag a szervezett szocialista munkásság érdeme. Ez fáj a munkások kizsákmányolóinak. Ez fáj a velük egy húron pendülő papoknak. […] Ez a forrása a nagy szeretetnek.”[29] A cikk aktualitását az adhatta, hogy a kibővített legényegyleti székházban ekkor már működött az említett tanoncinternátus, 1911-től pedig egy rövid ideig munkásgimnázium is.[30]

„A papság semmit sem ád ingyen…”

A papság állítólagos pénzéhségét és kapzsiságát taglaló cikkek jelentik a következő nagy csoportot. Az újság a tanonckérdés kapcsán például az egész klérusra vonatkozóan megjegyezte: „a papság semmit sem ád ingyen. Ősidőktől fogva ahhoz van szokva, hogy kapjon, hogy könnyű módon és bőségben éljen a hiszékeny ember verejtékes filléreiből. A pap pénzért keresztel, pénzért esket, pénzért beszél, pénzért temet, mindig ajándékot les és sohasem éri be azzal, amije van.”[31] A szerző az egyház karitatív tevékenységéről nem tett említést, mint ahogyan a szociálisan érzékeny egyházi személyekről sem.

1910 októberében a szociáldemokraták seregszemlét tartottak a város utcáin. A népgyűlés szónokai a választójog kiterjesztését tárgyalták, de a szervezők elsődleges célja inkább az volt, hogy a gyűlésen felvonultatott tömegek által bizonyítsák társadalmi támogatottságukat. A munkásnagygyűlésről tudósító cikk az ott megjelent földművesek kapcsán lokális kontextusba helyezte a papság vagyonának gyarapodását. „Az egri nép – majdnem kizárólag – szőlőműveléssel foglalkozott a múltban, míg a filoxéra azt el nem pusztította. […] A népnevelés kizárólag a papok kezében volt […] A népet bigottan, vallási türelmetlenségben nevelték, lekötötték őket minden irányban. Még arról is gondoskodtak a csuhások, olcsó

[28] Az egri járásköri tanítógyűlés = *Egri Munkás,* 1910. november 5., 3–4.
[29] *A tanonckérdésről = Egri Munkás,* 1910. október 1., 6–7.
[30] Szecskó 1992, i. m. 32.
[31] *A tanonckérdésről = Egri Munkás,* 1910. október 1., 6–7.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 572 2024. 03. 21. 14:35:12

kölcsönöket osztogatva a földműveseknek, hogyha valamelyik öntudatra ébredne, hogy azt nagy hamar belefojtsák az illetőbe s újra kezes báránnyá tegyék az ő szolgálatukban. […] kezdi már felismerni [a nép], hogy a csuhásoknál jobbakaróik is vannak a világon."[32]

Ezek a „jobbakarók" nyilvánvalóan a szociáldemokrácia képviselői a szerző olvasatában. Mivel a papság feltételezett pénzügyi spekulációt összekapcsolja „népbutító" tevékenységükkel, így értelemszerűen azt sugallja, hogy az egyházi oktatás világira való felcserélése szükségszerűen magával hozza a klérustól való anyagi függetlenedést is.

Az újság azt is felrótta a papságnak, hogy az egyre nehezebb gazdasági helyzet dacára indokolatlan összegeket költ saját céljaira. 1911 januárjában arról tudósított, hogy Hatvan plébánosa kétszáz koronát kért a vármegyétől temploma tatarozására, mondván, ha „[…] a 13 ezer katolikust számláló Hatvannak, ahol a szocialistáknak egyik fészkük van, akik a katolikus vallás ellen izgatnak, ez a katolikus vármegye megtagadja a kérését, az nagyon sérelmes volna a községre nézve. […]" Az *Egri Munkás* tudósítása szerint „[…] A szocializmussal való fenyegetődzés hatott is és meg is szavazták a segélyt […] Az is igaz, hogy az alispáni jelentés szerint ki vannak irtva a szocialisták a megyében, azonban, ha a papzsákot kell tömni, akkor érvnek ez is jó."[33] Az újság szerint tehát a vallástalan szocializmus rémével való fenyegetés a papság számára alkalmas volt arra, hogy a köz javára hivatkozva anyagi előnyökhöz jusson.

A cikkek némelyike ugyan megemlékezik a katolikus egyház jótékonysági akcióiról, azonban azok mögött hátsó szándékot és képmutatást sejtet. Samassa József egri érsek 1911. évi pásztorlevele kapcsán cinikusan kérték számon a főpapot, hogy ha „[…] módjában volna a birtokain foglalkoztatott munkásait a hit erejével kielégíteni, akkor azok miért kiabálnak kenyér után (?)"[34]

A szegények iránti közömbösséget állította szembe a különböző egyházi szervezetek bőséges támogatásával az 1911 februárjában megjelent, Esztergomból küldött tudósítás is. „A főpásztorok jótékonykodása bő jövedelmükből csak a kat[olikus] legényegyletnek, körnek, kongregációknak, a katol[ikus] sajtónak juttat százakat. Ezt nevezik jótékonyságnak. De a szegényeknek és koldusoknak csak filléreket adnak."[35]

„Le a szabadszerelemmel…"

Az *Egri Munkás*ban rendre előkerülnek a papok és a hívek erkölcstelenségéről szóló írások is. Az egri szervita templomban Szűz Mária tiszteletére rendezett búcsúra (melyre a 16. század óta több száz kilométeres körzetből érkeztek hívek)

[32] *Hadüzenet = Egri Munkás,* 1910. november 5., 1–2.
[33] *Kinek van hát igaza? = Egri Munkás,* 1911. január 7., 3–4.
[34] *József érsek pásztorlevele = Egri Munkás,* 1911. február 6., 3–4.
[35] *Sok a szegény ember = Egri Munkás,* 1911. február 6., 5–6.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 573 2024. 03. 21. 14:35:12

a lap elmondása szerint a zarándokok nagyobb része „nem az ájtatosság kedvéért jön, hanem már megszokta, hogy ez alkalommal bejön Egerbe bevásárolni, megiszsza a reá eső bort, segít berondítani az utcát, terjeszti a prostitúciót. Az összeverődött nép nem- és korkülönbség nélkül van elszállásolva egyes udvarokban, és hogy ott mi történik közöttük az éj leple alatt, azzal sem a papság, sem az illetékes hatóság nem törődik. Vagy ha búcsún paráználkodik az ember, azért is teljes bűnbocsánat adatik? Valószínűen így gondolkozik a papság, máskülönben gondoskodna arról, hogy az idecsődített népnek valami hajlékot bocsásson rendelkezésére."[36] A rendezvényeik megtartásában sokszor hatóságilag meggátolt szociáldemokraták a jelentős tömegeket vonzó és több évszázados múltra visszatekintő templomi búcsút már-már bacchanáliaként ábrázolták. A cikkíró célkeresztjébe ezúttal nem a papok, hanem a hívek kerülnek elsősorban, amivel a már sokat emlegetett vallásos nevelés eredményét akarja ábrázolni. Ezen túlmenően a szerző megkérdőjelezi a gyónás szentségét is, mint ami alkalmas a leggátlástalanabb bűnösöket is feloldani vétkeik alól.

A szervita búcsú megtartását azért is nehezményezte az *Egri Munkás,* mivel ugyanabban az évben a szintén nagy múltú máriapócsi búcsút elhalasztották a tomboló kolerajárvány miatt.[37] A vallásos tömegrendezvények lejáratásán túl a lap többször foglalkozott népegészségügyi kérdésekkel. A *Koleragóc* című cikk arról tudósít például, hogy az egri ipartestület által már régóta üzemeltetett szállót a koleraveszély idején a tiszti főorvos bezáratta. Az átutazó munkások így a Diófakút utcai munkásotthonba mentek, ahol ingyen szálláshoz jutottak. A Munkás Otthon Szövetkezet többször fordult kérelemmel a városhoz egy alkalmas szálló létrehozása érdekében, azonban a vezetés nem reagált a megkeresésekre. A cikkírója gúnyosan megjegyezte: „lenne csak a katolikus legényegyletről szó, tudjuk, hamarosan elintéznék az ügyet".[38]

Többször felmerül az egyház és a szexualitás viszonya is, amelyet összekapcsoltak a korszak közbeszédében rendre előkerülő nőkérdéssel. Az *Egri Munkás* szerint az egyház képviselői „Szeretik hangoztatni azt, hogy az újkor a maga férgével, a szabadszerelemmel is fenyeget. Bizony borzasztó is az, amint elképzelik Önök és beleszuggerálják istenfélő híveikbe, különösen a nőkbe, a leányokba, hogy így meg úgy, nem lesz nekik jövőjük, ha szabadszerelem korszaka lesz."[39]

Az újság 1910–1911 fordulóján írt Darányi Ferenc jászberényi plébános állítólagos pedofilbotrányáról, valamint Kintzly Béla egyeki plébánosról, aki csendőrökkel, hatósági erőszakot alkalmazva szedette be a helyiektől az elmaradt párbéreket.[40] A klérus családi ügyekkel kapcsolatos inkompetenciájáról pedig

---

[36] *A servita-bucsu = Egri Munkás,* 1910. október 1., 6.

[37] *Máriapócs-Eger = Egri Munkás,* 1910. október 1., 2–3.

[38] *Koleragóc = Egri Munkás,* 1910. október 1., 5.

[39] *Le a szabadszerelemmel, éljen a szent szabadság! = Egri Munkás,* 1911. február 6., 6.

[40] Az érintettek az esetet követően elmentek Egerbe, hogy panaszt tegyenek az érseki iroda igazgatójánál, aki azonban ingerülten elzavarta őket. *Csókolj kezet a papnak, kiver a házból = Egri Munkás,* 1911. március 4., 6.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 574 2024. 03. 21. 14:35:12

gúnyosan jegyezték meg, hogy a papok a cölibátussal is rendre visszaélnek: „Mit beszélnek Önök családról? Van családjuk? Nincs! És éppen ezért nagyon sok esetben eljárnak a családokhoz. No, no, ne hevüljenek! Tudjuk, hogy vannak azért a plébániákon fehércselédek, akik szeplőtlenül fogantattak."[41] Ezt követően a cikk írója még egy Aradon történt esetről is tudósít, miszerint egy helyi lapban a következő szöveggel adtak fel társkereső hirdetést: „valláskülönbség nélkül nyugdíjas, elvált vagy hajadon úrinő mint élettárs, egypár ezer forinttal kerestetik. Plébános életkora 34 év. Lehetőleg fényképpel ajánlatok Arad főposta »Plébánia« jeligére Aradon."[42]

„A b. zs.-ék meg jól teszik, ha ezt megjegyzik maguknak"

Egyes írások a helyi papok antiszemita megnyilvánulásairól számolnak be. *A csuhás nem fér meg a bőrében* című cikkben egy látszólag hétköznapi esemény bemutatásán keresztül ábrázolták a papság politikai agitációját és antiszemitizmusát. „Míg Egerben a képviselőválasztások le nem zajlottak, addig a papok borzasztóan szerették a zsidókat. […] Kele István teológiai tanár a múltkoriban belépve egy fodrászüzletbe s amint látta, hogy ott több zsidó van, nagy hetykén odaszól a segédnek: Adja ide azt a zsidó újságot! Történetesen jelen volt egy elvtársunk is, ki nem értette jól, hogy miről van szó, s mivel maga is a rendezetlen vallásúak közé tartozik, a segédtől kérdezte meg jó hangosan, hogy mit akar ez a csuhás. Erre őkelme lejjebb eresztette a hangját. A borbélyüzletből pedig alig mert egy jó félóra múlva távozni. Pedig elmehetett bátran, a fene sem bántotta. Ugyan, tisztelendő úr, hova lett az a nagy szeretet, amivel a zsidók irányában viseltettek. Igaz, hogy Zichy János meg lett választva Eger város képviselőjévé, de a zsidógyűlöletet ez a tény sem irtotta ki a papokból. Egyébként Kele István nem hibás, hogy őt ilyennek nevelték, hanem hibás az a sokat emlegetett valláserkölcsi nevelés."[43]

Szintén konkrét esetről tudósít egy 1911 februárjában megjelent cikk, amely szerint az állami reáliskola hitoktatója, Karenovics József – aki többek között az iskolai Mária-kongregáció vezetője is volt – több hónapos fizetett tanulmányi szabadságra indult Németországba. Katolikus diákjai és az iskola kongreganistái búcsúünnepséget szerveztek neki, azonban „Zsidót nem vettek be az ünneplésbe, mert a zsidó nem lehet kongregácionista, meg aztán a zsidó, az – b. zsidó [valószínűleg „büdös zsidó"]. És a tanár úrnak szava sem volt ehhez. Nem volt kívánsi, hogy a többség, a zsidó növendékek, mért nem szeretik őt annyira, mint amazok. Nem szólt így a gyerekekhez: – Halljátok-e a teremburáját, hát másvallásúakat miért közösítetek ki az ünnepélyből, hiszen azok is intézeti növendékek, azok is olyan gyerekek, mint ti vagytok. A tanár úr ezt nem tette. A fajmagyar Karenovics tanár úr szépen megköszönte a keresztény gyerekeknek az ovációt.

---

[41] *Le a szabadszerelemmel, éljen a szent szabadság! = Egri Munkás,* 1911. február 6., 6.

[42] *Uo.*

[43] *A csuhás nem fér meg a bőrében = Egri Munkás,* 1910. november 12., 8.

Nem világosította fel őket tévedésükről, és ezzel mintegy megerősítette őket abbéli hiedelmükben, hogy helyesen cselekedtek, és suttyomban talán még meg is veregette a kis szónok vállát és buzdította továbbra is […] A b. zs.-ék meg jól teszik, ha ezt megjegyzik maguknak. Az olvasótól pedig bocsánatot kérünk, hogy ennyi helyet vesztegettünk erre a szamárságra."[44]

Az *Egri Munkás* szerint a vallási türelmetlenség és antiszemitizmus már nemcsak az egyházi, hanem állami oktatási intézményekben is kezdett szélesebb körben elterjedni. Karenovics magatartása kapcsán a lap úgy összegezte álláspontját, hogy „[…] Ha már a felekezeti iskolában uszítják egymás ellen a különböző felekezetű gyermekeket, legalább az állami intézetektől várná az ember, hogy felvilágosítsa a növendékeket: hogy akár az úristent, akár a jehovát imádjátok, emberek vagytok mindnyájan, szeressétek egymást és ne törjetek egymás ellen."[45]

Az *Egri Munkás* 1911 márciusában arról írt, hogy a zsidó–keresztény megosztottság sokkal mélyebben része az állami iskola hétköznapjainak, mint ahogy azt a Karenovics-eset mutatta. A cikk írója szerint az igazgató és a tanári kar, valamint a tanárok között is éles ellentétek húzódnak. Karenovicsot egyébként az újság szerint egyenesen „felsőbb egyházi körök" küldték az iskolába, ahol a tanulók közel háromnegyede volt izraelita, és akik közül több tanuló eltanácsolásához is hozzájárult. Ennek kapcsán számonkérte a helyi izraelita felekezetek elöljáróit is, akiknek állítólagos közömbösségét az ügyben annak tulajdonította, hogy többen közülük nemrégiben nemesi címhez jutottak.[46]

A lap a Karenovics-botrány kapcsán a jövő értelmiségének butítására hivatott közösségekként jellemezte az iskolai Mária-kongregációkat. A többi társadalmi csoportról szólva megjegyzi: „Ezt a célt a keresztényszocialista egylet szolgálná […] A földmíves-osztállyal ezt megtenni pedig egy Népszövetség lenne hivatva."[47] Végül nem maradhatott el, hogy a keresztényszocialista egylet és annak vezetője, Nagy János is célkeresztbe kerüljön. A kanonoknak antiszemitizmusát vetették szemére, mondván „egy csomó gyalázkodó és pogromra felhívó pamfletet saját úri kezeivel vitt a nyomdából az ő türelmes juhai, a katolikus legények közé, hol ezekkel a szavakkal osztotta szét. »Lássátok, mit akarnak a zsidók, de most majd jól befűtünk nekik«".[48] A cikk többek között Nagy 1911-es *A szociáldemokrácia*

[44] *A tanár úr szabadsága vagy hogyan nevelik a gyermekeket az egri állami főreáliskolában? vagyis a Mária kongregációk = Egri Munkás,* 1911. február 6., 5.

[45] *Uo.*

[46] *Kulturbotrány = Egri Munkás,* 1911. március 4., 2. A kongregációk ellen ekkoriban egyébként átfogó, országos sajtókampány zajlott a baloldali orgánumokban. Egerben mindez összefüggött azzal is, hogy a választások alkalmával Zichy János, a Katolikus Néppárt jelöltje lett a város országgyűlési képviselője, aki ezt követően elkötelezett katolikusként és a párt volt elnökeként vallás- és közoktatásügyi miniszter is lett.

[47] *Az intellektualisták = Egri Munkás,* 1911. március 4., 4.

[48] *A csuhás rikkancs = Egri Munkás,* 1911. március 4., 5.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 576 2024. 03. 21. 14:35:12

tükre című művére utalhatott, melyben külön fejezetet szentelt a baloldali munkásmozgalom és zsidóság kapcsolatának.[49]

„Ti szocialisták vagytok, nektek nem adunk segélyt, mert az csak olyan egyesületeknek adunk, amely butít"

A Mária-kongregációk mellett a Nagy János irányítása alatt álló helyi legényegylet is különösen kedvelt célpontja volt az *Egri Munkás*nak. A lap például a következőkkel szólította meg a legényegylet támogatása miatt kárhoztatott Eger város vezetését: „Mért nem mondják ki egyszerűen és magyarul: »Ti szocialisták vagytok, nektek nem adunk segélyt, mert az csak olyan egyesületeknek adunk, amely butít […] Ezt értenénk. Bezzeg mikor a kat. legényegyletről és a kereszténységszocialistákról volt szó. Azoknak adni kell, mert azok jó fiúk, és különben is, nagy protekciójuk van a közgyűlésben. A püspök a kanonokok, no meg sok, másféle papok.« Egri szervezett munkások! Jegyezzétek meg magatoknak, hogy míg a ti számotokra a városnak nincs egy rézkrajcárja sem, addig a katolikus legények számára 10 éven keresztül 500 koronát ad a város […] Hát nem pocséklása ez a »súlyos anyagi helyzettel« küzdő város pénzének, polgármester úr? Avagy talán így akarnak híveket szerezni a kevés taglétszámú legényegyletnek, ahol ugyan egylet van, de legény nincs. Értjük, polgármester úr?"[50]

A legényegylet fennmaradt jegyzőkönyvei igazolják, hogy az 1910-es évek elején az egylet iránti érdeklődés meglehetősen alacsony volt, kevesen látogatták programjaikat, gyűléseiket és a tagsági díjat sem fizették rendszeresen.[51] Ugyanakkor az *Egri Munkás* szerint ez nem mindig volt így, és a kialakult helyzetért a papság kontraproduktív ellenőrző tevékenysége a felelős: „Bármily kezdetleges volt [a szociáldemokrata] szervezkedés, a tőke hamarosan felismerte, hogy mily nagy veszedelmet, illetőleg profitcsökkenést jelent ez rájuk nézve. Gondolkoztak rajta, hogyan hárítsák el fejük felöl ezt a szerencsétlenséget. Tanácskozásaikba belevonták nagyon természetesen a papságot is, kik végre kisütötték, hogy az iparosifjak valláserkölcsi nevelése végett szükséges a katolikus legényegylet felállítása. […] Az egylet vezetését a papokra bízták s ezek aztán derekasan meg is feleltek hivatásuknak. A közéjük tévedt iparosokba belenevelték a bigottságot, a

[49] Nagy János, *A szociáldemokrácia tükre,* Bp., Szent István Társulat, 1911, 37–40. A fejezetben pogromra történő egyértelmű felhívás nem olvasható, azonban a korszakban a magyar közvéleményben is elhíresült nemzetközi zsidóellenes fizikai atrocitásokat (főként Spanyolország és Oroszország példájából kiindulva) relativizálja a szerző.

[50] *Kérvényünk sorsa = Egri Munkás,* 1910. november 5., 2–3.

[51] Az 1914. januári közgyűlésen Nagy János éves beszámolójában elmondta: „voltak szakmák, melyekből egy tagja nem volt az egyletnek, pl.: ács, kőműves; ez a szociáldemokrata terrornak tudható be. Ellenhatásképpen nekünk is ki kell építeni a szakszervezeteket." Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára X-203. 1. k. Az Egri Katholikus Legényegylet Jegyzőkönyvei 1860–1923., 278.

vallási türelmetlenséget, nevelték az olcsó Jánosokat, prédikálván nekik arról, hogy viseljék csak keresztényi türelemmel a szegénységet, s haláluk után övék lesz a mennyeknek országa. […] Ez volt az egylet tevékenysége sokáig, míg a szociáldemokrácia kezdett tért hódítani Egerben is, s ettől a perctől kezdve mindig jobban és jobban fogyatkozott tagjainak száma, úgy, hogy ma már csak a potyavacsorák meg az ingyen mulatságok bírnak arra néhány papszamarat, hogy az egyletben benn maradjon és besegítse vezetőit egy-egy jól jövedelmező plébániára. […]"[52] Az idézet annyiban tekinthető kivételesnek, hogy itt a sokat ismételt toposznak (miszerint a papság népbutítással akarja megtartani híveit) gazdasági vonatkozásaira világít rá a szerző. Úgy vélekedik, a klérus iparosok között végzett tevékenysége annak tudható be, hogy az egyház és a kizsákmányolóvá váló mesterek szövetségre léptek egymással az anyagi haszonszerzés érdekében.

Összegzés

A Munkásotthon Szövetkezet folyamatos anyagi gondjai miatt az *Egri Munkás* 1911 tavaszától nem adott ki új számokat. A munkásotthon költséges fenntartását később egyre sűrűbben megrendezett segélyrendezvényekkel próbálták biztosítani, sőt, a szocialista antialkoholizmusnak ellentmondva, még italmérést is létesítettek az épületben. 1914-ben a május 1-i ünnepség után egy héttel azonban a munkásotthon bezárt és csak 1918 őszén nyitotta ki újra kapuit a szervezett munkások előtt.[53]

A tanulmányban ismertetett cikkek az egri szociáldemokrata munkásmozgalom első világháború előtti fénykorából származnak. A cikkekre gúnyos, cinikus hangvétel jellemző. Ugyan a szocialista antiklerikalizmusnak és valláskritikának már ekkor is megvolt a maga széles filozófiai és elméleti háttere, az *Egri Munkás* mégis mellőzte a teoretikus fejtegetéseket. Az írások többsége valamely konkrét momentumról vagy csoportosulásról szól. Ezek a beszámolók a városi mindennapok történetét is gazdagítják, ugyanakkor kontrollforrás nem minden esetben áll rendelkezésre velük kapcsolatban, így vizsgálatuknál fontos az alapos forráskritika.

Az *Egri Munkás* antiklerikális cikkei azonban nem csak a város története szempontjából tekinthetők hasznos, eddig jóformán szinte teljesen figyelmen kívül hagyott forrásnak. Míg az 1945 utáni kommunista egyházüldözés napjaink történészi diskurzusainak kedvelt témája, addig a jelenség gyökereiről meglehetősen kevés szó esik. Pedig egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy, az alapvető világnézeti különbségek mellett, az államszocializmus egyházellenes politikája a századfordulón zajló élénk mozgalmi életben is gyökerezik.

---

[52] *Az egri Katolikus Mesteregylet = Egri Munkás,* 1910. november 5., 5–6.

[53] Csifféry 1983, i. m. 251–252.

Molnár Dávid

An Anti-church Phenomenon in the Capital of Catholicism The Anti-clerical Articles of *Egri Munkás* (1910–1911)

The social democratic labour movement appeared in Eger a few years before the First World War. The population of the city was largely Roman Catholic, and the clergy had a great influence on the social and economic life and cultural relations of the Catholic church centre. As a result, the conflict between the progressive socialist movement and the conservative clerics intensified. The influential clerics supported separate Christian socialist movements to weaken the social democrats, and in the age of dualism, ideological conflicts can be found throughout the local press, including in the paper *Egri Munkás* published between 1910 and 1911. This newspaper shows the anti-church criticism of the socialist movement but also informs about specific local events and shows the complex character of the labour movement.

Keywords: anticlericalism, Eger, labour movement, socialism.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 579 2024. 03. 21. 14:35:12

Bóka Melinda

(Ön)mozgósítás az első világháborús *Borsszem Jankó*ban megjelenő Kotányi-paprikahirdetésekben

Az első világháború időszakában minden korábbinál fontosabbá vált a tömegek megszólítása, mégpedig elsősorban a hátországban. A propaganda funkciójában és értelmezésében ez az időszak hozott átalakulást; ekkor változott meg az alkalmazása, a technikája arra irányulva, hogy meggyőzze és manipulálja a nagyközönséget. Az első világháború kutatása az utóbbi évtizedben és napjainkban is az úgynevezett otthoni frontra fókuszál.[1] Minden korszaknak saját kérdései vannak, amiket a múlttal kapcsolatban feltesz. Korábban eseménytörténeti és hadtörténeti érdeklődés jellemezte az időszak vizsgálatát, de újabban a figyelem a hátországra összpontosít olyan kérdések mentén, amelyek új tudásanyagot nyújtanak. Nagy számban jelentek meg kötetek, tanulmányok, cikkek a háborús mindennapokról, a nők helyzetéről, az ellátási nehézségekről, a háborús propagandáról, munkám pedig ehhez az irányzathoz kapcsolódik.

Vizsgálatom adalék lehet a sajtótörténeti kutatásokhoz, illetve a világháború propagandatevékenységének megrajzolásához. Tanulmányom ugyanis a hátországra, a háborút népszerűsítő korabeli sajtóra, a propagandareklámokra és azok háborúra való (ön)mozgósítására irányul. A Kotányi-cég olyan újsághirdetéseiről van szó, amelyek – miközben széles olvasóközönségnek szóltak, és ezért igyekeztek „rezonálni a néplélekkel" – az emberek feletti fogyasztói kontrollt törekedtek megszerezni és megtartani. Ezt a Nagy Háború alatt a legegyszerűbben és legcélravezetőbben a világháborús mozgósítás és a tettvágy, a hősiesség kultuszának propagandájával lehetett elérni.

[1] Ld. például Bihari Péter, *Lövészárkok a hátországban, Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán,* Bp., Napvilág, 2008; *Háborús hétköznapok, Tanulmánykötet,* szerk. Török Róbert, Závodi Szilvia, Bp., Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2016; *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja, Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918),* szerk. Kaba Eszter, Bp., Politikatörténeti Intézet, Napvilág, 2017; Völgyesi Zoltán, *Harctértől a hátországig, Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*, Bp., L'Harmattan, MNL, 2016.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.580-599

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 580 2024. 03. 21. 14:35:13

Tömegsajtó és hirdetés Magyarországon

A modern tömegsajtó Magyarországon a dualizmus korában alakult ki: 1914-ben már 143 napilap szolgálta ki az újságfogyasztókat.[2] Az üzleties sajtó egyik alappillére a hirdetések térnyerése az időszaki sajtótermékek hasábjain, másfelől pedig a lapok tartalmában beálló változás: a kulturális könnyítés, azaz a közérthetőségre való törekvés, valamint a kapcsolattartás igénye az olvasókkal. Ezen jelenségek együttesen érhetőek tetten a hirdetések egyik új csoportjában, az apróhirdetésekben.[3]

A 19. és a 20. század fordulóján indult meg Magyarországon a kereskedelmi célú reklámok és hirdetések számának rohamos növekedése.[4] Ennek a robbanásszerű jelenségnek a hátterében olyan okok húzódtak meg, mint a gazdasági fejlődés és a cégek gyarapodása, a „fogyasztói társadalom" megjelenése, de ezen kívül az is, hogy fél évszázad után a naptárak, hirdetmények, hírlapi beiktatások, külföldi hírlapok és időszaki lapok bélyegkötelezettségének megszüntetéséről szóló 1900: X. törvénycikk eltörölte a hirdetési bélyeg formájában kirótt különadót.[5]

Az első fontos újítás a sajtóhirdetések terén az apróhirdetések alkalmazása volt, ami a Légrády Testvérek 1878-ban induló *Pesti Hirlap*jához köthető: a lap létrejöttével kezdődött el az „üzleti szellemű"[6] sajtó korszaka.[7] Az addig legfeljebb egy, maximum két oldalt kitevő (egyes lapokban egy-két hirdetésénél több nem is jelent meg), hosszú ideig ismétlődő sajtóhirdetések helyett a gyorsan változó, aktuális reklámok mennyiségi térhódítása következett be.[8] Például a *Pesti Hirlap*-ban 1900-ban számonként átlagosan 30–40 hirdetés is megjelent (nem is számítva az olvasók által feladott apróhirdetéseket). Ezt a tendenciát követi sok más újság is: a *Budapesti Hirlap* 1883-as számaiban 7–9 hirdetés volt, míg 1914-ben jellemzően már 40–70 hirdetés naponta. A dolgozatom tárgyát jelentő *Borsszem Jankó*ban 1870-ben és 1871-ben minden számban hét hirdetés jelent meg, 1900-ban viszont ez a szám átlagosan 40–50 között alakult. A bemutatott újságok jellemzően 12–16 oldalból álltak számonként.[9]

---

[2] Takács Róbert, *Sajtó és propaganda a háború idején* = Kaba szerk. 2017, i. m. 9–87; *Magyarország időszaki sajtója, 1911–1920,* összeállította: Kemény György, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1942, X.

[3] Balogh János Mátyás, *Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900 = Médiakutató,* 6(2005), 4, 77–93.

[4] Szabó Dániel, *Reklám és politika 1906-ban = História,* 14(1992), 1, 27–29.

[5] Buzinkay Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig,* Bp., Wolters Kluwer, 2016, 267.

[6] Balogh 2005, i. m.77–93.

[7] Buzinkay 2016, i. m. 267. Bár Balogh János Mátyás hivatkozott tanulmánya szerint bizonyos német nyelvű újságok már az 1870-es években, azaz a *Pesti Hirlap* megjelenése előtt üzleti alapon működtek.

[8] Buzinkay 2016, i. m. 267.

[9] Saját kutatómunka/számolás adatai.

A háború kirobbanását követően gyorsan nőtt a lakosság körében a hírek utáni érdeklődés, a sajtópiac ezen tényező mentén bővülni kezdett. A világháború időszakában a legnagyobb országos lapok, mint *Az Est* elérte a félmilliós (476 ezres) példányszámot,[10] a *Kis Ujság* és a *Friss Ujság* 150–200 000 példányban, a *Pesti Hirlap* 109–180 000 példányban,[11] *Az Ujság,* a *Magyarország* 50–60 000 példányban jelent meg.[12]

A híréhséget kihasználva 1914 és 1918 között a „lelemények" kereskedők a háborút használták fel „hívószóként" termékeik eladására.[13] A reklám alkalmazkodott az olvasók lehetőségeihez és igényeihez. A hirdetők reagáltak a világháború kitörésének hírére és annak eseményeire. A hirdetések bemutatják, hogy a háború milyen formában jelent meg a hétköznapokban, illetve, hogy milyen üzeneteket közvetítettek, mint például az ellenség iránti gyűlöletet, a háború vélt igazságosságát.[14] Az újságok hasábjain megjelenő hirdetések hatással voltak az emberek értelmére és érzelmeire abban a formában is, hogy az otthon maradottak tömegét rávehették az anyagi áldozatvállalásra. (Ők ugyanis ezt a legkisebb áldozatként értelmez(het)ték, ahhoz képest, hogy sokan a fronton harcoltak.) A hirdetéseket különféle jelentéssel ruházhatták fel. Ha az újságok hasábjaira tekintünk, jól látható, hogy már a hadüzenet utáni első hetekben megváltoztak a reklámok; reflektáltak a háborúra, illetve előtérbe kerültek a fronton hasznosítható termékek.[15] Buzdíthattak a közös szerepvállalásra, azt sugallva, hogy a hátországban maradók bizonyos termékek megvásárlásával vagy felajánlásával sorsközösséget tudnak vállalni a fronton harcolókkal – és az ilyen megoldások segítségével a termékek könnyebben eladhatóvá váltak.[16]

A hirdetésszövegek alapvetően árukat és szolgáltatásokat népszerűsítenek. Esetünkben az előbbiről van szó, ugyanakkor a helyzet ennél bonyolultabb: „a fogyasztói kultúra fogalma emellett a hatalmi viszonyok rendszerét is magába

[10] Kókay György, Murányi Gábor, Buzinkay Géza, *A magyar sajtó története,* Bp., Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Bálint György Újságíró-iskola, 1994, 167.

[11] *Uo.,* 163.

[12] Olasz Lajos, *Sajtóirányítás és háborús propaganda az I. világháború időszakában = Belvedere Meridionale,* 31(2019), 2, 105.

[13] Az, hogy ekkortájt ki hirdetett, nem tartogat meglepetést: a kis- és középüzemek, továbbá a kereskedők használták a reklámot áruik népszerűsítésének érdekében. Szabó 1992, i. m. 27–29.

[14] Csunderlik Péter, *„A háború mint óriási átfogó gondolat" – Kultúra és a „háború kultúrája" Magyarországon* = Kaba szerk., i. m. 89.

[15] *Uo.,* 91.

[16] „A világháború alatt arany ékszerek beadásával támogathatták a háborút az ún. »Gold gab ich für Eisen«, vagyis »aranyat adtam vasért« akció keretein belül, ami ugyancsak az ilyen akciók közé tartozik. Illetve több terméket is reklámoztak a »Hivatalos Hadsegélyező« elnevezéssel ellátva, melyek vásárlásával a hadsegélyezés ügyét lehetett támogatni." Závodi Szilvia, *Aranyat vasért – Gyűrűk a világháború emlékei között = A Hadtörténeti Múzeum értesítője Acta Musei Militaris,* Bp., Hadtörténeti Múzeum, 2011, 29–34.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 582 2024. 03. 21. 14:35:13

foglalja”,[17] hiszen „a fogyasztók nemcsak árucikkeket vesznek, hanem befogadják egyúttal a hivatásos tanácsadás, az eladási stratégiák, a kormányzati programok, a választói alternatívák és a boldogság reklámok sugallta mintáit is”.[18]

Az első világháború tehát többféle módon alakította a média működését, megváltoztatva a média és a társadalom viszonyát. A háború minden országban megnövelte a hírek iránti érdeklődést, így a média befolyásoló hatása a világháború alatt tovább fokozódott.[19] Kialakult egy úgynevezett „háborús tömegpszichózis”,[20] amely létrehozta a maga háborús sajtóját, ez pedig mindenben igyekezett kiszolgálni a tömegigényt, tovább gerjesztve ezzel a háborús pszichózist.

A háborús lelkesedés terjedését sokan a sajtó szerepének, mozgósító hatásának tulajdonították.[21] Katonailag és pszichológiailag egyaránt megkívánta minden hadviselő ország a teljes népesség együttműködését, és ez volt az első világháború egyik fontos hozománya: a fegyverek nélküli hadviselés a hátországban.[22]

A sajtó valóban közvéleményformáló eszköz: ha világosan fejezi ki olvasótáborának véleményét, érdekeit, és ráérez hangulatára, akkor megőrzi vagy növeli az olvasói számát; ám hamar elveszítheti a támogatást, ha táborának érdekeivel és nézeteivel szemben foglal állást. Befolyásoló szerepe különösen megnő kritikus időszakokban, nehéz helyzetekben,[23] mint amilyen a háború is (ezt elsősorban a jelentős példányszám-növekedés mutatja). Megállapítható tehát, hogy a háború alatt megnőtt a sajtó és így az újságokban található reklámok közvéleményformáló szerepe. Hiszen egyértelmű mindenki számára, hogy például a naponta 150 000 példányban megjelenő lapok széles körhöz tudták eljuttatni a kereskedők által kínált termékeknek a hírét. A lapok újságírói, szerkesztői, illetve fotósai és rajzolói – az olvasók igényeit szem előtt tartva, azokat kielégítendő – igyekeztek a lehető leggyorsabban reagálni az aktuálpolitikai eseményekre, s így képesek voltak állandó figyelmet fenntartani. Ezekkel a módszerekkel igyekeztek az olvasó véleményét befolyásolni, vagy „épp megváltoztatni az attitűdjét egy-egy témával kapcsolatban”.[24] Ehhez kapcsolódva pedig általánosságban elmondható, hogy a Kotányi-reklámok a politikai propaganda és bizonyos fokú ismeretterjesztés eszközei voltak.[25]

---

[17] Gyáni Gábor, *Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház = Budapesti Negyed,* 5(1997), 16–17, 101–126.

[18] Fox, Richard Wightman, Lears, T. J. Jackson, *The Culture of Consumption: Critical Essays in American History 1880–1980,* Pantheon, New York, 1983, idézi Gyáni 1997, i. m. 101–126.

[19] Sipos Balázs, *Az első világháború médiahatásai = Médiakutató,* 11(2010), 1, 103–108.

[20] Mucsi Ferenc, *Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején = Történelmi Szemle,* 27(1984), 1–2, 192–202.

[21] *Uo.,* 192–202.

[22] Klestenitz Tibor, *A nagy háború propagandája és a magyar* sajtó = *In medias res,* 4(2015), 2, 392–410.

[23] Mucsi 1984, i. m. 192–202.

[24] Tamás Ágnes, *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig,* Bp., Kalligram, 2017, 14–15.

[25] Buzinkay Géza, *Borsszem Jankó és társai, Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében,* Bp., Corvina, 1983, 111.

A Kotányi-cég hirdetései

Az első világháború alatt a fűszerpaprika előállításával, szállításával és árusításával foglalkozó, szegedi illetőségű cég vezetőjének, Kotányi Jánosnak jó üzleti érzéke tette lehetővé, hogy áruja lokális-regionális jelentőségén túl a világpiacon is teret nyerjen – így lett a szegedi a „legmesszebbre jutó”[26] paprika. Ez magában foglalja a világszintű terjeszkedést, a név nemzetközi márkanévvé, fogalommá válását, széles körű ismertségét és elismertségét. Annak ellenére, hogy híres és hatalmas „fűszerbirodalomról” van szó, keletkezéséről keveset tudunk.

Kotányi János a hirdetéseiben az 1900-as évek elején a pesti lapokban Paprikás Kotányinak nevezte magát, és eddigi kutatásaim alapján ő volt az egyik legnagyobb hirdető. Ezt jól mutatja és a cég korabeli ismertségét is jelzi, hogy „a Modern Plakáttervező Iroda[27] egyik hirdetésén a Kotányi számára készített plakát szerepelt az iroda magas teljesítményének példájaként”.[28] A 19. század végén és a 20. század elején több mint húsz lapban hirdetett a cég, ezek felében rendszeresen, azaz a napilapokban naponta/kétnaponta, míg több hetilapban hetente találkozhatunk Kotányi-reklámokkal.[29]

A 19. század végén a Kotányi-hirdetések csak egyszer-egyszer tűntek fel különböző lapokban. A vállalkozó 1893-tól hirdetett olyan sajtóorgánumokban, mint a *Budapesti Hirlap,* a *Budapesti Napló* vagy a *Pesti Napló*. Az *Uj Idők*ben 1895-től, az *Üstökös*ben 1897-től hirdetett rendszeresen,[30] és az 1890-es években neve több külföldi lapban is feltűnik a hirdetések rovatban, például a romániai *Tribuna Sibiului*-ban.

Kotányi hirdetéseinek[31] a többsége a 20. század elején számolócédulákon, reklámkártyákon, valamint a fővárosi és vidéki politikai napi- és hetilapokban, a *Budapesti Hírlap*ban, a *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*ben, a *Budapesti Napló*ban, az *Egyenlőség*ben, a *Független Magyarország*ban, a *Háztartás*ban, *A Hét*ben, a *Magyar Kereskedők Lapjá*ban, a *Magyar Lloyd*ban, a *Magyarország*ban, a *Népszavá*ban, a *Pesti Hírlap*ban, a *Pesti Napló*ban, a *Szeged és Vidéké*ben, a *Szegedi Napló*ban, a *Világ*ban, *Az Ujság*ban és az *Uj Idők*ben szokásos módon jelent meg: „az árucikkeket, melyekkel kereskedett, sorolta fel, amelyeket hirdetéseiben

[26] Szabó 1992, i. m. 27–29.

[27] A cégről a címén kívül mást nem sikerült kiderítenem (Uj Plakáttervező Iroda, Üllői út 21. sz., IV. em. 11.).

[28] Szabó 1992, i. m. 27–29.

[29] Saját kutatás eredménye.

[30] Rendszeres hirdetés alatt itt és a továbbiakban is azt értem, hogy a napilapokban minden hétre jutott legalább egy Kotányi-hirdetés, a hetilapokban pedig egy-két hetente.

[31] Így alakultak a Kotányi-hirdetések az újságokban: rendszeresen hirdetett a *Pesti Hirlap*ban 1899. december – 1913. március között, a *Pesti Napló*ban 1907. szeptember – 1911. december között, a *Népszavá*ban 1909. október – 1913. december között, a *Magyarország*ban 1904. március – 1913. december között, a *Budapesti Hirlap*ban 1897. január – 1913. november között, *Az Ujság*ban 1906. december – 1914. március között.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 584 2024. 03. 21. 14:35:13

reklámfogásként a legjobbnak nevezett".[32] A lapokban közölt hirdetései közül már az 1900-as évek elején is kitűnt a *Bolond Istók,* a *Borsszem Jankó* és a *Kakas Márton,* mert ezekben a hirdetések mindig változatos szövegezést kaptak.

Az első világháború alatt azonban nem ilyen gazdag a repertoár: Kotányi reklámjai rendszeresen csak az akkori leghíresebb élclapban, a *Borsszem Jankó*ban[33] jelentek meg, aminek okát nem sikerült kideríteni. 1914 nyarán még közölték reklámjait a *Kakas Márton*ban és az *Előré*ben is, ám ezek 1914 őszétől nem hoztak le több Kotányi-hirdetést. A háború alatt a *Borsszem Jankó* mellett alkalmilag hirdetett a *Szinházi Élet*ben (összesen öt alkalommal[34] 1914 és 1915 között). 1917. február és május között öt hirdetés[35] jelent meg tőle a *Magyar Kereskedők Lapjá*ban (melyben korábban is hirdetett).[36]

A korszakban megjelenő lapok eltérő felfogású, „műfajú" (funkciójú) sajtóorgánumok voltak, a reklámok elemzésekor ezek eltérő értelmező kontextust jelentettek. A hirdetések jelentését módosíthatta, hogy egyes kereskedők mely lapokban adták közre ezeket.[37] Kotányi János a *Borsszem Jankó*ban, feltételezésem szerint a lap jellegéhez is alkalmazkodva, egészen különleges reklámsorozatot indított. Egyrészt a világháború idején már Kotányi Paprika[38] néven szereplő cég az úgynevezett „szenzáció-hirdetés" módszerét követte: az árut vagy a történetet, amit a termék köré szőttek, valamilyen nagy visszhangot vagy feltűnést kiváltó korabeli eseménnyel kapcsolták össze.[39] 1914-től kezdve a feltűnést keltő nagy eseményeket egyértelműen a trónörököspár halála, majd a világháború eseményei jelentették. Másrészt a hirdetések szövege hiába volt változatos, maga a hirdetés formáját tekintve állandó volt: vastagon szedett, fekete betűkkel a név, „Kotányi Paprika", mellette magyaros ruhába öltöztetett, vállán átvetett paprikaláncot vise-

---

[32] Szabó 1992, i. m. 27–29.

[33] 1868. január 5-én jelent meg a legnépszerűbb dualizmus kori társadalmi és politikai élclap első száma Ágai Adolf (Csicseri Bors) főszerkesztő gondozásában. A korszak humorisztikus lapjai közül a legkitartóbb és legsikeresebb 1938-ig gyakorlatilag szünet nélkül jelent meg. Elsősorban a városi, főleg a pesti, nagypolgári réteget szólította meg, továbbá a konzervatív zsidóságot tartotta az elsődleges célközönségnek. Tamás 2017, i. m. 22; 1889-ben 4400 a példányszáma. Buzinkay 2016, i. m. 269.

[34] *Színházi Élet,* 1914. április 5. –április 12., 14; *Uo.,* 1914. április 12. – április 19., 59; *Uo.,* 1915. szeptember 12. – szeptember 19., 11; *Uo.,* 1915. szeptember 19. – szeptember 26., 18; *Uo.,* 1915. november 7. – november 14., 24.

[35] *Magyar Kereskedők Lapja,* 1917. február 17., 11; *Uo.,* 1917. február 24., 17; *Uo.,* 1917. március 10., 24; *Uo.,* 1917. április 14., 22; *Uo.,* 1917. május 5., 12.

[36] Saját kutatás eredménye.

[37] Szabó 1992, i. m. 27–29.

[38] 1911. december 31-i számában még Paprikás Kotányi néven szerepel. Ezt követően hónapokon át nem jelenik meg hirdetése a *Borsszem Jankó*ban, majd 1912. október 20-án új névvel hirdet, ekkor már Kotányi-féle valódi rózsapaprika a reklámjának kiemelt része. Kotányi Paprikaként a *Borsszem Jankó*ban először 1913. május 4-én nevezi magát. A névhasználat ezután a háború végig változatlan maradt.

[39] Szabó 1992, i. m. 27–29.

lő apró alak.[40] Minden héten megjelentetett egy kis történet-szerűséget a reklámjaiban, amelyhez meglehetősen morbid vagy éppen vicces módon,[41] de minden esetben kapcsolódott a szegedi őrölt paprika. A történet mindig valamilyen pár nappal korábbi, nagy visszhangot keltő háborús eseményre utalt, s ebben teljesen egyéni volt, hiszen nem általában a háborúra hivatkozott, nem egy eseményt „aknázott" ki többször, hanem mindig újabb eseményt keresett és ahhoz kapcsolta hozzá reklámszövegét.[42] Továbbá alkalmazkodott hirdetéseiben ahhoz is, hogy a *Borsszem Jankó* egyoldalúan, sematikusan szemléltette a világháborús eseményeket, vagyis (a cenzúra miatt) nem foglalkozhatott a vereségekkel, miközben az osztrák–magyar és a német sikereket természetesen tárgyalta, sőt igyekezett diadalként interpretálni a sikertelen hadmozdulatokat is. Az ellenség megjelenítése erősen leegyszerűsítő, lekicsinylő, dehumanizáló; a sokszor állattá lealacsonyított ellenség mellett óriási, erőtől duzzadó osztrák–magyar vagy német katonák szerepeltek, így biztosítva az olvasókat a várható győzelemről, hogy kétségeiket eloszlassák, a háború iránti lelkesedést pedig továbbra is töretlenül fenntartsák.[43]

Kotányi nemcsak a szenzációs eseményeket figyelte hétről hétre, de vélhetőleg megpróbálta megérezni a politikai közhangulatot is, és éppen aktuális szövegét ennek megfelelően fogalmazta vagy fogalmaztatta meg. A reklámok politikai tartalma nem a hirdető, hanem sokkal inkább a vásárlóközönség hangulatát vagy álláspontját tükrözik. Mint később bemutatom, a hirdetések témaválasztásaik révén követték a közhangulatot, azaz nem az általános lelkesítésre koncentráltak, hanem például reagáltak az ellátási nehézségekre vagy éppen a sikerekre.

A hetente megjelentetett Kotányi-hirdetések közül tanulmányomban az (ön) mozgósítás köréhez tartozó reklámokat vizsgálom, közülük hangsúlyosabban azokat, amelyek a hősiesítéshez vagy hőskultusz teremtéséhez szorosan kapcsolódnak (ezek a hirdetések beletartoznak a háborús események és a háborús közhangulat fenntartásában résztvevő csoportokba is).

A reklám szövegének közlése mellett jelzem, hogy melyik eseményhez kapcsolódik, s így a hirdetéseken keresztül a háborús évek „szenzációi" is megismerhetők. Ez persze nem azt jelenti, hogy ne lettek volna más jelentős események, azaz inkább a Kotányi-hirdetések megtervezői által „szenzációsnak" tartott történésekről van szó, olyanokról, amelyeket szerintük a közönség ilyennek tartott, azaz jól ismert.

A Kotányi-hirdetések megtervezőit, alkotóit nem ismerjük. Mivel sok esetben reflektáltak a *Borsszem Jankó*ban megjelenő cikkekre, különböző rovatokra, nem

---

[40] A kérdés megválaszolása további kutatómunkát igényel, de jelenlegi ismereteim alapján úgy gondolom, hogy ez az alak Kotányi Jánost ábrázolhatja. A mellékletben megtalálható a hirdetésben szereplő rajzfigura, illetve egy Kotányiról készült kép; a hasonlóság egyértelműnek tűnik.

[41] Bár a Kotányi-hirdetésekre jellemző, hogy a vicclapokban alkalmazkodik a lap jellegéhez és tréfás hirdetéseket ad közre *(Borsszem Jankó, Kakas Márton),* addig az élclapokra nem jellemző, hogy kizárólag humoros hirdetéseket hoztak volna le.

[42] Szabó 1992, i. m. 27–29.

[43] Tamás Ágnes, *A Nagy Háború a Borsszem Jankó karikatúráin, Alkotók és alkotások a propaganda hálójában = Jelkép, Kommunikáció, közvélemény, média,* 5(2016), 1, 31–47.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 586 2024. 03. 21. 14:35:13

zárható ki, hogy valamiféle kooperáció jött létre a cég és a lap között, s egy-egy hirdetés közös munka eredményeként készülhetett el. A cikkek, karikatúrák gyorsan reagáltak egyes aktuálpolitikai eseményekre, ami visszatérő jellemzője a Kotányi-hirdetéseknek is, és talán ez is utalhat arra, hogy együttműködésről beszélhetünk a cég és az élclap között.

(Ön)mozgósítás a Kotányi-hirdetésekben

A társadalmi mobilizáció és (ön)mozgósítás rendszeresen megjelent az első világháborús sajtóban. Olyan szövegekre kell itt gondolni, amelyeket nem az állam vagy valamelyik szerve készített (vagy annak rendeletére készítettek), hanem magánszemélyek vagy magánvállalkozások. Ilyen hirdetéseket sok cég is megjelentetett, azaz a Kotányi-paprika csupán egy példa ezek közül, nem pedig elszigetelt eset. Társadalmi mobilizációhoz kapcsolódó reklámot készített például 1915-ben a Fővárosi Sörfőző Rt. *(1. ábra),* amely az év februárjában jelentkezett új (elnevezésű) idénytermékével, a Hősök sörével.[44]

A reklám felső részén egy csatajelenetet ábrázoltak, ahol a hős magyar katonák megrohamozzák az ellenséges csapatokat, középen pedig a koronás középcímer látható. A hirdetés szövege utal a mozgósításra: „a világháború történetébe lángoló betűkkel írták be a magyar nevet a mi hős katonáink. Nincs elég tölgy a magyar erdők rengetegében, hogy leveleikből koszorút fonhatnánk minden hős homlokra, akinek vitézsége és önfeláldozása soha el nem múló dicsőség fényével vonta be a magyar nemzet hírnevét. […] Vitéz katonáinkra gondoltunk mi is, amikor ezen gyártmányuknak ezen nevet adtuk, Hősök söre.”[45]

A propagandareklámok tehát szerepet játszottak az úgynevezett társadalmi (ön) mozgósításban – a morális kitartásra, az erőfeszítésekben való részvételre buzdításban –, amin a hadviselés társadalmi és politikai legitimációja is múlott, és ami elengedhetetlen feltétele volt a háború totalizálásának.[46] 1914-ben Magyarország társadalmának egy részét, úgy, ahogy a többi hadviselő ország lakosait is, áthatotta az általános lelkesedés. (Egyes források arra utalnak ugyanakkor, hogy a lakosság legnagyobb hányada, a parasztság nem lelkesedett a háborúért – később ezt a földosztás propagandájával módosítani tudták némileg –, hiszen a földeket meg kellett munkálni, és az aratás előtt álltak. Így a „vidék Magyarországát”[47] nem jellemezte a harcias

[44] *Hősök söre = Az Est,* 1915. február 22., 6.

[45] *Pesti Napló*, 1915. február 26., 14.

[46] Balázs Eszter, *A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái” = Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban,* szerk. ifj. Bertényi Iván, Boka László, Katona Anikó, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2017, 154.

[47] Bödők Gergely, *Árnyék és fény – Mindennapi élet az első világháború Magyarországán = E nagy tivornyán – Tanulmányok 1916 mikrotörténelméről,* szerk. Kappanyos András, Saranko Márta, Szénási Zoltán, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 49.

1. ábra. *Hősök söre (*Pesti Napló, *1915. február 26., 14.)*

szellem.)[48] Ugyanakkor ennek fenntartásához szükség volt az állandó propagandára. Ebben komoly szerepet játszott az értelmiség nagy része, amely – az (ön)mozgósítás során – önként köteleződött el a háborús részvétel mellett. Ennek látványos jele a hadi beszédek (háborús előadások, hadi előadások) intézménye: egyszerre népszerűsítő és tudományos előadásforma, amelyet többnyire állami szervezéssel/támogatással, népművelési céllal rendeztek tudományos és oktatási, illetve művészeti és irodalmi társulatok, egyesületek, vagy éppen magas rangú magánszemélyek.[49] 1914 októberétől *Háborús délutánok* címmel előadások szervezésébe kezdett a „nemzet értelmisége", bevonva a népművelő, az oktatási és a hadsegélyező szervezeteket.[50]

A háború első éveiben sokan az értelmiségnek a közös áldozathozatalon nyugvó egységét hangsúlyozták, hiszen a háborútól várták, hogy az állampolgárok egyetlen közösséggé forrjanak a háborúpárti, hivatalos értelmiség mintájára, azt követve.[51] A háború tehát teljes társadalmakat, azok minden tagját igénybe vette, őket pedig ösztönözni kellett, fenntartani a lelkesedésüket, és a hazaszeretetnek olyan értelmezését kellett nekik adni és elfogadtatni velük, ami elősegítette az önmozgósítást. Mindezt a propagandán keresztül lehetett megtenni, amit két fron-

[48] *Uo.,* 49.

[49] Turbucz Péter, *Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben – Történeti vázlat = Jelkép, Kommunikáció, közvélemény, média,* 5(2016), 1, 82.

[50] *Uo.,* 81.

[51] Balázs Eszter, *Értelmiségellenesség az első világháború első felében: „kávéházi stratégák" és „lógós" írók Budapesten = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások,* szerk. Bíró Annamária, Boka László, Bp., Nagyvárad, Partium, Reciti, 2014, 178.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 588 2024. 03. 21. 14:35:14

ton folytattak: otthon és a harctéren. Ebben a kontextusban kell elhelyezni a Kotányi-cég vizsgált hirdetéseit.

Az első világháború négy éve alatt a *Borsszem Jankó* hasábjain összesen százharminchárom Kotányi paprika-hirdetés jelent meg. Ezeket összesen tíz tematikus csoportba lehet sorolni: 1. Háborús események, 2. Lelkesítő hirdetés, 3. Ellenség, 4. Hátország: gazdasági nehézségek, 5. Hátország: politika, 6. Semleges államok, 7. Béke, különbékék, 8. A *Borsszem Jankó* cikkeire reflektáló szövegek, 9. Kotányi „önmagáért”,[52] 10. Egyéb (ld. a kördiagramot – *2. ábra*).

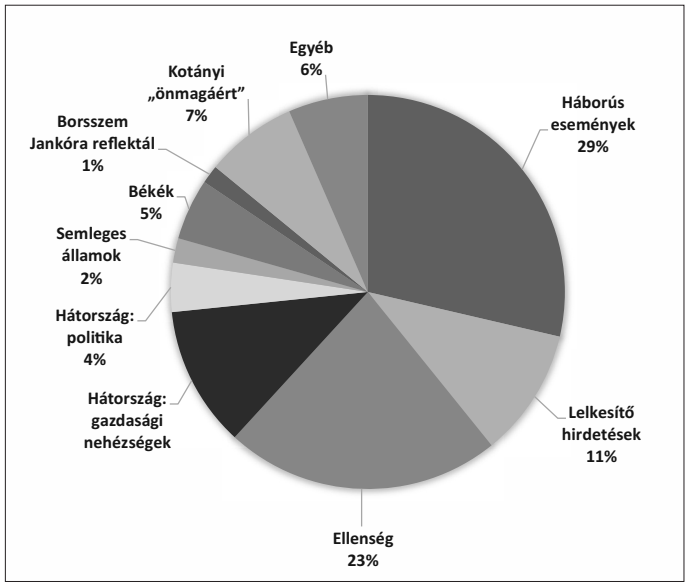

2. ábra. *Tematikus csoportok*

A százharminchárom hirdetés közül a társadalmi mobilizáció/(ön)mozgósítás témakörébe összesen nyolc sorolható; tanulmányomban ezzel a nyolc hirdetéssel fogok foglalkozni, amelyek 1914 és 1916 augusztusa között jelentek meg (ld. a táblázatot).

Lelkesítő hirdetések: • Lelkesítő hirdetés/társadalmi mobilizáció/(ön)mozgósítás	• 1914. augusztus 2. 1914. augusztus 23. 1914. október 25. • 1915. január 10. 1915. február 21. 1915. április 4. 1915. július 25. • 1916. augusztus 6.

[52] Ebbe a csoportba tartoznak az olyan reklámok, amelyekben a termék mint áru jelenik meg, nem kapcsolódik a háborúhoz és semmilyen más eseményhez sem.

1914. augusztus 2.

3. ábra. Borsszem Jankó, *1914. augusztus 2., 9.*

A hadüzenet utáni első olyan számban, ahol a reklám[53] a háborúra reflektált, rögtön megfigyelhető az általános mozgósítás szelleme *(3. ábra)*. A reklámozó itt a párhuzamba állítás eszközét használta azért, hogy összekapcsolja valaminek/valakinek a pozitív tulajdonságát a Kotányi-paprikáéval, és így megerősítse a termék pozitív imázsát. Jelen esetben arra játszott rá, hogy amint a legjobb szerb paprika sem versenyezhet a Kotányi-paprikával, úgy a legjobb szerb katona sem lehet vetélytársa a magyar bakának. Ebben a hirdetésben azonban nemcsak arról van szó, hogy a paprikához a hősiesség erénye kapcsolódik, hanem arról, hogy a paprika csoda- vagy varázsporként tűnik fel: azért fog a magyar baka győzni, mert ő Kotányi-paprikával a zsebében vonul a frontra.

A reklám az 1914. július 28-ai eseményekre reflektál, amikor is az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának,[54] miután a belgrádi kormány és I. Péter király elutasította az öt nappal korábban küldött bécsi ultimátumot.[55] I. Ferenc József magyar király és osztrák császár 1914. július 28-án „*Népeimhez!*" kezdetű kiáltványában arról szólt: „Leghőbb vágyam volt, hogy az Isten kegyelméből még hátralévő éveimet a béke műveinek szentelhessem és népeimet a háború áldozataitól és terheitől megóvhassam. A gondviselés másként határozott. Egy gyűlölettel telt ellenség üzelmei kényszerítenek, hogy a béke hosszú esztendei után kardot ragadjak monarchiám becsületének védelmére, tekintélyének és hatalmi állásának megóvására és területi

[53] *Borsszem Jankó,* 1914. augusztus 2., 9.

[54] Ormos Mária, *Világháború és forradalmak 1914–1919,* Bp., Kossuth, 2009, 13.

[55] Balla Tibor, *A világégés albuma, Magyarország első világháborús képes krónikája,* Bp., Zrínyi, 2016, 20–21.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 590 2024. 03. 21. 14:35:15

épségének biztonságára. […] Fegyveres erővel kell államaim számára a belső nyugalom és az állandó külső béke nélkülözhetetlen biztosítékait megszereznem."[56]

Arra az általános jelenségre is utalnék, hogy „a magyar katonák" (honvédek, leventék, bakák) fordulat többször visszaköszön a hirdetésekben, holott a magyar katonák többsége a közös hadseregben harcolt, együtt az osztrákokkal, illetve a hazai nemzetiségiekkel.[57] Ám alig akad olyan háborús hirdetés, amely vállalna valamiféle lélekben összeforrt osztrák–magyar azonosságot.

1914. augusztus 23.

4. ábra. Borsszem Jankó, *1914. augusztus 23., 11.*

Az 1914. augusztus 23-i számban megjelent reklám[58] *(4. ábra)* a kezdeti időszak viszonyait tükrözi, amikor a Monarchiában a városok utcái és a pályaudvarok, a vendéglők és kocsmák megteltek a bevonulók hangos tömegével. Ahogy Komáromi János fogalmaz anekdotagyűjteményében: „Akkor már egy hét óta szakadatlanul talpon volt minden ember a fővárosban."[59] A csapatok búcsúztatása országszerte szinte népünnepélynek számított, és a legtöbbször fényes külsőségek között történt. A katonákat a szeretteik mellett sokszor cigánybanda, zenekar, virágeső kísérte az állomásra, ahol a város vezetői mondtak búcsúbeszédet.

A Kotányi-hirdetések szintén nem reálisan ábrázolják a háborút: úgy állítják be, mintha ez valamiféle tréfa, móka lenne, mintha nem is „velünk", a „mi-csoporttal" történne. Az 1914. augusztus 23-ai reklámban jól érzékelhető továbbá az a sugallat, hogy az utcákon tolongó embertömeget (részben valóságosan, részben csak a hírlapi beszámolókban) jellemző általános öröm, továbbá a „magyar fiúk" „szívében égő tűz" nem azért lobbant fel, mert egy győztes háborúba mehetnek,

[56] *A király manifesztuma = Budapesti Hírlap,* 1914. július. 28., 1.
[57] Bakó Endre, *Háborús antológiák, 1914–1916 = Tempevölgy,* 6(2014), 2, 57–71.
[58] *Borsszem Jankó*, 1914. augusztus 23., 11.
[59] Komáromi János, *A nagy háború anekdotái,* Bp., Genius, 1936, 7.

hanem mert a fronton Kotányi-paprikás gulyás várja őket. Tehát a katonák nem a háborús tettvágytól lelkesek, csakis a paprika miatt; mintha a háborút magát a Kotányi-paprikás gulyás nélkül nem fogadták volna kitörő örömmel.

1914. október 25.

5. ábra. Borsszem Jankó, *1914. október 25., 11.*

A marne-i csata napjaiban, azzal mintegy párhuzamosan hatalmas méretű harc folyt a keleti hadszíntéren, Galíciában is.[60] Az Osztrák–Magyar Monarchia a 19. század közepétől kezdve az első világháborúig Przemyśl körül 45 kilométer hosszan erődítménykomplexumot épített az Orosz Birodalom katonai fenyegetéstől tartva.[61]

Lemberg elvesztése[62] után az osztrák–magyar csapatok a Wisłoka folyó mögé szorultak vissza, így az oroszok megtámadhatták a Monarchia kulcsfontosságú erődítményrendszerét. A vár jelentősége abban is állt, hogy 1914-től kezdve Galíciában az osztrák–magyar 3. és 4. hadsereg bázisa volt a hadianyag- és az élelemellátás területén.[63] Przemyśl első ostroma 1914. szeptember 17-én kezdődött el, ám a hadművelet végül orosz vereséggel végződött október 11-én.[64] Erre reflektál a reklám október 25-én *(5. ábra)*.

[60] Galántai József, *Az I. világháború,* Bp., Korona, 2000, 203.

[61] Németh István, *Przemyśl három ostroma – Az elfeledett keleti front = Élet és tudomány,* 70(2015), 16, 486–488.

[62] Lemberg elestével Przemyśl lett a központi hatalmak védelmi vonalának legfontosabb pontja, hiszen a város bevételével megnyílt volna az út a Kárpátok hágói és a magyar Alföld felé.

[63] *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs,* szerk. Ravasz István, Bp., Petit Real, 2000, 557.

[64] Westwell, Ian, *Az I. világháború napról napra,* Bp., Hajja Book Kft., 2001, 38–39.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 592 2024. 03. 21. 14:35:15

A korábbi hirdetésektől eltérően itt maga a paprika kissé háttérbe szorult, a szöveghez képest mellékszereplővé vált, míg a sikeres hadmozdulat előtérbe került.[65] Ugyanakkor a hirdetés vizuális megjelenése terén ennek az ellenkezője figyelhető meg, hiszen a tördelés miatt a Przemyśl szó és a Kotányi-paprika legalábbis egyformán hangsúlyos. Elmondható tehát, hogy a hirdetésben az erőd megnevezésének funkciója az olvasó figyelmének megragadása lehetett.

1915. január 10.

6. ábra. Borsszem Jankó, *1915. január 10., 11.*

A háború második évében a reklámok visszatérő eleme a békekötés teljes mértékű elutasítása; erre reflektál a január 10-ei hirdetés *(6. ábra),*[66] miszerint az új mozgókonyha hadba állítása miatt nincs szükség visszavonulásra. A hirdetés megemlíti a magyarokat, mint Hindenburg és az osztrákok hű szövetségeseit.

A modern háborús helyzet, a tömeghadseregek, az új hadtechnikák az étkeztetés terén is korszakalkotót igényeltek, és az új harcászati eszközök között a „legnagyobb kaliberű" fegyver a gulyáságyú volt. A tábori étkeztetésben és a hadtestek élelemellátásában kiemelkedő volt a mozgókonyhák üzembe helyezése. A gulyáságyú – amint az ágyúcsőhöz hasonló füstelvezetője miatt a katonák nevezték – mérföldkőnek számított a hadseregek élelmezésében.[67] Használata képes volt garantálni a rendszeres melegétel-fogyasztást a fronton. A mozgókonyhák megkönnyítették a katonák dolgát, hiszen nem kellett a főzéssel vesződniük és az

[65] *Borsszem Jankó,* 1914. október 25., 11.

[66] *Borsszem Jankó,* 1915. január 10., 11.

[67] S. Nagy Anikó, Spekál József, *Gulyáságyú és rohamsisak, A Nagy Háború gyomornézetből,* Bp., Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2016, 202.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 593 2024. 03. 21. 14:35:15

étkezés gyorsan megtörténhetett, ami hozzájárult az akcióképesség és a jó harci szellem fenntartásához.[68]

A *Borsszem Jankó*ban azonban maga a szó semmilyen formában sem kerül elő, csak és kizárólag Kotányi január 10-i hirdetésében. Emiatt a hirdetést olvasók számára csak akkor lehetett egyértelmű a szöveg jelentése, ha máshonnan ismerték a fogalmat/eszközt. Ez persze nyilvánvalóan így lehetett, hiszen az élclap nem volt és nem is lehetett a kizárólagos hírforrása senkinek sem, és folyamatosan másutt már tárgyalt közéleti eseményekre utalt.

1915. február 21.

7. ábra. Borsszem Jankó, *1915. február 21., 13.*

Az 1915. január–februárra tervezett átfogó hadjárat célját a német OHL (Oberste Heeresleitung)[69] és az osztrák–magyar AOK (Armeeoberkommando[70]) hosszas egyeztetés után egy északon és délen, egyidejűleg végrehajtott, de ezzel szemben egymástól független, úgynevezett kettős szárnytámadással kívánta elérni. Az 1915. január 23-tól február 27-ig tartó kárpáti téli csatában a Svetozan Borojevic von Bojna tábornok által vezetett osztrák–magyar 3. hadsereg és a Pfanzer-Baltin tábornok vezette csoport, valamint a német déli hadsereg a Lupkowi- és a Duklai-hágó kivételével a Kárpátok délkeleti lábához szorította vissza az orosz délnyugati front erőit és részben visszafoglalta Bukovinát.[71] A hadjárat a jelentős veszteségek mellett elért harcászati sikerek ellenére sem

[68] *Uo.,* 202.

[69] A hadműveleteket irányító legmagasabb szintű német parancsnokság. Ravasz szerk. 2000, i. m. 507.

[70] Az Osztrák–Magyar Monarchia hadszervezetének legmagasabb katonai vezető szerve. *Uo.,* 261.

[71] *Uo.,* 95.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 594 2024. 03. 21. 14:35:16

teljesítette a kitűzött célokat. Másutt azonban nem értek el ilyen jó eredményeket a szörnyű időjárás, a Monarchia katonai gyengesége és az orosz ellenállás miatt.[72]

A sikertelen hadmozdulatok bemutatása nem illeszkedett az elvárásokhoz, ezért ilyen időszakokban kapott helyet a sajtóban az általános buzdítás vagy a harcok sikerként aposztrofálható elemeinek kiemelése. Az 1915. február 21-i reklám[73] *(7. ábra)* csak a bukovinai diadalról szólt. Az elhallgatás jellemző a háborús sajtó egészére: a háború emberi nyomorának ábrázolása nem mutatott volna jól a hősies, dicsőséges történetekkel és az országok háborús propagandacéljaival együtt.[74] Másrészt a hiány magyarázható az (ön)cenzúra tényével. A hirdetésben a győzelem és a Bukovina területére beköszöntő béke értékeit kapcsolták a Kotányi-paprikához, részben hasonlatosan a 1914. október 25-i reklámhoz.

1915. április 4.

8. ábra. Borsszem Jankó, *1915. április 4., 13.*

Az 1915. április 4-i, húsvét vasárnapi szám első oldalának felkiáltására reflektál a hirdetés szövege *(9. ábra)*.[75] A címlaprajzon jól kivehető a PAX felirat – a fiatal nőként megszemélyesítve ábrázolt béke koporsóban nyugszik, amelyre egy vitéz vigyáz. Az üvegkoporsó itt lényegében mint ereklyetartó jelenik meg,

[72] Westwell 2001, i. m. 54.
[73] *Borsszem Jankó,* 1915. február 21., 13.
[74] Buzinkay 2016*,* i. m. 314.
[75] *Borsszem Jankó,* 1915. április 4., 13.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 595 2024. 03. 21. 14:35:16

9. ábra. Borsszem Jankó, *1915. április 4., 1.*

ez biztosítja a vizuális kapcsolatot a kultusz tárgyával.[76] A felirat szerint a béke, azaz „A leányzó csak alszik…”, nemsokára tehát életre kell, azaz „Föltámad”. Erre a bibliai Jairus leánya történetét[77] idéző rajzra reflektál Kotányi hirdetése *(8. ábra)*. Eszerint a világháború befejezése után, tehát ha a béke feltámad, akkor is Kotányi-paprikát fognak használni a főzéshez.

[76] Tüskés Gábor, Knapp Éva, *A katakombaszentek tisztelete, Fejezet a barokk kori szent- és ereklyekultusz történetéből = Századok,* 128(1994), 1, 13–14.

[77] Luk. 8, 52: „Mindenki sírt, jajgatott, gyászolta a leányt. »Ne sírjatok! – szólt rájuk [Jézus]. – Nem halt meg, csak alszik.«”

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 596 2024. 03. 21. 14:35:18

1915. július 25.

10. ábra. Borsszem Jankó, *1915. július 25., 12.*

A következő (ön)mozgósításhoz kapcsolódó hirdetésben a kitartásé a főszerep *(10. ábra)*.[78] A hadtörténeti hátteréhez érdemes megemlíteni, hogy Hindenburg 1915 nyarán Riga–Dünaburg irányába tört előre.[79] 1915 szeptemberétől az orosz hadseregnek sikerült elzárnia a központi hatalmak előretörését egy rövidebb arcvonalon (Riga–Dvinszk–Baranovicsi–Pinszk–Dubno–Tarnopol–Czernowitz). A négyhónapos (május–augusztus) hadjárat alatt érték el a központi hatalmak az oroszok elleni legnagyobb katonai sikereket. Ennek ellenére a hadjárat az eredeti reményeket nem teljesítette be, így nem volt döntő katonai jelentősége.[80]

A hirdetés megjelenésének idején tehát Hindenburg a csapataival még „előre tört", ezzel az oroszokat folyamatosan hátrább szorítva. Az 1915. július 4-ei számban Hindenburgot a „muszka veszély"[81] néven aposztrofálja a lap, ami arra vonatkozott, hogy a német tábornoktól fél az orosz hadsereg. Ezt az üzenetet erősítette például az 1915. július 25-én (tehát a bemutatott hirdetéssel azonos lapszámban) megjelent versike:

„Hindenburg jön
Bús Nikolájban reszket a lép:
Hindenburg újra munkába lép,
Remeg a föld vaslába nyomán,
Végigtipor a muszka komán.

[78] *Borsszem Jankó,* 1915. július 25., 12.
[79] Ravasz szerk. 2000, i. m. 289.
[80] Galántai 2000, i. m. 252–253.
[81] *Borsszem Jankó*, 1915. július 4., 9.

Hindenburg indul s amerre jár,
Menekül, hull a muszka betyár.
Úgy halad, mintha szállna szelen:
Mindenik lépte egy győzelem.

Követik híven hős seregek,
Vig férfiak és bősz gyerekek.
A cár riadtan szalajt papér',
De Hindenburgé mind a babér."[82]

1916. augusztus 6.

11. ábra. Borsszem Jankó, *1916. augusztus 6., 13.*

A harmadik háborús évre már egyre nőtt az elégedetlenség és kiábrándultság a harcoló katonákban és az otthon maradtak táborában egyaránt. Az egyéni lelkesedés megkopott, de a háborús propaganda töretlenül igyekezett azt életben tartani. Ehhez kapcsolódik az általam vizsgált utolsó hirdetés 1916-ból *(11. ábra),* amelyben az utolsó ember ugyanolyan fontos, mint az utolsó szem paprika. A hirdetés többféle módon is értelmezhető. Egyrészt dekódolható mint a végsőkig való kitartásra buzdítás (vélhetőleg ez volt a hirdető szándéka), másrészt viszont az „utolsó ember" és az „utolsó szem paprika" azonos szintre helyezése az emberélet értékének leszállítását jelentette.[83]

[82] *Borsszem Jankó*, 1915. július 25., 4.
[83] *Borsszem Jankó,* 1916. augusztus 6., 13.

Összegzés

A befelé irányuló propaganda befolyásolni kívánta a harcok hátországbeli megítélését, és hamar felismerte a sajtó és média véleményformáló erejét. Úgy tűnik, hogy a Kotányi-reklámok szövegezései célzottan propagandisztikusak, valamilyen propagandacélt szolgáltak. A lelkesítés ugyanis illeszkedik a propaganda kérdéskörébe mint kontextusba, és több dologról szól egyszerre. Egyrészt szól a háborús (ön-) mozgósításról, társadalmi mobilizációról és annak fontosságáról. Másrészt ezek a buzdító szövegek, illetve a reklámok utalnak a „helyes" hazafias szerepre. Ráadásul a Kotányi-cég hirdetései a humort akarták felhasználni ebben az esetben propagandacélokra. És végül: a hirdetések célja nyilvánvalóan a vásárlásra való ösztönzés, azaz a fogyasztói kontroll fenntartása-biztosítása a hazafias érzelmeket kihasználva.

Azt azonban, hogy a kívánt hatást elérték-e, egyáltalán sikeresek voltak-e, hogy magukat a Kotányi-hirdetéseket humorosnak találták-e az olvasók, hogy a propagandafunkciójuk fontosabb volt-e, mint maga a „vicc", források hiányában nem lehet rekonstruálni vagy biztosan eldönteni. Az azonban biztos, hogy a mobilizálás/(ön)mozgósítás szükségessége végigkísérte a háborút, így ebben a vonatkozásban bármelyik is volt a Kotányi-cég háborús propagandájának-kereskedelmi reklámkampányának a döntő eleme, a háború alatt végig törekedni kellett a lelkesedés fenntartására, az ellenség definiálására, dehumanizált jellegének folyamatos ismételgetésére – akár a hátország volta célközönség, akár a katonák.

Bóka, Melinda

(Self-)mobilization in the Kotányi paprika ads appearing in *Borsszem Jankó*

World War I propaganda is not without precedent; at the end of the 19th century, propaganda changed, and this transformation predicted that in these times manipulation and persuasion would be more important than ever before. Speaking of Kotányi advertisements during the war, we can talk about a kind of duality; they served propaganda and the company itself at the same time since the ultimate goal was the sale. Furthermore, these ads fit perfectly into the context of the inward-looking propaganda of the First World War, as their regularly recurring element was the exhortation to persevere and the commitment to a common destiny. Propaganda advertisements played a role in the so-called social (self)mobilization – encouraging moral endurance and participation in war efforts – on which social and political legitimacy depended, and which was an essential condition for the totalization of the war. Warfare required entire societies and all their members, people had to be encouraged, their enthusiasm maintained, and an interpretation of patriotism had to be given and accepted that promoted (self) mobilization. All this could be done through propaganda, which was carried out on two fronts: at home and on the battlefield.

My study deals with the propaganda of the home front, including the analysis of Kotányi paprika advertisements appearing in *Borsszem Jankó*. The investigation can be an addition to press history research and the description of the propaganda activities of the World War.

Keywords: First World War, propaganda, advertising, Kotányi pepper, (self-)mobilization.

Turbucz Péter

Marczali Henrik *Hogyan készült a nagy háború?* című tanulmányának háttere

„– Én azt hiszem, ezt a háborút végig kell csinálni. Ha az egyik fél kidől
és nem harcol tovább, azzal még nincs vége a háborúnak.
Csak rosszabb lenne minden, ha nem harcolnánk tovább.
– Rosszabb már nem lehet.
– Nincs rosszabb, mint a háború.
– A vereség rosszabb.”[1]

Bevezetés

Frederic Henry és Passini, Ernest Hamingway *Búcsú a fegyverektől* című regénye két szereplőjének idézett beszélgetése jól szemlélteti a korabeli általános vélekedést az első világháború folytatásával kapcsolatban. Noha ezen érzelmek országoktól és személyektől függően változtak, a „háborús láz” hosszabb-rövidebb időre mindenütt meghatározta a társadalmi érzületet, nem kímélve az értelmiséget sem. Magyarországon az írók és újságírók után az elsők között ragadta magával a budapesti tudományegyetem tanárait – különösen a bölcsészettudományok képviselőit.[2] Az *Emlékeim*[3] című visszaemlékezéséből megtudhatjuk, hogy Marczali Henrik esetében sem történt másképp. Történészi munkásságában a „nagy idők kérdései” 1914 őszén jelentek meg.[4] A nyár folyamán előbb gróf Tisza István számára nyújtott tanácsokat, majd háborús előadást szervezett gróf Andrássy Gyulának, végül maga is a hadi pódiumra lépett és történészi szaktudását, valamint publicisztikai tehetségét évekre a háború szolgálatába állította.[5] Ám az ő harctéri

[1] Hemingway, Ernest, *Búcsú a fegyverektől,* Bp., 21. Század, 2020, 47.

[2] Az egyetem professzorai hadi beszédekben dicsőítették a háborút. A témáról bővebben ld. Turbucz Péter, *Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben, Történeti vázlat = JelKép,* 5(2016), 1, 90–93.

[3] Marczali Henrik, *Emlékeim,* Bp., Múlt és Jövő, 2000.

[4] Turbucz Péter, *Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról = Magyar–zsidó identitásminták,* szerk. Dénes Iván Zoltán, Bp., Ráció, 2019, 188–189.

[5] Marczali Henrik háborús publicisztikájáról bővebben ld. *uo.,* 187–221, vö. Dénes Iván Zoltán, *Választott nemzet, Marczali Henrik élete és munkássága,* Bp., Balassi, 2022, 227–250.

DOI 10.17167/mksz.2023.3-4.600-609

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 600 2024. 03. 21. 14:35:19

vaksága – a korábbi vélekedésekkel szemben[6] – jóval tovább tartott a kortársakéinál. Ennek belátásához elég csak kézbe venni 1914–1915-ben publikált írásait, illetve beleolvasni a *Hogyan készült a nagy háború?*[7] című munkájába. Vizsgálódásom során e kijelentés bizonyítására törekszem. Mellőzve a részletes összehasonlítást, a főbb párhuzamok bemutatására vállalkozom.

A tanulmány bemutatása és megjelenésének hosszú előzményei

Az 1923-ban megjelent, *Hogyan készült a nagy háború?* című munka az egy évvel korábban *Az Est* napilap számára – feltételezhetően főszerkesztői megrendelésére – írt, hasonló című, *Hogy készült a nagy háború?* cikksorozat bővített és tanulmánnyá szerkesztett változata.[8] Az először, bevezetésekre és három fejezetre osztott mű – a kor történészi szemléletének megfelelően[9] – a világháború diplomáciai előzményeit kívánta bemutatni, miközben szerzője egyéb célokat is társított hozzá. A történész bizonyítani igyekezett, hogy Tisza István és a vele azonosított Magyarország miért nem hibáztatható a konfliktusért, azonfelül újra megnevezi a „háború igazi felelőseit". Munkáját – amit Marczali nem tekintett befejezettnek e kötettel – személyes történelmi küldetéseként élte meg, s még évekig küzdött a „magyar igazságért".[10] Feladatáról egy 1924-es tudósításban a következőképpen nyilatkozott: „[…] be akarom bizonyítani a külföldnek, hogy nem mi vagyunk felelősek a háborúért. Angliába, Amerikába küldöm és írom történelmi dokumentumokkal alátámasztott munkáimat, melyekben igazolom, hogy a háború bizony nem a mi bűnünk. A teóriám ez: a háborút csak az akarhatta, aki a másét akarta, mi nem akartuk a másét. Birtokomban van Tiszának egy hozzám intézett levele,

---

[6] A történészprofesszor háború alatti tevékenységét évtizedeken keresztül épp csak megemlítették. Gunst Péter, *Marczali Henrik 1856–1940* = Marczali Henrik, *Világtörténelem – Magyar történelem,* szerk. Gunst Péter, Bp., Gondolat, 1982, 20–21; Gunst Péter, *Marczali Henrik,* Bp., Akadémiai, 1983, 176–177; vö. Huszár Mihály, *A kettétört fa árnyéka. A marcali Kohn-Dénes család háborúban és békeidőben = Háborús hétköznapok IV.,* szerk. Török Róbert, Sallay Gergely, Závodi Szilvia, Bp., Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2020, 173–191.

[7] Marczali Henrik, *Hogyan készült a nagy háború? Tanulmány,* Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., [1923.]

[8] A cikksorozat nyolc részből állt. Marczali Henrik, *Hogy készült a nagy háború? = Az Est,* 1922. december 14. – 1922. december 24.; A történész azért választotta először a publicisztika műfaját, mert Magyarországon abban az időben szakmai fórumok nem álltak rendelkezésére, továbbá gondolatai így sokkal több emberhez eljuthattak. A téma hátterét, azaz Marczali életének eseményeit az említett időszakban vázlatosan ld. Turbucz Péter, *Az utolsó felvonástól a „Hogyan készült a nagy háború?" megjelenéséig. Marczali Henrik I. világháború értelmezéseinek útja = Levéltári Évkönyv, Új folyam IV.,* szerk. Kis József, Miskolc, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, 2022, 236–263.

[9] Balázs Eszter, *A „sakktáblától" a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései = Múltunk,* 55(2010), 3, 111.

[10] Turbucz 2022, i. m. 254–256.

melyben leszögezi pacifista álláspontját és azt a tényt, hogy a monarchiának néhány stratégiai kiigazítástól eltekintve, esze ágában sem volt a hódítás."[11]

Felmerül a kérdés: valójában mennyiben voltak újak Marczali ezen teóriái az 1914–1918 között vallott nézeteihez képest? Ennek eldöntéséhez a *Hogyan készült a nagy háború?* előszava nem ad választ. Abban a szerző mindössze azt bizonygatta: ő már 1904 óta hangoztatta, hogy közeleg az összecsapás, amit Németország gyarmati igényei és növekvő flottája generál.[12] Ezek azonban impressziók és nem valódi háborús eszmék voltak. Valójában a külföldi könyvekkel, újságokkal, röplapokkal jól ellátott professzor viszonylag későn, 1914 őszén látott hozzá saját teóriája kidolgozásához. „A történetírónak elsősorban a maga korát kell ismernie, hogy valóban lásson és ítélhessen"[13] – magyarázta később. Nagy segítségére volt Tisza és általában a hazai politikai elit, akik minden szükséges diplomáciai dokumentummal bőségesen ellátták. Mindennek dacára nézeteit és szavait 1914–1918 között a háború aktuális eseményeihez igazította. Amikor ugyanis a hadsereg Szerbia ellen vonult, ő a magyarság Nándorfehérvárhoz és a balkáni régióhoz fűződő történelmi jogáról beszélt. Az Oroszország elleni háború kapcsán '48-as párhuzamokat alkalmazva a magyar szabadság és megmaradás történelmi jelentőségét domborította ki. Olaszország háborúba lépése alkalmával pedig a magyar királyok itáliai hódításait dicsérte, illetve katonai szempontból támasztotta alá a határoktól sok száz kilométerre vívott büntetőháborút.[14] A sort még lehetne folytatni Angliával, Romániával és az Egyesült Államokkal kapcsolatban kifejtett gondolataival, a *Botond monda*hoz[15] fűzött magyarázatában a közkatonák számára felmutatott katonaeszménnyel, illetve nevelő célzatú tanulmányaival, úgymint *A hadsereg élelmezése az 1788–90-ikiháborúban.*[16] A történészprofesszor mindegyik munkája tehát valamilyen formában az ország háborús erőfeszítéseit, az organizációt és a győzelembe vetett hit erősítését szolgálta.

A könyve áttekintése előtt érdemes szót ejteni első hadi beszédéről. *A világháború történeti megvilágításban*[17] című, 1914 november végén tartott előadásában 1871-től kezdve azokat a diplomáciai eseményeket vette sorra, amelyek szerinte a világháborúhoz vezettek. Marczali szembeállította a „békésen fejlődő

---

[11] *A B-listás Marczali Henrik felvilágosítja Európát, hogy Magyarországot nem terheli háborús felelősség, Nyugdíjazásáról, Tiszáról, Kun Béláról, készülő könyvéről nyilatkozik az elbocsátott professzor = Pesti Napló,* 1924. december 2, 4.

[12] Vö. Marczali Henrik, *A jövő történetírás föladatai = Turán,* 2(1917), 3, 122.

[13] *Uo.,* 121.

[14] Turbucz 2019, i. m. 198–216.

[15] Marczali Henrik, *A Botond-monda történeti kapcsolatai = Akadémiai Értesítő,* 27(1916), 2, 90–100.

[16] Marczali Henrik, *A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban = Századok,* 49(1915), 1–2, 1–33, vö. Marczali 2000, i. m. 302.

[17] Marczali Henrik, *A világháború történeti megvilágításban = Inter arma, A Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye,* s. a. r. Vörösváry Ferenc, Bp., Szabad Lyceum, Erzsébet Népakadémia, Országos Közegészségi Egyesület, 1915, 95–110.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 602 2024. 03. 21. 14:35:20

Németország" világpolitikai igényeit Franciaország agresszív revanspolitikájával, valamint Oroszország területi követeléseivel. Határozott véleménye volt, miszerint e két nagyhatalom lényegében évtizedeken keresztül készült Németország és Ausztria–Magyarország elpusztítására. Ehhez gyűjtötték össze erejüket, világszerte növelték területeiket, s emiatt fejlesztették hadseregüket. Tervük végrehajtásához idővel hozzáigazították az angol érdekeket is. Az expozé – az első háborús évben készült alkotások szinte mindegyikéhez hasonlóan – három előfeltevésre épült: (1) A Monarchia önvédelmi harcot vív, amelybe belekényszerítették. (2) Magyarország legfőbb ellensége a cári imperializmus, amely uszítja a nemzetiségeket és feszültségeket teremt a Balkánon. (3) A harcokban a birodalom egyetlen természetes szövetségese Németország, ami azért kénytelen harcolni, hogy szabadon fejlődhessen, kereskedhessen.

A tanulmány első fejezete

A *Hogyan készült a nagy háború?* e tekintetben nem hoz lényeges előrelépést. Marczali megállapításai ugyan tárgyilagosak, de soraiból a politikai megvetés olvasható ki. A historiográfiai áttekintésnek szánt bevezetés elején például a szerző leszögezte, hogy amíg a diplomáciai levelezéseket és emlékiratokat a legyőzött államok sokkal nagyobb számban és szinte kifogástalanul publikáltak, addig a győztesek, akik a felelősség kérdését állandóan hangsúlyozzák, „hézagos és szinte túlságosan megrostált kiadványokat bocsátottak közzé".[18] E kijelentés biztosítja a lehetőséget a történésznek saját nézetei ismertetéséhez, a következő, *Németország és a monarchia diplomáciai bekerítése* című fejezethez. Ennek megírásához Marczali nem csupán merített *A világháború történeti megvilágításban*-előadásból, hanem lényegében annak tisztázatát készítette el.

Az ultimátumig című első fejezetben már újabb kutatásainak eredményeit összegezte. A történelemtudósa e szakasz felvezetésében röviden kitért Tisza háborúval kapcsolatos óvatosságára, ami Szerbiának időt engedett a felkészülésre, majd rátért Ferenc József és II. Vilmos német császár diplomáciai levelezésének részletes ismertetésére. Szimpátiával írt a „tragikus" helyzetben lévő agg Ferenc Józsefről, annak ellenére is, hogy Görgey Arthur hűséges fiatal barátjaként 1848 eseményeinek integrálása a magyar történetírásba lényegében neki volt köszönhető,[19] miként közvetlen része volt a Petőfi-kultusz létrejöttében is.[20] Marczali azonban birodalmi nacionalista maradt. Így fogalmaz: „Valóban tragikus a helyzete Ferenc Józsefnek. 1866 óta mindent megtett, hogy háborút ne kelljen viselnie. Az európai békének ő volt legéberebb őre. Még az olyan kihívásnál, minő a belg-

[18] Marczali 2000, i. m. 10.

[19] 1889-ben, az évforduló alkalmából a szabadságharc hadtörténetét először ő írja meg. Gunst Péter, *Marczali Henrik és a „kortörténetírás" = Századok,* 135(2001), 1, 185.

[20] Kevéssé köztudott, hogy az egyik első Petőfi-mellszoborhoz a költőre megtévesztésig hasonlító fiatal Marczali Henrik állt modellt.

rádi királygyilkosság, minő Szerbia magaviselete 1909-ben és 1913-ban volt, sem rántott fegyvert. És most, élete alkonyán magának kell megsemmisítenie élete művét. Mert most már nem a Ferenc Ferdinándért való bosszúról van szó, hanem a monarchia tekintélyéről, megmaradásáról."[21]

Az uralkodóról olvasható sorai tükrözték az 1916-ban papírra vetett Ferenc Józsefről készített nekrológjai[22] szellemiségét, amelyekben a császárt minden szállal a magyarsághoz köti, lelkiségét és békevágyát a magyarokéval azonosítja. Amint a háború közepén, úgy 1923-ban is a történésznek jól érzékelhető szándéka volt, hogy az utókor az európai béke „legébeberebb őre" szerepében lássa a magyar királyt.

A fejezet folytatásában, rátérve Tisza szerepére, minden eszközzel a béke híveként igyekezett a szerencsétlen sorsú politikust ábrázolni, aki július 14-ig dacolt az elkerülhetetlennel. Hosszabban idézte és magyarázta a miniszterelnök 1914-ben hozzá intézett levelét is, amiből világossá váltak annak Szerbiával kapcsolatos szándékai.[23] Memoranduma alátámasztotta: Tisza nem hitt abban, hogy háború törne ki a Monarchia déli szomszédjával. Végül a szerbek magatartása győzte meg az ultimátum elküldésének jogosságáról, ugyanakkor enyhítette annak szövegét. Kihasználva Sidney B. Fay professzor és az *American Historical Review* Tisza iránti tanúsított érdeklődését, Marczali tudatosan idézte a levelet. Amint az ismeretes, számításai beváltak, hiszen a következő évben a szakfolyóirat közölte a rövid memorandumot és levelezésüket, amivel a volt miniszterelnök neve tisztázódott.[24]

A továbbiakban a háború kirobbanásáért a történész a cári hatalom által támogatott és „orgyilkosok táborává alakított" Szerbiát tette felelőssé, s hosszasan bizonygatta bűnösségüket. Eljárása újabb visszatekintést mutatott a „nagy idők"-re. Az 1915-ben tartott *Külpolitikánk történeti alapon*[25] című hadi beszédben e nézet bőséges magyarázatra talált, összességében pedig kiderült, hogy a pozsareváci béke után a Habsburgok nem foglalkoztak a Balkánnal, ahol így véglegesen az orosz érdek érvényesülhetett. A cárok a pánszlávizmust felhasználva kedvükre alakíthatták a délszláv politikát, amely azután végzetes lett a Monarchiára és Magyarországra nézve.

---

[21] Marczali 2000, i. m. 18.

[22] Marczali Henrik, *Franz Josef I. König von Ungarn = Pester Lloyd,* 1916. november 22., 3–6; Marczali Henrik, *Mikor Ferencz Józsefet koronázták = Az Ujság,* 1916. november 26., 3–5.

[23] A Marcalihoz intézett Tisza-memorandumról bővebben ld. Gunst 2001, i. m. 187–188; továbbá, a levéltári források megjelölésével: Turbucz 2022, i. m. 251–253.

[24] Henrik, Marczali, *Papers of Count Tisza 1914–1918 = American Historical Review,* 29(1924), 301–315; vö. Gunst 2001, i. m. 187–188.

[25] Marczali Henrik, *Külpolitikánk történeti alapon,* Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1915.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 604 2024. 03. 21. 14:35:20

A tanulmány második fejezete

A hadüzenetig című második fejezetben Marczali az angolok háborúval kapcsolatos magatartását vizsgálta. Itt már óvatosabban fogalmazott. Csupán azt nyomatékosította, hogy ha Anglia nemet mondott volna a háborúra, akkor egyik fél sem indítja meg hadseregét a másik ellen. Ez a meglehetősen nagyvonalú értelmezés nem állt előzmények nélkül. Nagy-Britannia háborús szerepvállalása ugyanis előbb 1919-ben, majd Trianon után új interpretációt kapott. Legkésőbb 1918 őszétől a professzor szorgalmazta az angolok felé nyitást, miként később, a '20-as években is támogatta a közeledést.[26] Azt, hogy nem beszélt mindig angol–magyar érdekközösségről, Marczali tanulmányai és publicisztikái is alátámasztják. A „nagy idők"-ben a professzor egy lapon kezelte az angolokat a szerbekkel, franciákkal, oroszokkal. Elég csak a meghökkentő hangvételű *A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok*[27] című, 1915-ben közreadott tanulmányára gondolni, ahol cinikusan a Lusitania „megérdemelt" sorsáról elmélkedett. 1918 májusában egy folytatásos cikkében[28] még szintén egyoldalúan mutatta be az angol közvéleményt, s nem győzte hangsúlyozni, hogy a britek kezdettől a birodalom feldarabolásán munkálkodtak. E fejezetben viszont a szigetek békéjét a cári külpolitika kegyétől függőként ábrázolta, illetőleg úgy vélte, a brit uralkodó csak az alkalomra várt, hogy leszámolhasson a poroszok flottájával.

A következőkben a szerző az orosz és francia háborús akaratot vizsgálta, amelyeket ismét csak korábbi toposzaival beszélt el. A franciák kapcsán a revans eszméjével foglalkozott: Elzász–Lotaringia német tartományok, amelyeket a franciáknak, bár nem lenne joguk birtokolni, mégis vágytak visszaszerzésükre. Hadifelszerelés és szövetségesek dolgában is erősebbek voltak keleti szomszédjuknál, akiket azonban világhódító szándékkal vádoltak. Úgy vélte, a francia–orosz szövetség a fennállása alatt végig támadó volt, már csak egy formális hadüzenet kicsikarása hiányzott Németországtól. Következtetése szerint Franciaország akarta leginkább a háborút, amit a hároméves katonai szolgálati idő indokolatlan bevezetése is jelzett.

Németország kapcsán Marczali végeredményben azt állította, hogy a háborús szándék csak a királygyilkosság részleteinek megismerése után jöttek felszínre. Kezdetben viszont ők sem hitték, hogy a „kis Szerbia" megbüntetése komoly hadakozáshoz vezethet. A katonai szempontokat vizsgálva a történész két végletet említett. Egyfelől az amerikai Homer Lea véleményét, aki már a háború előtt elkerülhetetlennek ítélte a német–angol viszályt, s Angliának kötelességévé tette a németek lerohanását. Másfelől a porosz katonatiszt Hermann Frobeniusét, aki

---

[26] Emiatt vett részt a Cobden Szövetség megszervezésében is, amelynek rendezvényein rendszeresen megjelent.

[27] Marczali Henrik, *A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok = Magyar Figyelő,* 5(1915), 3, 81–105.

[28] Marczali Henrik, *Az angol közvélemény és Magyarország = Pesti Napló,* 1918. május 19., 3–4. és *uo*., május 21., 2.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 605 2024. 03. 21. 14:35:20

szintén a háború megindítását sürgette, mielőtt Oroszország mozgósíthatna. Marczali úgy ítélte meg, hogy katonai szempontból a németek szerették volna lokalizálni a fegyveres konfliktust, mert érdekükben állt a Monarchia fenntartása, de szükség esetén nem riadtak vissza a világháborútól sem. Ugyanakkor Vilmos császár Ferenc József oldalán évtizedeken keresztül hű őrzője volt a világbékének, s napvilágra került háborúpárti kijelentéseit a szerző inkább csak dühkitörések tartotta, mintsem valódi expanziós szándéknak.

A háborús felelősségnek ekképpeni revideálása és áthárítása a tudósnál visszatérő motívum. A háborús időkben, 1918-ban megjelent *Világpolitika és világgazdaság*[29] című szintézisében, amelyben a világégés mélyebb okait kereste, szintén azt taglalta, hogy egy ekkora konfliktus gazdaságilag csak Nagy-Britanniának állt érdekében. A porosz ipar fejlődésével a szigetország drága áruira nem volt kereslet, ez pedig természetes ellenségévé tette Németországot. Később, még 1924-ben *A háború kitörésének tizedik évfordulójára*[30] című cikkében is úgy nyilatkozott, hogy a szerb gyilkosságot az antant felkarolta, így fejlődhetett egy helyi konfliktus világháborúvá, az tehát semmiképpen sem Németország bűne.

A tanulmány harmadik fejezete

Könyve harmadik fejezetében, amelynek *A felborulás* címet adta, a történész rögzíteni szándékozott, hogy Ausztria–Magyarországot nem politikai szempontok vezérelték a háborúra, és az elkerülhető lett volna. Az utolsó napok diplomáciai eseményeiből leszűrte, hogy a franciák nem azért költöttek annyi milliárdot a saját, egyben az orosz sereg növelésére, hogy ne legyen háború. Ők erőltették akaratukat előbb az oroszokra, utóbb a britekre, akik az utolsó napokig közvetíteni próbáltak az osztrák és az orosz fél között, sikertelenül. Végül a britek is elkötelezték országukat Franciaország esetleges megsegítése mellett. A német császár lokalizációs kísérlete ugyancsak sikertelen maradt, aki a cár tétlen maradását próbálta kieszközölni. Részükről minden további békekísérlet azon bukott el, hogy tudomásukra jutott a titkos orosz mobilizáció. Az 1892-ben aláírt francia–orosz katonai szerződés, Marczali megállapítása szerint, eleve eldöntötte a világháborút és Németország két irányból történő lerohanását. A folyamatot ugyanekkor komoly német és osztrákellenes propaganda is előkészítette, miként egyetlen francia lapban sem jelenhetett meg Bécs azon közlése, hogy a birodalom eleve lemond minden területi gyarapodásról. Formálisan mégis az orosz katonai vezetőkön dőlt el Európa sorsa, akik a cárt is megtévesztve mobilizáltak a Monarchia és Németország ellen.

Tanulmánya végén a történelemtudós váratlanul – és némileg saját megállapításaival is ellentmondásba kerülve – azt a konklúziót vonta le, hogy a háborút nem

[29] Marczali Henrik, *Világpolitika és világgazdaság,* Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1918.

[30] Marczali Henrik, *A háború kitörésének tizedik évfordulójára = Pesti Hirlap,* 1924. július 27., 3.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 606 2024. 03. 21. 14:35:20

a koronás fők akarták, hanem közvetlen alárendeltjeik. E felfogással eltávolodott ugyan korábbi háborús nézeteitől és birodalmi nacionalizmusától, helyette gondolkodásában a legitimizmus kapott teret. (Ismeretes, hogy a következő évben már a *Ferenc József politikai és magánlevelei*[31] magyar kiadását rendezte sajtó alá.) Feladata súlyát ahhoz hasonlította, mint amikor a középkorban egy félig földbe ásott meztelen embernek kellett megküzdenie egy tetőtől talpig vértezett bajnokkal. Ismét kiemelte, hogy amíg a vesztes államok minden cselekedete ismert, addig a győztesek titkait „hétszeres zár takarja". Úgy vélte: a trianoni és a versailles-i békekötés az igazakat sújtotta, mert bár formálisan a központi hatalmak üzentek hadat, de azt az orosz, majd a francia mozgósítás előzte meg. Nem győzte nyomatékosítani, a Monarchia elleni háború 1903 óta, a Karađorđević-dinasztia visszatérése és a pánszláv propaganda felélesztése révén készült, míg a németek ellen legkésőbb flottaépítésüktől. Véleménye szerint a világháborúban Magyarország nem akart idegen földet megszerezni. Tisza István még a kedvező alkalmak idején is annexióellenes maradt. Hódítani az antant akart, amelynek tagjai megirigyelték Németország és a Monarchia növekvő hatalmát és gazdagságát. E kijelentés a jól ismert háborús retorikából, a *Pester Lloyd*ban közölt *Der Krieg aus weltgeschichtlicher Perspektive*[32] és más háború alatti tárcacikkeiből eredt.

Összegzés

Felmerül a kérdés: vajon miért nyúlt vissza Marczali évekkel korábbi eszméihez? A források alapján úgy tűnik, azon túl, hogy továbbra is hitt bennük, mindez kapcsolatban állhatott személyes sorsával. 1919-ben ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia úgynevezett 15-ös bizottsága elmarasztalta a Magyarországi Tanácsköztársaságban való állítólagos érintettsége miatt, majd két egyetemi igazolóbizottsági vizsgálatot követően a húszas évek elején kényszernyugdíjazták.[33] A történésznek tehát szüksége volt az olvasókra, s nem engedhette, hogy az évtizedeken át épített pálya egyszeriben a nyugdíjazással véget érjen.

Marczali Henrik a *Hogyan készült a nagy háború?* című munkájában kevés nyoma van paradigmaváltásnak. Továbbra is megvetéssel tekintett Oroszországra és a Balkánra. A franciákat 1923-ban is bosszúszomjasnak ábrázolta, míg a briteket szerinte tengeri hegemóniájuk és gazdasági fölényük megőrzése indította a háborúskodásra. Az antant országaival szemben Németországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát – miként a háború alatt írt munkáiban – úgy ebben az írásában is a béke őreiként mutatta be. Ugyanígy érintőlegesen sem tartotta fontosnak a

---

[31] *Ferenc József politikai és magánlevelei, Magyar történelmi szempontból átnézte és magyarázattal kísérte Marczali Henrik = Az Ujság,* 1924. szeptember 16. – 1924. október 4.

[32] Marczali Henrik, *Der Krieg aus weltgeschichtlicher Perspektive = Pester Lloyd,* 1914. november 30., 3–4.

[33] Nyugdíjazásáról és kiszorításáról bővebben ld. Dénes Iván Zoltán, *Értelmiségi minták,* Bp., Pesti Kalligram, 2019, 120–160.

katonai és politikai összeomlás hatásainak analízisét, és a tévedések számbavétele szintén elmaradt. A munka további hátránya, hogy szerzője nem használt hivatkozásokat, azonkívül a könyvészeti és röpirat-irodalomra mutató forrásai közül is csak elvétve nevezett meg egyet-kettőt. Ez egyrészt arra utalhat, hogy a nyomdai munkálatok miatt időszűkében volt, másrészt úgy ítélte meg, nincs szükség források megjelölésre, hiszen ki vonná kétségbe állításait. E profetizáló attitűd erősen uralja a kései munkásságát is.

Fentebb már utaltam rá, hogy a tanulmány írója korának vezető történész-narratívája szerint, a diplomácia eseményei felől göngyölítette fel az események fonalát. Marczali abban sem tért el szakmája más nemzethez tartozó képviselőitől, hogy a *casus belli*t másra hárította. Mindazonáltal Tisza István leveleinek a nemzetközi szakmai fórumon történt bemutatásával megnyerte a történésztársadalom nagyobb részét a magyar ügynek. Ugyanakkor a levelekre épülő interpretációját jól elő kellett készítenie, amihez tökéletes főpróbát jelentett számára a napilap és e könyvecske. Hazai viszonylatban műve fontosságát mutatja az is, hogy az egyre-másra szaporodó tördöféselméletekkel[34] szemben a francia boszszúeszményben és az orosz pánszlávizmusban könnyen gyűlölhető ellenségképet teremtett. Munkájában ugyanakkor hallgatott a háború előzményei és végkimenetele szempontjából egyaránt fontos kérdésekről, vagyis a birodalom belső feszültségeiről, például a rosszul kezelt nemzetiségi viszonyokról, a hadsereg hiányos felszereltségéről, illetve a gazdaságban uralkodó korrupcióról, azaz a belső felelősségről.[35] A tudós írása emiatt sok tekintetben megmaradt kora ideológiai irodalmának szintjén.[36]

Az első világháború kitörésének tízéves évfordulójához közeledve megírt művön az emlékezés pátosza és háborús gondolatai megismétlésének igénye uralkodott. A saját igazát meggyőződéssel ismétlő Marczali többnyire nem törekedett objektivitásra, abban egyébként is a vesztesek megalkuvását látta. Célja világosan kiderült könyvecskéjéből: Ferenc József és főként barátja, Tisza István személyének tisztázása a háborús felelősség kérdése alól, továbbá az osztrák–magyar nagyhatalmi státuszra végzetes háború okainak magyar szempontból elfogadható értelmezése az áldozati attitűd kimondásával.

---

[34] A témáról bővebben ld. Szőts Zoltán Oszkár, *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban, Nézőpontok, műfajok, intézmények,* Pécs, Kronosz, 2020, 83–86.

[35] A „Nagy háború" elbeszélésének korabeli narratíváit ld. Romsics Gergely, *Az első világháborús magyar emlékezetkultúra = Magyarország az első világháborúban,* főszerk. Romsics Ignác, Bp., Kossuth – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010, 185–187.

[36] Szőts 2020, i. m. 89–90. A rendelkezésre álló keretet túlzottan szétfeszítené a Szekfű Gyula *Három nemzedék*kel való összehasonlítás. Szekfű vonatkozó nézeteinek rekonstrukcióját ld. Romsics Ignác, *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel,* Bp., Osiris, 2011, 295.

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 608 2024. 03. 21. 14:35:20

Turbucz, Péter

The background of Henrik Marczali's *How was the Great War prepared?* study

My study deals with one of the lesser-known works of Henrik Marczali, which in 1923 undertook no less a task than the „presentation of the real perpetrators" of the „Great War". During World War I, Hungarian university professors – similarly to the intellectuals of other belligerent countries – took an active part in war propaganda, but after 1918, few undertook this. Not so Marczali, who, while reconstructing the events that led to the outbreak of the war, essentially repeated almost all of his narratives and war topos from 1914–1918. In addition to presenting the history of the creation of the work, my paper presents the most important claims of the study with a critical edge and also pulls back the veil on the motivations of the historian.

Keywords: Henrik Marczali, historiography, Great War, intellectual history, Hungarian historians, Horthy era.

SZÁMUNK SZERZŐI

Bóka Melinda, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modernkori Magyarország Doktori Program, PhD-hallgató, *boka.melindaa@gmail.com*

Bordás Bertalan, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézete, Nemzetközi és Európai Tanulmányok Tanszék, *bertalan.bordas@gmail.com*

Czinege Szilvia, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, *czinege.szilva@abtk.hu*

Dede Franciska, Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, *dede.franciska@oszk.hu*

Döbör András, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, *dobor.andras@szte.hu*

Fabó Edit, Magyarságkutató Intézet, Történeti Kutatóközpont, *fabo.edit@mki.gov.hu*

Fleisz János, Sapientia Varadiensis Alapítvány, *flejano@gmail.com*

Klestenitz Tibor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem; Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, *klestenitz.tibor@oszk.hu*

Krizsán Bálint, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Program, PhD-hallgató, *krizsanbalint10@gmail.com*

Mátay Mónika, Eötvös Loránd Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, *matay.monika@btk.elte.hu*

Mészáros Zsolt, Petőfi Irodalmi Múzeum, *meszaros.zsolt@pim.hu*

Molnár Dávid, Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára, *molnar.david@mnl.gov.hu*

Pető Bálint, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, *peto.balint@szte.hu*

Rózsafalvi Zsuzsanna, Petőfi Irodalmi Múzeum; Pázmány Péter Tudományegyetem, *rozsafalvi.zsuzsanna@pim.hu*

Tamás Ágnes, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Jelenkortörténeti Tanszék, *tagnes83@yahoo.com*

Turbucz Péter, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Marczali Henrik Kutatócsoport, *turbuczpeter88@gmail.com*

Ujvári Hedvig, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, *Ujvari.hedvig@btk.ppke.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomda: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Könyvszemle_2023_3-4_Könyv.indb 612 2024. 03. 21. 14:35:20